

میکل ه. هلت

100

کاریگه رترین که سایه تی

د دیروکن دا

وهر گزبان زنگنگبری
دیان ھەمیل

1. موحه‌مهد پیغه‌مبهر (س.خ.) The Prophet Muhammad (س.خ.)

570(ز.) – 632(ز.)

موحه‌مهد پیغه‌مبهر (س.خ.)

مهنترین و کاریگه‌ترین کمس د دیروکا مرؤفایه‌تیئ دا

مه پیغه‌مبهر خودئ موحه‌مهد (س.خ.) ل سه‌رئ لیستا 100 کاریگه‌ترین کمسایه‌تى د دیروکى دا دانایه، ج پینه‌فتیت گله‌ک کمس دئ حیبه‌تى مینن ژبه‌ر فی چهندئ، لئ نه‌گه‌رئ سه‌ره‌کى کو مه نه‌ف پیغه‌مبهره ودک کاریگه‌ترین کمسایه‌تى د دیروکا مرؤفایه‌تیئ هه‌مین دا دانایی ژبه‌ر هندئ بورویه کو نه‌و که‌سی نیکانه‌یه شیائ سه‌رکه‌فتنه‌کا مه‌زن و بی‌وینه ل سه‌ر ئاستئ دین و دنیایی تومار بکه‌ت کو د دیروکى دا ج که‌سین ودکی وی دووباره نه‌بووینه.

موحه‌مهد نه‌و پیغه‌مبهر بwoo بی‌بانگه‌وازی ژبو ئایینی ئیسلامی دکری و به‌لاق دکری کو ئیکه ژ مه‌نترین و بمره‌لاغترین ئایینان ل سه‌رانسه‌ری جیهانی و شیایه ب بیته سه‌رکردیه‌کی سیاسی و له‌شکه‌ری و دینی، هه‌تا بورینا پتر ژ 14 سه‌دهیان ل سه‌ر وغه‌رکرنا وی ژی لی هیشتا کاریگه‌ریا وی ل سه‌ر موسلمانان گله‌ک يا بهیزه و پوچ بی پوچی هژمارا وان که‌سین باوه‌ری ب ئیسلامی دئینن د زیده‌بوونی دایه.

پتريا نه‌و که‌سین مه نافین وان د فی لیستى دا ئاماژه پیکری، ل هندهک ده‌فران ژ دایکبووینه و ژیاینه کو نافه‌ندین شارستانی بیئن هه‌ر پیشکه‌فتی بورووینه يان ژی دبیت هندهک ودلاتین پیشکه‌فتی ژ لایی سیاسی و هزری و ئابوری فه‌بووینه، لی ژ ئان که‌سان موحه‌مهد تى نه‌بیت کو ل سالا 570 زاینی ل بازیرئ مه‌کمه‌ھئ ل باشورئ گزیرتا عه‌رھبی ژ دایکبوویه کو ل وی سه‌رده‌می بازیرھکی پاشقە‌مایی بwoo و بی دوور بwoo ژ شارستانیا مرؤفان و سه‌نته‌رین بازگانی و ره‌وشە‌نبیری و هونه‌ری.

هه‌ردیسان دهمی بابی وی وغه‌رکری هیشتا نه‌و نه‌هاتبوو سه‌ر دنیایی. دهمی دهیکا وی ژی وغه‌رکری ژی وی ب تنی شەش سال بوون، ل دویش دا ل ده‌ف باپیری خۆ و

پاشی ل دهق مامی خو دناد هنددک کاودانیین ئاسایی و ساده دا ژیاپه و كمهكى نخواندەغان بwoo، باري وى يى ئابورى ژى هند يى باش نهبوو همتا ژيى وى گەھشتىيە 25 سالىيى دەمى بۆ خو "خەديجا" ئيناي كو ژنهكا دەولەمەند و بازركان بwoo. ل وى دەمى ژيى وى نىزىيى 40 سالان بwoo.

دەمى ژيى پېغەمبەرى گەھشتىيە نىزىيى 40 سالىيى، خۆدانى كەسايەتىيەكى گەلەك ب ھىز و ئىكانەبwoo، ل وى سەرددەمى عەرەبان پەرسىتنا بتان "سەنهمان" دكىر، لى ھەزماھەكاكىم يا جوهى و فەلەيان ل مەكەھى ھەبۈون و موحەممەدى پېزانىن ل سەر ۋان ھەردۇو ئاينان ھەبۈون.

بەرى هاتنا وەحىيى، موحەممەد بەرددوام دچوو شىكهفتا "حەرا" يى و ھزرا خو دى گەردونى مەزن و دنیايى دا دكىر، د ژيى 40 سالىيى دا ژبۇ ئىكەم جار ل ۋى شىكهفتى وەحى بۆ ھاتە خوارى و ھەر ژ وى دەمى دلى وى پېرى باوھرييا خۆدايى ئىكانە بwoo. ژ وى رۆزى خودايى مەزن ئەو ھەلبىزارت وەك دوماھىيىك پېغەمبەر ژبۇ مەرۆفان داكو پەياما وى ل سەر عەردى بەلاڭ بکەت.

ل ھەرسى سالىيى دەستپېتىي يىن هاتنا وەحىيى، پېغەمبەرى ب شىۋەيەكى نەيىنى بانگەوازا ئىسلامى دنابەرا كەسوکارىن خو يىن نىزىك دا بەلاڭ دكىر، همتا وى دەمى ھەزماھەكاكىم يا خەلکى باوھرى پى ئىنابوو. ل سالا 613 زايىنى برييار دا ئىدى ب ئاوايەكى ئاشكەرا بانگەوازا ئىسلامى بەلاڭ بكمەت. ئەف چەندە ژى بwoo نەگەر بىباوھرىن مەكەھى گەلەك نەخۆشى و زيان گەھاندە وى و ھەۋالىيى وى.

پشتى ھەزماھەكاكى خەلکى مەدىنىي، ئەوا دكەفيتە باکورى بازىرئى مەكەھى ب دووراتىا 200 كيلومەتران، باوھرى ب ئاينى ئىسلامى ئيناي، وان ھارىكاريا موحەممەدى و ھەۋالىيى وى كر ل سالا 622 زايىنى بەرەڭ مەدىنىي مشەخت بىن و پشتى ھينگى رۆز بۇ رۆزى ئاينى ئىسلامى ب ھىزىتر لى ھات و ھەزماھەكاكى مەزن يا خەلکى باوھرى پى ئينا.

ئەم دشىن بىزىن كو مشەختبۇونا پېغەمبەرى ئىسلامى ژبۇ مەدىنىي خالا وەرچەرخانى بwoo د ژيانا وى و دىروكَا ئىسلامى دا، چونكى وەختى ل مەكەھى ھەزماھەكاكىم يا مەرۆفان باوھرى پى ئىنابوو، لى ل بازىرئى مەدىنىي ھەزماھەكاكى مەزن يا خەلکى باوھرى پى ئينا و بۈونە موسىلمان.

ههه د ماودييەكى كىيم دا پېيغەمبەر و ئايىنى ئىسلامى شيان هىزەكا مەزن ب دەستخوّفە بىنن، ل وي دەمى و وىقە پېيغەمبەر شيا مەزنلىرىن و كويىرتىرين كارتىيەرن ل دلىن مەرۆڤان بىمەت. پشتى چەند سالىن ل دويىش دا رۇز بۇ رۇزى ھۇمارا مشەختى و ئەنساران د زىيەدەبۈونى دابۇو و ئەڭ ھەردۇو كومە پېيگە شيان شەپىن بىباودىرىن مەكەھى بىمەت و گەلەك سەركەفتىنن مەزن تومار بىمەت.

ئەڭ شەپە ھەمى ل سالا 630 زايىنى ب دوماهى هاتن ئەۋۇزى پشتى موحەممەد شىاي ب سەركەفتىيانه بچىتە دناف مەكەھى دا و بەرى دوو سال و نيقان ژ وەغەركرنا وي خەلکى ژ ھەمى دەفەران قەستا وي دىكىر و باوھرى پى دئينا تا وي رادەي ئىسلام گەلەك بەيىز كەفت، دەمى وەغەركرنا وي ژى ئايىنى ئىسلامى ل ھەمى گۈزىرتا عەرەبى بەلاق ببۇو.

ل وي سەرددەمى خەلکى گۈزىرتا عەرەبى ب ھندى ب ناۋۇدەنگ بۇون كو ژبۇ شەپان گەلەك د زىرەك و مىرخاس بۇون، ھەرچەندە ھۇمارا وان ب خۇ ژى ياكىم بۇو لى وان ب خۇ ژى ھەڤرەكى و دوزمنى دنافبەرا ھەۋدۇو دا ھەبۇو لەورا نەشىابۇون ج ئىمپراتورىيەن بەيىز ئاشا بىمەت، بەلكو خەلکى وي ب چاندىن شىنكاتى و كىشتوكال فە د مۇزىيل بۇون.

لى پېيغەمبەرى خودى موحەممەد شىا ژبۇ ئىكەم جار وان بىمەت ئىك و دلىن وان ب باوھرىيا ب خودايى ئىكائىنە تىزى بىمەت و مللەتەكى مەزن و بەيىز ژى دروست بىمەت. زېھر فى چەندى لەشكەرە موسىمانان ھەرچەندە يى بچۈوك ژى بۇو لى شىا سەركەفتى د مەزنلىرىن شەپان دا توماربىمەت و دوو ژ مەزنلىرىن ئىمپراتورىيەن مەزن يىن وي سەرددەمى كو ئىمپراتورىيا فارسان ل رۇزىھەلاتى و ئىمپراتورىيا رۇمان ل رۇزىئافى بشكىيەن و ب فى چەندى شيان گەلەك وەلاتان رىزگار بىمەت و ئايىنى ئىسلامى لى بەلاق بىمەت.

ھۇمارا عەرەبان گەلەك ژ يا وان وەلاتان كىيەت بۇو يىن وان ئايىنى ئىسلامى لى بەلاقىرى، ل سالا 642 زايىنى موسىمان شيان وەلاتى مسلىخى ل ژىير دەستەھەلاتا بىزەنتىان بىنە دەرى، ھەردىيسان ل سالا 637 زايىنى ژى شىابۇون ل شەپە "قادسىيە" و ل سالا 642 ل شەپە "نهينەوا" ھىزىئىن فارسى بشكىيەن، ئەڭ سەركەفتىنە ل سەرددەمى ھەردۇو خەلەپەيىن موسىمان ئەبوبەكرى كورى سەدىقى و عومەرئى كورى خەتابى ھاتبۇونە توماركىن.

فان سه‌رکه‌فتنان دوماهی ب به‌لاق‌کرنا ئىسلامى ل وان وەلاتان نەئىنا، بەلكو ل سالا 711 زايىنى هيىزىن ئىسلامى شيان باكورى كىشودرى ئەفرىقيا هەتا زەريما ئەتلەسى ب تەمامى داگىر بکەن. ل دويىش دا فان هيىزان بەرى خۇ دا گەرۋىي "جەبەل تارق" و چۈونە دناف وەلاتى ئىسپانىدا.

ل وي سەرددەمى ھەمى وەلاتىن ئەورۇپى ھەست ب وي مەترىسى كر كو هيىزىن ئىسلامى دى شىن وەلاتىن جىهانا مەسيحى ل ئەورۇپا داگىركەن و دوماهىيى ب ئايىنى مەسيحيان ئىينن.

ل سالا 732 ل دەقەرا "تۆر" ل فەنسا هيىزىن مۇسلمانان تووشى شەكتىنى بۇون ئەۋۇزى پشتى كو لەشكەرین پتىيا وەلاتىن ئەورۇپى خۇ كريه ئىك و بىريار داي دېرى هيىزىن لەشكەردى مۇسلمانان شەرى بکەن. سەرەپاي قىچەندى لى باوهەريا مۇسلمانان ب خودى و پىغەمبەرى وي و قورئانا پىرۇز شيان ئىمپراتۆريا ئىسلامى ژ وەلاتى ھندى تا دوماهىيا زەريما ئەتلەسى ب دامەززىن كو دەھىتە ھەزمارتىن مەزنلىرىن ئىمپراتۆرى د دىروكى دا كو هەتا سەرددەمى ئەقروكە ھاتبىتە دامەززاندىن.

عەرەب نەشيان ژبۇ ماوەيەكى درېز سنورىن قى ئىمپراتۆرىي بپارىزىن، چونكى هەر زويكا وەلاتى فارسان شىا زىقەبىت لى ھەر خەلکى وي ل سەر ئايىنى ئىسلامى مان، هەردىسان پشتى حەفت چەرخان ژ فەرماننەوايىا عەرەبان ل وەلاتى ئىسپانىا، پشتى ھەزمارتىكى شەرىن مەزن و خويناوى لەشكەردى مەسيحى شيان ل دوماهىيى ئىسپانىا ژ دەستى مۇسلمانان بىنە دەرى. هەردىسان ھەردوو وەلاتىن عىراق و مىرى كو دەھىنە ھەزمارتىن لاندكى شارستانىيىن مەرقاھىتىي ژ قى ئىمپراتۆرىي ھاتته دەرى، زىدەبارى پتىيا وەلاتىن كىشودرى ئەفرىقيا لى ھەتا نوكەزى خەلکى وان ل سەر ئايىنى ئىسلامى ماینە.

ئايىنى ئىسلامى رۇز بۇ رۇزى بەلاق دبوو و ھەزمara خەلکى باوهەرى پى دئىنالىي بەرەڭ زىدەبۈونى دچوو، ل سەرددەمى ئەقروكە ھەزمارا مۇسلمانان ژ مiliar مەرقان بورىيە، مiliونەها خەلکى وەلاتىن ناھەراستا كىشودرى ئەفرىقيا و پاكسٽان و ئەندونوسيا بۇونىنە مۇسلمان، تا وي رادەي ئىسلام شىا ھەمى گۈزىرەتەيىن وەلاتى ئەندونوسيا بکەتە ئىك كو بەرى ھىنگى گەلەك ئايىن و دىيالىكتىن زمانى لى ھەبۇون لەورا ژى ئەقروكە مەزنلىرىن وەلاتى ئىسلامى ژلابى ھەزمارا مۇسلمانان قە ئەندونوسيا يە.

ل و هلاتی هندی ژی ئایینی ئیسلامی هاته بهلاقکرن و هەفرگی دگەل ئایینین دى يىن وي وەلاتی كر، هەروهكى هەمى ئایینین دى يىن ئەسمانى، ئایینی ئیسلامی ژی كارتىكىرنەكا مەزن و كوير ل سەر ژيانا موسىمانان كريي.

ھەرچەندە هەزمارا وان كەسىن باوەرى ب ئایینى مەسيحيي ئيناي ئەفروكە گەلهك پتە ژ هەزمارا وان كەسىن باوەرى ب ئایینى ئیسلامى ئيناي ل سەرانسەرى جىهانى، ژبەر هندى دېيت ژبۇ گەلهك كەسان يا سەير بيت كا بوجى مە نافى موحەممەدى ل رېزا ئىكى دانا و نافى حەزەرتى عيسى ل رېزا سىئى دانا و يى موسى ل رېزا 16 دانا.

ئەگەر ئىكى چەندى ژى بۇ هندى دزفېيت كو پۇلى موحەممەدى گەلهك مەزنەر و مەترىدارتر بول دەمىن بەلاقىرنا بانگەوازا ئیسلامى، هەردىسان شىا پتە پىنما و شەپىعەتى ئایینى ئیسلامى بگەھىنتە خەلکى و موسىمانان و باوەرىي ژبۇ دروست بكمەت و كەسى ئىكى بول د ئایينى دا ئىسلامى دا.

ھەرچەندە حەزەرتى عيسى ژى بەرپرسى ئىكى بول ژ داناندا بنەمايىن رەوشتى د ئایينى مەسيحىيەتى دا، لى قەشە "بولس" بولو يى شىاى پىنمايىن شەپىعەتى مەسيحىيەتى بدانىت و بەلاق بكمەت و بەرپرسىيار بول ژ نفييىسينا پشكەكا مەزن ژ پەرتۈوكا پىروز ئىنجىلى.

لى بەرۋاڭىزى، موحەممەد كەسى ئىكى و ئىكانە بولو يى بەرپرسىيار ژ داناندا ياسا و بنەمايىن شەپىعەتى و سەرەددەريا جقاکى و رەوشتى و بنەمايى كاروبارىن دەولەتى و كاروبارىن خەلکى يىن د ژيانا وان يا دينى و دنيايى دا، هەردىسان قورئانا پىروز ژبۇ وي ب تى هاتبوو خوارى كو هەر تشتى موسىمان پىدۇ بولۇنى ژبۇ ژيانا خو يا دونىايى و ئاخىرەتى د قورئانى دا هاتىيە بەحسىرن.

قورئانا پىروز ب شىوهەكى تەمام ژبۇ پىغەمبەرى هاتبوو خوارى و ھىشتا ئەۋۇزى بى ساخ هەمى ئايەتىن قورئانى هاتبوونە ژېركرن و پاشى پشتى ھينگى بىريار هاتەدان قورئان بھييەتە نفييىسەن و نفييىسانا وان گەلهك يا تازە و رېكوبېتىك بولو كو هەتا نوکە دەقى وى بى رەسەن نەھاتىيە گوھۇرىن.

ل د ئاینی مهسيحىيەتى دا چ تشتىن ب فى رەنگى نين چونكى پەرتۇوکەكا ب تنى و ئىكگىرىنى نينه بەحسى رېئنمايىن مهسيحىيەتى بكمەت، ژبەر فى چەندى ژى كارتيكىرنا موحەممەدى گەلهك مەزنترە ژ وى كارتىكىرنا عيسىلى دويىفەكتىيەن خو كرى.

ل سەر ئاستى دىنى، كارىگەريا موحەممەدى گەلهك يا بەيىز بولو د دېروقا مرۆڤايەتىي دا، هەردىسان كارىگەريا حەزەرتى عيسىلى ژى گەلهك يا بەيىز بولو، لى موحەممەد نە ب تنى كەسەكى دىنى بولو بەلكو كەسەكى دنيايى ژى بولو و خىزان پىكتىنابولو و زاروك هەبۈن، هەردىسان كارى شقانىي و بازرگانىي ژى كربولو، پشکدارى د شەراندا دكر و بريندار دبۇو و نەساخ دبۇو ھەتال دوماهىي ژى چۈويە بەر دلوغانىيا خودى وەكى ھەمى مرۆڤىيەن دى يېن ل سەر پۇيى عەردى ب مرنەكا ئاسايى و سروشتى وەغەرگەر.

زېلى كارى پېغەمبەر ايەتىي، ئەم دشىن بېزىن كو موحەممەد مەزنلىرىن سەركەرىدى سىپاس بولو كو دېروكى نىاسى.

ئەگەر ئەم بەرپەرىن دېروكى ھەلدەين دى بىنин گەلهك رويدانىي مەزن ھاتىنە توماركىن لى ئەم نازانىن كا قاپەمانىن وان يېن پاستەقىنە كىبۇون، بۇ نموونە رەنگە وەلاتىن كىشەورى ئەمرىكا باشورى شىابان خۇ ژ بن زولما داگىرگەرىن ئىسپانيا قورتال بکەن خۇ ھەكە سەركەر "سیمون بولیقار" نەبايە ژى چونكى ھەر كەسەكى دى دشىا بېيت و وى كارى ئەنجام بدهت.

ل گەلهك يا ب زەممەتە ئەم فى چەندى ل سەر عەرەبان و خەلکى بىابانى بېزىن كو بشىن ئىمپراتوريەكا مەزن وەكى يا ئىسلامى بدامەززىنەن ھەكە كەسەكى وەكى موحەممەدى نەھاتبایە، چونكى د دېروكى ھەميي دا چ زەلامىن وەكى وى يېن مەزن بەرى ھينگى نەھاتبۇونە نىاسىن، ژبەر فى چەندى ژى ئەگەر ئەو نەبايە عەرەبىن بىابانى چ جاران نەدشىان بىنە ئىيك و پەتىيا وەلاتىن وى سەرددەمى يېن كىشەورى ئەفرىقيا و ئاسيا رېزگاربەن و فەرمانەرەوايى لى بکەن.

دېيت ھندەك دېروكەنلىقىس بەحسى ھندەك شەرىن مەزن يېن دېروكى بکەن، بۇ نموونە ئەو شەرىن لەشكەرى مەنگوليان ل چەرخى 13 زايىنى ئەنجامداين گەلهك ژ وان شەران مەزنلىرىن يېن لەشكەرى موسىمانان ئەنجامداين، لى كارىگەريا ۋان شەران گەلهك

کیمتبورو و ژبو ماوهیه کی کورت فهکیشان ههتا ل دوماهیی هیزین وان لاوازبورو ون و پتريا
وەلاتین خۆ ژدەستداينەفه.

ل ئەو شەرپىن موسىلمانان ئەنجامداین ژ عىرافى ههتا وەلاتى مەغربى عەرەب لى د
ناكنجىبۇون و ئەف دەفەرە هەمى ژ وەلاتىن عەرەبان پىكىدەتان و ئىسلامى ب تىنى ئەو
نەكربۇونە ئىك، بەلكو زمان و شارستانى و دىروكا وان ژى پىكەھەتە گرىدان وەكى
وەلاتەكى ئىكگەرتى ليھاتن. هەلبەت باودريا عەرەبان ب قورئانى ب شىۋىدەيەكى مەزن و كوير
بۈويە ئەگەر ئەو زمانى خۆ يى پەسەن كۆ زمانى عەرەبىيە ژ گەلەك دىاليكت و زمانىن
بىانى ب پارپىزىن.

د سەردەمى ئەقروكە دا گەلەك ھەڤرپى و ھەۋىدەزى دنابېھرا وەلاتىن عەرەبان دا
ھەنە و ئەف چەندە ژى تىشەكى ئاسايىيە، ل دەگەل جاران ژى ھەلوىستىي وان يى ئىكگەرتى
بۈويە، بۇ نمۇونە دەمىن ل سالا 1973 و 1974 وەلاتىن ئىران و ئەندۇنوسىيا بەرددەوام
بۇون ل سەر فرۆشتىنا پەترۆلى بۇ وەلاتىن رۆزئافاى، ل گشت وەلاتىن عەرەبى يىن پەترۆل
ھەي بىريادا گازى نەقروشىنە وەلاتىن رۆزئافاى، ئەف ھەلوىستى ئىكگەرتى يىن عەرەبان
ھندى ۋادىگەھىنيت كۆ ئەو شەرپىن عەرەبان ل چەرخى حەفتى زايى كرين ھىشتا
كارىگەريا وان ل سەر ژيانا ئەقرو مايە.

ئەف پىكەھەگرىدانا دنابېھرا دىن و دنیايى دا بۈويە ئەگەر ئەم گەھىنە وى باودريي
كۆ موحەممەد (س.خ) مەزنلىرىن و كارىگەمرتىرىن مەزۇم بۈويە د دىروكى ھەميى دا.

2. ئیسحاق نیوتن Isaac Newton

(1642 - 1727)

ئیسحاق نیوتن

ئەو زانایي بھرى بىنياتى زانستى فىزىيائى دانايى

ئیسحاق نیوتن ئەو زانایي بى كۆه دەمىن ناڭى وى دھىتە گوھىن مە، چىرۇكا كەفتىن سېقى ژ دارى دھىتە بىرا مە، ئەو سېقا بۇويە ئەگەر كۆ نیوتن بىبىتە ئىك ژ مەزنلىرىن و كارىگەرتىرىن مەرۇفان د دېرىوکى دا.

نیوتن ل جەزنا كريسمسا سالا 1642 زايىنى ل دەفهرا ئولۇرۇپ ل ئىتىگىلتمەر ژايىكبوو، ئەقە هەر ئەو سال بۇو ياخانىي فەلەكى بى ئىتالى گاليلو تىيدا وەغەركىرى، ئەۋۇزى وەكى پىيغەمبەر موحەممەدى (س.خ) پاشى مرنا باپى خۇز نۇو ھاتىيە سەر دونيايى. نیوتن دھىتە ھەزمارتىن ئىك ژ مەزنلىرىن زانايىلىن كارتىكىرنەكى بى وينە ل سەر ژيانا مەرۇفایيەتىي كىرى ژېھرەك وى ياسايىھەك دانا كۆ بۇو ئەگەمرى گوھۇرینا گشت بوارىن زانستى و كارىگەرلەرىا وى ھەتا ئەقروكەزى ياخانىي دەرىدەۋامە.

دەمىن نیوتن ھېشتىا بىچۇوك، ج نيشانىن زىرەكى و بىرىتىزىي ل دەف وى دىدار نەبۈون، لى دشىيا ب شىيودىيەكى چالاڭ و باش دەستىن خۇ ب كاربىنەت، لەورا دەيكى وى ھزرگەر دەرى ئەو ل پاشەرۇزى دى بىتە شەرقانەكى چەلەنگ يانزى دارپاتاشەكى دەستەنگىن. ھېشتىا ل قۇناغا سەرتايى و د ژىي 10 سالىي دەيكى وى ئەو ژ قوتابخانى ئىنا دەر ژېھرەك قوتابىيەكى تەمبهل بۇو و گوھى خۇ نەددا ئاخفتىنن ماموستايىن خۇ.

ل ژىي وى ھېشتىا نەگەھشتىبوو 12 سالىي دەمىن شىايى ب شىيودىيەكى گەلەك باش فيرى خۇاندۇن و نەفيسينى بىت و هەر تىشەكى ھاتبايە بەر دەستى وى ب سانەھى د خۇاند. دەمىن گەھشتىيە قۇناغا گەنجاتىي د ژىي 18 سالىي چوو زانكۆيا كامبرىج، ل وېرى دەرفەت ژبۇ وى پەيدابۇو ھەزمارتىن مەزن ياخانىي ب تايىبەت پەرتۇووکىن زانستى و ماتماتىكى.

ل دووقدا نیوتني ب شیوه‌یه کس سهربه خو دهست ب ئەنجامدانا هندەك فەکۆلينان
کر و د ماوى دنافبەرا ژىي 21 ھەتا ژىي 27 سالىي دا وي بنياتى هندەك تiyorىن زانستى
دانما كو پشتى هيڭى بوونە ئەگەر ئۆھۈرىنا بنياتى پرانيا تiyorىن زانستى يىن وي
سەردهمى و بوونە بەرى بنياتى دانانا زانستى فيزىيائى يى سەرددەم.

نه وەكى زانايىن دى، نیوتني تiyorىن خو گەلەك ب نەيىنېقە ددانان و بۇ كەسى
ئاشكەرا نەدەرن ھەتا ب تەمامى ژى ب دوماھى نەھاتبا يانزى ھەتا فەکۆلين ل سەر
ئەنجامدابان و سەد ژ سەدى يى ژى پشت راستبا ژ نوو دا ژبۇ كەسىن دى دەتە دياركەن و ل
رۇزىنامەيان بەلاق كەت، لى تشتى نەخوش ئەوبۇو ل دەستپىيەكى كەسى گرنگى نەددا تiyorىن
وي باوەر ژى نەدەركەت، لى چەندىن سالان پشتى هيڭى.

پشتى ئەنجامدانا چەندىن تاقىكىرنان ل سەر رۇناھىيى، نیوتن شىا ئىكەم تیورا خو
ل سەر سروشتى رۇناھىيى بدانىت، ئەۋۇزى پشتى ھۇمارەكا تاقىكىرنان ل سەر تايىبەتمەندىيەن
رەنگەدان و شەكتىنا تىشكىن رۇناھىيى ئەنجامدابان، ژبۇ وي دياربۇو كو رۇناھىا سې ژ
ھەمى رەنگىن سروشتى پىكىدەيت. ھەر ل دويىف بنياتى قان تیوران، ئەو شىا ل سالا
تېلسکوپەكا پىشكەفتى دروست بىكەت كو دەھىتە ھەزىارتىن ئىكەم تېلسکوپا رەنگەدەر.

ھەردىسان ئىك ژ مەزنلىرىن ژ وان ياسايىن نیوتنى دانايىن، ئەۋۇزى ياسايىن
جووداكارى و تەمامىكىنى⁽¹⁾ بۇون كو ھېشتا ژىي وي ژ 24 سالىي نەبورى بۇو، ئەف ياسايىھ
دەھىنە ھەزىارتى بەرى بنياتى ھەمى زانستىن تیورى يىن سەرددەم، ئەگەر نیوتنى ئەف
داھىيىنانە ب تىن ئەنجامدابان، دا ئەو ژ ھەزى قى شانازى و رېزگەرتىنە مەزن بىت و دا بۇ وي
بەس بىت كو ناڭى وي دەگەل قى ليستى بەھىتە دانان.

⁽¹⁾ جووداكارى و تەمامىكارن Calculus تەھەكى زانستى ماتماتىيەكى يە و گەنگىي دەمەتە خواندنا گوھورىنان، ھەردىسان
گەنگىي دەمەتە خواندنا دوماھىيىك و پىكەتەن و زنجىرىمەيىن بى دوماھىيىك، ئەف زانستە د چەندىن زانستىن دى يىن وەك
ئەندازىيائى دا دەھىتە ب كارئىتان.

ل مهزنترین داهینانا نیوتونی ئەببوو دەمى هەردوو ياسايىن لفىنى يا ئىكىن و يادووئ و ياساييا راكىشانا گەردۇنى يا نیوتونى⁽²⁾ دانانىن، ئە سەرەدەمى نیوتون تىدا ژيابى تىايىبەت ناقەراستا چەرخى ھەقدى زايىن، گەلەك زانايىن مەزن تىدا ژيابوون و گەلەك داهىنان و دەستكەفتىيىن زانستى يىن مەزن ئاشكەرا كربوون و داهىنابوون، لى ئەم دشىن بىزىن ياساييا نیوتونلى سەر تاودانى يان ژى هيىزا راكىشانى مەزنترین داهىنانا زانستى بولۇ وى سەرەدەمى و بولۇ ئەگەرى گوهورىنا گشت بنه مايىن زانستى.

نيوتون بە حسى سەرهاتىيا خۇ دگەل دارا سېقى دەكت، ئەۋۇرى دەمى رۆزەكى ل بن دارەكا سېقى روينشىيە خوارى ل ۋى دەمى نیوتونى ھزرىن خۇ د ياساييا راكىشانى دا دكىرى، ژ نىشكەكىيە سېقەك كەفتىيە سەر عەردى، نیوتونى ھزرىن خۇ كرن ئەرى كا بوجى ئەۋ سېقە ب شىوه يەكى ستونى كەفتە سەر عەردى، ئەرى بوجى بەرەڭ ئەسمانى نەدچوو يانزى بەرەڭ ئاراستەكى خوار نەدچوو، ۋى چەندى بۇ وى دووباتىكى كە دەقىت ھىزەك دناف سەنتەرى عەردى دا ھەبىت و ئەڭ سېقە كىشابىتە خۇ.

ھەرجەندە گەلەك كەس د وى باوهەرى دانە كەس د چىرۇكە ب تىن وەك سەرهاتىيەكى يە و ج پاستى بۇ نىنە ژېھەركو ھزرا دانانى ياسايىيەكى مەزن وەك ياساييا راكىشانى ھەما ھوسا ب سانەھى پەيدانابىت بەلكو دەقىت بەرى ھىنگى گەلەك تاقيقىن ل سەر ھاتبىنە ئەنجامدان، لى ھەفالەكى نیوتونى يى نىزىك ب نافى ويلیام ستوكولى د بەرتۇوکا خۇدا بە حسى پاستىيا ۋى چەندى دەكت و ديار دەكت كول وى رۆزى ئە و نیوتون پېكەھە چوبۇونە ناف وى باخچى سېقان و پشتى وى رويدانى نیوتونى بوجۇونىن خۇ ل سەر بېيوندىيا دنافبەرا كەفتەن سېقى و هيىزا راكىشانا عەردى ژبۇ وى گوتىبۇون.

دېيت گەلەك كەسىن دى ھەبن كارتىكىرنەكى مەزن ل سەر ژيانا مەرۆفان كربىت، لى دانانى نیوتونلى روپىدا دەرىستەن كارىگەرلىكىن 100 كەس د دېرىوكى دا ژبۇ ھندى دزفرىت كە نیوتون بۈويە ئەگەرى دانانى بنه مايىن زانستى فىزىيائى و ماتماتىكى و ژيانا

⁽²⁾ ياساييا راكىشانا گەردۇنى يا نیوتونى Newton's Law of Universal Gravitation دىاردەكت كەنداشنى داشتەكى دى بىنگىدا ھىزەكىن بۇ لايىن خۇرادكىيەت، ئۇمۇزى راستەخۇ يە ھەقىزەيدە دەكت دەكەل بىسەنگا وان ھەردوو تىستان و بەرۇۋاچى ھەقىزەيدە دەكەل مەۋدابىي دنافبەرا واندا بىن دووجاركى ئۇمۇزى ب ۋى رەنگى:

$$F = G \frac{m_1 m_2}{r^2}$$

خەلکى پشتى ھزروبىرىن نيوتنى ب تەمامى ھاتىنە گوھۇرىن. نيوتن ل سالا 1727 وەغەر كرييە و ئەم ئىكەم كەس بۇو ل گۆرستانا كەسىن مەزن و بنافودەنگ ل لهندهن ھاتىيە فەشارتن.

3. حەزەرتى مەسیح

(6 بەری زاینی - 30 زاینی)

حەزەرتى مەسیح

خۇدانى پەياما رۆحانى بىئى ئايىنى مەسيحيى

حەزەرتى مەسيحيى كارىگەريهكە مەزن ل سەر مەۋەقان كرييە، لەورا ژى كەمس نەشىت نەپازىبۇونا خۇ دىيار بىمەت كو نافى ل سەرى ل يىستا كارىگەر تىرين مەۋەق د دېرۈكى دا هاتىيە دانان. لى پەرسىيار ئەوه ئەرى كا بوجى من نافى حەزەرتى عيسىايى خۇدانى ديانەتا مەسيحيى ياكو پەز ژەمى ئايىنن دى كارتىكىن ل سەر خەلکى كرى، نەكىريه كەسى ژمارە ئىيڭ و ل دەستىپىكا قىلىيەتى نەدانىيە؟

گومان تىيىدا نىنه كو ئايىنى مەسيحي دەگەل بورىنا دەمى بۇويە ئىيڭ ژ ئايىنن كارىگەر و ھەزەرەكە مەزن يا خەلکى باودى پى ئىنايە و چۈوبىنە سەر فى ئايىنى، لى د قى فەكۈلەينا خۇدا ل سەر كارىگەر دېرۈكى دا من گرنگى نەدaiيە كارتىكىن ئايىنان ل سەر خەلکى بەلكو من گرنگى يا دايىه وان كەسىن ئەف ئايىنە ب رېقە دېرىن و كا چەند شىايىنە كارتىكىنى ل سەر خەلکى بکەن. ئايىنى مەسيحيى ژەلەك لايەنافە يى جوودايە ژ ئايىنى ئىسلامى، چونكى ئايىنى مەسيحي ژلايى كەسەكى ب تىنى فە نەھاتىيە دانان بەلكو دوو كەس رەبوبىنە ب رېقەبرىنا قى ئايىنى فە ئەۋۇزى حەزەرتى عيسىايى و قەمشە بۆلس بۇون، لەورا پىيىقىيە ئەم شانازىيا قى ناسنافى ل سەر ئان ھەردۇو كەسان پارقە بکەين.

حەزەرتى عيسىايى بنەمايىن رەدۋىتى بىيىن ئايىنى مەسيحي يىيىن دانايىن، زىددەبارى بوجۇونىن خۇ بىيىن رۆحانى و ھەر تشتى پەيوەندى ب رەدۋىت و رەفتارىن مەۋەقى فە ھەمى، لى بنەمايىن ئايىنى مەسيحيى ژلايى قەشە بۆلسى فە هاتىيە دانان، عىسى خۇدانى نامەيەكە رۆحانى بwoo لى قەشە بۆلسى عەبدىنەيا مەسيحي ل سەر زىددەكىريه، ھەردىسان قەشە بۆلسى پشکەكە مەزن ژ پەرتۇوكا پەيمانا نۇو (ئىنجىل) دانايە و مىزگىنگەھانى ئىيڭى يى ئايىنى مەسيحيى بwoo ل چەرخى ئىيڭى زاینی.

دەمى عىسى چوویه بەر دلوقانيا خودئ ھېشتا يى گەنج بۇو (نە وەكى پېغەمبەرى ئىسلامى موحەممەدى (س.خ) و بۆدایى)، لى وى ھژمارەكا حەوارىيەن ل پاشت خۇ ھىلەن، و پاشتى مەرنا وى دويىكەفتىيەن وى ھۆزەكا يەھودى يابچووک دروستىر، لى قەشە بولس شىا قى ھۆزا يەھوى يابچووک ھېيدى ھېيدى پېشىبېخت و مەزن بکەت كو كەسىن يەھودى و نەيەھودى ژى دنافدابۇون، ھەتا وى رادە ئايىنى مەسيحىي بۇويە ئىك ژ مەزنلىرىن ئايىنان ل سەر رۇپىيە عەردى.

زېھر ۋان ئەگەرىن مە دياركىرى، گەلەك ۋەكۆلەر د وى باوھرى دانە كو دانەرى ئايىنى مەسيحىي قەشە بولس بۇويە نەك عىسى (س.خ)، لەورا پېدۇشى بۇو مە دەقلىيىتى دا ناقۇ قەشە بولسى ل بەرى ناقۇ عىسايى ب دانىن، ل ۋىرى ئەم نزانىن ئەگەر قەشە بولس نەبايە دا ئايىنى مەسيحى گەھىتە ج رادە، لى تىشى ئەم ژى د پاشت راست ئەمە كو ئەگەر عيسا نەبايە ئايىنى مەسيحىي ژى نەدبۇو لەورا مە ناقۇ عىسايى ل بەرى ناقۇ بولسى دانايە.

تشتەكى نەيى بەرئاقدە كو ئەم حەززەتى عىسايى بەرپرسىيار بدانىن دەربارە وان تشتىن دېرى يان زەلامىن ئايىنى مەسيحىي دناف ۋى ئايىنى دا زىدەكىرىن، زېھرەكى گەلەك ئەم تشتىن ل سەر ۋى ئايىنى هاتىنە زىدەكىن دگەل پىنما و بىرلەپەرەن حەززەتى عىسايى ناگونجىن، بۇ نەمۇونە شەپىن دنافبەرا ھۆزىن مەسيحيان و سەرژىكىرنىن دېنداھىيىن جوھيان ژلايى مەسيحيانقە گەلەك ژ وان تشتان د دوورن يىن حەززەتى عىسايى بانگەوازى بۇ دكىر، و تشتەكى مەحالە كو بىزىن حەززەتى عىسايى ئەم ژبۇ ۋان كاران راپسارد بن.

ھەردىسان ئەگەر دناف جىهانا مەسيحىي ياخىندا رۇقۇنالاپىي دا زانست و زانىن پېشىكەفت بىت، نەيا بەرئاقدە كو بىزىن حەززەتى عىسايى بەرپرسىيارە ژ سەرەدانا شۇرەشا زانستى ل رۇقۇنالاپىي د ماوى بىست چاھىن بورىدا، زېھرەكى ئەف چەندەزى دناف پىنمایىن ويدا نەبۇو، ئەف چەندە دناف پەرتۈوكىن تەفسىرى يىن زەلامىن ئايىنى مەسيحىي دا نەھاتىنە دىتن. بەلكو گوھۇرىنا ئىمپراتۆريا رۇمانى بۇ سەر ئايىنى مەسيحىي ھەۋەمەبۇويە دگەل وى پېشىكەفتىنە ھەرە مەزن د بوارى زانست و تەكنولوژىيائى دا،

د راستى دا سەرەلەدانا شۇرەشا زانستى ل ئەورۇپا ژبۇ ھندى ۋە دەگەرمىت كو میراتى رەوشەنبىرى و ھۆرمەندى يى رۇقۇنالاپىي دگەل شىۋاوازى زانستى يى ھۆزەكىنى د گونجا، و ئەم

چهندهزی دناظ رینمایین حمزه‌تی عیسایی دا نهبوو به‌لکو ژ نهنجامی هزرو بیرین میشکی گریکی و یونانی بوو ب تایبېت بەرهەمین فەیله‌سوفى بناقۇدەنگ ئەرسیستۆ و نەندازیار ئەقلیدسى. زانست و زانین ل سەردەمی حمزه‌تی عیسایی پەيدانەبوو به‌لکو ل سەردەمی شۆرەشا زانستى بەربەلاقبۇو و نەفەزى ئەو سەردەم بوو يى كۆ ئەورۇپا دووبارە ل ئائىنى مەسيحىي زڤرى و زيندى كرييەفه.

لى چىرۇكا ژيانا حمزه‌تى مەسيحى يا بەرجاھە هەرودىكى كا چەوا د پەرتۇوكا پىروز "ئىنجىل"ى دا ھاتىيە دىياركىرن، لى پتريا وان پىزانىنин ل بەر دەستى مە دەربارە ژيانا وي د پشتىاست نىن، بۇ نمۇونە ئەم ژ نافى وى يى دروست د پشتىاست نىنин، لى پتريا بوجۇونان دگەل ھندى نە كۆ وي نافەكى يەھودى هەبوو د گوتىن "يەشرع". هەردىسان سالا ژايىكبوون و وەغەركرنا ويئى نەيا پشتىاستە، هەردىسان حمزه‌تى عیسایى ب خۆزى ج دەستخەئىن نەھىيەن ل پشت خۆ نەھىيەنە و ئەو پىزانىنин مە ل سەر ژيانا وي ب دەستقەئىن، مە ژ پەرتۇوكا (پەيمانا نۇو) ودرگرتىنە. ب مخابنېقە ئەو پەرتۇوكىن پىرۇز يىن ل بەر دەستى مەزى ھندەك ھەۋىتى تىدا ھەنە، بۇ نمۇونە ھەردوو پەرتۇوكىن "مونا" و "لوقا" ھەۋىتى دەربارە پەيچىن دوماھىي يىن حمزه‌تى مەسيحى ھەنە به‌لکو ئەڭ پەرتۇوكە پەيچىن وي بشىوه‌يەكى حەرفى ژ پەتۆكا پەيمانا كەفن "تەوراتى" يىن ودرگرتىن.

نه وەكى پىغەمبەر ئىسلامى موحەممەدى، حەرزەتى عیسایى چ دەستەھەلاتىن سىاسى يان ئائىنى نەبوون و د ژيانا خۆ دا ج رۆلەن سىاسى نەگىرپاينە، هەردىسان ئائىنى مەسيحىي ژى ج كارتىكىرنىن سىاسى ل جىاڭى نەكربۇون، لەورا ژېھر ۋان ئەگەران من نافى وي نەكىرە د رېزا ئىيىكى دا ژ ليستا كارىگەرتىرين مەرۋە د دېرۈكى.

4. بؤدا Buddah

(563 ب.ز - 483 ب.ز)

بؤدا

ئەمە كەمسى بەتمامىيەن ئايىنى بودى دانايىن

گواتاما بؤدا كو ناڤى وى يى دروست "شاھ سيدهارتا" يە دھىيەتە هەزمارتەن دانەرى ئولا بؤدى كو ئىكە ژ ئولىيەن هەرە مەزن ل جىهانى، بابى وى دەستەلەلاتدارى دەقەرە "كەپپلاقاستو" بۇ ياكو دكەفيتە باكوري وەلاتى هندى ل سەر سنورى دگەل شاهنشينا نىپالى. د ژىي شازىدە سالىيى دا خىزان دگەل كچ مامەكا خۇ پېيك ئىنا كو ئەۋۇزى دەھەمان ژى دا بۇو.

ھەرچەندە دەمى ژدایكبووی ژ خىزانەكا دەولەمەند و زەنگىن و حالخوش بۇو، لى وى بەردەوام ھەست ب بىھەن تەنگى و نەخۆشىي دکر، وى دەيت كو پەتىيا خەلکى دەھەزارن و ژېھە سادھەترىن پېىڭى يېن ژيانى دنالىن و نەشىن ب دەستخوّفە بىنن، ھەروھاسا ئەھەسىن دەولەمەند ژى ھەست ب خوشى و ساخلهمىي ناكەن و ل دوماھىيى ھەمى دېنە قوربانىيەن ئىش و نەخۆشى و مرنى.

بؤدایى گەلەك ھزرىن خۇ دغان جورە بابەتانا دكىن و ل دوماھىيى گەھشتە وى باوهريي كو دەفيت ل فى ژيانى دا تىشكەھبىت ژ ھەميان گەنگەز بىت و يى نەمر بىت.

پشتى ژىي وى بۇويە 21 سال، ئانکو پشتى ژدایكبوونا كورى وى يى نەخرى، برياردا ب تەمامى ژ فى جىهانى دووركەفيت و ب تىن لجهەكى بزىيت داكو دەلىقە ژبۇ وى پەيدابىت ھزرىن خۇ د راستىا ژيانى دا بکەت و نەپىنبا وى ئاشكەرا بکەت. پشتى ھينگى دەست ژ ھەمى تىستان بەردا. بؤدایى لېھر دەستى چەندىن ماموسىتا و زانايىن ئولى يېن وى سەرەدەمى خاندې لى ب دىتنا وى ھەمى ئەو بوجۇون و چارەسەرىيەن ژلائى ۋان ماموسىتايانقە دهاتنە پېشىنياركىن ج راستى ژبۇ نەبۈون و بوجۇونىن كەمى ب دلى وى نەبۈون.

لهورا وى دىت كو باشتىن چارھسەرى ژبۇ رېزگاربۇونى ژ ئارپىشە و نەخۆشىيەن دنیايى ئەوه كو ئەو خۇ ژ ھەمى تشتان دووربىكەت و ب تىنى بىزىت و دەستان ژ ھەمى كاروبارىن ژيانى بەرددەت. چەند سال بورىن وى تىكەلەيا كەسى نەدكىر و ج نەدخوار و فەخوار ب تىنى بېرىكە كىيم نەبىت، لى پاشتى هينگى ژبۇ وى دىياربۇو فى چەندى ژى ج مەتا تىدا نىنە و ب تىنى ئەو يى لەشى خۇ ئەشكەنچەددەت و بەرى خۇ ژ دىتنا راستىيە د وەرگىريت، ژبهر ھندى بېرىارداد دوماهىيى ب فى چەندى بىنېت و دووبارە دەست ب خوارن و فەخوارنى بکەت و تىكەلەيا خەلکى بکەت.

شەفەكى دەمىي يى رۇونشتى لىبن دارەكە ھەزىرى، ھەمى نەخۆشى و ژانىن دنیايى كەفتەنە بەر پىن وى، وېرى ب كويراتى ھزرا خۇ دەغان ئارپىشەيان داڭر و ھېيدى ھېيدى د مېشىكى خۇدا ل چارھسەرىيەكى دەگەریا، وئى شەقى ھەتا سېپىدە بۇدا ما ھشىار و ھزرا خۇ د وان ئارپىشەياندا دكىر و دەما بۇويە سېپىدە ئەو گەھشتە وئى باوهرىيى كو چارھسەریا وان ئارپىشەيان ل دەف وى ھەيە، لهورا ھەر ژ وئى رۆزى وەرە ببۇو كەسەكى بۇدى ئانكۇ كەسەكى رۇناتاكەر.

رېنمايىيەن ئولۇ بۇدى چوار راستىيەن پىروز بخۇقەدگەرىت، ئەۋۇزى ئەقەنە:

- ئىيڭىز: زيان د بنهكۈكا خۇدا يا نەخۆش و پېرى ئارپىشەيە.
- دوو: ئەگەر ئى نەخۆشى ژى دىزقەرىت ژبۇ خۆپەرسى و حەز و ئارەزوپىيەن مرۆققى.
- سى: مرۆڤ دشىت وى دەمى ل سەر خۆپەرسى و حەزىيەن خۇ زال بېيت دەمى دەگەھىتە حالەتى "نېرۋانا" ئانكۇ دەستا ژ ھەمى تشتان بەرددەت خۇ ژ رەھورپىشالان.
- چوار: رېكە رېزگاربۇونى ژ خۆپەرسى و حەزىيەن دلى ئەوه مرۆڤ ل دويىش ھەشت راستىيان بىچىت ئەۋۇزى ئەقەنە: (دىتنەكَا دروست، ھزرگەنەكَا دروست، پەيەكە دروست، كارەكى دروست، ژيانەكَا دروست، خەباتەكَا دروست، تىيگەھەشتەنەكَا دروست و ھېقخواستنەكَا دروست).

دەرگەھى ئايىن بۇدى ژبۇھەمى كەسان يى فەكىرىيە بىي جوداھيا رەنگى پىستى وان يان زمان و نەتهودىا وان و ئەف چەندەزى بەرۋاڙى پېنمايىن ئايىن ھندوکى يى رەگەزپەرسىتە.

پشتى چەندىن سالان ژ مىرنا بۇدايى، ئايىن بۇدى ب شىيەدەيەكى ھىيىدى و ل سەرخۇ بەرۋەلاق دبوو، ل چەرخى سىي پېش زايىنى، ئىمپراتورى ھندى "ئاشوكا" چوو سەر ئايىن بۇدى و ئەف چەندەزى بwoo ئەگەر ئەو ئايىن بۇدى بکەتە ئايىن فەرمى يى ئىمپراتورىا خۇ و ل دووقدا ژى ئەف ئايىنە ل وەلاتىن دەرۋوبەر ژى بەرۋەلاقبۇو ھەتا ل لايى باشورى گەھشتىيە دەفەرا "سیلان" و ل رۆزھەلاتى گەھشتىيە وەلاتى "بۆرما"، "مەلايو" و "ئەندونوسيا" و ل باكورى ژى گەھشتە وەلاتى ئەفغانستانى، ھەردىسان ئەف ئايىن گەھشتە وەلاتى "چىن" ئى كول وېرى ھەزمارەكا مەزن يا دويىكەفتىيان ھەبۈون. ل دويىقىدا ژى ژ چىنى بەرەڭ وەلاتىن يابان و كورىايى ۋە چوو.

پشتى دەممەكى ھەر ل وەلاتى ھندى ب خۇ، ئايىن بۇدى بەرەڭ كىمبۇون و بەرزەبۇونى چوو ھەتا ل سالا 1200 زايىنى ب ئىكجارى بەرزەبۇوى، ل ئەف ئايىنە ل وەلاتىن چىن و يابانى ھەر يى بەرۋەلاق بwoo ھەتاڭو دەھىتە ھەزمارتن ئايىن فەرمى ل دەفەرا "تبت" و ھندەك وەلاتىن دى يېن كىشىوھەر ئاسىيائى.

رېنما و شىرەتتىن ئايىن بۇدى نەهاتبۇونە توماركىن ھەتا پشتى مىرنا وى ب دەممەكى درېز، ژ نۇو ھندەك دويىكەفتىيەن وى رابۇون ب توماركىندا ۋان رېنمايىان، ئەف چەندەزى بwoo ئەگەر كۆرسەك ب كەيىفا خۇ بىنۋىسىت لەوراڙى وەكى پەتىيا ئولىيەن دى، ئەف ئايىنە ژى زىكىفبۇو و چەندىن چەقولق ژى فەبۈون.

گومان تىدا نىنە كۆ بۇدا وەك ئىك ژ دانەرېن ئايىن بۇداتىيى، يى ژەھەزىيە نافى وى دگەل كارىگەرتىرين 100 كەسىن د دېرۈكى دا بەھىتمانان، ھەرچەندە ھەزمارا دويىكەفتىيەن ئى ئايىنى ل سەرانسەرى جىھانى ژ 100 مiliون مەۋلانا نابورىت، ل دەممەكى كۆ ھەزمارا مۇسلمانان ژ مiliار مەۋلانا پەتكەن، ئەف چەندەزى ھندى دگەھىنەت كۆ كارىگەرە كۆ گەلەك كىيەتە ژ كارىگەرە كۆ ئىك ژ پېغەمبەر ئىسلامى موحەممەدى (سلاقىن خودى ل سەربىن) و پېغەمبەر ئىسلامى موحەممەدى (عيسىيائى).

ل نئری کا بوچی ئایینی بودی ل وهلاتی هندی ب خو کو بنهکوکا بهلاقبونا فی ئایینی بولو بەرهە نەمانی چوو، نەگەرین وئى ژبۇ هندی دزفەن کو ئایینی هندوکان گەلهك پېنما و بنەمايىن ئایینی بودى يخۇفە دگرتىن، نەف چەندەزى بولو نەگەر خەلك ب ئایینی هندوکى ۋە بەيىتە گرىيدان و هيىدى بوداتىي ژىيربەن.

دگەل فی چەندى ڙى، ئایینی بوداتىي ڙى وەكى ئايىن ئىسلام و مەسيحىيەتى داخازا ئاشتى و تەناھى و پېكەت ژيانى دكەت، گومان تىدا نينه ڙى کو بنەمايى ئاشتى و پېكەت ژيان و هيىلانا دووبەرەكى و كەربى كارتىكىنەكا كويىر ل سەر ژيانا سىاسى يا وان وهلاتان ھەبۈو يېن باوھرى ب فی ئایين ئىنائى.

ئەو چەندە ناھىيە فەشارتن ئەگەر جارەكا دى حەزرتى عىسايى فەگەريتە ژيانى، دى گەلهك تۆرەبىت ژبەر وان تاوانىن ب نافى وى ھاتىنە ئەنجامدان ب تايىبەت وان شەپەن مەزن و خوبىناوى يېن دنافبەرا جڭاكىن مەسيحى ل ئەورۇپا پەيدابوون، د ھەمان دەمدە ئەگەر بودا ڙى ب زەفرىتە ژيانى دى بىنېت کو گەلهك تشت ژ زاردەقى وى ھاتىنە گوتىن و ئەو يېن ڙى بى گونەھە، ھەردىسان ئەو شىوازىن دويىفكەفتىيەن وى گرتىن د ھزرا ويدا نبۇون و وى ئاگەھ ڙى نەبۈويە.

ھەردىسان گومان تىدا نينه کو ئەو كارتىكىندا بودايى ل دويىفكەفتىيەن خۆ كرى گەلهك مەزنتر و كويىرتىبوبويە ژ وئى كارتىكىندا رېنمايىن ئایینى حەزرتى مەسيحى ل دويىفكەفتىيەن خۆ كرى، ئەم دشىن بىزىن کو ئەو كارتىكىندا بودايى ل وهلاتى هندى و كونفوشيوسى ل وهلاتى چىنى كرى هندى ئىيڭ بوبويە يان نىزىكى ئىيڭە.

د ۋى ليستى دا ژبەر دوو ئەگەران مە بودا دانايە بەرى كونفوشيوسى،

• ئىيڭ: ل وهلاتى چىنى شوعىياتى يانزى كوميونىزم شىاپە ب سەر ئایينى

كونفوشيوسى بکەۋىت و ب فی چەندى ھزمارا دويىفكەفتىيەن ئایينى بودى پەر ماينە و كارتىكىندا وئى ب ھېزترىبوبو.

• دوو: ئایينى كونفوشيوسى نەشىابوو ژ وهلاتى چىنى دەركەۋىت و كارتىكىنلى

خەلکى وهلاتىن دى بکەت، نەف چەندە خالا جووداھىيى يان سەرەكى بولو دنافبەرا قان ھەردوو ئايىنان دا.

5. کونفوشیوس Confucius

(479 ب.ز - 551 ب.ز)

کونفوشیوس

ئەو فەیلەسۆفى شىايى بۇ پەت ژ هزار سالان كارىگەرىي ل خەلکى چىنى بىكەت

کونفوشیوس دھىيتكەن ھەزمارتىن ئىكەم فەيلەسۆفى چىنى كۈشىيەتىانە رېبازەكى ب دانىت كۈشىيەتىن ژ گشت ھزروپىر و بوجۇونىن چىنى دەربارەدى ۋەفتارىن جىڭاڭى و ۋەشتى بىكەت. فەلسەفا كونفوشىوسى پاشت بەستىنى دەكتە سەر بەھايىن ۋەشتى يىن كەسايىھەتى، زىدەبارى ھندى كۈشىيەت حەكمەت خزمەتا خەلکى بىكەت نەك بەرۋاقازى. قان ھزروپىران شىيان كونترۆلى ل سەر ۋەفتارىن خەلکى چىنى بىكەن بۇ ماوى پەت ژ هزار سالان.

کونفوشیوس ل سالا 551 بەرى زايىنى ل ويلايەتا "لو" ل باکورى چىنى ڇايىكبوویە، ھېشتا زاروک بۇو دەمىن بابى وى وەغەرا دوماھىيى كىرى لەورا دەگەل دەيىكا خۇ د ڇيانەكا گەلەك ھەزار و بىزەممەت ڇيايىھە، پاشتى مەزن ژى بۇوى وەك فەرمانبەر ل سەر مىلاكى حەكمەتى ھاتىيە دامەزراندىن و كاركىريه لى پاشتى ھينگى دەست ژ كارى فەرمانبەرەرىي بەردايە و ل دويىشدا ژبۇ ماوى نىزىيەكى 16 سالان ل گەلەك بازىر و دەفەران گەرپىا و بەرددوام ژبۇ خەلکى د ئاخفت و گوتار پېشىشىدەرن لەورا ژى ھەزمارەكا مەزن يَا خەلکى ب دويىكەفت و گوهداريا ھزروپىرەن وى دەرى.

دەمىن گەھشتىيە ژىي 50 سالىي، دووبارە ۋەگەرپىا سەر كارى خۇ وەك فەرمانبەرەي حەكمەتى، لى ھندەك نەيارىن وى يىن كۈشىيەتىن چاڭ ب شىانىن وى نەرەدبۇوين شىيان ھندەك پىلانان دەرى وى ب دارپىژن و ژ كارى وى دووربىيەخن، ژبهر ۋى چەندى كونفوشىوسى ب ئېكجارى وەلاتى خۇ بجهه ھىيلا و ل دويىشدا دووبارە ژبۇ ماوى پەت ژ 13 سالان ژ وەلاتەكى دچوو وەلاتەكى دى و ل سەر پېشىشىكىندا گوتارىن خۇ ژبۇ خەلکى يىن بەرددوام بۇو. ل

دوماهیي زقیر بو وەلاتى خۆ چىنى و پىنج سالىن دوماهىي ژ ئىي خۆ ل ويرى بوراندىن هەتا كول سالا 479 بەرى زايىنى وەغەر كرى.

گەلەك كەسان كونفوشيوس هوسا دايە نياسىن كو ئىكە ژ دانەرىن ئايىنهكى مەزن، لى ئەگەر ب شىوهەيەكى كوييرتر تەماشەي ۋى چەندى بکەين دى ژبۇ مە دىياربىت كو رېبازا وى ج بىنەمايىن ئايىنى يان ئولى تىدا نەبوون بەلكو رېبازادەكا كەسايەتى و سەربەخۆ بۇ ژبەركو وى د گوتارىن خۆدا بەحسى ھەبۈونا خودى و ئەرد و ئەسمانان نەدكر. لى بەروۋاڙى، رېبازا وى دەربىرین ژ رېكەكا تايىبەت يا ژيانى و رەفتارىن جڭاكى و سىياسى دكىر، هەردىسان ۋى رېبازى دووباتى ل سەر حەژىيەرن و رېزگەرن و ھارىكارىا دناقېھەرا خەلکى دا دكىر، زىيەدبارى سەرەددەريا وان دگەل ئىكۈدوو و ب كارئىنانا شىۋاھەكى ھەفپەيچىنى يى نەرم و جوان و زمان و دەست پاھزىي.

ھەردىسان رېبازا وى خەلک شىپەت دكىر كو ېلىزى ل كەسىن مەزن و خۆدان بەها بىگەن، خىزان د ئىكەرتى و ب ھېزىن و زاروک ېلىزى ل مەزنان بىگەن و مەزن ژى دلوقانى و ۋىيانى ب زاروكان بېھن، ژن خزمەت و گوھدارىا ھەۋىزىنى خۆ بکەت، د ھەمان دەمدا وىزى گەلەك كەرب ژ زۆردار و سىتمەكاران ۋەدبۇون.

كونفوشيوسى باوەرى ب ھندى ھەبۇ كو دەفيت حەكومەت د خزمەتا خەلکى دا كاربکەت نەك زۆريي لى بکەت و مافىن وان بخوت، ھەردىسان كەسى دەستەلەتدار و فەرمانىرەوا دەفيت نموونەيا ھەرە بىلد و باش بىت ژبۇ خەلکى و خۆدان رەھوشتەكى بىلد بىت، ب كورتى ھەمى ھەزروبوچۇونىيەن كونفوشيوسى د وئى گوتىنى دا كوم دبۇون يا دېيىزت (نە چەند ژبۇ خۆ بقىيت، دەفيت تە ھەند ژبۇ كەسىن دىزى بقىيت).

تشتى كونفوشيوس ژ گەلەك فەيلەسەوفىن دى جووداكرى ئەبۇو كو ب شىوهەيەكى جوودا دەربىرین ژدىتىنا خۆ بۇ ژيانى دكىر، وى ھزرگر كو چەرخى زېرىن يى مەۋەقايەتىي ئەو چەرخ بۇو يى بوورى ئانکو چەرخىن رابردووبي، د ھەمان دەمدا وى گەلەك ھزرا سەرەدمىيەن بەرى و رابردووبي خۆ دكىر و پشتەقانىا خەلکى ژى دكىر ھزرا خۆ د ژيانا رابردووبي دا بکەن، لى دەستەلەتدارىن وى سەرەدمى دىزى ۋان ھزروپەران بۇون و ب بوجۇونا وان ئەبۇو دەفيت ھەرەدم بەرى مەۋەقايەت ل پاشەرۇزى بىت و رابردووبي ب تىنى ژبۇ مفا وەرگەرتىن ژ سەربۇران بكاربىنىت.

ئەذ چەندە ببۇ ئەگەر كو گەلەك كەس دىزى هزروبىرىن كونفوشيوسى ب راوهستن و ب كەسەكى نەزان ل قەلەم بەدن، ئەذ نەرازىبۇونە ھەتا پشتى مىرنا ويژى ژبۇ ماۋى چەندىن چەرخان بەرددوام بۇون ھەتا بۇويە ئەگەر ئىك ژ شاهىن چىنى بىپاردا ھەمى پەرتۈوكىن وى بەيىنە سووتەن و دويىكەفتىنەن رېبازا وى دنالى ۋەلاتى بەيىتە قەمدەغەكىن.

سەرەتايى ئەندازىن دەنەنەن و دەنەنەن، لى رېبازا كونفوشيوسى ھەر يا بەرددوام بۇو و شىا ژبۇ ماۋى پىت ژ بىست چەرخان ئانكى ھەر ژ چەرخى ئىكى بەرى زايىنى ھەتا دوماھيا چەرخى نۇزدى زايىنى كارتىيەرنى ل ژيانا خەلکى بکەت.

باورەريا خەلکى چىنى ب رېبازا كونفوشيوسى بۇ دوو ئەگەران دزقەپىت، ئەۋۇزى

ئەقەنە:

- ئىك: كونفوشيوس كەسەكى راستىگۇو و دلسوز بۇو دگەل خەلکى.
- دوو: كونفوشيوس كەسەكى چەلەنگ و خۆدان بىريار و كاركەر بۇو، ئانكى رېبازا وى ب تىنى پەيام نەبۇو بەلكو وى ب خۇ و بەرى ھەمى كەسان كار ب پەياما خۇ دىكەر و ئەذ چەندەزى دگەل حەز و ئارەزووپىن جڭاڭى چىنى د گونجىا و ئەو تىشى وان دەيىايى دنالى ۋەلاتىنەن رېبازى دا ھەبۇو، ھەر ئەذ چەندەبۇو كو بۇويە ئەگەر رېبازا وى زويىكا دنالى خەلکى دا بەلاق بىت و بۇ ماۋەيەكى درىز كار پى بەيىتمەكىن.
- لى پشتى ۋەلاتى چىنى ھاتىيە گوھۇرىن ژبۇ جڭاڭەكى شىوعى و خەلکى بەرى خۇ دايە پاشەپۇزى، ھىيدى ھىيدى ئەذ رېبازەزى بەرەڭ لوازبۇونى چوو ھەتا ل دوماھىيى ب ئىكجارى بەرزەبۇوى.

6. قهشہ بولس St. Paul

(ز-64-ز)

قهشہ بولس

ئەو پەيامنیئری مەسیحیمەت ڙپیازھکا ساده کریه ئایینەکی مەزن

قهشہ بولس ئەو پەيامنیئر بwoo بی ل سەردەمی حەزرەتى عیسای ڙیایی و دھیتە هەزمارتن مەزنترین مزگینگەھینەری ئایینى مەسیحیەتى ڙبەرکو کارتیکرنا وى ل سەر ۋى ئایینى كرى گەلەك يا مەزن بwoo، هەتا وى رادھیي کو پەتىيا دېروكەنڤیسان د وى باودری دانە کو بولس مەزنترین و گرنگترین کەس بwoo بی ئەف ئایینە بەلاق كرى و پېنمايىن وى پاراستىن.

بولس، هەردیسان دھیتە نیاسىن ب "شاول" ل بازىری "تەرسوس" ل وەلاتى توركىا كەفن ڙايىكبۇويە، هەرچەندە كەسەكى رۆمانى بwoo لى ل سەر ئولا جوهيان بwoo، ھېشتا دېئى گەنجاتىنى دا زمانى عېرى خواند و بەرهە بازىری قودسى چۈويە و ل وېرى زانست و زانىن وەرگرتىيە، دەمىن چۈويە قودسى ببۇو قوتابى ل بەردەستى حاخامى جوھى بی مەزن "جەمالىل"ى، هەرچەندە قهشە بولسى ل سەردەمی حەزرەتى عیسای سەرداناندا قودسى كربوو لى وى ب خۇ چاڭ ب عیسای نەشكەنچەفتبوو.

پاشتى ل خاچداناندا حەزرەتى عیسایى، دويىكەفتىيەن وى تووشى ئەشكەنچەدانەكە مەزن ببۇون ب تاوانا دەركەفتىنى ڙ دىنىن جوهيان، ل وى سەردەمی قهشە بولسى ب خۇ گەلەك كەس ئەشكەنچەددان و دېلى وان كەسان دراوهەستىيا يېن باودری ب ئایینى مەسیحى ئىنائى. لى د سەردانەكە خۇ دا ژبۇ بازىری قودسى، بولسى حەزرەتى مەسیحى د خەوا خۇدا دىت و ئەف خەونە بwoo ئەگەر ئەو باودری ب ئایینى مەسیحيان بىنىت، ئەف چەندە ببۇو خالا وەرگەيانى د ژيانا بولسى و دېروكا ئایینى مەسیحیەتى ڙبەرکو ئەو زەلامى ل ٻوژەكى مەزنترین و دژوارترین دوژمنى ئایینى مەسیحيان ئەفروكە ببۇويە ئىك ڙ نېزىكتىن كەسىن پاشتەفانىا في ئایينى دكەن و بەرپەلاق دكەن.

پشتی هینگی قهشه بولسی ژیانا خو همه می ب نفیسینا ئایینی مهسیحیه تی قه بوراند و دهست ب به لاق کرنا وی دکر و بوبو ئەگەر ھزمارەکا مەزن یا خەلکی بھینه سەر ۋى ئایینى. قى قهشهى سەرەدانا گەلەك وەلات و دەقەران دکر و بەردەوام ژبۇ خەلکى د ئاخفت و داخاز ژى دکر بھینه سەر ئایینى مهسیحیه تى، وى سەرەدىن تورکيا كەفن و وەلاتىن گرىكى و سورىيا و فەلەستىننى كر. دەمى بولس ل سەر ئایینى جوهيان كەسەكى بانگخواز نەبوبو و داخازا ژ خەلکى نەدکر بھینه سەر ئایینى جوهيان لى بەرۋاڭى پشتى هاتنا وى بۇ سەر ئایینى مهسیحیه تى ببوبو كەسەكى بانگخواز يى زىرەك و چەلەنگ كۆ كەس بەرى وى و پشتى وى نەشىابو وەكى وى قى ئایينى بەلاق بكمت لەوراڭى ژیانا وى كەفتىبوو د مەترسېيەکا مەزندا.

رۆلى قهشه بولسی ژبۇ ھندى د زۇرىپت كۆ ئەو شىا ب شىوه يەكى جوان و باوھرپىكىرى گەلەك تشتان ل سەر ئایینى مهسیحیه تى بنقىسىت و رېنما و شەرىعەتى مهسیحیه تى پىش بىيختىت و ھزمارەکا مەزن یا خەلکى بىننە سەر ۋى ئایينى، ژ سەرچەمەن 27 سەھەرپىن پەرتۈوكا پىروز ئىنجىلى "پەرتۈوكا سەرددەمى نۇو" ، دى بىننەن كۆ بولسى ب تى 14 سەھەر نفیساینە.

ژ گۈنگۈتىن بوجۇونىن قهشه بولسى: حەرزەتى عىسای ب تى پىغەمبەرەكى مزگىنگەھىنەر نەبوبو بەلكو خوداوندەكى راست ژى بوبو، ئەوي ژیانا خو گورى مەرۆڤان كر داكو گونەھىن وان بھینه ژىرىن، لەورا مەرۆڤ نەشىن قى گونەھەزىرىنى ب دەستفە بىن ئەگەر ئەو ب تى باوھرىي ب پەرتۈوكىن پىروز بىن بەلكو دەپتە ئەو باوھرىي ب حەزەرتى عىسای ژى بىن، لەورا ئەگەر مەرۆڤان باوھرى ب حەزەرتى عىسای ئىينا دى گونەھىن وان ھىنە ژىرىن، ھەردىسان قهشه بولس ئەو كەس بوبو يى ھزرا گونەھا رەسەن "گونەھا ئىكى" شەرۇقەكىرى ئانکو ئەو گونەھا بۇ ئىكەم جار ئادەمى ب بەھەشتى كرى دەمى سېقا حەرامكىرى خارى و كوب دىتنا وى ئەڭ گونەھە بۇ ھەمى مەرۆڤان دزۇرىپت.

ھەردىسان قهشه بولسى ئەو چەندەزى راگەھاندبوو كۆ پىدۇپ ب ھندى ناكەت مەرۆڤ خو ب گەلەك رېۋەسمىن ئایينى جوهيان دەريارەخوارن و پاقزىي فە گرىپىدەت، ھەردىسان دەپت خو ب رېنمايىن موسايى ژى فە گرىپەنەت زېرکو ئەنجامداナ ئان

پیوره‌سمان بهس نینه مرۆڤ ژ گونه‌ها بھیتە پاقزکرن بەلكو باوهريا راست ب تنى دشیت لەش و گيانى مرۆڤى قورتال بکەت.

قىمەت بولسى دېيانا خۆدا خىزان پىكىنه ئىنابۇو، ھەتا نىزىكى ج ئافرەتان ژى نەبۇو، وى بوجۇونەكا تايىبەت و جودا دەربارە ئافرەت و ژن ئىنان و كريارا سىكىسى ھەبۇو و ۋى بوجۇونى كارتىكىنەكا مەزن و كويىر ل سەر ھزرا ئەورۆپىان كر.

بولس د ناما خۆ يا ئىكى دا بۇ خەلکى "كرۇنوسوس"ى دېبىزىت:

(نەز بىزىمە كەسىن زگورد و زنگىن زەلامىن وان مەرين و زەلامىن زنین وان مەرين بۇ وان باشتە ئە وەكى من بەمین و ژيانا ھەۋازىنېي پىڭ نەئىن، لى ئەگەر نەشيان كونترۆلى ل سەر خۆ بىكەن بلا ژيانا ھەۋازىنېي پىڭ بىين چونكى ھەۋازىنېي ژبۇ وان باشتە، شىرىەتا من بۇ كەسىن خىزاندار ژى ئەوه بلا ب ج رەنگان ژنك زەلامىن خۆ نەھىلەن، ئەگەر زەلامىن وان مەرن ژى بلا ئىدى شوى نەكەن، ھەردىسان زەلام ژى ب ھەما شىوه بلا زنین خۆ بەرنەدەن و نەھىلەن).

ھەردىسان قەشە بولس د ناما خۆ دا بۇ "تىوساوس"ى دېبىزىت:

(بىدەفييە ژن فىرىيەتە بىدەنگى و گوھدان و خۆ شكاندىنى، نابىيت ب ج رەنگان ئە و دەستتەلەتى ل سەر زەلامى خۆ بىكەت چونكى ئادەم بەرى حەوايى بىن ھاتىيە ئافراندىن).

ھەرچەندە قەشە بولسى گەلەك بوجۇون ل سەر دەمى خۆ بەلاق دىرىن لى حەرزەتى مەسيحى بەحسى ج ژ ئان بوجۇون و ھزاران ل سەر دەمى خۆ نەكربۇون.

بولسى پەيامنېر ئە و كەس بۇ يى شىايى ئايىن مەسيحىيەتى ژ رىبازەكا جوھى يا سادە بىكتە ئايىنەكى مەزن ل جىھانى لەوراژى هەندەك فەيلەسۋەن مەسيحى دوى باوهرى دانە كو قەشە بولس ئىكەم كەس بۇ يى ئايىن مەسيحىيەتى بەلاق كرى، لى ئەم دشىن بىزىن بولس نەدشىا فى كارى هندى مەزن بىكەت ھەكە حەزەرتى مەسيح ب خۆ نەھاتبا لەورا رۇلى سەرەكى و گرنگەر ھەر دى بۇ حەزەرتى مەسيحى زقپىت.

7. تسى ئاى لوون

(دھورو بھری سالا 105 زاینی ژیاپه)

تسى ئاى لوون

ئەو فەرمانبەرئ بۇ ئىكەم جار كاغھەزىن نەتىسىنى داهىنایى

تسى ئاى لوون ئەو داهىنەرە يى ژبۇ ئىكەم جار كاغھەز يانزى وەرەقە داهىنایى،
ھەرچەندە نافى قى داهىنەرى گەلەك كىم د پەرتۈوك و ژىددەرەندا دەيتە دېتن لى ئەف
چەندە رامانا ھندى نادەت كو ج راستى بۇ ھەبۈونا وى نىن يانزى وى ئەف داهىنەنە ئەنجام
نەدابىت.

تسى ئاى لوون كەسەكى چىنى بۇو و ل سەرەتەمى خۇ وەك فەرمانبەر ژبۇ
ئىمپراتوريا چىنى كاركىريه و قى چەندى ھارىكاريا وى كر ئەو كاغھەزان دروست بكمت و
ئەف چەندەزى بۇ ئەگەر ئەو ژلايى ئىمپراتوريا چىنى فە بەيىتە خەلاتىكىن و پىز لى بەيىتە
گرتىن.

بەرى داهىنانا كاغھەزان، مروڭ نەچاربۈون دىرۈكا خۇ و كاروبارىن خۇ بىيىن رۆزانە
ل سەر پارچەيىن دار و بەران و پىستى گيانەوەران تومار بكمت، ل ھندەك و دلاتان وەك
فيزعەونى و گريكىيان نامەيىن پۆستان ھەبۈون، لى داهىنانا تسى ئاى لوونى ب تەمامى پويى
دىرۈكى و درگىپا و گوھۇرىنەكا گەلەك مەزن پەيدا كىر ژبەركو داهىنانا وى دەيتە ھەزمارتىن
ئىك ژ مەزنتىن داهىنانين مروۋايەتى د دىرۈكى دا.

مللەتى عەرەب ل چەرخى شەشى زايىنى شىيان كاغھەزىن چىنى ب دەستخوڤە بىيىن،
پشتى ماودىيەكى كىم خەلکى دەفەرا رۆزھەلات ل و دلاتى سەرمەرقةندى شىيان كاغھەزان ل
سەر شىۋاھىزى چىنيان دروست بكمن و ل دويىدا عەرەبان ژى بۇ خۇ ئەف كاغھەزە دروستكىن
و ل دووفەدا ژبۇ و دلاتىن ئەورۆپى ژى هاتنە فەگۇھاستن، لى ھەر زوى دروستكىن كاغھەزان
گەلەك پىشكەفتىن ب خۇقە دىت و ب پىكىن ب سانەھىتىر و بلەزتر هاتنە دروستكىن ژ وان
پەكان بىيىن ل چىنى د ھاتىنە دروستكىن.

ل سهردەمی ئەقروکەزى كاغەز بۇوينە ئىك ژ پىىدىنى يېن هەرە سەرەكى و گرنگ د ژيانا مەرقاندا و دبىت يا بىزەممەت بىت بۆمە ئەم ھزرا خۇ د وى ژيان و شارستانىا مەرقاندا بىكەين ئەگەر كاغەز نەھاتبانە دروستكىن، ھەلبەت ئىمپراتوريا چىنى يا وى سەردەمی رۇلەكى مەزن و كارىگەر ھەبوو ل سەر پىشەفانى و پىشئىخستنا رېكىن دروستكىندا كاغەزان و فەگۆھاستنا وان ژ بەربابكەكى بۇ بەربابكىن ل دويىش خۇ دا.

ل وى سەردەمى، زانايەكى چىنى دا پىىدىنى ب عەرەبانەكا گەلەك مەزن بىت ژبۇ هندى بىشىت پەرتۈوكەكا خۇ ژ دەڤەرەكى ب گەھىننەتە دەڤەرەكا دى، لى د سەردەمى ئەقروكە دا ھەر كەسەك دشىت پەرتۈوكەكى بىكتە د بەريكا خۇدا كو ژ ھزار لەپەران پېكىبەيت، ھەردىسان دشىت پەرتۈوكخانەيەكا پەرتۈوكان كو ژ ھزار پەرتۈوكان پېكىبەيت بىكتە د بەريكا خۇدا ئەگەر ل سەر CD يان فلاش ميمورييەكى ب ھەلگرىت

8. جوهان گوتهنبرگ Johann Gutenberg

(1400 - 1468)

یوهان گوتهنبرگ

ئەو كەسى ژبۇ ئىكەم جار پىت ل سەر كاغەزان چاپكرىن

ئەرى كىز ژ وان يى ژ هەزىتە نافى وى ل بەراھيا يى دى دناف لىستا 100
كارىگەرتىن كەس د دېروكى دا بەيىتە دانان، داهىنەرە كاغەزى تىسى ئاي لوون، يانشى
داهىنەرە ئاميرى چاپكرنى گوتهنبرگ؟

زانايى ئەلمانى يوهان گوتهنبرگ ئىكەم كەس بwoo شىايى ئاميرى چاپكرنى
دروست بكت، ئانکو ئەو ئاميرى دشىت پيتان دانىتە ب رەخ ئىك فە ب دووراتىيەكا يەكسان
و پىكختى، ل دويىدا دى كاغەزەكى دانىتە سەر فى ئاميرى و پشتى فشارى دئىختە سەر
دى كاغەزەكا چاپكى دروست بيت. هەرچەندە ئەذ داهىنانا گوتهنبرگى ژى گەلەك يا
مهن بwoo ل ئەگەر كاغەز نەبان داهىنانا ويىزى ج مفا نەدبۇو، لهۋا ئەم دشىن بىزىن
گرنگىيا كاغەزى بەرى يا ئاميرى چاپكرنى دھىت ژبىر فى چەندى مەزى نافى داهىنەرە
كاغەزى ل بەرى نافى داهىنەرە ئاميرى چاپكرنى يى دانايى.

جوهان گوتهنبرگ ل سالا 1400 زايى ل بازىرى "مېنسى" ل ئەلمانيا
ژايىبۈويە، ئەقى زانايى شيا ئاميرى كى ب داهىنەت كو دشيانىن ويدابوو پيتان ب
شىوهىكى زراف و ژىكەبۈويى بنقىسىت، ل دويىدا ئەف ئاميرە دى رابىت ب شداندن و
گىرىدانا پيتان پىكىفە و دەمى كاغەزەكى دانىيە سەر ئاميرى دى وان پيتان ل سەر كاغەزى
چاپكەت، ب فى داهىناني گوتهنبرگ شيا دېروكى بەرەز ئاسوئەكى گەشتى پالدىت.

گوتهنبرگ زەلامەكى بازرگان بwoo ل د كارى خۇ يى بازرگانىي دا يى سەركەفتى
نەبۇو لهۋا ژى نەشىيا ج پارەيەكى ب ھارىكاريما فى داهىنانا خۇ ب دەستقە بىنېت، بۇ
نمۇونە دەمى ژبۇ ئىكەم جار پەرتۈوكا پېرۋۆز "ئينجىل" چاپكى، ژېرىكى نافى خۇ ل سەر
لاپەرېن پەرتۈوكى بنقىسىت لهۋا كەسى ئاگەھە ژ داهىنانا وى نەبۇو.

پشتی هینگی چهندین ئاریشه و نەخۆشى بۇ گوتەنبەرگى پەيدابۇون و مژىلبوونا
وى ب چارەسەركىرنا ۋان ئارىشەيانقە بۇو ئەگەر ئەو ژىيربىكەت كو وى داهىنەنەك
مەرقۇايەتى ياخىن بىرىزىسىڭىز ئەلەن ئەلەن ئەلەن ئەلەن ئەلەن ئەلەن ئەلەن ئەلەن
شىوهەيەكى بەرچاڭ گەلەك پېشىكەفتەن بەنگەكى كو دەھ چەرخىن بەرى هىنگى وان ھەند
پېشىكەفتەن بخۇقە نەدىتىپ.

دېيت ئەگەر ئەم بىزىن ھەكە داهىنەرئ تىلەفوننى گراھام بىلى تىلەفون دروست
نەكربا، رەنگە كەسەكى دى هاتبا و تىلەفون دروست كربا، بۇ گوتەنبەرگى ژى ئەم دشىن
ھەمان تشت بىزىن، لى جوداھى ئەوھ ئەگەر كەسەكى دى پشتى چەند چەرخەكان ژ نوو
ئامىرى چاپىكىرنا پىitan دروستكىرba رەنگە ئەو پېشىكەفتەن ئەفرووكە ژبۇ ماوى چەندىن
چەرخىن دى گىرو ببا، ژبهر رۇلى داهىنەنَا وى ياخىن بىرىزىدىت نافى گوتەنبەرگى
دناف ۋىلىستى دا ب دانىن.

9. کریستوفەر کۆلومبوس Christopher Columbus

(1451-1506)

کریستوفەر کۆلومبوس

ئەو گەرۆکىٰ کیشودەری ئەمریكا ب شاشیفە ئاشکەراکى

کریستوفەر کۆلومبوس ئەو گەرۆکىٰ دەريايى بۇو يىن كۈزى دىرىن ب رېكا زەريا ئەتلەسى بچىتە وەلاتى چىنى ژبۇ بىدەستە ئىننانا بەهاراتان لىنى وى ھند دىت ئەو يىن لىنى كیشودەری ئەمریكا، ئەڭ ئاشكەراكىنا وى بۇ ئەگەر ئەم دەرگەھى لېھر چەندىن ئاشكەراكىنىن دى و داگىر كىرنا جىهانا نۇو فەتكەت.

ھەلبەت كارتىكىرنا في گەريانىنى دەرىۋىكا مەرۋەپەتىيىن گەلەك ژ وى چەندى مەزنەتىرە يا مەرۋەپەتىيىن بۇ دەكتە ژبەرلىك ئەم شىا دوو كیشودەرلەرنى دى ژبۇ كیشودەری ئەورۇپا زېيدە بىكەت، ئەم چەندەزى ژبەر ھەبوونا ژىيەرەكى گىرنگ و ھەزمارەكە ماھىنە زېپ و زېپ و كەرسەتىن سرۋەشتى و خاف.

کۆلومبوس گەرۆكەكى دەريايىنى يىن ئىتىالى بۇو، ل سالا 1451 ڈايىكبوو يە. ھېشتا يىن گەنج كارى گەريانى ب رېكا پاپۇران دىكەر، پېشى هىينگى ھەزەركە بۇو وى چىبۇو ئەۋۇزى ب ھارىكاريا زەريا ئەتلەسى رېتكەكىا نۇو بەرەڭ وەلاتىن رۆزھەلاتى ب تايىبەت چىنى دىياربىكەت ژبەرلىك وى سەردىمى رېكا ئېكەنە يەورۇپا ب وەلاتىن رۆزھەلاتى فە گرىيىددا ب تىنى وەلاتى تۈركىيا بۇو كول زېپ دەستەلەتى عوسمانىيان ۋەبۇو، ل وى سەردىمى زى عوسمانىيان رېك نەددىا خەلکى مەسىحى ل سەر ئاخا وەلاتى وانرا ھاتنوچۇون و بازىگانىيىن بىكەن لەورا كۆلومبوسى بزاڭىر رېتكەكىا نۇو ئاشكەرا بىكەت.

ل دويىقدا كۆلومبوس شىا شاھەزەنا وى سەردىمى يە وەلاتى ئىسپانىيا كۆ ئىزابېلا بۇو پازى بىكەت ھارىكاريا دراڭ ژبۇ في گەريانى وى يە چارەنقىيس بىكەت، ھەرچەندە ل دەستەپېتكى شاھەزەن پازى نەبۇو لىنى پېشى چەندىن دىداران دەگەل كۆلومبوسى پازىبۇو ھارىكاريا وى بىكەت.

کۆلومبوسى ئىكەم گەريانا خۆ يا دەريايىي ل رىيكتى 3 تەباخا 1492 دەستپىتىكىر، ل دەسپىتىكى پاپۇرا وي لېھر لىقىين گزيرتا "كونتريا" ل كىشىوھرى ئەفرىقيا راوهستىيا، ل دويىشدا ل رۇزا 6 ئيلونى گەريانا خۆ بەردە رۇژئاۋايى دەستپىتىكى، ئەف گەريانا وي گەلهك درىزبۇو و ھەتا بۇويھ ئەگەر ئەتساندىنا ھەمى گەميقانىن دگەل وي ڦېھرکو بەرى ھينگى وى گوتبوو گەميقانان كو گەشتا وان ب تىن دى دوو ھەفتىيان فەكىشىت لەورا ھەفالىن وي فشار لېتكەر ئەو ب زقىنەقە، لى پاشتى ھينگى ئەو شىا ھەفالىن خۆ راپى بكمەت ول سەر گەشتا خۆ بەردەوام بۇون ھەتا ل رۇزا 21 چىريا ئىكى ل سالا 1492 گەھشتىنە سەر ئاخا كىشىوھرى ئەمرىكا.

پاشتى ۋى گەريانا درىز ئەگەريما وەلاتى ئىسپانيا و پېشوازىيەكا مەزن لى ھاتە كرن، ل دويىشدا ژى سى گەشتىن دى ئەنجامدانلى ھەر ب پىكا دەريايى نەگەھشته وەلاتىن چىن و يابانى كو خەونا وي يا ھەرە مەزن بۇو. ھەرچەندە ل دەستپىتىكى شاھىزنا ئىزابېلايى سوزدابۇو وي كو ھەر جەھەكى نوو يى ئەو ئاشكەرا بكمەت دى وي كەتە دەستەھەلاتدارى وي دەفعەرى، لى ڦېھرکو ڙلايى كارگىرىيە كەسەكى سەركەفتى نەبۇو لەورا ھەر زوى ئەو زقانىدەقە وەلاتى ئىسپانيا و دەست و پىن وي د كەلامچەكى بۇون.

ھەتانيوكە ژى گەلهك گومان و بوجۇون ل سەر ۋى سەركەفتىنە مەزن ياكۆلومبوسى توماکرى ھەنە، بۇ نەمۇونە ھندەك دىرۈكەنفييىس د وى باودەرى دانە كو گەرۆكى دەريايى يى نەرويىجي "لایف ئەريكسون" بەرى كۆلومبوسى كىشىوھرى ئەمرىكا ئاشكەرا كربۇو لى ۋى ئاشكەراكىندا وي ج شۇپەشىن مەزن د ژيانا سىياسى و ئابورى و ھزرى ياكەلاتىن ئەورۆپى دا نەكىن.

لى بەرۋاھازى كۆلومبوس ب گەشتا خۆ ياكۆلومبوسى كىشىوھرى ئەورۆپا ب ھەزىنيت ڦېھرکو ئەو شىا رىيكتى ل ھەمبەر جىهانەكى نوو فەكمەت كو ڇىدەرىن گرنگ يىن كەرسەتىن خاۋ و زىپ و زىف و شارستانىيەن كەفن لى ھەبۇون. كۆلومبوس كەسەكى دژوار و زۆردار بۇو، ھەرەسا ڙلايى جەستەيى فە گەلهك يى زراف و زەعيف بۇو، ھېشتا يى گەنج وي دەپيا ۋى پەرۇزى خۆ ئەنجامبدەت لى ڦېھر ھەڤرکىيەكى دژوار دنافېھرا وي و شاھىزنا ئىسپانيا ئەف پەرۇزە گىرەبۇو، ھەردىسان كۆلومبوسى سەرددەرىيەكى گەلهك رەق و نەخوش دگەل ھندوکىن سۆر ل كىشىوھرى ئەمرىكا دەتكىر.

ئەگەر مە ۋاپارىتىنَا ۋان كەسىن مەزن و داهىنەر ل دويىش رەوشت و سەرەدرەيا وان ئەنجامدابا، ج پى نەقىت دا ناڭىز كۈلۈمبۈسى ل دوماھيا ۋى لىستى هىت، لى ۋاپارىتىنَا مە ژبۇ ۋان كەسان ل سەر بىنەمايىن كارتىكىرنا وان ل سەر دىرۇكا مەرۆڤايەتىي بۇويە لەورا ناڭىزى وىزى ل دەستىپېيکا لىستى ھاتىيە.

Albert Einstein 10. ئەلبېرت ئەنىشتايىن

(1879-1955)

ئەلبېرت ئەنىشتايىن

ئەو زانايى بەرى بىنياتى زانستى فىزىيا سەردهم دانايى

ئەنىشتايىن دھىتە هەزمارتن مەزنلىرىن و بناۋۇدەنگەرىن زانايى چەرخى بىسىتى، دەمىن نافى وى دھىتە گوھىن مە ئىكسەر ھىزا مە ل تىورا "رېزەيى" ئى دھىت، ھەرچەندە دوو تىورىن دىيىزى ب ھەمان ناف ھەنە، ئىيىك ژ وان ل سالا 1905 ھاتبوو بەلاقىرن ل ژىير نافى "تىورا رېزەيى يَا تايىبەت" و يَا دوى ژى ل سالا 1915 ل ژىير نافى "تىورا رېزەيى يَا گشتى". ئەڭ ھەردوو تىورە ھند ئالۇز و ب زەممەتن ج كەس نەشىئىن ب شىوه يەكى ئاسايى د گوفارەكى دا شرۇفە بىكەت يانزى ژبۇ خەلکەكى ئاسايى شرۇفە بىكەت خۇ ھەكە ئەو چەند شىيانىن خۆزى ب مەزىيخت.

ئەم دشىن تا رادىيەكى تىورا رېزەيى يَا ئەنىشتايىنى شرۇفە بىكەين ئەۋۇزى ب نموونەكى، ھەلبەت ئەڭ نموونەزى يَا ب زەممەتە و گەلەك كەس تىناكەھن لى ئەڭ چەندەزى بەلگەيە ل سەر ئالۇزى و زەممەتىا قى تىورى، نموونە ب قى رەنگى يە:

ئەم دى ھزرکەين كۆ گەمەيەكا ئەسمانى ب لەزاتىا (1000 ميل چركە) ژ ئەردى دووركەفت، ئەڭ لەزاتىيە ھاتە پېقان ژلايى دوو كەسان، ئىيىك بىي د گەمەيى دا و ئىيىك ژى يىل سەر ئەردى و ئەنجامىن ھەردووكان وەكى ئىيىك بۇون. لى ھەكە گەمەيەكا دىيىزى بەرەڭ ھەمان ئاراستى گەمەيى ئىيىكى ژ ئەدرى دووربەقىيت ب لەزاتىا (1800 ميل چركە) دا، ھەردىسان ئەنجامىن ھەردوو كەسىن ل سەر ئەردى و د گەمەيى دا ژبۇ پېقانان لەزاتىي دى وەكەمەن.

ل قىرى ئەم دى ھزرکەين كۆ گەمەيى ئىيىكى ب (800 ميل چركە) ل بەرى گەمەيى دووئى دەجىت، لى تىورا ئەنىشتايىنى دېيىزىت ئەڭ چەندە ب تىنى خاپاندىنەكە، بەلکو دىراتىا دنابەرا ھەردوو گەمەيان دا 1000 ميل 800 ميل. ئەڭ چەندە نەھىيىنا تىورا ئەنىشتايىنى بۇ ياكو ھەمى زانايىن چەرخى بىسىتى واستاندىن و مەندەھەۋش كريىن، كەس

نمшиا راستيا وئى ب سەلەينىت ھەتا پشتى دەھ سالان ژېھلاقىرنا وئى ئەۋۇزى پشتى كو فەلەكناس شىايىن هندەك وىيەنەيان ژبۇ دياردا رۇڭگىرانى ل جەھىن جودا يېن جىهانى بىگرن.

ئەنىشتايىنى هندەك تىورىن دېزى ھەبوون كو زانستىن بىرکارى و فيزىيائى ھەزاندبوون، لى دىگەل قى مەزنەھىي ژى نافى ئەنىشتايىنى پشتى نيوتنى دفى لىستى دا ھاتىيە دانان چونكى نيوتن شىا ب دروستاھى تىورا خۇ ژبۇ زانايىن وي سەردەمى شرۇقەبىكەت و باوهەرى ژبۇ وان دروست بىكەت، لى سەپەرەپاھى ھندى كو ئەنىشتايىن كەسەكى گەلەك زىرەك بۇو لى نەشىابۇو راستيا تىورا خۇ ژبۇ خەلکى ب سەلەينىت، ھەردىسان گەلەك كەسىن دىيىزى بەرى وي ھزرا قى تىورى كربۇو.

ئەنىشتايىن ئىكەم كەس بۇو داخاز ژ حۆكمەتا ئەمرىكا كرى كو لمىزى د دروستكىرنا بۇمبا نافۇكى دا بىكەن بەرى كو ئەلمانى وي بۇمبىن دروست بىكەن، لى پشتى ھينگى گەلەك ل سەر قى داخازا خۇ پەشىمان بۇو ئەۋۇزى كو پشتى ھەزمارەكما مەزن يا خەلکى ھيرۋشىما و ناگاساکى سەرا بۇمبىن نافۇكى يېن ئەمرىكا گىانى خۇ ژ دەستداین.

ھەردىسان ئەنىشتايىن خۆدانى وئى ھاوكىشا بنافۇدەنگە يادبىزىت:

تىيەن (ووزە)= سەنگ(بارستە)² X لەزاتيا رۇناھىي

ئەڤ ھاوكىشە برا تىيەنا دەركەفتى ژ گەردىلەكاكا تۆخمى يۈرانيومى دياردەكەت، ئانكۇ دەمى گەردىلەك دەھىتە گوھۇرىن ژبۇ تىيەنا گەرماتىي.

ئەنىشتايىن ل سالا 1879 ل بازىرى ئولەم" يې ئەلمانى ژدایكبوویە و خۇاندىندا خۇل وەلاتى سويسرا ب دوماھى ئىينايە و شىا رەگەزىناما سويسرى ب دەستخوھ بىنەت، لى پشتى بەلاقىرنا تىورا خۇ يارىپەتلىكىي یا ئىكەنلىكى كو ھېشتتا ژىيى وي نەگەھشتىبوو بىست سالىي، چوو وەلاتى ئەلمانىا و ل زانكۆيەكاكا وئى كاركر و ل دويىدا بۇو رېيھەبەرى پەيمانگەھا ئىمپراتورى ژبۇ زانستىن فەلەكى.

ئەنىشتايىن شىا خەلاتى نوبىل ل سالا 1921 د زانستى فيزىيائى دا وەربىرىت، لى ژبەر كو ئەو كەسەكى جوھى بۇو لهۇرا ل سالا 1933 ژبەر حۆكمەتا نازى يادبىزىت،

و چوو ودلاتن ئەمریکا و رەگەزنااما ئەمریکى ژى وەرگرت و بۇو ماموستا ل زانكۆيا "نيستون" هەتا وەغەركى.

ئەنىشتايىن د ژيانا ھەۋىنیا خۇ يىكى دا يى سەرگەفتى نەبۇو، لى ژ ھەۋىنیا خۇ يَا دووى دوو زارولك ھەبۇون، جوھيان داخاز ژىكىر ئەو بېيىتە ئىكەم سەرۋۆكى دەلەتا ئىسرائىلى لى وي ئەف داخازە رەتكىر، ھەرچەندە كەسەكى جوھى يى رەگەزپەرسىت بۇو لى د ھەما دەمدا كەرب ژ تىرۆرى فەدبۇون، و باودريا وي ب ئايىنى پىت وەكى ياسۆفيان بۇو و وي بەرددوام دەگوت (مېشىكى مرۆڤى ھند يى بچووکە نەشىت ب دروستاھى د گەردونى و دياردەيىن فەلەكى بگەھىت، قىيىجا چەوا دى شىت د ئافراندەرى فى گەردونى گەھىت؟).

ھەردىسان كەسەكى ساده و ئاسايى بۇو د ژيانا خۇدا، گەلەك حەز ژ موزىكى و ژەنینا ئامىرى كەمانى دىكىر، ھەتا وي رەدىيى وي ھزىدەر كو موزىك بېركارى يە و بىيى ھەبۇونا بېركارىي موزىك ژى نابىت و ھەكە موزىك ژى نەبىت ئەم نەشىن ھەست ب جوانىيا بېركارىي بکەين، لەورا ھەر جارەكا ئەو د بابەتەكى بېركارىي دا مابا ئاسى دا چىت گەھداريا موزىكا "موزارت" ئى كەت.

Louis Pasteur 11. لویس پاستر

(1895-1822)

لویس پاستر

ئەمۇ زانايىچى ئىانا ملىونىمەھا مەرۇۋان ئەساختىيەن كۆزەك فۇرتالىكى

كىميازانى فەنسى لویس پاستر دەپتە هەزمارتىن مەزنەتىن زانا د دېروكا زانستى پېيشكىدا زېھرکو كار و داهىنانىن وي بۇوينە نەگەرى پېشكەفتىنەن هەرە مەزن د زانستىن سەرددەمدا، لى رېلى وي يى سەرەكى و گۈنگ ژبۇ ھندى دزفەرىت كۆ ئىكەم كەس بۇوە زىندهودرىن هوير وەكى مېكروفان ئاشكەرا كىرىن، زېدەبارى پەيوەندىيا فان مېكروفان د پەيداكرنا نەساختىياندا و ب كارئىنانا چەندىن رېكىن خۇ پاراستنى ژ نەخۇشىان.

پاستر ل سالا 1822 ل بازىرى "دۆل" ل وەلاتى فەنسا ژايىكبووە و خواندىنا خۇ ل پارىسى تەمامىكىرىيە. لى نەوهى ھندەك زانايىن، ج زىرەكى و بىرتىزى ل دەمى گەنجاتىي و د ماوى سالىن خواندىنا ويدا ل دەف دىارنەبۇون، ھەتا ئىك ژ ماموستايىن وي دىاركربوو كۆ ئەو قوتابىيەكى گەلەك ئاسايىي و سادە بۇو د بابەتى كىميائىي دا و ج زىرەكىا ھوسا ل دەڭ نەبۇو وي ژ قوتابىيەن دى جودا بىكتە، لى پشتى باوهەناما دكتورايى ل سالا 1847 د زانستى كىميائىي دا وەرگرتى، ھەمان ماموستايىي وي ل بوجۇونا خۇ لېقەببۇو دىاركىر كۆ ئەو يى شاش بۇو.

ھېشتا د ژىي بىست سالىي دابۇو دەمى شىايىي ناقۇددەنگىكە كا زانستى يا باش ژبۇ خۇ پەيدابىكتە، ل دويىدا ئاراستى خواندىنا گوھارت و فەكولىن ل سەر كريارا گەنبىبۇون و تېشبوونا شىرى كىرن. پاسترەن ھەمى گافا ھزرا خۇ د ھندى دا دكىر ئەرى بوجى دەمى مرۆغ خوارنى ژبۇ ماوهەكى بېھىلىتە لېھر ھەوايى دى گەنى بىت يان شىر دى تېش بىت، ئەڭ ھزرىن وي يىن بەردەوام ھارىكاريا وي كر ئەو ل دوماھىن ئەگەرى ئىنچەندى دىاربىكتە، ئەۋۇزى كۆ ئەگەرى تېشبوون و گەنبىبۇون خورانى ژبۇ ھندەك زىندهودرىن گەلەك هوير و بچۇوك دزفەرىت كۆ ئەم ب چاڭ نابىينىن دېيىزنى مېكروف.

ل دويقدا پاستمر گههشتە وى ئەنجامى كو د شيانىن ۋان ميكروباندا ھەيە زيانى بىگەھينە ساخلمىا مرۇقى و گيانەوران و نەخۆشيان پەيدابكەن، ھەرچەندە پاستمر ئىكەم كەس نەبوو تىبىنیا فى چەندى كرى لى ئەو ئىكەم كەس بۇو ب تاقىكىن راستىيا فى تىورى سەلاندى و شىايى باوهرى ژبۇ ھەمى زانايىن ل سەردەمى خۇ دروست بکەت.

ئەگەر ميكروبان بىنە ئەگەر ئەپەيداكىندا نەخۆشيان، پا دېيتىت كوشتن يان نەھېلانا ۋان ميكروبان بىنە ئەگەر ئەپەيداكىندا نەخۆشيان ژى. پاستمرى ھزرا ھندى كر كا چەوا دى شىئن خۇ ژ ۋان ميكروبان پارىزىن و كارتىكىندا وان نەھېلىن، پشتى پاستمرى زانايىھەكى دى ھات ب نافى "جۈزىيەپاستمر" كول دويق رېبازا پاستمرى چوو ھەتا شىايى ھندەك تەكىنېكىن خۇپاراستنى ڈى ميكروبان ل دەمى ئەنجامدانا نىشەگەريان ب كاربىنەت.

بەكتىريا و ميكروبىن دى يىن زيانبه خش دشىئن ب رېكا خۇارن و فەخۇارنى بچەنە دناڭ لەشى مروقىدا و نەخۆشيان پەيدابكەن، ژبۇ نەھېلانا فى چەندى، پاستمرى رېكەكا نوو يا خۇپاراستنى داهىنە كو ھەر ب نافى وى دھىيەت نىاسىن ئەۋۇزى "تەكىنەپاستمر كىرنى" يە ژبۇ كونتۇلكرىدا گەشەكرىدا ميكروبان دناڭ شەممەنيان دا ب تايىبەت شىرى دھىيەت بكارئىنان، ب فى تەكىنەپاستمر شىيا ب تەمامى گەشەكرىدا وان ميكروبىن شىرى پىس دكمەن و دېنە ئەگەر ئەپەيداكىندا شىرى بکۈزىت.

دەمى ژىي وى چوويم د پىنجيان دا، پاستمرى فەكۈلەن ل سەر نەخۆشىيەكا كۆزەك و مەترىسدار كىن كو تووشى گيانەوران دېيت و ل دويقدا ژبۇ مروقى دھىيەت فەگۇھاستن ئەۋۇزى نەخۆشىا "ئەنتراكسا پىس" بۇو كو دېيىتە ئەگەر ئەپەيداكىندا مروق و گيانەوران، پاستمر شىيا ھندەك ۋاشەن ئەپەيداكىندا گيانەورىن دى يىن ساخلمەن دەرىزىكىدان، پەيدادكەن و ل دويقدا ھندەك گيانەورىن دى يىن ساخلمەن دەرىزىكىدان، ئەف چەندە بۇو ئەگەر ئەپەيدابۇونا حالەتەكى نەخۆشىيەنى سەقك ل دەۋ وان گيانەوران، لى ھەر زوى لەشى وان گيانەوران بەرگرىيەكا بەيىز ڈى نەخۆشىيەپەيداڭ و ژ نەخۆشىي ساخبوونەفە.

ئەف داهىنەن نوو يا پاستمرى نافەندىئن زانسىتى يىن وى سەردەمى ھەزاندىن ژېرکو ھەر زوى ژبۇ زانايىان دياربۇو كو ئەف رېكا پاستمرى ڈى نەخۆشيان داشىت ژبۇ چارەسەر كىرنى گەلەك نەخۆشىيەن دى يىن كۆزەك بەيىتە بكارئىنان. لەورا پشتى ھىنگى زانا

شيان گلهك جورين ۋاكسىنان دروست بكمەن دڙى نەخۇشى يېئن تىيغىيى و ئەنفلوەنزاپىي و گلهك دى كوتا سەرددەمى ئەفروكەزى زانا ل دويىش ۋى رىبازى دچن.

پاستەر ئېيك ژ وان زانىيان بولۇ يېئن پتريا وەختى خۇ ب ئەنجامدانا ۋەكۆلىنائىقە بوراندى و گلهك كار دىك لەوراژى شىا گلهك تشتان د بوارى پزىشكىيى دا ئاشكەرا بكمەت، ھەردىسان ئېيك ژ كارىن دى وي ئەوبۇو دەمە دياركىرى كو ھندەك زىندەوەرلەن ھوير ھەنە پېيدىقى ب ھەوايى و ئوكسجىنى نابن ژبۇ ژيانا خۇ، وي نافى وان كرە "زىندەوەرلەن نەھەوايى".

ھەردىسان ۋەكۆلىنەن وى ل سەر كرمى حەريرى Silk worm کو داھىن قوماشى حەريرى ب شىيودىيەكى سرۇشتى دروست دىكەت بۇ ئەگەر ئەستقەئىنانا ئەنجامىن ئابورى يېئن ھەرە مەزن. زىدەبارى داهىنانا وي يا مەزن دەربارە ۋاكسىدانا مريشكان دڙى نەخۇشىا كولىرايى.

لويس پاستەر ل سالا 1895 ل دەفهەرەكا نىزىكى پارىسى وەغەركر.

پشتى داهىنائىن پاستەرى و كارىن وي يېئن ھەرە گرنگ، رېزەيا نەخۇشىان و ئەم كەسىن ژېھر نەخۇشىان گىانى خۇ ژ دەستداين ل جىبهانى گلهك كىيمبوو، ئەڭ چەندەزى بولۇ ئەگەر كو ھىدى ھىدى ھەزمارا ئاكنجىيەن سەر روبي ئەردى زىدە بىت و خەلک ئېيدى پەر خۇشىي ب ساخلەميا خۇ بېھن چونكى بەرى ھىنگى ھەزماھەكا مەزن يا خەلکى ژېھر نەخۇشىان گىانى خۇ ژ دەستدا، ئەگەر ئى زىدەبۈونى ژبۇ كارىن پاستەرى دزفېرىت يى شىايى مىكروبىان ئاشكەرا بكمەت و شەرەن وان بكمەت و مەرۋەنى ژ نەساخيان قۇرتال بكمەت.

ھەكە بابەتى ئى پەرتۈوكى ل سەر كارىگەریا وان مەرۋەقان بايە يېئن كارتىكىن ل سەر ساخلەمى و ژيانا خەلکى كربايدا، بىنگومان دا نافى لويس پاستەرى ل رېزا ئىكىنلىكى هىيت، لى ۋاقارتنان ئان كەسان ل سەر بىنەمايى كارىگەریا وان ب شىيودىيەكى گشتى بولۇيە نەك لايەنلىكى ساخلەمەن ب تىن لەورا نافى پاستەرى ل ئى رېزى هات.

12. گالیلیو گالیلی Galileo Galilei

(1564م - 1642م)

گالیلیو گالیلی

ئەمۇ زانايى دياركىرى ئەمرد نەمى پەحنه و ل دور بىزى دىزفريت

زانايى ئيتالى گالیلیو گالیلى دھىيتكە هەزمارتىن ئىك ژەھەرە مەزنترىن زانايىين كۈ د
دىبروكى دا كەسىن وەكى دووبارە نەبۈوبىھ چونكى بەرپرسىيارى ئىكى بۈوبىھ ژ پىشىخستنا
سېستەمىن زانستى پەز ھەر كەسەكى دى.

گالیلى ل سالا 1564 ل بازىرى "بىزا" يى ئيتالى ڈايکبۈوبىھ و ھەر ل زانكۆيەكا
وى بازىرى خوانديه، لى ژېھر ھەزارى و ئەگەر يىن دارايى نەشىايە خواندىنا خۇ تەمام بىھەت،
سەرپەرای ۋى چەندى ژى لى ل سالا 1589 شىا وەك مامۇستا ل زانكۆيى كاربىكەت. پشتى
چەند سالەكىن دى چوو زانكۆيا "بادوا" و ھەتا سالا 1610 ما ل وىرى، دنافبەرا وى
ماوهىي دا گالىلى مەزنترىن كارىي خۇ يىن زانستى بەرھەم ئىنان و مەزنترىن دەستكەفتىنا
وى ژى دەربارە زانستى ميكانيكىي بۇو.

فەيلەسۇفى گرىيگى ئەرسەتو دېيىت: تاشتىن گران دەمى دەكەفته سەر ئەردى زويىر
دگەهن ژ تاشتىن سەشك، پشتى وى ب سەدەها زانا ھاتن و ھەمى ل دويىش رېبازا وى دچوون،
لى گالىلى باودرى ب ۋى چەندى نەبۇو لهوا گەلەك فەكۇلىن ئەنجامدان ژ پىخەمەت راستىا
في چەندى دياربىكەت، ل دوماهىي گەھشەتە وى ئەنجامى كۈ بوچۇونا ئەرسەتى نەيا
دروستە و وى دياركى لەزاتىا كەفتىنا تاشتىن سەشك و گران ھندى ئىكە ئەۋۇزى ھەكە تۈوشى
ھىزى لېكخساندى دگەل ھەوايى نەبىت ئانكۇ ئەگەر گىرۇبۇونا كەفتىنا تاشتىن سەشك ژبۇ
لېكخساندىنا وان دگەل ھەوايى دىزفريت.

تاشتى نوو د فەكۇلىنىن گالىلى دا ئەبۇو كۈ وى ھندەك ياسايىن بىركارىي ب
كاردىئىنان و ۋان ياسايىان لقىن و لەزاتىا كەفتىنا تاشتان شرۇفەدەك، ل دويىدا وى ياسايى
سېستبۇون يان خابۇونا خۆيى Inertia دان.

بهري هيئگى خەلکى هوسا هزركر كو هەر تشهك دەمى د لقلىت هيىدى
لەزاتيا وى كىم دېيت ب تىن ئەگەر هيىزەكا دى قىيىنه كەفيت و جارەكا ب لقينىتەفه. لى
گالىلى بەروقاژى فى چەندى دوپاتكر كو هەر تشهك د گەردونى دا بەردەوام يى د
حالەتى لقىنى دا ب تىن ئەگەر هيىزەكا دى نەھىت و لقينا وى ب راوهستىت وەك هيىزا
لىكشخاندى دگەل ھماي يان دگەل ئەردى. ئەڭ داهىيانان گالىلى بۇ ئەگەر پشتى هيئگى
زانى نيوتن بھىت و بكتە "ياسايى ئىكى ياخىنى". هەرچەندە ئەڭ داهىيانان گەلهك يا
مهن و گرنگ بۇ لى داهىيانان گالىلى يىن مەزنەر ئەبوبون يىن د بوارى فەلمەكى دا
بەلاقىرىن.

بهري گالىلى، دوو تىورىن فەلهكى ھەبوبون: تىورا ئىكى دگوت كو رۆز سەنتەرى
گەردونى يە، ئەڭ تىورە ژلايى زانا "كوبىنيكوس"ى فە ھاتبۇو دانان، تىورا دوى دگوت ئەردى
سەنتەرى گەردونى يە. ل سالا 1659 گالىلىوي ب بەلگەفە دياركر كو تىورا زانا
كوبىنيكوسى ياخىنى د روستە و رۆز سەنتەرى گەردونا مەيمە و هەر تشهكى دەقى گەردونى دا
ھەلى دور رۆزى دزفرپيت نەك ل دور ئەردى.

پشتى گالىلى زانى كو ل ھولەندا تىلسکوپەك ياخىتە دروستكىن، وي شىا
تىلسکوپەكى ب دەستخوفە بىختىت و چەندىن گوھۈريانان تىدا بكمەت و بىش بىختىت، ل
دويىدا ب فى تىلسکوپا نوو وي تەماشە ئەسمانى كر و گەلهك تاشىن نوو ئاشكەرا كرن، ل
دويىدا وي تەماشە ئەيىشى كر و دياركر كو ھەيىف نە تەنەكى راست و پەحنە، نەك ھەيىف
ب تىن بەلكو ھەمى تەنەن ئەسمانى د راست و پەحن نىين.

ھەرديسان وي دياركر كو ھەيىف زى وەكى ئەردى ياخىنى دەن و نەھال
و چىا يى ل سەر ھەين، ل دويىدا وي تەماشە گالاكسيا "پىكا شىرى" Milky Way ل
ئەسمانى كر و دياركر چ راستى بۇ فى پىكى نىين و چ رەنگى شىرى زى لى نىين بەلكو
كۆمەكاستيرانە كو ھەزمارا وان گەلهك ياخىنى د دوورون كو مرۆغ نەشىت ب
چاھىن خۆ يىن ئاسايى بىنەت.

ل دويىدا وي ب تىلسکوپا خۆ تەماشە ئەختەرا ئورانوسى كر و دياركر كو
ھەزمارەكە خۆلگەيان ل دور فى ئەختەرى دزفرن، ھەرديسان وي دياركر چوار ھەيىف ل دور
ئەختەرا موشتهرى دزفرن، فى چەندى باودرى بۇ وي چىكىر كو رەنگە ھندەك ھەيىفەن

دیژی ههبن ل دور ئەختەرین دى دزڤرن، ئانکو نەك ب تىنى ئەختەررا ئەردى هەيغەك ل دور دزڤرىت بەلكو ئەختەرین دیژى هەيغ يېن هەين ل دور دزڤرن.

گالىلى تەماشەى رۆزى كر و دىت كو پىنيەكا رەش يا ل سەر رۆزى هەى،
ھەرجەندە گەلهەك زانايىن دى بەرى ھينگى تىبىنيا قى پەنیا رەش ل سەر رۆزى كربوولى
گالىلى ب شىۋەيەكى بەرفەھەر و پەزىزانىن بەحسى قى پەنیي كر. ھەردىسان وى دىياركىر
كۆئەختەرا ۋىنۇسى د ھەندەك قۇناغىيىن جودا ژ ئەختەرین دى دبورىت ھەر وەكى وان
قۇناغىيىن ھەيغ تىرا دبورىت. ئەڭ چەندە ھەمى بەلگەبۈون ل سەر راستىيا تىورا
كوبىنىكوسى كو دىياركىر بۇو رۆز سەنتەرى گەردونى يە و ئەختەرین دى ل دور رۆزى
دزڤرن.

پشتى گالىلى ئەنجامىيىن ۋەكۈلىنىن خۇ بەلاقىرن، زانايىن ئولى يېن دىيرى ل وى
سەردهمى دۆزى وى پاوهستيان و ئەنجامىيىن وى ب درەو دانە زانىن ژېھەركو ل وى سەردهمى
دىيرى دەستەھەلاتتارى ل ئەورۇپا دىكىر، پشتى فەرمانپەوايى وى سەردهمى يى دىيرى مرى،
كەسەكى نوو ل جەنلىكىن دانان كۆئەختەر ئەندازىن كارىن گالىلى لەورا دەرفەمت
دايى ب ئازادى ۋەكۈلىنىن خۇ يېن زانستى ئەنجام بىدەت.

گالىلى ژبۇ ماۋى پەز شەمش سالان مزىلى داناندا پەرتتووكا خۇ يا بىناۋەندىڭ
"ھەقپەيچىن دەبارەي دوو سىستەمەن فەلەكى يېن بىناۋەندىڭ" بۇو. لى ھەر زوى ئەمە
پەرتتووكە بۇو جەنلىكىن دىيرى ۋە ھاتە قەمدەغەكىن و نەھىيەلا بەھىتە
بەلاقىرن.

لى دىيرى گالىلى ژبەر ئان ۋەكۈلىنىن وى زىندا نەكىر، بەلكو ئەنەچار كەرمىنەتە
د مالقە و نەھىيەلا كەس ژى سەرەداندا وى بىكتەت، لى د ھەما دەمدا سزايمەكى دۆزى ل سەر
سەپاند ئەۋۇزى گوتى دەپتەت تو خەلکى ھەممىي كومبەكى و بىزىيى كو ج راستى ژبۇ
ئەنجامىيىن ۋەكۈلىنىن تە نىنە و رۆز سەنتەرى گەردونى نىنە بەلكو ئەرد سەنتەرى
گەردونى يە و ھندى تىشەكى د ۋى گەردونى دا ھەى ل دور ئەردى دزڤرن، ل وى دەمى
زىيى وى 62 سال بۇون دەمى ئەڭ كارە ژ نەچارى كرى، لى وى تەماشەى ئەردى دىكى و ھىدى
دگوت ئەرد ل دور رۆزى دزڤرىت.

تشتى سەرنجراکىش ئەوه كو ل ۋان سالىن دوماهىي ب تايىبەت پشتى تەكىلۇزىا
پېشىكەفتى و گەمى ھاتىنە فرېتكەن ژبۇ ئەسمانى و زانىيان دياركىرى كو راستە ئەرد يى
گرۇفەرە و رۆز سەنتەرى گەردونى يە، ژ نۇو ل وەلاتى قاتىيكانى دادگەھەكا تايىبەت ل دور
گالىلى ھاته ئەنجامدان و بى گونەھيا وى دياركىر و دىئرە پشتى چەندىن سالان ژ مىرنا وى
بىگونەھيا وى دياركىر و ژ نۇو داخازا لىپورىنى ژ گالىلى كر.

Aristotle. ئەریستۆ

(384ب.ز - 322ب.ز)

ئەریستۆ

ئەو فەیلهسۆفى بەرى بىنياتى شارستانىا رۇزئاڭايى دانابى

ئەریستۆ دھىيتكەن مەزمارتن مەزنتىرين زانا و فەیلهسۆفى چەرخىن دىرىين ژېرکو شىايىه بەرى بىنياتى زانستى لوژىكى بىنایت كو كارىگەرىيەكا راستەخۆ ل سەر فەلسەفىنى هەمە، هەردىسان شىايىه گەلەك رىيىما و بىنەمايىن ھەممى زانستىين مەرۋاقيەتى پىش بىخىت. ھەرچەندە پەتىيا وان تىورىن ژلايى ئەریستۆ فە ھاتىنەدانان ل سەردىھەن ئەقروكە كار پى ناھىيە كىرن و يىن ھاتىنە لادان، ل ئەو تىشتى ئەریستۆ ل دويىش خۆ ھىلائى ئەوه كو بەردىۋام مىشكى مەرۋى ل ھەمى پاستيان بگەرپىت دوور ژ كارتىكىرىن ئايدولوژى و فانتازى رەفتارى بىمەت.

ئەریستۆ ئەو كەمس بۇو يى شىايىي ھەممى كار وھزر و بىرلەواھرىن مەرۋى ب دانىيەتى ژىر مىشكى مەرۋى، هەردىسان وى بىزاف ژبۇ ھندى دىكىن باوھرىي بۇ خەلكى چىكەت كو ئەف گەردوونە ژىيشكەكىيە يان ژلايى خودى فە يان سىرېبەندىي فە نەھاتىيە ئافراندىن، بەلكو ل دويىش ھندەك ياساىيىن لوژىكى يىن جىيگىر ھاتىنەدانان كو ل دويىش حەزىن مەرۋقان ناھىيە گوھۇرىن، ئەف شىۋاوازى ھزركرنى بۇويە بەرى بىنياتى ئافاكىندا شارستانىا رۇزئاڭايى دەزى شىۋاوازىن كلاسيكى يىن سوفىگەرى و سىرەندى و ئەفسانەيى يىن كو ھەمى چەرخاندا ھەين.

ئەریستۆ ل سالا 384 بەرى زايىنى ل بازىرى "ستاگىرا" ل وىلايەتا مەقدۇنیا ژدایكبوو، بابى وى نۇزىدارەكى بناقۇدەنگ بۇو ل وى سەردىھەن، دەممى ژىيى وى گەھشتىيە 17 سالىيىن چوو بازىرى ئەسىندا داكو ل سەر دەستى فەیلهسۆفى مەزن ئەقلاتۇنى بخوبىنىت. ھەرچەندە ئەریستۆ گەلەك تىبىنى و پىزانىن ژ بابى خۆ وەرگرتىن، ل ئەماموستايى خۆ ئەقلاتۇنى فيرى ھزركرندا فەلسەفى ببۇو.

ل سالا 432 بھري زايني، ئەپريستۇ فەگەریا ويلايەتا مەقدونيا و بۇو ماموستايى سەركىدى ب ناقۇدەنگ ئەسكەندەرى مەقدونى يى كۆپشى هينگى ب ناسنافى "ئەسكەندەرى مەزن" د ھاتىيە نىاسىن و ل وى دەمى تىنى ژىي وى 13 سال بۇون. ل سالا 335 بھري زايني ئەسكەندەرى مەقدونى ھاته سەرتەختى حوكىمەنلىقى، ل وى دەمى ئەپريستۇ ژى فەگەریا بازىرى ئەسىنا و قوتابخانەك ب ناقۇ Lyceum لىسيوم فەكر و بۇ ماۋى پېتىز 12 سالان ما ل ئەسىنا.

ھەرچەندە پشتى ئەسكەندەر بۇويه فەرمانپەوا ئىدى داخازا ج شىپەتان ژ ئەپريستۇ نەكىر لى پارەيدەكى مەزن كەر دىيارى ژبۇ وى داكو بەردەۋامىي بەدەتكە فەكولىن و پېشئىخستنا رېبازا خۆ يَا فەلسەفى و ئەم دشىن بىزىن ئەڭ چەندە ئىكەم جاربۇو د دېرىوکى دا كۆ زانايەك پشتەۋانىا كەرەستى و دارايى ژ حۆكمەتى وەربگرىت.

ئەپريستۇ كەسەكى زىدە ديموکراتى بۇو دگەل ئەلكساندەرى و ئەڭ چەندەزى بۇو جەئى باودريما خەلکى ئەسىنا، ئەڭ پەيوەندىيا ب ھىيزا ئەپريستۇ دگەل فى سەركىدى بۇو ئەگەر شاهى وى سەرددەمى گەلەك كەرب ژ ئەپريستۇ فەبن و پشتى مىرنا ئەلكساندەرى ل سالا 323 بھري زايني گەلەك زيان گەھاندە ئەپريستۇ و ب كەسەكى خودى نەناس و بېباور گونەھبار كر.

مۇرنا ئەلكساندەرى مەزن ئە و چەندە ئىينا بىرا ئەپريستۇ دەمى يَا بھري 26 سالان ب سەرى ئەپرەسۇفى مەزن سوکراتى ھاتى دەمى ژلايى دەستتەھەلاتدارىن وى سەرددەمىيقيە ھاتىيە گونەھباركەن و سزادان و نەچاركى خۆ ب ژەھرى بکۈزىت، لمۇردا ئەپريستۇ بىريار دا ز بازىرى ئەسىنا ب رەفيت و گوت ئەز ناھىيلم جارەكا دى خەلکى ئەسىنا گونەھەكا د دەرەھەقى رېبازا فەلسەفى دا بىكەن ژېھرکو وى د زانى مانا وى ل وېرى دى بىتە ئەگەرى مۇرنا وى.

لى پشتى ئەپريستۇ بازىرى ئەسىنا ب جەھە ھىلائى، پشتى چەند ھەيقەكان د ژىي 62 سالىي گىانى خۆ ۋەدەستدا، ئەپريستۇ د ژيانا خۆ دا 170 پەرتۈوك دانابۇون لى ب تىنى دېرىوک شىايە 47 پەرتۈوكىن وى ژبۇ مە ب پارىزىت. ھەلبەت قى ھەزمارا مەزن يَا پەرتۈوكان ج گرنگىا خۆ د مەزنىا وى دا نەبۇو بەلکو ئە و كارىگەریا ئەپريستۇ ل دويىف

خوٽ هیلای بها و گرنگیا وی دیار دکهت کو وکی وی کاریگهريي د دیروکا شاپستانیا مرؤفاندا نهبوویه.

ئەپریستۆی پەرتۈوك بابەتىن جوداجودا ن菲ساینه و فەكۈلین دچەندىن بواراندا ئەنجامداینه، پەرتۈوكىن وی دەربارە زانستىن فەلهکى و زىندهوەرزانى و جوگرافيا و فيزىيا و زانستى سورىكلاڭازانى و فرمانىن ئەندامىن لەشى مەۋھى بۇونىنە، زىدەبارى ھەمى بوارىن دى يېن زانستى يېن وی سەردەمى، ھەرچەندە ئەف فەكۈلینىن وی ئەنجام دادىن ھندەك ھەڤالىن وی ھارىكارىا وی دکر لى وی ب تىنى ئەنجامىن ۋان فەكۈلینان ليىكىدان و كورت دکر.

د زانستى فەلسەفى ڙى دا، ئەپریستۆ ماموستا و ھزرمەندەكى مەزن بۇو، د ڦى بوارى دا وی چەندىن پەرتۈوك دەربارە زانستىن سروشتى و دەرۋىنناسى و پەوشەت و ئابورى و سیاسى و ئايىزانىي بۇون. ھەردىسان ئەپریستۆ ئىكەم كەس بۇو بەردى بىياتى زانستى لوژىكى دانايى، ھەردىسان وی چەندىن بابەت دەربارە ھونەرئى گوتاربىيىزى و دەستوران ن菲ساینه لى تۈوши گەلەك شاشيان بۇويە، لى ئەم دىشىن بىيىشىن ۋان شاشىيەن وی كرین ج كارتىكىرنەكا نىيگەتىف نابىت ئەگەر ئەم ھەقبەر بىكەين دەگەل كارىن وی يېن دى و ئەو راستىيەن وی د ھەمى بواران دا دىياركىرين.

يا ڙ ھەميي مەترىسىدارتر ئەو كارىگەرى بۇو يا ئەپریستۆ ل سەر شارستانىا دۈزئافا و رۆزھەلاتى كرى تا وى رادەي كەس نەشىايە ب سانەھى خوٽ ڙىن كونتۇلا فەلسەفا وى ل سەر مىشكى دوور بکەت.

فەيلەسۇفى ئىسلامى "ئىبن رۆشدى" بزاڭىر فەلسەفا وى كوبى بکەت و ھندەك تشتان ل سەر زىدەكەت ھەرودەكى كا چەوا فەيلەسۇفى جوهى "موسايى كورى مەيمۇنى" بزاڭىرى فەلسەفا وى كوبى بکەت و ب فەگۈھىزىت ب تايىبەت دەمى بزاڭىرى ل دويىف رۇناھيا فەلسەفا وى بچىت ڇىۋ شرۇقەكىن ئائىنى جوهيان و كارتىكىندا وى.

پەرتۈوك و بەرھەمىن ئەپریستۆ ڇىۋ چەندىن زمانىن جىهانى ھاتىنە وەرگىران، ھەرچەندە ۋان پەرتۈوكان كارتىكىرنەكا مەزن ھەبۇو لى د ھەمان دەمدا ڙى گرىيەك بۇون د رېكىا ھزركرنا فەلسەفى دا ڇىبەركو ئەپریستۆ بزاڭا و ئازادكرنا ھزرا مەۋھى دکر ڙ ھندەك بنەما و بىرۋاوهرىن كلاسيكى يېن ھزركرنى.

هەردیسان ناھیتە فەشارتن کو ئەپىستۆى گەلەك بىر باودىرىن شاش ژى ھەبۇون، بۇ نمۇونە وى ھزر دىكىر كويلايەتى و بەندەبى و دوورئىخستن تىشتنى نۇرمال و پېيىدفيه، هەردیسان وى ھزىدىك ئافرەت ژلايىن پېيکەاتنا لەشى ھزىرىنى ۋە گەلەك يَا جودايە ژ زەلامى و يَا پاشقەمايمە، لى ئەپىستۆ گەلەك يى راست بۇو دەمى گۇوتى "پەخنەگىرن كلىلا سەرەكى يَا ھەمى شۆرەشانە" و "شارستانى ژ فيركىن و پشتەقانىا گەنچان" دەست پى دكەت.

14. ئېقلیدىس Euclid

(بۇون و مرن: 300 بھرى زايىنى)

ئېقلیدىس

ئەو زانايى بھرى بىنياتى زانستى ئەندازىيارى دانى

كىم كەس ژ مەرۋەن بناقۇدەنگ شىايىنە ژبۇ ماوهىيەكى درېز بىزىن ھەروەكى كا چەوا زانايى ئەندازىيارى يىن گىريكى ئېقلیدىس زىاي، گەلەك كەسىن مە نافى وان د پەرتۇوکى دانايىن ھېشتا دزىندى بۇون دەمى بناقۇدەنگ بۇوين، لى زيانا ئېقلیدىسى يَا ۋەشارتى بۇو و كەسى نەدنىياسى لى پشتى مىرنا وى ب چەندىن سالان ژ نۇو خەلکى نىياسى و بناقۇدەنگ كەفت.

سەرەپاي قى ناقۇدەنگىيا ئېقلیدىسى، لى دىرۈكى كېمەك ژ زيانا وى بۆمە ھەلگىريتە و پىزانىيىن مە ل دور وى دىسۈردارن، تىشى زانا ئەوە كۆ وى وەك ماموستا ل ئەسکەندەرە نىزىكى سالا 300 بھرى زايى كاركىيە، لى دىرۈكە بۇون و مىرنا وى نەيا دىبارە. ھەردىسان جەن ژاكىبۇونا وېزى كا ئەورۇپا يان ئەفرىقيا بۇو نەھاتىيە پېتىراست كەن.

قى زانى د زيانا خودا گەلەك پەرتۇوک نقىساینە، لى ب تىن پەرتۇوکەكا وى بۇو ئەگەر ئەم قى جەن بلند دنაڭ كەسىن كارىگەر دا ب دىينى ئەۋۇزى پەرتۇوکا وى يَا ب نافى (بىنەمايىن ئەندازىيارى) بۇو.

گۈنگىيا قى پەرتۇوکا بۇ وان تىور و شرۇفەكىرنان نافەگەرىت يىن تىدا بەحس لى هاتىينە كەن، چونكى پەتىيا وان تىوران بھرى ھىنگى ھاتبۇونە زانىن و گەلەك بەلگە و سەلاندىن ژى ل سەر راستىيا پىزانىيىن وان ھاتبۇونە دىاركەرن، لى سەرگەفتىن ئەقلیدىسى ئەبۇوو كۆ شىاي قان تىوران ھەميان د پەرتۇوکەكى دا كوم بىكەت و پېكەت گەرىبەت و ھەندەك بەلگە يىن باوھەپېتكىرى ل سەر راستىيا وان دىاربىكەت، ئەڭ سەرگەفتىنە بۇ ھەندى

دزفرن کو ئەو شیا گەلهك ژ بنهمايىن زانستى ئەندازىيارىي بدانىت و پاشى ئەف تىورە ئىك ل دويىش ئىك د رېكخستان هەتا كو شيای ھەميان ب شىوه يەكى لۇزىكى پىكەه گرىبىدەت. ھەردىسان وي گەلهك بەلگەيىن نوو كو بەرى ھينگى كەسى ھزرتىدانە كربو ياركىن.

ھەرچەندى ۋى پەرتووكا وي بەحسى بنهمايىن ئەندازىيايى دكر، لى وي ھندەك ھاوکىيەيىن بيركارى و زانستى جەبرى كرنە تىدا. ئەف بنهمايىن ئەندازىي يىن وي دانايىن بۇونە بنياتى خواندىن ئەندازىدى بۇ ماوى پتر ژ ھزار سالان و رەنگە ج پەرتووكىن دى ھوسا نەبن كو مروقەكى دانابىت و بۇ ماودىيەكى ھندە يى درېز بھييە خواندن و كار پى بھييەكىن. ھەرچەندە چاپا سەرهكى يا ۋى پەرتووكا ئەقلېدىسى ب زمانى گريكى يى كەفن بۇو لى ھەر زوى ھاته ودرگىران بۇ سەر گەلهك زمانىن دى يىن جىهانى، ئىكەم چاپا ۋى پەرتووكى ل سالا 1482 زايىنى دەركەفت ئەۋۇزى پشتى 30 سالان ژ دەمى گوتەنبەرگى ئامىرى چاپى داهىنائى، پشتى وي دەمى ب ھزارەها چاپىن وي ب سەددەها زمانان دەركەفتەن.

زېھر كو ئەف پەرتووكە راھىنانەكا پېاكتىكى ل سەر ھزركرنەكا لۇزىكى بۇو، لەورا كارىگەرييەكا مەزنىز ژ پەرتووكا ئەريستۆي يا بناقى "لۇزىك" ھەبۇو زېھر كو دەھييە ھەزمارتىن باشتىن نموونە ژبۇ رېكخستان لۇزىكى يا ھزرا مروقى، زېھر ۋى چەندى ھەمى ھزرمهندىن وي سەرددەمى پشت بەستن كرە سەر.

نابىت ئەم وي چەندى ژبىرېكەين كو ئەف پەرتووكا ئەقلېدىسى فاكتەرەكى بەيىزبۇو ژبۇ زىنديكىرنا زانستىن سەرددەم، ژېھر كو زانست نە ب تىنى خىرەتكىرنا پېزازىنائىنە بەلكو بەلكو پشت بەستنلى دكەته سەر پېزازىنەن گەلهك ھويىر و ئەنجامىن مەزن و گشتى زى دەردئىخىت.

مەزنتىرين سەركەفتىن ئەنچەن ئەنچەن زانستى سەرددەم ژ ئەنجامى پىكەه گرىيەدانا تافيكىرنىن مروقايەتى دھىيت پشتى كو ئەنجامىن وان دھىنە شرۇقەكىن و دېنە ئەگەر ئەنچەن گرىيمان و تىوران.

دېبىت تا نوکە ئەگەر يىن وي چەندى بۇمە دىارنەبن كا بوجى شۇرەشا زانستى ل ئەورۇپا دەستپېتىكىر نەك ل چىنى، ھەلبەت ئەف چەندەزى ژ نىشكەكىقە نەھاتىيە، ج پىنەقىيت دەقىت ھندەك ئەگەر يىن بەيىز و باودەپېتىكى و رۇھن و ئاشكەرا ھەبن ژبۇ

پیشنه چوونا زانستی ل ئهورۇپا نەك ل ج جەین دى، ھەلبەت ئەف چەندەزى بۇو ئەگەرى دەركەفتنا ھندەك زانايىن مەزن وەك زانايى ئىتالى گالىلى و يى پولەندى كوبىنىكوسى.

گومان تىدا نىنە كۆ ھندەك ئەگەرىن بەيىز يىن هەين ھەتا ئەف كەسە دىاربۇوين. ئىك ژ ئەگەرىن ھەرە سەرەكى ئەبۇو كۆ ئەورۇپا ب ھزا گرىكى داخبار و كارىگەربۇو ب تايىبەت ب وان تىورىن د زانستى ماتماتىكى دا دانايىن.

ناھىيە فەشارتن كۆ چىن ژ سەر ئاستى دروستكىرنا دەرمان و ئاميرەيان ژ ئەورۇپا پېشكەفتىزە، لى نەشىايە بگەھيتە وى پېشكەفتنا ئەورۇپا دەرباروهى ئاشكەراڭىرنا تىورىن ماتماتىك و زانستى، د دېروكا چىنى دا ج زانايىن ئەندازىيارى يىن وەكى ئەقلىدىسى پەيدانەبۇوينە. ھەرجەندە چىنى گەلەك بىزافىن ئەندازىيارى ھەبۇون لى نەشىايە خۇ تىورەكا ب تىنى ژى ب دانىت، ئانکو وى ب تىنى تاقىكىرنىن پەراكىتكى ھەبۇون نەك فەلسەفا تىورىن زانستى.

كارتىيەرەن ئەقلىدىسى ل سەر نيوتنى ژى گەلەك يا بەيىز بۇو و ئەف كارىگەرە د پەرتتووكا نيوتنى يا ب نافى "بنەما"دا كۆ ب زمانى لاتىنى ھاتىيە ئەقلىدىسىن گەلەك يا ئاشكەرايە ژېھرکو پەرتتووكا وى ب شىۋەيەكى ئەندازىھىي يىن تەممام وەكى يا ئەقلىدىسى ھاتىيە ئەقلىدىسىن.

ھەردىسان پشتى ھىنگى گەلەك زانايىن دى يىن ماتماتىكى مفا ژ پەرتتووكا ئەقلىدىسى وەرگرتىيە و ل دويىش رېبازا وى چوونە وەك فەيلەسوفىن ئىنگلەيزى "رۆسل" و "ھاپىتىد" و فەيلەسوفى ھۆلەندى "ئەسبىنۇزا"

د ماوى ھەردوو چەرخىن بورىدا زانايىن ماتماتىكى گەھىتنە وى راستىيى كۆ ئەندازا ئەقلىدىسى نموونەكا لوزىكى يا ب تىنى نىنە، يانزى وينەيەكى دروست ژبۇ ھەمى ھزرىن مەرۇقى يانزى پەيوەندىيا دنابېھرا تىستان يان دنابېھرا مەرۇقى يان دنابېھرا گەردونى دا بىت، بەلكو گەلەك پەيوەنلىكى دى و وينەيىن دى يىن هەين كۆ گەلەك دجودانە ژ وان وينەيان يىن ھەر ژ سەرددەمى ئەقلىدىسى كۈنترۇل ل سەر مىشكى مەرۇقى كرى، بۇ نموونە تىورا رېزەدى يا زانايى ماتماتىكى ئەلېرت ئەنىشتايىنى وينى كلاسيكى يى ئەندازا ئەقلىدىسى ژنافىر.

د بوارین مهگناتیسی یېن ستیرین دوور و ئەختەر و لەپىنن واندا، ئەم نەشىن ئەندازا ئەقلىسيي ل سەر بىسەپىنن ژېرکو ئەندازا وي ب تىن دگەل ھندەك بوارىن سنوردار ب كاردهىت.

سەرەاي ھەبۇونا تىورىن زانستى يېن سەردەم دەربارەي ئەندازىيارى و ماتماتىك و فيزيايى، لى ئەف چەندە ھندى ناگەھىنيت ئەم گرنگى و رولى زانا ئەقلىدىسى ژېرىبکەين يېن كو كارىگەريما زانستى وي ھەتا 22 چەرخان ژى شىاي بېرىت.

Mosses 15. موسا

(بوون و مرن؛ بهری زاینی)

موسا

ئەو پىغەمبەرى دنაھەمى ئايىناندا خۇدان جەھەكى بلند

ب درىزاهىيا دىروكى مرۆقان رېز ل ج مرۆقان نەگىريتە هندى رېز ل پىغەمبەرى خودى موساسى (سلاف ل سەر بن) گرتى، ھەرجەندە تانوكە ب دروستاھى سالا ژدایكبوونا وى نەھاتىيە زانين لى پتىيا دىروكىنۋىسان دوى باوهرى دانە كول چەرخى سىيى بەرى زايىنى ژىابىت چونكى ئەو فېرۇھونى موسا ژبۇ ھاتە فرىكتەن ل سالا 1237 بەرى زايىنى وەغەركىربۇو. پشتى شەش چەرخىن ل دويىدا موساسى ببۇ كەسەكى گەلەك خوشتفى و خۇدان رېز ل دەڭ جوهيان.

ل سالا 500 بەرى زايىنى ئەف حەزىيىرنە پتلىن ھات ب تايىبەت پشتى بەلاقبۇونا ئايىنى مەسيحيان ل وەلاتىن ئەورۇپى و پشتى ھينگى ب چەرخەكى ئايىنى ئىسلامى ژى دەركەفت و ب شىۋىدەكى راستەخۇ دانپىيدان ب پىغەمبەرىنيا موساسى كر.

پشتى بەلاقبۇونا ئايىنى ئىسلامى، موسا پتى ھاتە نىاسىن و رېز لى ھاتە گرتەن ب تايىبەت دناف جىهانا ئىسلامى دا و پشتى بورىينا نىزىكى 32 چاخان ژ بۇونا موساسى يان وەغەكىرنا وى، لى ھىشتا جەھى وى دناف جوھى و مەسيحى و مۇسلمانان دا گەلەك يى بلندە و ب چاھەكى مەزن تەماشەى وى دىكەن، لى ھەندەك كەسان ئەف حەزىيىرنە ژ رادى پىدىقى برىيە دەرى و ب چاھەكى گەلەك مەزنتر بەرى خۇ دەدەن ئەۋۇزى ژبەركو پىغەمبەرەك بۇو ژبۇ جوهيان ھاتبۇو ھنارتىن.

سەرەتلىكى ئەن ئەۋەنگىدا موساسى ل سەرانسەرى جىهانى و دناف ھەمى ئايىناندا ھەى، لى ئەو پىزانىنین دەربارەى وى گەھشتىينە مە گەلەك دكىيەن يانزى پتىيا وان پىزانىن ئەھاتىينە پشتىاست كەن و مرۆق نەشىيت ب تەمامى پشت بەستىنى بکەتە سەر.

هندەك دىرۇكىنچىس ھىزىدەكەن مۇوسا كەسىكى فىرۇھەونى بۇو چۈنكى ب دىتىنا وان ناھىيە "مۇوسا" يانزى ب ئىنگلېزى "موزس" يان "موزىس" ھەمى ناھىيەن فىرۇھەونى نە و رامانا وان ژى ئانكى "كور" دەھىت.

د پەرتۇوکا پېرۋۇز دا گەلەك بەحسى ئايەت و سەرەتاتى و موعىجىزەيىن مۇوساى ھاتىئە كىن، لى موعىجىزەيا ھەرە مەزن ئەبوبۇ دەمى د ھەقىرىكەكى دا دەگەل سېرەبەندىن فىرۇھەونى دارى خۇ ھافىتىيە سەر عەردى و بوبويە ئەزىزەتەيەكى مەزن و مارىن ھەمى سېرەبەندان داعىرايىن. ھەردىسان موعىجىزەيا قورتالكىرنا مللەتى جوهى ژىن زۆلم و زۆرداريا فىرۇھەونى ئەۋۇزى دەمى دارى خۇ ل دەرىيابا "سۆر" داي و كرييە دوو نىف و خەلک تىرا دەربازبوبوينە لايى دى يىن ئاھى.

ئەڭ موعىجىزەيە ھەمى ل وى دەمى رۇيدابۇون دەمى ژىي مۇوساى نىزىكى 80 سالان، دەمى عومرانى ژ مىسى دەركەفتىن و قۇرتال بوبوين، بەرەڭ دەفهرا "سينا" يىن چۇون، ب حەزا خودى ئەم چى سالان ل وى دەڤەمرى مان و تەپا و بەرا بوبۇن!

هندەك دىرۇكىنچىس دېيىن پەتىيا ئەم موعىجىزەيىن مۇوساى يىن د تەوراتى دا ھاتىئە بەحىكىن وەك 12 جورىن تاعونى يىن تۇوشى خەلکى مىسى يىن وى سەرەتەملىك بوبوين، شەقىبۇونا ئاڭا دەرىيابىي و دەربازبوبۇن مللەتى مۇوساى و ئەم دارى بوبويە ئەزىزەت، ئەڭ موعىجىزەيە ھەمى د سەرەتاتى و ئەفسانەيىن كەفن يىن بابلىاندا ھەنە. لى تىشتنى پشتىاست و گومان تىدا نە ئەبوبۇ كو مۇوسا شىبابۇو سى سەرەتكەفتىن ھەرە مەزن ب دەستقە بىنىت لەورا مەڭى ناھىيە دنەڭ قى پەرتۇوکى دا دانايە، ئەم سەرەتكەفتىن ژى ب قى دەنگى بوبۇن:

ئىڭ: مۇوسا سەرەتكەفتىن سىياسى يى بەيىز و خودان شىيان بوبۇ كوشىا مللەتى جوهىيان ژ بن زۆلم و زۆرداريا فىرۇھەونى قورتال بکەت.

دۇو: مۇوسا خودانى پېتىچ پەرتۇوکىن مەزن بوبۇ د تەوراتى دا⁽¹⁾ د قان پەرتۇوکاندا دا مۇوساى ھەمى رېنمايىن ئايىنى جوهىيان تىدا نەقىسابۇون كو كونترۇل ل سەرەت و سەرەددەريا جوهىيان ياكەن دىكىر. تىشتنى ھەرە گەرنگ ژى ئەمە كو ھەر 10

⁽¹⁾ نمو ھەرپېتىچ پەرتۇك ئەقەبوبۇن (سەفەردا دروستبۇونى، دەركەفتىن، لاپىون، ھېزماران، دووبارەكىن)

وهسيهت" تىن موسای تىدا هنه. ڇبهر ڦان په رتووک و ڦينمايان ئه م دشين بيڙين موسا
كهسه کي گلهك بيڙهن فرهه بولو و کاريگهري ل سهر مليونهها جوهيان كريه.

درباره ڦي چهندئ ڙي ج جوداهي دنافبهرا بوچونين ديروكنقيساندا نين کو
موسای ب تنئ ئه ڦهه په رتووکه نشيابن بهلكو گلهك كمهسین دی پشكداري د نشيسينا واندا
يا کري و ڦان که سان پشتی ولهه کرنا موسای ڙ نوو ئه ڦهه کاره ڀي کري.

سى: هندهك ڦهکولهه گههشتنيه وي باودريي کو موسا ب خو "ابو التوحيد" بولو،
ئهوزي ڇبو ڦي بوچوني پشت بهستن د كنه سهروان بهلكه ييئن د تهوراتي دا هاتين، لئن
تهورات ب خو ڇبو مه ديار دكهت کو "ابا التوحيد" موسا نه بولو بهلكو ئيراهيم پيغهه مبهر
(سلاف ل سهر) بولو. لئن ئه م دشين دبىڙن ئه ڦهه تهوحيده يا بهردهوام نه دبوو ئه گهه موسا
نهاتبا ڇبهركو ئهو شيا دووباره زيندي بکهت و بهيليه ساخ و د دلئن جوهيان دا جيگير
بكهت.

موسای باودري ب خودايي ئيكانه و بي هه ڦېشك ئينا و ئه ڦهه باودري بولو ئه گهه
جهي وي دناف ئايئين ئه سمانى و ديروکي دا هه مهزن و بلند بمينيت.

Charles Darwin 16. چارلز داروین

(1809-1882)

چارلز داروین

ئەو زانایی گوتى مرۆڤ بىن ئەمەم مىنگان پەيدا بولۇن

چارلز داروین ل 12 شواتا 1809 زايىنى ل وەلاتى ئىنگلتەرا ژدایكبوو يە ئانکو د
ھەمان رۆزدا يَا سەرۆكى ئەمرىيەكى ئەبراهام لىنكولن ڈاكىبىسى. ل ژىي 16 سالىيى دا چۈچۈھى
زانكۆيى ژبۇ خواندىن زانستىن پېشىكى لى پشتى ھينگى ھاتىھە قەگۆھاستن بۇ زانكۆيەكى دى
ئەنلىخەمەت خواندىن زانستى ئايىزازانىي يانىرى لاهوتى⁽¹⁾. ل وئى زانكۆيى ئەو چەندە ژبۇ وى
دياربىوو كو ھندەك چالاگىيىن دىئىزى ھەنە وەك سياربۇونا ھەسپى و نىيچىكىن و مەلهقانى ژ
خواندىن زانكۆيى فەرتىن.

ل وى دەمى ل زانكۆيى د خواند، داروينى ماموس تايەكى خۇ راپىكىر پېشكىدارىيى د
گەشتا وان يَا دەرييائى دا ب پاپۇرا "بىيجل" بىكتەن كو بىرياربۇو گەشتەكى ل دورماندۇرى
دونىايى بىكتە، داروينى د قىن گەشتى خۆدا دا وەكى وەكى ۋەكۈلەرەكى سرۇشتى دىگەل وان
كارگەت، لى بابى وى ل سەر قىن چەندى راپى نەبۇو چونكى وى ھىزىز كىر دەرەما
داروينى ب تىن ئەوه ژ خواندىن كولىيۇ ب رەقىيت و خواندىن خۇ ب دوماھىيەك نەئىنەت. لى
پشتى وى باوهرى بۇ بابى خۇ چېتكىرى كو ئەف گەريانا وى يَا زانستى كارەكى گەلەكى گرنگە
ژبهركو كەسى بەرى وى دىيروگى دا ب ج گەشتىن زانستى بىن بقى رەنگى نەراببۇو.

ل سالا 1831 پاپۇرى دەست ب گەشتا خۇ كر و ل وى دەمى ب تىن ژىي داروينى
22 سال بۇون، د ماوى پېنج سالىيىن خۇ بىن گەشتىرنى دا، پاپۇر چوو كنارىن گۈزىرتىن
ئەمرىيە باشور و گۈزىرتا "كالا باجوس" يَا ۋالا و بى مرۆڤ، زىيەبارى ھېزمارەكە مەزن يَا
گۈزىرتىن زەرييا ھىمن و باشورى زەرييا يَا ئەتلەسى.

⁽¹⁾ لاهوتى زانستەكە ۋەكۈلىيىن ل دور وان باوهرىان دىكەتن بىن باومرى بخودى ئەمەن.

د ماوى فى گهريانى دا داروينى گلهك سهيروسهمهرين جيهانا گيانهودر و رودك و زيندهوهرين بهربوويى و زيندهوهرين پيشنهنى ديت، ل دويىدا وي گلهك نموونه و داتا ز قان گيانهودر رودكان و هرگرن و تيبينيي خول سمر دنفيسيان. ل دويىدا ئەف پيزانين و تيبينيه بونه ژيىدىرى همى وان پەرتۈوكىن وي پشتى هيىنگى بەلاقىرىن، هەر ب هاريكاري و پشت بەستن ل سمر قان تيبينيان داروين شيا تيورا خول يا بناقولەنگ ل سمر بنياتى پەيدابۇونا زيندهوهران ل سمر روپى ئەمردى ب دانىت.

ل سالا 1836 داروين جارهك دى ۋەگەريا وەلاتى و بۇ ماوى پىز 20 سالان ۋەكۆلىن و تيورىن خول بەلاقىرىن و فى چەندى ژى هاريكاريا وي كر هەر زوى بناقولەنگ بىت و ببىته ئىك ژ مەزنترىن و بناقولەنگتىن زانايىن بايۆلۈزى ل جىهانى. ل سالا 1837 داروين ب تەمامى گەھشىتە وي باوهرىي كو ئەف مرۆڤ و رودك و گيانهودريل سەردەمئى ئەقروكە ئەم دېبىنин ل دەستپېكىن دھوسا نەبۇون بەلكو بەرى هزارەها سالان گوھۇريل ب سەرداھاتىنە هەتا گەھشىتىنە شىۋىي وان يى ئەقروكە و دېبىت پشتى چەند هزار سالىن دى شىۋىھەكى دى وەربىگەن، لى ل وى سەردەمى وي نەشىا دياربکەت كا ئەگەر ئى گوھۇريل وپەرسەندىنى چىه.

داروينى ل سالا 1838 ۋەكۆلىنەكا زانستى يا قەشه "تۆماس مالتوس"ى ب نافى "ۋەكۆلىنەك ل دور بنياتى زىدەبۇونا ھېزمارا ئاكنجيان" خواند، خواندىندا فى ۋەكۆلىنى كليلكا دەرگەھقەبۇونى ل ھەمبىر داناندا تيورا "ھەلبىزارتىن سرۇشتى ژ پېخەمەت مانا دېيانى" داندا. هەرچەندە داروين هەر زوى شيا تيورا ھەلبىزارتىن سرۇشتى ب دانىت لى وى لەز ل بەلاقىرنا وي نەكر چونكى وي پېشىبىنیا ھندى دكىر ئەف تيورە دى گەلهك گەنگەشە و نەپازىبۇونان ل دويىخ خول ئىنېت لەپە وى بىرياردا ژبۇ ماۋىھەكى درېز ۋەكۆلىنان ل سمر قى تيورا خول بکەت و گەلهك بەلكەيان ل سمر راستىيا وي ب دەستخوڤە بىنېت بەرى بەلاقىركەت.

ل دەستپېكىن ل سالا 1842 مانشىتىن سەرەكىيىن پەرتۈوكا خول نېيىسان، لى پشتى هيىنگى ژېھر نەخۆشىا خول دەستت ژى بەردان ھەتا ل سالا 1844 دووبارە دەست ب نېيىسىنا پەرتۈوكى كرەفە، داروين بەرى پەرتۈوكا خول ب دوماهى بىنېت ل سالا 1858 ھندەك نامەيىن دەستخەتى ژلايى زانايى بىريتانى "ئەلفرید رۆسل والاس" گەھشتنى كول وەلاتى

هندی دزیا و تیدا به حسی ئەنجامیین فەکۆلینین خۆ ل سەر بابەتى گوھورین و پەرسەندنا زیندەھەران كىبۇو داكۇ بوجۇونا خۆ ل سەر ئەنجامیین وي دىاربەكت وەك ئىك ژ زانايىن بايولۇزى. تشتى سەير ل فيرى ئەوبۇو كو ئەو ئەنجامیین والاس د فەکۆلینين خۆدا گەھشتىي هەر وەكى وان ئەنجامان بۇون يېن داروينى ژى دەھەمان دەمدا د فەکۆلینين خودا ب دەستقەئىنايىن.

ھەلبەت ئەڭ چەندەزى رۈيدانەكا گەلەك نەخۆش و ب شەرم بۇ ژىۇ داروينى چۈنكى ئىدى دى يا بىزەممەت بىت خەلک بىزانتىت كىز ژ وان بەرى ھىنگى ئەڭ ئەنجامە ئاشكەراكىينە ھەرچەندە داروينى بەرى ھىنگى ب كورتى بە حسى ئەنجامیین فەکۆلین و تىورا خۆ بۇ دەزگەھەكى زانستى يېن وي سەردەمى كىبۇو، لى ل وي سەردەمى كەسى گرنگى نەدا فى رۈيدانى و بۇ خەلکى يا گىرنگ نەبۇو كا كى بەرى كى تىورا ھەلبىزارتىن سرۋەشتى دانايى، بەلكو رۈيدانَا ھەرە مەزن ئەوبۇو دەمى داروينى ل سالا ل دويىدا پەرتۇوکا خۆ يا بىنافۇدەنگ "بىنیاتى جوران" بەلاقىرى.

د دىروكى دا ج جاران ھوسا پويىنەدایە كو دەركەفتىن پەرتۇوكەكى ھەپايەكا زانستى و جەڭاکى ل دويىخ خۆ بىنیت ھندى وي ھەپايىن يا ل دەمى دەركەفتىن پەرتۇوكا داروينى پەيدابۇو دەربارە بىنیاتى جورى ھەر زیندەھەرەكى ب پىكا كىيارا ھەلبىزارتىن سرۋەشتى يان مانا زیندەھەرەن بەيىز و ژناڭچۇونا زیندەھەرەن لاواز د ژيانى دا، ئەڭ گەنگەشە تا ھىنگى دېرەدەوام بۇون دەمى داروينى پىشقا دوى ژ پەرتۇوکا خۆ ل سالا 1871 زايىنى ب نافى "بىنیاتى مەرۆڤى" و ھەلبىزارتىن سرۋەشتى يا پەيدابۇونى ب پەگەزى مەرۆڤان ھەى، د قىن پەرتۇوکى دا داروينى ھوسا دابۇو دىياركىن كو مەرۆڤ ژ جورەكى مەيمىنكان پەيدابۇوينە، ئانكۇ ل دەستپېيکى مەرۆڤ ل سەر شىيۆئى خۆ يېن نوکە نەبۇون بەلكو گوھورىن ب سەر ھندەك جورىن مەيمىنكاندا ھاتىيە و بۇوينە مەرۆڤ، ھەلبەت قىن چەندى ژى ھەپايەكا زانستى و تۆرەبۇونەكا دىنى يا مەزن ل دويىخ خۆ ئىندا.

لى پىشتى دەركەفتىن ئان پەرتۇوکان و گەمنگەشمەيىن زانىيان ل سەر قىن چەندى داروين يېن ئامادەنەبۇو بەرسقا كەسى بىدەت ژبەركو تۇوشى نەخۆشىيەكا گران ببۇو، ئەڭ نەخۆشىيە ھەر ل ھىنگى ھاتبۇوېي دەمى ژ گەشتا خۆ يا بىنافۇدەنگ ل دور دنیايىن زېرى ژبەركو دەمى چۈۋىنە كېشۈرە ئەمرىكا باشور ھندەك مىشۇمۇرېن زيانبەخش لەق

دانابوونی و ئەف نەخۆشىيە دەم بۇ دەمى لى دزفرى ھەتا دوماھىيى ل سالا 1882 زايىنى گيانى خۇ ژدەستدای.

پشتى مىرنا داروينى زانايى بنافەدەنگ "تۆماس ھكسلى" ل شوينا داروينى بەردەقانى ژ بوجۇون و تىورا وى دەربارە پەرسەندىن زىنده وەران كر ئەۋۇزى پشتى كو چەندىن گوهۇرىن و دەستكاري د تىورا ويدا كريين و هىنەك شاشىيىن وئى بۇ راستەكىرىن.

ئەم دشىيىن بېزىن كو داروين ب تىن خودانى تىورا پەرسەندىن نەبۇو ژېرکو بەرى وى و پشتى وى گەلەك زانايىيىن دى بزاڭا ۋى چەندى كربوو وەك زانايى فەنسى "لامارك" و زانا "ئارازموس داروين" كو دېيىتە باپىرى چارلز داروينى.

17. شى هوانگ تى Shih Huang Ti

(259) ب.ز - 120 ب.ز

شى هوانگ تى

ئەو سەركىرىدىي ئىمپراتورى و دیوارى چىنى يى مەزىن دانى

شى هوانج تى سەركىرىدىيەكى چىنى يى مەزىن و بناقۇدەنگ بۇو، د ماوى ناۋىبەرا سالىن 238 بەرى زايىنى هەتا 210 بەرى زايىنى فەرمانىرىسى ل ئىمپراتورىا چىنى يى مەزىن دىكىر، ئەڭ سەركىرىدە شىا ھەمى وان ويلايەتىن چىنى يىن ژىكەبۈسى و ھەۋىكى دنافىبەرا واندا ھەى بېكتە ئىك و ئىمپراتورىيەكا بەيىز ب دامەززىنەت و پشتى ھىنگى گەلەك گۆھۆين و چاكسارى دەقى ئىمپراتورىيى دا كىن وەك نەھىيەلانا گەندەلى و دزى و ژىكەبۈون و كارىن خەراب. ئەڭ گۆھۆرین و چاكسازىي بۇونە ئەگەر هەتا سەرددەمى ئەفروكە ژى چىن وەكى وەلاتەكى بەيىز بەينەت و شارستانى و كەلتۈر و ئىكىرىتىندا خۆ يى جوگرافى بېپەزىيت، ژېھر قى كارىگەرiya مەزىن مە ناڤى قى سەركىرىدى داندا دەقىلىيستى دا.

بەرى هاتنا قى ئىمپراتورى، چىن وەلاتەكى ژىكەبۈسى و وىرانكى بۇ ژېھر كو بەرى ھىنگى چەندىن شەپىن مەزىن و خوبىناوى ل سەر ئەردەى وى رويدابۇون، سەركىرىدە و ميرىن ويلايەتىن چىنى بەرددەوام د شەپى دابۇون و ئىكۈدوو دكۈشت لەورا ژى ئەڭ ويلايەتە بۇ ماوهەيىكى درېڭ مابۇونە د كاودانىن شەپى دا.

ل وى سەرددەمى ناڤى ئىك ژ وان ويلايەتان چىن بۇو، لى پشتى سەركىرىدى قى ويلايەتى ھندەك بنەمايىن رەوشتى يىن گرنگ پەيرەو كرىن، وەك فەلسەفەيا ھەبۇونا بنەمايىن رەوشتى ژبۇ سەرددەريا مەرۆڤى دگەل ئىك و دگەل وەلاتى، دبىت ئەڭ بنەمايە گەلەك بەيىز و كارتىكەر بن و ھەمى كەس د وەلاتى دا ژ سەركىرىدى هەتا بچۇوكىرىن كەس پېتىرىيەن بىكەت. ئەڭ بنەمايە بۇونە ئەگەر ويلايەتا چىنى ھىدى بەيىز بکەۋىت هەتا شىاى ھەمى ويلايەتىن دى رېزگاربەكت و ئىمپراتورىا چىنى ب دامەززىنەت و ل دويىدا قى سەركىرىدى ناڤى خۆ كرە "شى هوانج تى" ئانكۇ سەركىرىدى چىنى يى ئىكى.

قی سه‌رکرده‌ی هم زوی هندهک گوهورینین ریشه‌ی د ویلایه‌تا چینی و همه‌ی
ویلایه‌تین دی بیین ژ نوو رزگاربووین ئەنجامدان و پاشی دووباره وەلاتی خۆ ل سه‌ر 36
ویلایه‌تین نوو دابه‌شکر و بۆ هم ویلایه‌تمکی ژی میرهک دانا و پاشی بۆ هم ئیکی
لهشکه‌رەکی بھیز و سه‌رکردیه‌کی شەپی یی چەلەنگ دانا، وی ئەڭ پۇستە نە ل سه‌ر
بنەمايى بوماوه‌ی و خزمانىي دانان بەلكو وی كەسىن ژ هەزى و چەلەنگ هەلبزارتن و
دامەزراندن. ل دويىدا ژی وی شىپەتكارەك دامەزراند ژبۇ هەۋسەنگىرنا دەستەهەلاتى
دنافبەرا دەستەهەلاتدارى مەددەنى و دەستەهەلاتدارى لهشکەرى داكو هم ئېڭ ژ وان بزاقى
نمەكت دەستەهەلاتى هەميى بگريت و ببىته كەسەکى دكتاتور.

ل دويىدا قی سه‌رکرده برياردا كەسىن زەنگىن و چينا ئورستوكراتى ب
قەگوھيىزىتە پايتهختى داكو ب شىوه‌يەكى راستەخۆ ل بن كونترۆل وچاڭدىريما وى بن.
ھەردىسان برياردا هەمى بازىر و گوند ب رېكىن فرهە و بلەز پېكىفە بھينه گرىدان داكو
خەلک ب سانەھى سەرەدانان بازىرین ئىكودوو بکەن ژ پېخەمەت بھيزىرنا ھەستا نيشتيمان
پەروردى و بازىغانىي. ل دويىدا وى ب شىوه‌يەكى فەرمى ديارىكى كو ھەكە بازىر هەمى
پېكىفە نەھينه گرىدان ل سەر فەرمانەوايى وەلاتى دى ياب زەممەت بىت كونترول ل سەر
وەلاتى خۆ بکەت.

ھەرچەندە سەرکرده هوانجى ب شىوه‌يەكى ژيرمەندانە سەرکرده‌يىن لهشکەرى و
مېرىن ویلایه‌تان د هەلبزارتن و شىا بازىران ب شىوه‌يەكى باش و بھیز پېكىفە گرىبدەت و
چىنى هەميى بکەتە ئىمپراتوريەكى ئىكىرتى، لى وى شاشىيەكا گەلەك تەمسار ئەنجامدا كو د
دېروكى هەميى دا ج سەرکردهيان كارىن ب وى رەنگى نەكرينە ئەۋۇزى رابوو ب سووتنا
ھەمى پەرتووکىن وى سەرددەمى ب تىنى ھەزمارەكاكى كىم يا پەرتووكان نەبىت ل سەر بابەتىن
كشتوكال و پېشەسازىي.

دېروكەنۋىس دېيىن وى دانەيەك ژ هەر پەرتووکەكى وى سووتى د پەرتووکخانىي
سەرەكى يا وەلاتى دا ھەلگىرت لى ھەتا نوکە ج بەلگەيىن باودپېتىرى ل دور قىنەندى
نېن. مەرەما قى سەرکرده ب سووتنا قان پەرتووکا ئەوبوو ۋىيا ب هەر رەنگەكى ھەبىت
كونترول ل سەر ھەمى پاشمايىن كونفوشيوسى و رېنمايىن ئائىنۇ وى بکەت و نەھىليت.

سیاسه‌تا دهرهکی یا فی سه‌رکرده‌ی گلهک یا دژواربوو، وی په‌یوهندیین بهیز دگه‌ل وهلاکتین هفسویین خو همه‌بون، لی لهشکه‌رئ وی بـه‌ردەوام بـو ل سه‌ر داگیرکرنا وان وهلاکتین دکه‌فتینه باکورئ چینی و ل دويىدا بـریاردا دیوارهکی مهـزن ل دورماندوري هـمـی دهـقـهـرـیـن لـزـیـر نـیـمـپـرـاتـورـیـا چـینـیـنـاـفـاـ بـکـهـتـ کـوـ بـ دـیـوـارـیـ مـهـزـنـیـ چـینـیـنـیـ بـیـ نـافـدارـهـ وـ هـتـاـ ئـقـرـوـکـهـزـیـ بـیـ مـایـ.

ئـهـذـ شـهـرـیـنـ مـهـزـنـ وـ دـژـوارـ بـیـدـفـیـ بـ پـارـهـیـهـکـیـ مـهـزـنـ هـمـبـوـونـ لـهـوـرـاـ بـرـیـارـداـ بـاـحـجـیـ زـ خـلـکـیـ وـهـرـبـگـرـیـتـ، ئـهـذـ چـهـنـدـ بـبـوـوـ ئـهـگـمـرـ کـهـرـبـیـنـ خـلـکـیـ زـ وـیـ فـهـبـنـ لـیـ دـگـهـلـ هـنـدـیـ يـاـ بـ زـدـحـمـهـتـ بـبـوـ وـیـ زـ دـهـسـتـهـلـاـتـ بـیـخـنـ. هـهـرـچـهـنـدـ گـلـهـکـ کـهـسـانـ بـزاـفـاـ کـوـشـتـنـاـ وـیـ کـرـ لـیـ کـهـسـ نـهـشـیـاـ بـکـوـزـیـتـ هـهـتـاـ لـ دـوـمـاهـیـ ئـهـ وـ دـنـاـفـ جـهـیـنـ خـوـ دـاـ مـرـیـ.

پـشـتـیـ مـرـنـاـ وـیـ کـورـیـ وـیـ هـاـتـهـ سـهـرـ کـوـسـیـکـاـ دـهـسـتـهـلـاـتـ لـیـ وـیـزـیـ خـوـ لـبـهـرـ بـیـلـیـنـ دـژـوارـ بـیـنـ نـهـرـازـبـوـونـیـنـ خـلـکـیـ نـهـگـرـتـ لـهـوـرـاـ پـشـتـیـ چـوـارـ سـالـانـ ئـمـوـزـیـ هـاـتـهـ کـوـشـتـنـ وـ پـشـتـیـ هـیـنـگـیـ کـاـوـدـانـیـنـ ئـیـمـپـرـاتـورـیـاـ چـینـیـنـیـ تـیـکـچـوـونـ.

دـیـرـوـکـنـثـیـسـانـ بـوـچـوـونـیـنـ جـوـدـاـجـوـداـ دـهـبـارـهـیـ گـرـنـگـیـ وـ رـوـلـیـ سـهـرـکـرـدـیـ چـینـیـ بـیـنـ ئـیـکـیـ هـهـنـهـ، شـیـوـعـیـ وـیـ بـ سـهـرـکـرـدـهـکـیـ پـیـشـکـهـفـتـیـ لـ قـهـلـهـمـ دـدـهـنـ وـ ئـهـوـرـؤـپـیـ زـیـ وـیـ وـهـکـیـ نـاـپـولـیـوـنـیـ دـبـیـنـ، لـیـ نـهـمـ دـشـیـنـ بـیـزـینـ ئـهـذـ سـهـرـکـرـدـهـ شـیـابـوـوـ ئـیـمـپـرـاتـورـیـهـکـاـ چـینـیـ بـاـ بـهـیـزـ بـ دـامـهـزـرـیـنـیـتـ وـ ئـاشـتـیـ وـ ئـیـمـنـاـهـیـ وـ رـیـکـوـپـیـکـیـاـ کـارـوـبـارـیـنـ وهـلاـتـیـ وـ لـهـشـکـهـرـیـ بـبـارـیـزـیـتـ لـیـ جـ سـهـرـکـرـدـهـیـیـنـ دـیـ بـیـنـ چـینـیـ نـهـشـیـابـوـونـ پـشـتـیـ وـیـ فـیـ کـارـیـ لـ ئـیـمـپـرـاتـورـیـاـ چـینـیـنـیـ بـکـهـنـ.

هـنـدـهـکـ کـهـسـ سـهـرـکـرـدـیـ چـینـیـ بـیـ ئـیـکـیـ بـ ئـیـمـپـرـاتـورـیـ رـوـمـانـیـ ئـوـگـوـسـتـ قـهـیـسـهـرـیـ کـوـ دـهـیـتـهـ هـهـژـمـارـتـنـ دـامـهـزـرـیـنـهـرـیـ ئـیـمـپـرـاتـورـیـاـ رـوـمـانـیـ هـهـقـبـهـرـ دـکـهـنـ، لـیـ نـاهـیـتـهـ فـهـشـارـتـنـ کـوـ ئـیـمـپـرـاتـورـیـاـ رـوـمـانـیـ ژـلـایـیـ قـهـبـارـهـیـ فـهـ یـاـ بـچـوـوـکـتـرـ بـوـوـ وـ مـاوـهـیـهـکـیـ کـیـمـتـ زـیـابـوـوـ وـ کـیـمـتـ یـاـ پـیـکـفـهـ گـرـیدـاـیـ بـوـوـ، بـهـرـوـفـاـزـیـ ئـیـمـپـرـاتـورـیـاـ چـینـیـ کـوـ بـوـ مـاوـهـیـهـکـیـ درـیـزـ کـارـیـگـهـرـیـ وـیـ مـابـوـوـ وـ هـهـتـاـ سـهـرـدـهـمـیـ ئـقـرـوـکـهـزـیـ شـیـنـوـارـیـنـ وـیـ مـایـنـهـ.

18. ئوگوست قەيىسەر Augustus Caesar

(63 ب.ز. - 14 ب.ز.)

نوگوست قەيىسەر

ئەو سەركەرىدى ئىمپراتۆريا رۇمانى دامەزرانى

ئوگوست قەيىسەر دەھىيە هەزمارتىن ئىك ژ كەسايەتىيەن ھەرە پېشچاڭ د دىروكى دا جونكى وى ئىك ژ مەزنلىرىن و بەيىزترىن ئىمپراتۆرى ل سەر عەردى دانابۇو ئەۋۇزى ئىمپراتۆريا رۇمانى بۇو. پشتى ب دوماھى هاتنا شەپىن ناخخۇيى يىن كۆ بۇونىن ئەگەرى ژىڭەتكەرن و پارچەكرنا كومارا رۇمانى ل چەرخى ئىكىن بەرى زايىنى، لى پشتى ھينگى ئوگوست ھات و شىا دووبارە سىستەمى ناخخۇيى يىن ۋى كومارى رېكىبىيخت و بکەتە ئىمپراتۆرييەكا بەيىز كۆ بۇ ماوى چەندىن چەرخان بەرددەوام بۇو.

نا فى وى يى دروست "مابوس ئوكتافيوس" بۇو لى پشتى ژىيى وى گەھشتىيە 35 سالىيى ژ نۇو ناسنا فى ئوگوست⁽¹⁾ ژبۇ خۇ ھەلبىزارت. ئوگوست كورى يوليوس قەيىسەرى بۇو كۆ ئىك بۇو ژ مەزىنە بەرپرسىيەن لەشكەرى يىن رۇمانى. لى ژبەرگو يوليوسى ج زاروک نەبۇون لەورا وى ئوكتافيوس وەكى كورى خۇ ب خۆدانكر و گەلەك حەزىيىر و وى بخۇ ئەمە ل سەر پېبازەكا سىياسى پەروددەكر، دەمى ل سالا 44 بەرى زايىنى يوليوس قەيىسەر ھاتىيە كوشتن ل وى دەمى ژىيى ئوكتافيوسى ب تىنى 18 سال بۇون.

پشتى كوشتنا يوليوس قەيىسەرى، ھەڤرگى و ناكوكىيەن مەزن و خويناوى كەفتەنە ناڭ سەركەرىيەن لەشكەرى ل رۇما، پشتى ھينگى وان برياردا فەرماننەوايا يوليوسى بکەنە د دەستى كورى برايى وى ئوكتافيوسى دا و كەسى نەرازىبۇونا خۇ ل سەرەقىن چەندى دىارنەك چۈنكى كەسەكى گەنچ و چەلەنگ بۇو.

ئوكتافيوس نەك تىنى ژبەرگو برازايى يوليوس قەيىسەرى بۇو بەھىتە ھەلبىزارتىن بەلكو وى ب زىرەكانە پىلانەك دارىيەت داكو تەختى فەرماننەوايى ودرېگىرىت. ئەو شىا

(1) ئوگوست ناھەكى رۇمانى يى كەفنة ب راما "مەزن" دەيت.

هژماره‌کا هه‌فالین مامی خو رازیبکهت کو پشته‌فانیا وی بکهن، پشتی هینگی له‌شکه‌ری روما چوونه پشتا "مارك ئەنتۆنيو" کو ئىك بwoo ژ هارىکارىن يولويوس قەيسەرى لى پشتى هینگی روما توشى گەلهك شەرپىن درىزبۇو کو دناقبهرا پشته‌فانىن ئەنتۆنيو و ئوكتابفيوس رويدان.

ل وی دەمى ئەنتۆنيو كەفته د عەشقا كلىيپاترايى دا و قى چەندى وەل وی كر ئەو ب تەمامى ژ دەسته‌لائى دووركەفیت لى به‌روۋاڙى ئوكتابفيوس يى بەردەوام بwoo ل سەر زىدەكىرنا پشته‌فان و دويىكەفتىيىن خو، ل سالا 31 بەرى زايىنى د شەرپى "ئوكتیوم" يى دەريايى دا هيىزىن ئەنتۆنيو تووشى شەمىستىنى بۇون و ل سالا 30 بەرى زايىنى شەرەكى دى يى مەزن دناقبهرا واندا رويدا کو هيىزىن ئوكتابفيوسى سەركەفتەنەكا مەزن توماركى و له‌شکه‌ری بەرامبەر شكاند، ئەف چەندە بۇونه ئەگەر ئەنتۆنيو و كلىيپاترا هەردۇو خو بکۈژن.

پشتى هينگى ئوكتابفيوس شيا مەزناھى و سەركەفتەنى دووباره بۇ روما ب زېرىنىت ئەوا مەزناھيا ل سەردەمى مامى وی بۇ ماوى پىر ژ 15 سالان ھەى، لى دەمى مامى وی يوليوس قەيسەرى بزاف كرین خو بکەتە شاهى ئىكى ل سەر روما ب تايىبەت پشتى سىستەمى كومارى لاداي، ژلايىن نيارىن خوقە هاتە كوشتن.

لى ئوكتابفيوس سەرەرای پابەندبۇونا وی ب سىستەمى كومارى لى شيا دەستى خو ب دانىتە سەر روما و دەسته‌لائى كونترۇل بکەت و خو بکەتە فەرمانىرەوايى ئىكائە. لى نەشيا ناسنافى "شەھ" ب دەستخوقة بىنىت، لى شيا بۇ ماوهىيەكى درىز حۆكمى ل وەلاتى ئىسپانيا و سورىيا و دەقەرپىن "جال" بکەت، ل فان ويلايەتان يانزى وەلاتان هيىزىن رۇمانى شيان ب تەمامى كونترۇلى ل سەر خەلکى بکەن.

ئوگوست ئەو كەس بwoo يى شىايى ب سىاسەتا خو يا هەۋپەيمانىي هەمى وان بريinan چارەسەربكەت يىن ژ ئەنجامى شەرپىن ناخخۇي تووشى روما بۇوين. وی بۇ ماوى پىر ژ 40 سالان فەرمانىرەوايى ل روما كر و كارتىكىرنا سىاسەتا وی بۇ ماوهىيەكى درىز كارىگەری ل سەر قى ئىمپراتورىي ھەبۇو. ل سەردەمى وی، له‌شکه‌ری روما شيا وەلاتىن ئىسپانيا و سويسرا و توركيا كەفن و بەشەكى مەزن ژ وەلاتى "بەلقان" داگير بکەت.

سنوریین ئیمپراتوریا وى ل لاین باکورى گەھشتنه ھیلا "راین" و "دانوب" و ئەڤ سنوره بۇ ماوی چەندىن چەرخان مان.

ئوگوست كەسەكى کارگىرى يى زىرەك و سەركەفتى بۇو، ئىكەم كەس بۇو كو هزرا دانانا زىرەۋانىن تايىبەت كرى كو پشتى ھينگى ۋان زىرەۋانان رۆلەكى مەترسیدار و مەزن ھەبۇو ل سەر ھەلبازارتىدا شاھ و فەرمانپەوايان.

ھەردىسان ل سەرددەمى وى گەلەك پېڭەتىنە ۋەتكەن و ئاڭاھى و خانىيەن جوان و مەزن ھاتنە چىكىن، ئەڤ چەندە بۇو ئەگەر رۆما بېيتە ئېڭ ژ جوانلىقىن بازىرەن دونىيائى، ھەروەسا ل سەرددەمى وى پەرسىتگەھ ھاتنە ئاڭاڪىن و خەلک ھاندىدا كو ھەلکەفتىنىن ئايىنى يىن كەن دووبارە زىنلى بىكەنفە، وى ھندەك ياسايانىن تايىبەت بو ۋەنئىنانى دانان و پشتەۋانىدا خەلکى كى كو گەلەك زاروکان بەرھەم بىن.

ل سالا 30 بەرى زايىنى ئیمپراتوريا رۆمانى شىا ب دروستاھى ئافا بېيت و ئیمناھى و ئاسايش ل ھەمى پارچەيىن وەلاتى بەرقەرار بۇو، ئەڤ چەندە بۇو ئەگەر ھەمى بوارىين ڇيائى وەك ھونەر و ئەدەب و زانست و بىنasaزى پېشکەفتىنەكا مەزن ب خوفە بىن. ل سەرددەمى وى دەھىتە نىاسىن ب چاخى زىرەن يى ئەدەبى ڇېرگەن ھەزىمارەكا ئەدىبىن مەزن پەيدابۇون وەك "فرجىل" و "ھوراس" و "ليفي". لى ئەدىب "توفىد"ى قەيسەر تۈرەكى لەورا بىريار ھاتىدان ژ رۆما بەھىتە دەرئىخىستن.

ئوگوستى ج زاروک نەبىعون، ھەردىسان زاروکىن برايى وىزى بەرى وى مەرين لەورا نەچاربۇو كورى ھەۋىزىنا خۆ "نيريوس"ى ل جەھى خۆ ب دانىت و بىمەتە جەھگەرى خۆ.

پشتى ھينگى بۇو ماوی پەت ژ 100 سالان ئیمپراتوريا رۆمانى ب ئازادى و ئارامى دەربازبۇو، دەپ ماوەمى دا و لېر سىبەرا قى ئازادىي ھەزىزبىرەن ئەدەبى و ھونەرى و فەلسەفى يىن مەزن پەيدابۇون كو بەرى ھينگى د دېرۈكى دا نەھاتبۇونە بەرچاڭ. ھەردىسان ئەڤ پېشکەفتىنە ل ھەمى وان وەلاتان پەيدابۇو يىن كەفتىنە ژېر داگىركرنا لەشكەر ئەپەنلىقى.

ئیمپراتوريا رۆمانى دەھىتە ھەزىمارتن بناقۇدەنگىزىن و مەترسیدارلىقىن و كارىگەرتىرىن ئیمپراتورى د دېرۈكى مەۋھىتىي دا، چونكى ل سەرددەمى وى شارستانىا

مرۆڤان گەھشته گوپىتكى و بۇو ئەگەر شارستانىيىن دى يىين دونيايى وەك شارستانىيا مسٽ و بابل و جوهى و گريكان بېھىنە ۋەگوھاستن بۇ وەلاتىن رۇزئاڭاى.

ئەگەر ئەم ھەۋبەر كرنەكى دناۋبەرا ئوگوست قەيسەرى و مامى وى يوليوس قەيسەرى دا بىكەين، ج جوداھى ژلايى بىرىتىزى و جوانى و هيىزا كەسايىھتى و سەركەفتىنىن وان يىين شەرى دا نىنە، لى مامى وى پتى يى چاۋنەتىس و زىرەك بۇو، ھەردىسان مامى وى شىا فانتازيا سەرددەم د مىشكى خەلکى دا ب ئازرىنىت.

لى ژلايى دىرۈكى قە، ئوگوست گرنگەر تربۇو، ھەرجەندە مامى وى ژ وى بناۋودەنگەر بۇو لى ناۋودەنگى نە پىقەرەكى مەزنە بۇ مەزنەھى و نەمريا زەلەمان. ھەرجەندە مەزنەھىيا ئوگوستى ژلايى لەشكەرىقە نەگەھشتىبوو يى ئەلىكساندەرئى مەزن، لى سەركەفتىن ئوگوستى مەزنەنلىكىن دەرىزىتەر مابۇو و ئەڭ چەندە خالا جوادھىيى بۇو دناۋبەرا واندا.

19. نیکولاوس کوبه‌رنیکوس Nicolaus Copernicus

(1473-1543)

نیکولاوس کوبه‌رنیکوس

ئەو زانایی بۇويه ئەگەرئى پەيدا بۇونا شۇرەشەكى فەلەكتاسى

نیکولاوس زانایەكى پولەندى يى مەزن بۇو، ل سالا 1473 زايىنى ل بازىرى "تۆن" ل سەر رىبارى "فېستۇلا" ژايىكبووچى. ژېركو نیکولاوس ژ خىزانەكى دەولەمەند و بنافودەنگ بۇو لهورا ھەر زوى مala وان ئەو فېتكەرە بەر خواندىنى و ل زانكۆيا "خاكوۋ" ھاتە وەرگىتن، ل وى دەمى نیکولاسى گەلەك حەز ژ خواندىنا زانستىن فەلەكى دىكى.

دەمى ژىي وى گەھشتىيە 20 سالىي بەرەڭ وەلاتى ئيتاليا چوو و دەست ب خواندىنا زانستىن پېشىشكى و ياسايى ل زانكۆيىن پۇلۇنيا و بادوا كر. ل دويىقدا شىا باوەرناما دكتورايى د زانستى ياسايى دا ل زانكۆيا "قىرارا" ب دەستقە بىينىت. ھەرچەندە قى زانايى پەتىيا دەمى خۇ وەك ماموستا كاركىريه، لى ب تىنى وى دەمى ۋەكۈلىنىن خۇ ل سەر بوارى فەلەكى دىكىن دەمى يى بەتال لهورا ژى وەك فەلەكتاسەكى زىرەك نەھاتبۇو نىياسىن.

دەمى ل وەلاتى ئيتاليا ئاكنجىبۇوچى، دەست ب خواندىنا ۋەكۈلىنىن زانايى گرىيگى "ئەپستاكوس"ى كر ئەۋى كولىنى كەرخى سىي بەرى زايىنى ژىيابى، ژ ۋەكۈلىنىن قى زانايى بۇ نیکولاوس دياربۇو كۆھەمى ئەختەرۇ سەتىرىن د گەردونى دا ل دور پۇزى دزفېن و وى باوەرى بېقى بوجۇونى ئىينا.

دەمى ژىي وى گەھشتىيە 40 سالىي دەست ب ئەنجامداانا ۋەكۈلىنەكى كر ژ پېخەمەت پېشىراست كرنا تىورا خۇ. پۇختەيى ۋەكۈلىنا وى ل سەر هندى بۇو كۆرۈز ل چەقى گەردونى يە و ياخىدا ۋەھەمى ئەختەرەن وى و ئەرد و ھەيىف ژى ل دورماندورى پۇزى دزفېن و دگەل هندى ژى وى چەندىن تىبىنى و بەلگە ل سەر قى ۋەكۈلىنى ئامادەكرن، وى ئەنجامىن قى ۋەكۈلىنى نىشا ھە فالىن خۇ ددان، و پاشى وى ئەڭ كارىن خۇ ھەمى د پەرتۈوكەكى دا ب ناڤى "لەپىنا تەننىن ئەسمانى" چاپىرن.

ل سالا 1533 و دهمى ژيى وي گەھشىتىه 60 سالىي، ھۇمارەكا وانەيان ل زانكۆيا پۇما پېشىشىكىن، ل وي دهمى شىا بىنەمايىن تىورا خۇ بۇ زانايىن وي سەرددەمى شەرقە بىمەت بىيى كۆ ببىتە ئەگەرى تۈرەبۇونا دىئرا كاسولىكى يَا وي سەرددەمى، لى ھەتا پەرتتووكا خۇ ب دوماھى ئىيناي ژى ھەر يى دوو دل بۇو ل سەر بەلاقىركەندا وي ژېرەكۆ ھزر دكى دىئرا كاسولىكى دىزى وي پاوهستىت لەورا ژى بىرياردا پەرتتووكا خۇ بەلاق نەكەت ھەتا گەھشىتىه دوماھىيا ژيى 60 سالىي لى وي ب خۇ ئىكەم دانەيا پەرتتووكا خۇ نەدىت ژېرەكۆ ئىكەم دانە ل رۇزا وەغەرکەندا وي ل رېتكەفتى 24 گولانا 1543 دەركەفت.

د ۋى پەرتتووكى دا نيكولاسى دياركىر كۆ ئەرد ل دور خۇ ب خۇ دزفەپىت، ھەيف ژى ژى ل دور ئەردى دزفەپىت، ل ھەمان دەمدا عەرد و ھەمى ئەختەرىيەن دى ل دور رۇزى دزفەن.

ھەروھكى زانايىن بەرى ھىنگى، كوبىنىكوس نەشىيا رۆبەر و بەرفەھىيا كوما رۇزى و دووراتىيا ئەختەران ژ رۇزى دياربىكەت، ھەردىسان ئەو تۈوشى شاشىيەكى بۇو دهمى بەحسى ئاپاستى زەپەرینا ئەختەران ل دور رۇزى كرى، وي ھزرەك ئەختەر ب شىۋەھەكى بازنهيى يان نىمچە بازنهيى ل دور رۇزى دزفەن، ئەڭ چەندە بۇو ئەگەر كۆ تىورا وي نەك ب تىنى ژلايى ماتماتىكىقە گەلەك يا ب زەممەت بىت بەلكو تىورەكا شاش ژى بۇو. لى دگەل ھندى ژى ئەڭ پەرتتووكا وي بۇو جەن گەنگەشى و ۋەبۇونا دەرگەھەكى كۆ چەندىن فەلەكتىسىن دى ژ خەو ھەشىاربىن و بەردەوامىي ب ۋەكۇلىنىن وي و شۇرەشا فەلەكى بەدن ب تايىبەت ژى فەلەكتىسى دانىماركى "تىخۇ يەراھو" ئەوي ڭو شىايى تىبىينىن خۇ دەربارە خۇلا زەپەرینا ئەختەران ل دور رۇزى ب شىۋەھەكى ھويتر و دروست بەلاق بىكەت.

ھەر ب ھارىكاريا تىبىينى و پىزانىنلىكىن فەلەكتىسى دانىماركى، فەلەكتىسى ئەلمانى "يوھانس كېلىبر" شىا ب شىۋەھەكى گەلەگ ھوير و دروست شىۋاھەزەپەرینا ئەختەران ل دور رۇزى دياربىكەت.

ھەرچەندە فەيلەسوفى گرىكى ئەرسەتاكوسى ب حەفت چەرخان بەرى نيكولاسى دياركربۇو كۆ رۇز سەنتمەرى گەردونى و ھەمى ئەختەر ل دور دزفەن، لى ژېرەكۆ ئەو تشتى ئەرسەتاكوسى دياركىرى ب تىنى وەك ھزرەرنەك بۇو و ج بەلگەيىن زانسى ل سەر ديارنەكربۇون لەورا ژى ژلايى نافەندىن زانستىقە نەھاتبۇو پېشوازىكەن و كەسى گرنگى

پىْنەددا، ڙبهر ڦىْ چەندى ئەم دشىن رۆل سەرەکى بۇ نيكولاسى بزقىرينىن ڙبهركو شيا ڦىْ گريمانا ئەرسٽوگوسى بکەتە تيورەكا زانستى يا باوهربىيکرى ڙلايى ناڤەندىن زانستىفە، ب پەنگەكى كو مرۆڤ دشىت ب سانەھى پىشىبىنيا لقين و هاتنوچوونا ئەختەران بکەت و زىدەبارى هەقبەركرنى دنابېهرا ڦىْ تيورىن دگەل تيورىن كەفن بکەت يىن دگوتى كو رۆز و ئەختەريين دى ل دور ئەردى دزفېن.

گومان تىدا نينه كو تيورا كوبرنىكوسى وەكى شۇرەشكى بwoo دەربارەتىيگەھشتىنا مە بۇ زانستى فەلهكى و لقينا ئەختەران ل دور رۆزى، هەردىسان بwoo ئەگەرئ پەيدابوونا چەندىن گوهورىنىن پىشە دەربارەتى ديتنا مەيا فەلسەفى ڇبۇ گەلهك تشتان. لى داكو ئەم پتر د بەايى راستەقينه يى تيورا كوبرنىكوسى بگەھين، دېيت ئەم بزانين كو زانستى فەلهكى وەكى زانستىن فيزيا و كيميا و بايولوژى يى ب مەترىسى نينه، بۇ نموونە ئەم دشىن ئاميرەكى تىلەفزيونى يان ترۆمبىلەكى دروست بکەين بىيى كو مە پىدۇنى ب تيورا وي هەبىت، لى گەلهك يا ب زەممەته ئەم بشىن ئاميرەكى ڙ فان دروست بکەين بىيى كو پىدۇنى ب تيورىن هندهك زانايىن دى وەك فاراداي، ماكسویل و لافوازى و نيوتنى نەبين.

لى دگەل هندى ڙى ئەم نەشىن رۆل زانا نيكولاس كوبرنىكوسى ل سەر پىشكەفتىنا ئاميرىن سەرددەم بەرزەكەين ڙبهركو پەرتۈوکا وي وەك بىنگاڭا ئېكى يا پەيدابوونا شۇرەشكەكا فەلهكى بwoo و پشتى هيڭى چەندىن زانايىن دى يىن مەزن هاتىن و بەرددوامى ب پىبازا وي دا ب تايىبەت زانا گالىلى و كىلبەر، كارىن ۋان هەردوو زاناييان ڙى بۇونە ئەگەر ھارىكاريا زانا نيوتنى بکەن كو ياسايىن لقين و هيىزا پاكىشان و تاودانى بھىنە دانان.

20. ئەنتۆان لوریئن لافوازى Antoine Laurent Lavoisier

(1743-1794)

لافوازى

ئەو زانايى بىنهمايىن زانستى كيميايى دانايىن

زانايى بناقۇدەنگ ئەنتۆان لوریئن لافوازى دھىتە ھېمارتن ئىك مەزنلىرىن زانايىن
كۈرۈلەكى بەرچاڭ د پىشىخىستا زانستى كيميايى دا ھەى، ل سالا 1743 زايىنى ل بازىرەت
پارىس ل فەنسا ڈايىكبوویە، ل وى سەردىمى زانستى فيزييائى گەلهك يى دوور و بى
ئاگەھ بۇو ۋ زانستىن كيميا و ماتماتىك و فەلهكى، ھەرچەندە تا وى سەردىمى گەلهك
رەستى و پىزايىنن كيميايى يىن مەزن ھاتبۇونە ئاشكەراکىن لى ج زانا نەشىابۇون ۋان
ھەمى راستىيان ل بن تىورەكا زانستى يا ئىيىگىرتى و گىشتى خەرۇھ بىھەن.

ل وى سەردىمى زانايىان ھزردىكى ھەوا ئىكە ۋ تۆخمىن سروشتى، ھەردىسان تا وى
دەمى كەسى نەشىابۇو پىكھاتەيىن ئاگىرى ديار بىھەت. ئىك ۋ شاشىيىن دى يىن ھەرە
بەرەلە لە ل وى سەردىمى ئەوبۇو ھزردىكى ھەرەستەكى شىيانىن سووتىنى ھەبن دەپتىت
كەرەستەيەك دنافدا ھەبىت ب نافى "كەرەستى فلوجىستون" و ئەڭ كەرەستە ل دەمى
سووتىنى دەردىكەفىت.

ل ماوى دنابىهرا سالىن 1754 ھەتا 1774 ھەندەك زانايىن كيميايى وەك
"جۈزىيەف بلاك" و "جۈزىيەف بروستل" و "ھېنرى كافنېدىش" و گەلهكىن دى شىيان
ھېمارەكا گازان ئاشكەرا بىھەن ب تايىبەت گازىن ئوكسجين و دوھم ئوكسىدا كاربۇنى و
ھايىر و جىن. لى ژېرکو ۋان زانايىان باوھرى ب ھەبۇونا كەرەستى فلوجىستۇنى ھەبۇو لەھەر
ئەو نەشىيان بەھايى وان كەرەستىن كيميايى بىزانن يىن وان ئاشكەرا كرىن، بۇ نموونە وان
ھزر دىك ئوكسجين گازەكە ۋ كەرەستى فلوجىستۇنى دەردىكەفىت.

ههردیسان ل وی سهردەمی نهیا رۆهن و ئاشکەرابوو کا بوجى چەقەکى دارى پت دناف نافەندەكى دا دسوئىت هەك گازا ئوكسجين لى هەبىت نەك هەوايى ئاسايى. لى لافوازى هات و شىا قان راستىيەن كيميايى هەمييان ل بن چارچوقەكى زانستى يى دروست كومبكت.

ئىكمەم كارى لافوازى كرى رەتكىرنا هەبوونا كەرسىتى فلوجىستۇنى بۇو، ههردیسان دياركىر كو سووتىن ژ ئەگەر ئىكەرنەكاكى كيميايى دنافبەرا ئوكسجين و كەرسىتى سووتىنى دا پەيدادبىت، هەروەسا دياركىر كو ئاڭ نە تۆخەم بەلكو پېكھاتەيەكى كيميايى يە و ژ ئوكسجين و هايىروجىنى پەيدادبىت، د هەمان دەمدا هەوازى نە تۆخەم بەلكو ئەۋۇزى ژ هەردوو گازىن ئوكسجين و نايتروجىنى پېكدهيىت.

ھەرچەندە ئەڭ راستىيە ل سەردەم ئەفروكەدا گەلەك د رۆهن و ئاشكەرانە لى ل سەردەم لافوازى كەسى ئەڭ تىشە نەدزانىن، هەتاڭو ھەزماრەكا زانايىن وى سەردەم ژى باوهرى ب قان راستيان نەبۇو، لى پشتى لافوازى پەرتۈوکا خۇ ياب ناڤودەنگ "بنەمايىن كيميايى" ل سالا 1789 بەلاقىرى، ئىدى ھەزمارەكا مەزن يا زاناييان باوهرى ب كارىن وى ئىبا.

پشتى لافوازى دياركىر كو ھەموا و ئاڭ نە تۆخەم كيميايىن، وى ليستەكا نۇو ياخىن تۆخەم كيميايى بەلاقىرى. ھەرچەندە فيلىستا ويىزى هندهك شاشى تىدا ھەبوون لى ژېرکو ئىكمەم كەس بۇو ھېمايىن زانستى ژبۇ تۆخەم و ھاوکىشەيىن كيميايى دانايىن لەورا ئىدى خواندىن زانستى كيميايى ب ھەمى زمانان گەلەك ب سانەھى كەفت.

ئەم دشىن بىزىن لافوازى ئەو زانايى بەرپرسىيارە يى كو زانستى كيميايى كرييە زانستەكى گرنگ و ب هويرى ل سەر خواندى، ژېرکو وي ۋەكۈلىنىن خۇ ب شىۋەمەكى كەلەك رۆهن و ب هويربىنى ل سەر كارلىكىن كيميايى ئەنجامددان.

ژلايەكى دېقە ۋەكۈلىنىن لافوازى ھارىكاريا زانايىن دى كر دكاريئن خۇدا د سەركەفتى بن ب تايىبەت دبوارى خواندىن زانستى جىولوجى و زانستى فرمانىن لەشى مەرقۇ، ژېرکو وي دياركىر كريارا ھەناسەدانى ژى كريارەكى سووتىنى يە، ژېر فى چەندى ھەمى زىندەدەر و مەرقۇ و گىانەدەر تىھنا پېقى ژبۇ لەشى خۇ ژ سووتىن ئەندامى ب ھارىكاريا گازا ئوكسجينى وەردگەن.

ههرهکی گهلهک زانایین دی، لافوازی ژی ژبلی بواری کیمیایی گهلهک زانستین دی خواندن، بؤ نموونه وی یاسا خاند و باوهنامه‌کا زانستی ژی پی وهرگرت لی پشتی هینگی کار ب باوهناما خو نهکر، ههردیسان وی گهلهک کارین دی کرن ب تایبەت ل ئەکاديميا زانستی یا شاهانه.

بؤ ماوهیهکی ژی ل رېکخراوا ودرگرتنا باجى ژ خەلکى کار دکر و دەمى شۇرۇشا فرەنسى پەيدابووی ئەو دگەل 27 ھەفالىن خو ھاتنە گرتن و پشتى هینگى ل پۇزا 8 گولانا 1794 ھاتنە دادگەھکرن وبريار ھاتەدان بھينه سىدارەدان، لى خىزانما وی شىا وی ژ ودرىسى سىدارەدانى قورتال بکەت.

خىزانما وی ژنکەکا گهلهک زيرەك و بىرىتىزبۇو و گهلهک ھاريکاريا وی دکر ل دەمى ئەنجامداانا ۋەكۈلىنام، لەورا داخازا ژ دادوھرى كر ل ھەۋىنى وی بورىت، لى دادوھرى گوتى: شۇرۇشا فرەنسى پېدىشى ب چ زانايان نىنە. لى پشتى هینگى ھەۋالەکى وی گوته دادوھرى "سىدارەدان لافوازى بؤ ماوى خولەكمى زىدەتر نافەكىشىت، لى 100 سال ژى تىرا فرەنسا ناكەن ھەتا كەسەكى وەكى وی دووبارە لى پەيدادبىت" و ب ۋى چەندى دادوھر رازىبۇو لافوازى نەھىيە سىدارەدان.

زېھر ۋان کارىئىن گىرنگ ئەم دشىن ناسنافى "بابى كیمیایی" بەھىيە زانا لافوازى.

Constantine the Great مهمن 21

(337 زـ. 280)

قوستهنتینی مهمن

ئەو ئىمپراتۆرى رۇمانى يى مەسىحەت ژ ئايىھەكى نەيىنى كريه ئايىھەكى ئاشكىمرا

قوستهنتينى مهمن دەھىتە ھزمارتن ئىكەم ئىمپراتۆرى رۇمانى يى مەسىحى، ژبەر مەسىحىبۇونا وي و پشتەقانىيا وي بۇ فى ئايىنى، ئايىنى مەسىحى گەلەك بەربەلاق بۇو لەورا دەھىتە نىاسىن وەك خودانى مەزنلىرىن رېل د گوھۇرپۇن ئايىنى مەسىحىتى ژ باوەرىيەكا سادە ژبۇ ئايىھەكى فەرمى يى دەولەتى يى كونترۇل ل سەر ملىونەها مەرۋەن كرى.

قوستهنتين ل سالا 280 زايىنى ل گوندى "نيبىسى" ل ودلاتن يوگىيىسلافيا ژدایكبوو، بابى وي ئەفسەرەكى مەزن بۇو دناظ ھىزىن لەشكەرى ئىمپراتۆريا "ديوقلتىان" دا، ل سالا 305 زايىنى فى ئىمپراتۆرى دەستت ژ كارى خۇ بەردا لەورا قۆستهنتين بۇ دەستتەلەتدارى نىيەكى ئىمپراتۆريا رۇمانى و دەمىن ل سالا ل دويىدا ئىمپراتۆر مرى، قۆستهنتين بۇو ئىمپراتۆرى رۇمىن ھەممىي.

لەشكەرى وي ب ناسنافى شاھ گازى دکرى و ھەرجەندە ئەف ناسنافە ب دلى گەلەك سەركىرە و ژنه رەلىن سەربازى نەبۇو لەورا ئەف چەندە بۇو ئەگەرە پەيدابۇونا چەندىن شەرىن ناخخۇيى يىيىن مەزن و درىز. ئەف شەرىن ناخخۇيى ل سالا 313 زايىنى ب دوماھى هاتن ئەۋۇزى پشتى قۆستهنتينى دوماھىك ھېرىش كريه سەر ھەقىرى خۇ "ماكسنتيوس" د شەرەكى دا ل نىزىك رۇما.

ماكسنتيوس شىابۇو دەستتەلەتى ل سەر لايى رۇزئافاي يى ئىمپراتۆريا رۇمانى بىكەت، لى لايى رۇزەلەتى ل ژىير دەستتەلەتا "ليكنىوس" دى فەبۇو ھەتا ل سالا 337 قۆستهنتينى ھېرىش كريه سەر و ب فى رەنگى ئىمپراتۆريا رۇمانى ب تەمامى كەفتە بن دەستتەلەتى وي.

ههچهنده تانوکه ب دروستاهى يا ناشكهرا نينه كه نگى ئيمپراتوري رومانى هاتىي
گوهورين بۇ سەر ئايىنى مەسيحىيەتى⁽¹⁾، پشتى قۆستەنتىنى باوھريي ب ئايىنى مەسيحىيەتى
ئيناي بريار هاتەدان ببىته ئايىنى فەرمى يىن وەلاتى و هوسا كەسىن مەسيحى ژى شيان
دۇوباره مال و ملک و مافىن خۇ ب زېرىن يىن كو بەرى هيڭى ژ وان هاتىينه ستاندىن.

توندرەويىا فى ئيمپراتوري ژبۇ ئايىنى مەسيحىيەتى بۇو ئەگەر هەر ل دەستپىيەك
دەستەلەلتا خۇ دۈزى جوهيان ب راوهستىت و نەخۆشى و تەعدىيىلى بىمەت و كارىگەريما فى
چەندى بۇ ماوى چەندىن چاخان ل ئەورۇپا فەكىشا.

ههچهندە قۆستەنتىنى ل دەستپىيەكى بريار نەدا كو مەسيحىيەت ببىته ئايىنى
فەرمى ل وەلاتى بەلكو وي پشتەقانىيا بەلاقىرنا فى ئايىنى كرەتا كەزمازگە مەزن يَا
خەلکى ب دوييف كەفتىن و هيىدى چۈويە دناث دامودەزگەھىن مىرى دا، ژېھر ھندى
ژى ل سەردەمى وى دىئر بۇو خودانى دەستەلەتكە كا مەزن و مافىن زىدە ھەبۈون. ل
سەردەمى وى چەندىن دىئرەن ب ناقۇدەنگ ھاتىنە ئاقاكرن وەك دىئرا "ئەلمەھەد" ل بازىرى
بەيت لەحم ل فلەستىنى و دىئرا "قىامە" ل بازىرى قودسى.

قۆستەنتىن ئىكەم ئيمپراتوري مەسيحى بۇو ل وەلاتى رۇما و ئەڭچەندە بۇو وي
بەسە كو نافى وى دەگەل لىستا كارىگەرتىرين مەرقۇ دىرۈكى دا بەيىتە دانان، لى دەگەل ھندى
ژى وى چەندىن كارىن دى يىن مەزن ئەنجامدا بۇون وەك دۇوباره ئاقاكرن و بەرفەھەكرنا
بازىرى بىزەنتى يىن كەفن و ل دويىقدا ب نافى وى ھاتە ناقۇر ب قۆستەنتىنىيە⁽¹⁾ و بۇ
پايتەختى ئيمپراتوري رومانى ھەتا سالا 1453 و ل دووفقا ژبۇ ماوى چەندىن چاخان بۇو
پايتەختى ئيمپراتوري عوسمانىيان.

قۆستەنتىنى مەزن رۇلەكى بەرچاڭ ھەبۇو د دىرۈكە دىئرى دا، ژېھر كو ئەم شىا
مايى خۇ د وى ھەۋىكىيا مەزن يَا دنافىبەرا دوو دويىكەفتىيەن دىئرى دا بىمەت ئەۋۇزى
"ئارىوس" و "ئىسناسىيۇس" بۇون، لەورا ل سالا 325 زايىنى قۆستەنتىنى كومبۇونەك ل
دىئرى گىرىدا كو دەھىتە ھەزەارتەن ئىكەم كومبۇونا دىئرى د دەرىكى دا و د ۋى كومبۇونى دا

⁽¹⁾ دىرۈكەنخىس وى چەندى دېيىن كو ل شەقى دوماھىي دەمى قۆستەنتىنى شەر دەگەل ھەۋىكەن خۇ ل نىزىك رۇما
دەكىرى ل ئەسمانى خاچەك رۇهن بۇو و ئەڭ كوتە سەر بۇو: ب نافى خاچىن ھوين دى ب سەرگەمەن.
ل سەردەمى ئەڭرۇكە دا دەھىتە نىاسىن ب بازىرى ئىستانبۇلۇ پايتەختى وەلاتى توركىيا و ئىكەن ژەزەنتىرين بازىرى
كەفن ل جىيەنانى.

ئىمپراتورى رۇلەكى مەزن گىرا و بريارىن وي بۇونە ئەگەر ئانانا ئايىنى مەسيحى يى ئارسوزكىسى.

ھەردىسان ۋى ئىمپراتورى هندەك بريارىن دى يىن گرنگ دان كو بۇونە ئەگەر ئەيدابۇنا چەندىن كار و شولىن باش وەك نانپېزى و جوتىيارى و رەزۋانىي. ئەڭ كارىن وي بەرى بىياتى ژيانا جفاكى ل ئەورۇپا ل چاخىن نافەرast دانا.

زېھر چەند ئەگەر ئەدىyar كو د دىروكى دا نەھاتىيە زانىن، قۆستەنتىنى ل سالا 326 زايىنى ھەۋىزىنا خۇ و كورى خۇ يى مەزن سېدارەدان،

دېيت هندەك پرسىyar بىھن ئەگەر ئەڭ ئىمپراتورە نەبا مەسيحى دا ج ل ئايىنى مەسيحىيەتى ھىت؟ ھەلبەت ئەڭ ئىمپراتورە ببۇو ئەگەر كو ئايىنى مەسيحىيەتى ژ ئائىنهكى كىيم دويىكەفتى و نەيتى بېيتە ئائىنهكى ئاشكەرا و گەلەك بېيتە بەلاقىرن ھەتاکو بۇويە ئىك ژ مەزنلىرىن ئائىنان د دىروكى دا لمۇرا ئەگەر ئەڭ ئىمپراتورە نەبايە رەنگە ب زەممەت كەسەكى دى هاتبا و ئەڭ كارە كربا.

(1736 ز. - 1819 ز.)

جیمس وات

داهینه‌رئ ئاميرى هملۇ يى بوويه ئەگەر ئەيدابۇونا شۇرەشا پېشەسازى ل ئەورۇپا

جیمس وات ئەو زانايى ئوسكوتەلندى يە يى كو د دىروكى دا وەك داهینه‌رئ ئاميرى هملۇ و ئىك ژ پېشەنگىن شۇرەشا پېشەسازى ل ئەورۇپا دەھىتە نىاسىن، ھەر چەندە ئەو ئىكەم كەس نەبوو ھزر د داهىنان ئاميرى هملۇ دا كرى ژبەركو گەلەك زانايىن دى ل بەرى وي بزاھىن ۋىن چەندى كربۇون و چەندىن ئاميرىن دەستپىكى يىن سادە دروست كربۇون ب تايىبەت ژى ھىرۇنى ئەسکەندەرى ل چەرخى ئىكى بەرى زايىنى.

ل سالا 1698 زانا "تۆناس ساندى" ئاميرەكى هملۇ داهىنا كو دهاته ب كارئىنان بۇ پالدانان ئافى. ھەردىسان ل سالا 1712 ژى زانايىكى ئىنگلىزى ب نافى "تۆناس نيوكمەر" ئاميرەكى دى يى هملۇ دروستىر، لى ئەم ئاميرە گەلەك د سادەبۇون و شىانىن وان د سنوردار بۇون كو ب تىنلى كانىيىن رەزبىي ژبۇ دەرخستنا ئافى دهاتنە بكارئىنان.

ل سالا 1764 جیمس واتى گرنگى ب پېشئىخستنا ئاميرىن هملۇ دا ب تايىبەت ل وي دەمى بۇ ئىكەم حار ئاميرەكى هملۇ يى كەفن چاك دكى، ھەرچەندە وي گەلەك رەھىيانان ل سەر دروستىر و چاڭىرنا ۋان ئاميران نەكىن لى شىانىن وي يىن مەزن بۇونە ئەگەر ئەو ئاميرەكى هملۇ يى گەلەك باش دروست بىكەت تا وي رادەي ناسنافى داهينه‌رئ راستەقىنە يى ئاميرى هملۇ پى بەھىتەدان.

ئىكەم گوهۇرینا واتى ل سەر ئاميرىن هملۇ كرى ئوبۇو دەمى جەھەكى نوو ل سەر زىدەكىرى ژبۇ ھينكىرنى يانزى تەزىكىرنى، ھەردىسان وي ھندهك لۇولەك ژى ل سەر زىدەكىن، و ل سالا 1772 وي ئاميرەكى دى چىكىر كو دگەل ۋان تايىبەتمەندىيان دشىا ئوتوماتىكى ب كارى گفاشتن و پالدانى ژى رابىت..

پشتی چهندین گوهورینین دى، ئىدى شيانىن ئاميرىن هەملى گەلهك زىدەبۇون و دگەل بواران دا ھانه ب كارئىنان. ژلايەكى دىيە وات شيا ئەو ئاميرىن هەملى يىن وي دروستكرتن گوهورىنهكا دىئرى تىدا بكمەت ئەۋەزى كو بشىت ب شىوهەيەكى بازنهىي ل دور خۆ بىزقىن، و بقى چەندى مفایىن ۋان ئاميران پترلى ھاتن ب تايىبەت پشتى شىايى ئاميرەكى دى يى بچۈوك دروست بكمەت كو بشىت كونترۇلى ل سەر كاركىرنا ئاميرىن هەملى بكمەت.

وات بازركانەكى زىرەك نەبۇو، ل سالا 1775 شىا كومپانىيەكى دگەل ئەندازىيارەكى و ھزماردەكا كېيكاران ۋەكمەت و ل سالا ل دويىدا كومپانيا وان شىا ھزماردەكا مەزن يا ۋان ئاميرىن هەملى بەرھەم بىنىت و ھوسا ئەو و ھەۋپىشى خۆ بۇونە دوو كەسىن گەلهك دەولەمەند.

نابىت ئەم رۇلى ئاميرىن هەملى د پىشئىخسەتنا شۇرەشا پىشەسازى دا بکەين ژبەرکو ئەف شۇرەشە ببۇ ئەگەر ئەيدبۇونا چەندىن داهىننانىن دى. ھەرجەننە بەرى داهىنانا فى ئاميرەي چەندىن داهىننانىن دى دەست دگەل پىشئىخسەتنا شۇرەشا پىشەسازى ھبەوو لى رۇلى ئاميرىن هەملى ژ ھەميان مەزنتر و بەرچاڭتىر ببۇ ژبەرکو ببۇ ئەگەر ئەرھەم ئىنانا تىيەنەكا مەزنتر ژبۇ كومپانيان،

ناھىيەتە فەشارتن كو ۋاھستاندىندا فرىيكتىندا پەتەرۇلى بۇ وەلاتتىن رۇزئاڭايى ل شەمرى ئوكتوبەرا سالا 1973 وەلاتتىن رۇزئاڭايى ھەست ب مەترىسيا كىمبۇونا تىيەنى ب شىوهەيەكى ژ نىشكەكىيە كر و ئەف چەندەزى ببۇ ئەگەر ئەو ھزرا خۇ د ھندەك ژىدەرەن دى يىن تىيەنى دا بکەن، ئاھا ل ۋىرى ب دروستاھى رۇلى داهىنانا واتى ل سەر شۇرەشا پىشەسازى بومە خويا دېيت.

ھىدى ھىدى رۇلى ئاميرىن هەملى د چەندىن بوارىن دیدا دىياربۇو، ب تايىبەت ژبۇ پالداندا ھندەك بەلەمىن بچۈوك، ل سالا 1804 "ريچارد تريفيك" شىا ئىكەم شەمەندەفەردا بازركانى كو ب ئاميرىن هەملى كاربەكت دروستكر، لى ل وي دەمى ۋان داهىننان ژلايى بازركانىيە ج پىشكەفتىن ب خوقە نەدىت ھەتا چەندىن سالان پشتى ھىنگى ژ نۇو پاپۇر و شەمەندەفەرەن ب ھەملى كاردىرى ھاتنە دروستكرن و ھوسا شۇرەشكەك ل سەر ئەردى و ئىپك ل سەر ئاڭى دەستپېتىكىر.

ئىك ژ سوپرايزييin سهير ئهبوو كوشۇرەشا پىشەسازى يا ھەدەم بۇ دگەل
شۇرەشا ئەمريكي و شۇرەشا فەنسى.

ھەرچەندە ل وى دەمى رۇنى شۇرەشا پىشەسازى ھند يى بەرچاڭ نەبۇو و كەسى
ھەست پى نەدەكرلى ل سەردىمى ئەفروگە ب رۇھن و ئاشكەرايى ئەم ھەست ب ھندى دكەين
كا چەوا ۋى شۇرەشى كارىگەرى ل سەر ھەمى لايەنن ئىانا مەرۇنى ھەبۈويە پەت ژ شۇرەشىن
سەربەخۆبۇونى بىيىن ل فەنسا و ئەمريكا، ژېھر ۋى چەندى ژى مە جىيمس وات ھەلبىزارتىيە
ودك ئىك ژ كارىگەتىرىن مەرۆڤ د دىرۈك دا.

23. مایکل فارادای Michael Faraday

(1791-1867)

مایکل فارادای

ئەو زانايى ئىكەم ئاميرى بەرھەم ئىنانا كارھېن دروستكىرى

ئەڭ سەرددەمە ب سەرددەمى كارھېن دھىيتكە نىاسىن. رەنگە هندەك كەس ھەبن كو
قى سەرددەمى ب سەرددەمى بۇمېيىن ناقۇكى يانزى سەرددەمى گەشتىن ئەسمانى ناڭ بىكەن،
چەكى ناقۇكى و پاپۇر و گەشتىن ئەسمانى، ئەگەر گرنگىيا وان چەند يا مەزن بىتلىنى
كارتىيەرنە كا سنوردار ل سەر ژيانا مە يارۇزانە كريي، بەروۋاڙى مفایيىن كارھېن و كارتىيەرنە
وي ژبۇ سەر ژيانا مە يارۇزانە ج سنور نىن لەورا ژى ئەگەر ئەڭ داهىيانە نەبايە نوگە
پىزىا ئاميرىيەن بۇوينە ئەگەر ئېشكەفتنا شارستانىيا مرۇقايدەتىن ژ كاركەفتان يانزى ھەر
نەھاتبانە دروستكىرن، ژبەر قىچەندى دى باشتى بىت ئەگەر ئەم في سەرددەمى ب
سەرددەمى كارھېن ناڭ بىكەين.

ھەر ژ سەرددەمىيەن بەرى وەرە گەلەك زانايىان بىزافىن مەزن ئەنجامدايىنە ژ
پىخەمەت هندى بشىن كارھېن ب شىوهيدەكى ب سانەھى ب كاربىن و كونترۆلى ل سەر
بىكارئىنانا وى بىكەن وەك زانا "شارل ئوگوستىن"، "دى كۆلۈمب"، "كۆن ئەلساندرو فولتا"،
"هانس كريستيان ئىيرستىد" و "ئەندىرى مارى ئەمپىر"، لى ب تىن دوو زانايىيەن بېرىتانى
شيان ب شىوهيدەكى سەركەفتى كارھېن دروستكەن ئەۋۇزى مایکل فاراداي و جېيمس كلارك
ماكسویل بۇون.

ھەر چەندە كارىن ۋان ھەردوو زانايىان تەمامكەرىن ئىيىك و دوونە، لى ياسەير ئەمەد
كۆ كەسى ژ وان ھارىكاريا يىدى نەدەك و ئاگەھ ژ كارىن ئىكۈدۈو نەبۇو بەلكو ھەر ئىيىكى
زلايى خۇفە و ب تىن كاردەك، ژبەر ھندى ئەڭ ھەردوو زانايىه ژ ھەزىنە بەيىنەدانان د ۋى
پېزىبەندى دا ژ لىستا كارىگەرتىرىن مەرۇف د دېرۈكى دا.

مايكل فاراداي ل سالا 1791 ل ولاقتى ئينگلتەرا ژ خىزانەكا هەزار و دەستكورت ژ دايکبوویه، ژبەر هەزارىي وى دەليقە نەبوو بچىته خۇاندگەھى لەورا وى ب خۇ خۇ فىرى خۇاندن و نفيسينى كريه، دەمى ژىي وى 14 سان ل دوكانەكا بەرگىرنا پەرتۈوكان كاردر كاردر و فى چەندى پەر دەليقە ژبۇ وى پەيداكر پەرتۈوكان بخويينيت و خۇ فىرى خۇاندى بكمەت.

دەمى ژىي وى گەھشتىيە 20 سالان شىا هەفنياسىنى دگەل ھندەك زانايىن مەزن يىن وى سەدەمى پەيدابكمەت و بەردەواام گوھى خۇ ددا وانەيىن وان يىن زانستى، ب تايىبمە وانەيىن زانايى بريتاني "ھومفرى دافى"، پاشتى هيڭى دەليقە ژبۇ فاراداي پەيدابوو وەك ھاريكار دگەل زانا ھومفرى كاربكمەت و پاشتى هيڭى ب چەندىن سالان فاراداي شىا بگەھيتە ئىكەم داهىيانا خۇ يا تايىبمەت.

ھەرچەندە فاراداي ج پىزائينىن مەزن و بەكگەراوەندەك باش ل سەر بىركارىي نەبوو، لى وەك كەسەكى سەركەفتى و خۇدان شيان تاقىكىرنىن خۇ يىن فيزيايى ئەنجامدەن.

ئىكەم داهىيانا فاراداي ل سالا 1821 بۇو، بەرى قى مىزۋىيى ب دوو سالان زانا نورستىدى ئەو چەندە ئاشكەرا كربوو كۆھەكە تمزوویەكى كارھبى ژ وائىرەكە لەر دەرزىكا قىبلەنمایەكى⁽¹⁾ موڭناناتىسى يى ئاسايى را بورىت دى بىتە ئەگەر ئەزىزىن و لادانى وى دەرزىكى، بۇ فاراداي ژ قى چەندى دياربوبو كۆھەكە ئەو وى بوارى موڭناناتىسى جىڭىر بكمەت دى بىتە ئەگەر ئەلچاندنا وى وائىرَا كارھبى.

ب پاشت بەستن ل سەر قى تىوري، فاراداي شىا ئىكەمەن ئاميرە دروستبكمەت كۆ وائىرَا كارھبى بەردەواام تىدا د لقاقيت ئەمۇرى دەمى تمزوویەكى كارھبايى ل نىزىك وى بوارى موڭناناتىسى را بورىت، ئەق ئاميرە دەيتە ھەزمارتەن ئىكەم ماتۆرى كارھبايى.

راستە كۆ ئەو ماتۆرىن كارھبايى يىن ل سەر دەھىنە ب كارئىنان گەلەك د پېشكەفتى و ئالۆزىن و ھەزمارتەن كۆھۈرىنەن ل سەر ھاتىنەكىن، لى ئەو ئاميرى دەستپېكى يى فاراداي دروستكىرى، بەرى بىناتىن ھەمى ماتۆرىن كارھبايى يە. پاشتى هيڭى

⁽¹⁾ قىبلەنما Compass ئاميرەكە دەيتە ب كارئىنان ژبۇ دياركىرنا ئاباستەيان، ب شىيۇمەكىن كشتى ئاباستى مىلىنى فى ئاميرە بىرمەڭ جەمسەرى باكۈرە و پاشت بەستن دەكتە سەر بوارى موڭناناتىسى يى عمرى.

زانان فارادی هزرا هندئ کر کو پیندیه ئهو ل ریکه‌کن بگه‌ریت ژبو بهره‌مئینانا کاره‌بئ ب
هاریکاریا ب کارئینانا بواره‌کن موگناتیسی.

فارادای بهردوم تاقیکرنیین خو ل سهر بواری موگناتیسی ئمنجامدان و تیبینیین خو د نفیسان ههتا ل سالا 1831 تاقیکرنه‌کا دی ئمنجامدانی و بورویه ئه‌گه‌ری دانانا پرده‌نسیپین کاره‌با موگناتیسی یان کاروموگناتیسی کو دهیته نیاسین ب "یاسایا فارادای"^(۱) و ئه‌ف چه‌ندھزی مهزنتین دهستکهفت بولو د ژیانا وی دا، ئهو تیبینی بیین فارادای ل دهمی ئمنجامداننا تاقیکرنان ل دهف خو نفیسانین و ئهو یاسایین وی داناین بولونه ئه‌گه‌ر ئیکه‌م دینه‌مویی کاره‌بایی دروست بکه‌ت.

هه‌چه‌ندھ ئهو ئامیرین بهره‌م ئینانا کاره‌بئ بیین ل سه‌رده‌م ئه‌فروکه دهینه ب کارئینان تا پادیه‌کی نه‌وه‌کی وی دینه‌مویی کاره‌بئ نه بی فارادای دروستکری، لئ ئه‌گه‌ر ئهو دینه‌مو نه‌بایه رهنگه ئهو ئامیرین ئه‌فروکه‌زی نه‌هاتبانه دروستکرن، هه‌ردیسان ئه‌ف دینه‌مویه بورویه ئه‌گه‌ر چه‌ندین داهینانین دی بیین سه‌رده‌م پهیدابن و پرده‌نسیپین زانستین بیرکاری و فیزیایی بهینه‌دانان، لهورا ژی ئه‌م دشین بیزین کو ئهو دهستکهفتین هه‌ر مهزن بیین فارادای بدھستقہ ئیناین نه ب تنی بولونه ئه‌گه‌ری داهینانا دینه‌مویین پهیداکرنا کاره‌بئ بله‌کو هاریکاریا زانایان کرینه چه‌ندین داهینانین دی بیین زانستی پهیدا بکه‌ن.

فارادای نهک تنی زانایه‌کی سه‌رکه‌فتی بولون بله‌کو کمسه‌کی جوان و سه‌رنجر اکیش و ماموستایه‌کی خوشتفی ژی بولو، د هه‌مان دهمدا کمسه‌کی گه‌لهک ساده و فهکری بولو ژبرکو وی گرنگی نه‌ددا پاره و ناقدونگی و ناسنافین زانستی. بله‌گه ل سهر ژنی چه‌ندھ ژی وی پیدانان ناسنافی سیارچاکی^(۱) ره‌تکر، هه‌ردیسان وی ره‌تکر ببیته سه‌رۆکی کۆمەلا شاهانه یا به‌پیتاني.

فارادای ژیانه‌کا به‌خته‌وهر دگه‌ل هه‌قزینا خو بوراند لئ وی ج زاروک نه‌بولون، ل سالا 1867 ل ده‌فره‌کا نیزیکی بازییری له‌ندهن وغه‌رکر.

یاسایا فارادای دهیته هه‌زمارتی بنهمایی دیاردا کاروموگناتیسی کو دیاردکهت کا چهوا بواره‌کن کاره‌بایی دی کارلیکن دگه‌ل بازیمه‌کا کاره‌بایی کمت ژپیخه‌مات بهره‌مئینانا هیزه‌کا پائانانو موگناتیسی.

ناسنافی سیارچاکی^(۱) Knighthood بلندترین ناسنافی شانازیی یه دهیته‌دان بولان کمسین داهینانه‌کا زانستی یا

مهزن ئمنجام دابیت

24. جیمس کلارک ماکسویل James Clerk Maxwell

(1831-1879)

جیمس کلارک ماکسویل

ئەز ڙانايي په ڀوهندیا دنافبهراء پیلين کارهباي و موگناتيسى دا ئاشڪمراڪرى

جيٽس کلارک ماکسویل ل سالا 1831 ل بازيرى "ئەدەنبهرا" ل وەلاتى ئوسکوتلەندا ڇدایكبوو، دەمىن گەھشتىي ڙي 15 سالىي ڦەكولينەك پېشکىشى زانکۆيا شاهانه ل ئەدەنبهرى كر و پاشى ل زانکۆيا کامبریج هاته وەرگرتن و دەست ب خواندى كر، ماکسویل دھيٽه هەڙماارتىن مەزنترىن ڙاناييin فيزىيائى دنافبهراء ماوى دەركەفتىن نيوتن و ئەنيشتايىنى دا.

ڙانايي برٽتاني ماکسویل ل وي دەمى بناڤودەنگ كەفت پشتى كوشىي چوار ياساييin گرنگ دنافبهراء کارهبي و موگناتيسى دا بدانىت.

ھر چەندە بھرى هاتنا ماکسویلى ب چەندىن سالان، ڙانايان گەلهك ڦەكولىن ل سەر بواريin کارهبي و موگناتيسى دا كربوون، هەردىسان ڙانا شىابوون گەلهك راستى و نېييان ئاشڪهرا بکەن و ياساييin گرنگ بدان، لى ماکسویل ڙانايي ئىكانهبوو شىايى ياسايىهكاكا گشتى بدانىت كو دەپبرىنى ڙ په ڀوهندیا دنافبهراء بوارى کارهبي و موگناتيسى دا بکەت، و ب فى چەندى ئەم دشىن کارو بەرهنگاريا دنافبهراء ڦان هەردوو بواراندا ب تيورەكاداده دەستنېشان بکەين.

ئىك ڙ گرنگترىن ساخلهتىن ھاوکىشەييin ماکسویلى دانايىن ئەوبوو كو د گشتى بوون و هەمى لايهنان بخوقە دگرن، ئانکو ئەم دشىن بېزىن كو گەلهك ھاوکىشە و تىبىنېيin دى دكەفنه بن ھاوکىشەيَا وي، ب ھاريڪاريا ڦان ھاوکىشە و ياسايان ڙانا شيان لەرەلەررېن کارهباي ييin موگناتيسى ب سانهھى شرۆفه بکەن، ئانکو پیلين کاروموگناتيسى بەردهوام

بەر بەلاغ دىن ھەتا دگەھەنە پېڭەھەنە كەرسەتى يان تىشكە دەھەفيتە د پېكا واندا و ۋان پېلان دشکىيەت.

ماكسویل شيا وى چەندى دىيار بىمەت كو لەزاتىا پېلىن كاروموگناتىسى دگەھەفيتە 300 ھزار كيلومەتران د چەركەن دا (1861 ھزار ميلان د چەركەن دا)، ئانكۇ ھندى لەزاتىا رۇناھىيى، ھەر ژېھر قى چەندى زانا شيان بگەھەنە وى ئەنجامى كو دناف رۇناھىيى ب خۆدا پېلىن كاروموگناتىسى يىن ھەين و پشتى ھەين ھەنگى ئەڭ راستىيە ب بەلگە ھاتە پشتراست كەن.

هاوكىيەيىن ماكسویلى نە ب تىنى بۇونە بنيات ژبۇ بوارى كارەبىن و موگناتىسى، بەلكو بۇونە بنيات بۇ زانستى ئۆپتىكى⁽¹⁾ و ھەمى ياسىايىن قى زانستى ب سانەھى ئەم دشىن ژ ھاوکىيەيىن ماكسویلى يىن بناقۇندەك وەربگرىن. ھەردىسان ماكسویل پېشىبىنیا ھەبۇونا ھندەك پېلىن دى يىن موگناتىسى كر كو ژلاپى درىزاهىا پېلىن و لەرەلەرىقە ياخودادىيە ژ پېلىن كارەبايى و پشتى ھەين ھەنگى زانايى مەزىن "ھيرنس هرتس" شيا راستىيە ھەبۇون ۋان پېلىن نەبىنراو ب سەھلىنىت و پېشىبىنیا ماكسویلى راست دەركەفت.

پشتى ھەين ھەنگى زانا "مارکۆنى" شيا ۋان پېلىن نەبىنراو د ئاميرىن گەھاندىنى يىن وايەرلىسى دا بكاربىنېت ئانكۇ ئەم ئاميرىيىن گەھاندىنى يىن بىن تىل كاردەمن ب تايىبەت ئاميرى راديوىيى، ھەردىسان ھەمان پېل دەھىنە ب كارئىنان ژبۇ بەلاقىرنا پەخشى تىلەفزيونى. ھەمى جورىن تىشكىن ئىكىس و گاما و تىشكىن بن سۈرى و سەر مورى دا ھندەك نموونەيىن تىشكىن كاروموگناتىسىنى نە و زانا شيان ب ھارىكاريا ھاوکىيەيىن ماكسویلى ۋەكولىنان ل سەر ۋان تىشكان ژى بکەن.

كارىن ماكسویلى رۆلەكىن گەنگ د پېشىيەخستنا چەندىن زانستىن دىيىزى دا ھەبۇ ب تايىبەت زانستىن فەلەكى و ديناميکى و تىورا لقىنا فرۆكەيان، ھەردىسان ماكسویل شيا بگەھەفيتە وى ئەنجامى كو گەردىن گازان ب ئىك لەزاتى نالقافن بەلكو ھندەك گەرد ژ ھندەك بەلەزىر يان ھىدىيەر د لقافن، ھندەك ژى ب لەزاتىيە كا گەلەك مەزىن د لقافن، ب قى چەندى ئەم شيا ياسىايا لقىنا گەردىن گازان د پەلەيە كا گەرماتىيى يادەست نىشانىرى دا ب دانىت.

⁽¹⁾ ئۆپتىك Optic نەھەكىن زانستى فيزىيەن يە كۈركىيەن دەدەنە خوانىدا تايىبەتمەندىيەن رۇناھىيى.

لې ژ نىشكەكىفە بەرى چەند رۇزەكىن كىم كۆ بگەھىتە ژىي 48 سالىي، وەغەرا
دوماھىيى كر ئەۋۇزى پشتى تۈوشى نەخۇشىا پەنچەشىرى بۇوى

Martin Luther 25. مارتون لوتمر

(1483-1546 ز.)

مارتن لوتمر

ئەو قىمشەيىز بىبازا پروتستانى دناڭ ئايىنى مەسيحان دا دانى

مارتن لوتمر خودانى بىروكەيا پروتستانى، ئەو كەس بۇ يىنە فېرىكىا دىئرا كاسولىكى يا رۇمانى كىرى، ژېھر كۆ وى بەردىم گازىنە ژ دېرى دەكتەن و خۇزى نەپازى دىكىر. مارتون ل سالا 1843 ل بازىرى "ئىسىلىبىن" ل ئەلمانيا ژدایكبوو، بابى وى گەلەك پشتەقانىا وى كىر بىچىتە زانكۈيى و ياسايىن بخويينىت، لى پىشىتى هىنگى باودىناما دكتورايىن ئايىزانىيى دا ب تايىبەت ئايىنى مەسيحيان ل زانكۈيىا "فيتبرگ" بىدەستخۇفە ئىينا و پاشى ل وېرى وەك ماموستا كاركىر.

گازىنە و نەپازىبىوونا وى ل سەر دېرى ب شىۋىمەكى ھەرەممەكى و ھىدى ھىدى دەستپېكىرن، ل سالا 1510 چو روّما، ژېھر وان دىيمەنین وى ب چاڭىن خۇ دەيتىن تووشى مەندەھوشى و سوپرايزەكا مەزن بۇ ژېھر سەرۋەھەر ئەلامىن ئايىنى ل وېرى، لى تىشى پەتر ئەو مەندەھوش كىرى ئەو بازىغانى بۇ يان زەلامىن ئايىنى ل ناڭ دېرى بەحس دەكترى ئەۋۇزى "بازىغانىا سەكىن گونەھەزىېرىنى". ب راستى تىشەكى سەيربۇو چەوا ل جەھەكى وەكى كەننیسى بەھەشت دەھىتە فروتن، ھەردىسان چەوا سەكىن ژېبرىنا گونەها و رېزگاركىدا مەرۇقان ژ ئاڭرى دۆزەخى بەرامبەر بىرەكا پارەدى دەھىنەدان.

ل ھەيغا ئۆكتوبەرا سالا 1517 بەيانامەكا نەپازىبىوونى ل سەر دەرگەھى دېرى بازىرى فيتبرگى دانا، ل دويىدا 95 بەلگەنامىن دى يىن نەپازىبىوونى بىن ھەۋشىۋە ھاتنە هنارتىن بۇ دېرى بازىرى روّما. ل دويىدا مارتەن ئەڭ پىلا نەپازىبىوونا خۇ ھىدى ھىدى بەرفەھە و رۇڭ بۇ رۇڭ ئەلک پەتر دەھاتە پەشتا وى ھەتا وى رەدە ئىدى خەلکى ل ھەمى بازىرەن خۇ ژ ئان رەفتارىن دېرى نەپازىكىر.

پشتی هینگى پىلىن نەرازىبۇونا بازىرئى رۇما گەھشتنە دىئرا "لوتمەر" و ل دويىدا بەرفەھەت لىيەاتن ھەتا گەھشتنە دەف "سۈلتان پاپا"ى و جىفاڭى پاپايان. مارتىنى بۇ وان دىياركىر كو نابىيت مەرۆڤ خۇ بۇ كەسى ب چەمىنيت ب تىنى خۆدانى پەرتۇوکا پېروز نەبىت، لى دىئرى ژېھر ۋان نەرازىبۇونىن وى خۇ بىيەندەنگ نەكىر بەلكو ل دىزى وى راوهەستىيان و ب گونەھا ژ دەركەفتىنا دىنى و گاوربۇونى تومەتبار كر و بىيار دا ھەمى پەرتۇوكىن وى بەھىنە سووتەن.

مارتن ل وى دەمى د گوبىيتكا چالاڭى و بزاھىن خۆدا بۇو دىزى بىيارىن دىئرى، وى گەلەگ پەرتۇوک و بەيانامە بەلاقىرىن و گەھاندىنە ھەمى جەھان، مەزنەتىن كارى وى ئەبوبۇ دەمى پەرتۇوکا پېرۆز وەرگىرایە سەر زمانى ئەلمانى، ب ھارىكاريا فى چەندى ئىيىدى بۇو خەلکى ب سانەھى كەفت پەرتۇوکا پېرۆز بخويىن بىيى كو پشت بەستىنى بکەنە سەر كاھنەن يى دىئرى، ھەردىسان جوانىا دەربىرىنەن مارتىنى كارىگەرلى سەر ئەدەبى ئەلمانى يى ھەفچەرخ كر.

مارتنى بۇ ھندى بەرەقانىي ژ نەرازىبۇونىن خۇ بکەت، مفا ژ بوجۇونىن قەشە بۇلسى وەرگەرنى دەمى گوتى: مەرۆڤ بەرددوام شاشى و گونەھان دكەت لى ئەنجامدانا كارىن باش نابىتە ئەگەر ئىيرىنا وان گونەھان بەلكو باوھىريا مەرۆڤ ب خودى ب تىنى دشىت مەرۆڤى پاقىز بکەت و گونەھىن وى ڙىبەت ئانكۇ راھىبۇونا خۇ ب تىنى دشىت مەرۆڤى ژ گونەھا ب پارىزىيت، ژېھر فى چەندى ئەو دىزى بىيارىن دىئرا رۇما راوهەستىيا ب تايىبەت دەمى وان سەكىن گونەھەزىېرىنى فروتىنە خەلکى، ھەلبەت ئەڭ كاره دىزى رېنمايىن ئايىنى يە و كارەكى گونەھە ژېھر كو نە دىئرى و نە مەرۆڤان ماف نىنە بىنە نافەند دنافەرە خودى و مەرۆڤى دا بەلكو پەيوەندىيا مەرۆڤى دەگەل خودى ياخۇشىيە پېنلىقى ب ج نافېران ناكەت.

ھەردىسان مارتىنى ئەو چەندە پەتكەر كو قەشە ب درېزاهىا زيانا خۇ بەمىنيت زگورد و زيانا ھەۋىتىنىي پېتىنەنئىنەت، لەورا وى ل سالا 1525 ۋەبەنەكا دىئرى بۇ خۇ خواتى و شەمش زاروڭ ژى ھەبۈون. مارتىنى ل سالا 1546 د سەرددانەكى دا ژبۇ وى بازىرئى لى ژدایكبووی وەغەر كر.

مارتن ئىكەم كەس نەبۇو دىزى بىيارىن دىئرا رۇمانى ب راوهەستىت بەلكو ل بەر وى گەلەك كەسىن دىئرى بزاھىن بىقى رەنگى كربۇون ب تايىبەت قەشە "ھويان ھوس" ل

ویلایهتا "بوهیمیا". هر دیسان بهری وی فهکوله‌رئی ئینگلیزی "جون وایکلیف" ای ژی ل چەرخى 14 ئەذ بزاھە کربوون، هر دیسان زانایی فەنسى "بیرفالدو" ئەھوی ل چەرخى 12 زاینی ژیا، ئىك بوو ژ كەسین دەستپېكى يىن ئەذ نەرازىبۇونە گەھاندینە دىرا رۇمانى.

لى پىلا نەرازىبۇونا ۋام كەسان گەلهك مەزن نەبۇون و ژ سۇرپىن ناخۆيى دەرنە كەفتەن. ل سالا 1517 نەرازىبۇون ل سەر دىرا رۇمانى گەلهك مەزنتر لىھاتن و ھەمى بوار ب خۆفە گرتەن و خەلک دىزى ھەر تىشەكى كەفن و كلاسيكى راھىستىيان، ژېھر ۋى چەندى ئەم دشىن بىزىن كو مارتىن ماف ھەيە بېتىھ كەسى ھەرە مەزن يى دەرگەھەن چاكسازىيى ل ھەمبەر ھزرا ئەورۇپىان فەكرى.

ژ كارىگەرييىن نەرازىبۇونىيىن مارتىن دىزى دىرى ئەبۇون كو پشتى ھينگى ھندەك شەپىن ئايىنى ل ئەورۇپا پەيدابۇون، ژ وان شەران ژى شەپى 30 سالى ل ئەلمانىا كو ھەر ژ سالا 1618 ھەتا 1648 زايىنى ۋەكىشا، ھەلبەت ئەڭ شەرە ھەمى گەلهك د مەزن و خوبىناوى بۇون، زىددىبارى پەيدابۇونا چەندىن ھەۋەركىيىن سىياسى يىن دژوار دنافبەرا كاسولىك و پروتستانداندا كو رۇلەكى گۈنگ و مەتپىسىدار ل سەر دروستبۇونا سىياسەتا ئەورۇپى ب درىزاهىيا چەرخىن بورى ھەبۇو.

د ھەمان دەمدا ۋان چاكسازيان كارىگەرييەكا مەزن ل سەر پىشقاچوونا ھزرى ل ئەورۇپا رۇزئافى ھەبۇو، بەردى سالا 1517 ب تىنن دىرىھەكا دەستتەلەتدار و بىرياردار ھەبۇو ئەۋۇزى دىرا كاسولىكى بۇو، لى ھەركەسى خۇ ژى نەرازىكىدا دا ب كەسەكى گاور و خراب ھىتە ل قەلەمدان، لى پشتى وي چاكسازيا ب ھارىكاريا مارتىن ھاتىھ پېش و پشتى كو گەلهك وەلاتان ئازادىيا ئايىنى دايە خەلکى خۇ، ئىيىدى ج ترس ل سەر لىيۇقىرىنا ھزروپىر و تىورىيىن كەفن نەما ئانكى مەرۇف ئىيىدى يى ئازادبۇو بەحسى ھەرتىشەكى بكمەت خۇ ھەكە د ج بواردا بىت.

تىشى سەرنجراكىش ئەوه پەتىيا ئەو كەسین مە ناھى وان دناف ۋى لىستى دا دانايىن ژ وەلاتى برىيتانيا و پاشى ئەلمانىا بۇون، ئانكى پەتىيا ۋان كەسان ئەبۇون يىن ل سەر ئايىنى پروتستانى ل باکورى ئەورۇپا و ئەمریكا، لى ب تىن دوو كەسین ۋان وەلاتان ل بەردى سالا 1517 ڈيابۇون ئەۋۇزى شاھ چارلىمان و گوتەنبەرگ بۇون.

ل بەرى سالا 1517، كەسىن نەمر يىين دناڭ قى پەرتۈوكى دا ل وەلاتىن دى يىين جىهانى بۇون، لى وەلاتىن پرۆتستانى لى بەلاقبۇو كارىگەرييا مەزن ل سەر شارستانىا مەۋقان كرييە ب تايىبەت د ماوى هەردۇو چەرخىن بورىدا.

پېبازا پرۆتستانى ب خۇ نەيا مىانەبۇو، بەلكو دەمارگىريا وى ببۇ ئەگەرى پەيدابۇونا چەندىن شەپەن خوييناوى ب تايىبەت ل ئەلمانيا، ئەڭ شەپە گەلەك دژواتر بۇون ژ وان شەپەن ل وەلاتى بېرىتانيا پويداين.

مارتن دھىتە هەزماრتن مەزنتىن دوزمنى جوهيان، تا وى رادەي ئەم دشىن بىزىن ئەو "بابى نازىيان" بۇون يىين كو هەزمارەكا مەزن يا جوهيان ل چەرخى بىستى سووتىن و كوشتىن.

ھەردىسان شۇرەشا نەرازىبۇونا مارتىنى دژى دېرا كاسولىكى ب تىن نەبۇ بەلكو شۇرەشەكا نەته وەبى زى بۇو چونكى شۇرەشا وى خەلکى خەلک ھاتە گوھۇرىن و ئىندى وەلاتى ئيتاليا و دېرا رۇمانيان نەشىا كونتۇلى ل سەر وەلاتى ئەلمانيا بىمەت، ژېھر قى چەندى خەلکى ئەلمانى ب چاھەكى مەزن تەماشە فەلسەفەيا مارتىنى دىكەن.

دېبىت ھندەك كەس بىزىن مادەم رۆلى مارتىنى ھندە يى كارىگەر بۇو ئەرئ پا بوجى نافى وى ل جەھەكى نىزىكتى يى لىستا 100 كارىگەرلىرىن مەۋقۇ دىرىوکى دا نەھاتىيە دانان؟ ئەگەر ئىچەندى ژى بۇ ھندى دزفرىت كو دېبىت شۇرەشا مارتىنى ژبۇ وەلاتىن ئەورۇپا و ئەمریكا ياكى گرنگ بىت، لى قى شۇرەشى ج گرنگىيا خۇ ل وەلاتىن كىشۇرەن دى نەبۇو ب تايىبەت ئەو وەلاتىن ئايىنى مەسىحىيەتى لى نەي و دەھف وان ياكى گرنگ نەبۇو كا خەلکى مەسىحى ل وەلاتىن دى ل سەر ج رېبازا ئايىنى نە، ھەروەكى كا چەوا نوکە بۇ خەلکى يابانى، چىنى يان ھندىيان نەيا گرنگ بىت كا مۇسلمان ل سەر رېبازا شىعى يان سنى نە.

George Washington

(1732-1799)

جۆرج واشنتون

ئىكەم سەروكىٰ ويلايەتىن ئىكىرىتى يېئن ئەمریكا

جۆرج واشنتون ل سالا 1732 ل بازىرئى فيرجينيا ڇايىكبۇوېھ و كورى كەسەكى دەولەمەند بۇو كو چەندىن زەقىيەن عەردى و چاندىن ھەبۇون. دەمىن گەھشتىھ ژىن 20 سالىيەن ھەزمارەكا مەزن يا پارچەيېن عەردى وەك میرات بۇ وى مان و ل سالا 1753 ھەتا 1758 گەھشتە رېزىن لەشكەرى و بەشدارى د شەپى خەنسا و ھندى دا كر.

دناڭ لەشكەرى دا زانىنەكا باش دەربارە كاروبارىن لەشكەرى ژبۇ وى پەيدابۇو و پەلەيەكا بلند وەرگرت. ل دوماهىا سالا 1758 ۋەگەريا ويلايەتا فيرجينيا و بۇ خۇ بىزىنەكا دەولەمەند ئىنا كو دوو زاروک ھەبۇون، لى وى ب خۇ ج زاروک نەبۇون.

ژبۇ ماوى پەر 15 سالان وى كار دناڭ باخچە و زەقىيەن خۇ دكر، ل سالا 1774 ھاته ھەلبۈزارتىن وەك بريكار ل پىش ويلايەتا فيرجينيا ژبۇ كونگرەيەكى نىيەندەولەتى ژېرکو ئەو زەنگىنلىرىن كەس بۇو ل وى ويلايەتى، ھەردىسان ل سالا 1775 دوبارە بەشدارى وى كونگرەى بۇو. ل وى كومبۇونى دا ب پەنائىا دەنگان ھاته ھەلبۈزارتىن وەك سەركەر لەشكەرى يېئن كوشەر ژبۇ سەرەبەخۆبۇونا ئەمریكا دكر.

لى ئەگەر سەرەكى يېن ھەلبۈزارتىن وى ژبۇ سەرپورا وى يا لەشكەرى و شەپى د زەپىيا زېدەبارى زەنگىنى و ناۋەدەنگى و شىيانىن وى يېئن لەشى و كەسايەتىا وى يا بەھىز د سەرەدەرىكىن و پېچەبرىنى دا، ل دەمىن شەپى دا وى بى بەرامبەر كاردكىر و ئەف چەندە ببۇ ئەگەر بېبىتە نموونەكا مەزن ژبۇ ھەمى كەسان.

لى مەزىنلىرىن سەركەفتىن وى ئەبۇون يېئن گولانا 1775 زايىنى ب دەستقە ئىيانىن دەمىن سەركىشىا لەشكەرى سەرەبەخۆبۇونى د كرى، ل ئادارا 1779 ماوى وى يېن

سەرگردایەتىيى يى خۇلا دوى ژى ب دوماھى هات، ل ھەيغا كانىنا ئىككى ل سالا 1799 ل مالا خۇل "مونت فرنون" ل وىلايەتا فيرجىنiya وەغەركر.

جۆرج واشتۇن دھىيەتە ھەزمارتىن ئىك ژ كەسىن كارىگەر د دىرىوکى دا ژېرەركو رۇنى
وى يى بەرچاڭ د دروستىرنا وىلايەتىن ئەمرىكى دا يى بەرچاڭ بۇو، ئەۋۇزى ب پېكا سى
كارىن ھەرە مەزن:

ئىك: واشتۇن سەركەفتىتىن سەركەردى لەشكەرى بۇو د ماوى شەپى
سەربەر خۆبۇونا ئەمرىكا دا، ژېرەركو كەسىكى زېرەك و خۆدان بەكگەراوندەكى لەشكەرى
يى مەزن بۇو، ھەردىسان سەركەدەيەكى قەددەر نەبۇو ژ لەشكەرى خۇ ھەروەكى ھندەك
سەركەردىن دى مينا ئەسكەندەرى مەزن و يولىوس قەيسەرى. ھەردىسان پېشكەكا ھەرە
مەزن يا سەركەفتىن يى بۇ ھندى د زېرەپىدا كەسىن وى ژ سەركەردىن بەپىتانى كەسىن
ئاست نزم و لاواز بۇون. ئەمرىكىيان گەلەك ھېرىشىن مەزن كونە سەر دۈزمنىن خۇ، ھەتا
واشتۇن ب خۇزى چەندىن جاران بىرىنداربۇو لى شىا بەرامبەر ھېرىشىن دۈزمنى يى
خۇراغىر بىت.

دۇو: واشتۇن سەركەردى ليژنا دەستورى بۇو، ھەرچەندە ھەزرو بىرلىن وى نەبۇونە
ئەگەر بۇ داناندا دەستورى ئەمرىكى لى پشتەقانى و بوجۇونىن وى رۆلەكى مەزن ھەبۇول
سەر ۋازىكىرنا حکومەتا وى دەمى. ھەرچەندە گەلەك ھەفرەپىدىن دۈزار دۇرى دەستورى نوو
ھەبۇون لى كەسايىھەتىيا واشتۇنى بۇ ئەگەر شىا ھەمى بەندىن دەستورى وەكى خۇ بەھىلىت
و ئەگەر ئەم نەبا ھەر زۇي ئەم دەستور دا ھىيەتە ڙنافېرىن.

سى: جۆرج واشتۇن ئىكەم سەرەتكى ئەمرىكا بۇو، وەلاتى ئەمرىكا گەلەك يى ب
بەخت بۇو كو ئىكەم سەركەردى وان يى ب قى رەنگى بىت.

دېرۈك ل ئەمرىكا لاتىنى و ئەفريقيا بۆمە دووبات دەكتە كو وەلاتەكى ژ نوو
پەيدابۇوي گەلەك ب ساناهى دشىت بەھىتە گوھەرین ژبۇ وەلاتەكى دكتاتورى يى لەشكەرى،
لى قى سەرەتكى شىا ب ھېزۈشىانىن خۇ وەلاتى ئەمرىكا بېارىزىت و ژ ژىڭەبۇون و
نافچۇونى دوورىيېخىت. وى لېھر نەبۇو ھەتا دوماھىا ژىي خۇ ل سەر دەستەلەلتى بەمېنىت
يائىزى بېبىتە شاھەكى دكتاتور لەورا ئەڭ كارى وىزى بۇو بنىاتى سەرەتكى يى دەستەلەلتى ل
ویلايەتىن ئىكگەرتى.

جۆرج واشنتون نه ژ کەسیئن هزرمهند و ئەدیب بwoo ھەرەکی ھندەك سەركىرىدىيىن پشتى وي ھاتىن وەك جىفېرسون و مادىسون و ھاملتون و بنىامين فرانكلينى، لى سەپەرای فى چەندى ژى ژ ۋان ھەمى سەركىردا يى گرنگەر و سەركەفتى تر بwoo، ل شەپى و ئاشتىي دا شىا بىريارىيىن وىرەك و دروست بىدەت، دېيت رۇقۇ ھاملتۇنى د دروستكىرنا وىلايەتىيەن ئىكگەرتى دا يى مەزن بىت لى رۇقلۇ واشنتونى يى زىيندى و كارا بwoo.

دانانا نافى واشنتونى دنالى لىستا كەسیئن كارىگەر دا بەھرا پەت ژبۇ گرنگىا وىلايەتىيەن ئىكگەرتى دزفرېيت، سەپەرای ھندى كو وەلاتى ئەمرىكا شىا ل نافەراتا چەرخى بىستى بىبىتە سەنتەرەكى لەشكەرى و سىياسى يى مەزن و بىبىتە وەلاتى ئىكى ل جىبهانى، لى نەيا پشت راستە كو ژىيى ۋى وەلاتى ھندى يى ئىمپراتورىيا رۇمانى درىز بىت، ژېرکو ھندەك وەلاتىيەن دى شىايىنە ھندەك سەركەفتىيەن مەزنتر تومار بىكەن وەك داهىيىنانا ئىكەم فرۇكى و چۈونا مروقان بۇ سەر ھەيىقى و دروستكىرنا بومبىيىن نافۇكى.

كەسايەتىيا سىياسى يا واشنتونى نىزىكى كەسايەتىيا ئوگوست قەيسەرى بwoo، لەورا دا يا گونجاي بىت ھەكە مە نافىن وان دانابانە ب پەخ ئىكەفە يان ل دويىش ئىك، لى ئەگەرى نەدانانا ۋى چەندى بۇ ھندى دزفرېيت كو ماوى دەستەھەللتا واشنتونى گەلەك نەفەكىشى، زېدەبارى كو گەلەك كەسیئن دى پۇل د دانانا وىلايەتىيەن ئەمرىكا دا كرىيە.

27. کارل مارکس

(1818-1883)

کارل مارکس

ئەو فەیلەم سۆفى ژىبەر ھەزرو بىرىن خۇز گەلەك وەلاتان ھاتىھ دەرىيىخستن

كارل ماركس يىنى كۈدەتىنە نىياسىن بىن دانەرى پېبازا "سوشىالىزما زانستى" ل سالا 1818 ل بازىرى "تەرىپىر" ل ئەلمانىا ژىدايىبۇويە. بابىسىنى بىن دەممىز ژىنى وى گەھشتىھ 17 سالىيى، ل زانكۆيا "بۇن" يى ئەلمانى ھاتە وەرگرتىنلىقى ل دوووف دا ھاتە فەگۆھاستن ژۇ زانكۆيا بەرلىنى و ل دوماھىيى شىبا باوراناما دكتورايى د فەلسەھى دا ژۇ زانكۆيا فيەنا وەربگرىت.

ماركسى د بوارى رۇزمانەۋانىيى دا كار دىكىر، ل دەممەكى سەرنقىيىسەرى دۇزمىنامى "پاين" بىو كۈدەتىنە دەركەفتلىقى هەزىزىكا بوجۇونىيىن وى يىن سىياسى ئەم تووشى گەلەك ئارپىشەيان كىر، لەورا پېشى هىنگى بەرەڭ بازىرى پارىسى ل فەنسا چوو و ل وېرىيەھەقلى خۇز يىنىزىك "فرىدىريك ئەنجل" دىت، لىپېشى هىنگى ژۇ وەلاتى فەنسا ژى ھاتە دەرىيىخستن لەورا چوو وەلاتى بەلچىكا.

ل سالا 1847 ئىكەم پەرتۇوکا خۇز بىنافى "دەستقىلا بۇونا فەلسەھى" بەلاقىر، ل سالا ل دوووف دا وى و ھەقلى خۇز ئەنجللى "بەياناما شىوعى" بەلاقىر، پېشى هىنگى بەرەڭ دەقەرا كولۇنья چوو، لىقى ل وېرىي ژى ھاتە دەرىيىخستن لەورا نەچاربۇو بچىتە بازىرى ئەندەن و ھەتا دوماھىيىا ژيانا خۇز ل وېرىي ما.

ماركسى پەتىيا دەمى خۇز بىنافىن و نېيىسىنى فە دبوراند، ھەقلى وى يىنىزىك ئەنجللى بەردەۋام ژلايى دارايى فە ھارىكارىيا وى دىكىر، چونكى كەسەكى زەنگىن بىو. ل سالا 1867 كارل ماركس پېشى ئىكى ژۇ پەرتۇوکا خۇز يى بىنافودەنگ "سەرمایىدەرى" بەلاقىر و لىپېشى وەغەكىرنا وى ژۇنوو ھەردوو پېشكىن دى ھاتبۇونە بەلاقىرن.

گومان تىيدا نينه کو په رتوكىن ماركسى و ئەو بنەمايىن وى ژبۇ سىستەمى شىوعىيەتى دانايىن جەھەكى بلند دايىه وى دناف ۋى لىستى دا، لى پرسىيار ئەوه ئەرى ب دروستاهى نافى وى ژەھزى رېزا چەندى يە؟

ھەلبەت لايەنەكى مەزن ژەھايى ماركسى پشت بەستنى دکەتە سەر بوجۇونا وى يَا تايىبەت ل دور شىوعىيەتى، ھەردىسان ۋان بوجۇونان كارتىكىرنەكا مەزن ل سەر ھزرا مرۆفایەتى و شرۆفەكىندا پېرەمۇئى مېزۈيى و ئابورى و پەيوەندىيىن جڭاڭى كرىيە. پاشى پەر ژ 100 سالان ژە مەرنا ماركسى لى ئەفروكە ل سەرانسەرى جىهانى ھېزمارا ئەو كەمسىن باودرىي ب پېبازا وى دئىنن پەرە ژ ملىيار مرۆڤان و ئەم دشىن بىزىن ئەف ھېزمارە مەزنتىن ھېزمارا دويىكەفتىيانە كو رېبازەكا سىياسى ب درېزاھيا دىرۈكى شىابىت ل دووڭ خۇ بىخىت.

لى كەس نەشىت گەرنىيا هندى بەخت كو ئەف رېبازە ھەتا ھەتا دى وەكى خۇ مىنېت چونكى گەلهك جوداھى و ناكوگىيىن دژوار و تېكچۈون دناف ۋى رېبازى دا پەيدابووينە.

دەملى ئەم دانپىدانى ب مەترىسيا رېبازا شىوعىيەتى ل جىهانى بکەين، دەفيت ئەم پرسىيارا گەرنىكىا ھەبۇونا ماركسى ب خۇ دناف ۋى رېبازى دا بکەين ، ژېرکو ئىكەتىا سوقىيەتى يا بەرى تا رادىيەكى ئەف رېبازە پېش ئىخستىبو كو ب تەمامى يَا جودابۇو ژ وى رېبازا ماركسى نقىسىي، ھەردىسان گەلهك ژ وان ياسا و چوارچۈوفەيان يَا دووربۇو يېن ماركسى دانايىن، لەورا ج شىنوار ژبۇ وان تشتان نامىين يېن ماركسى نافكىرىن وەك: فەلسەفا مادده خوازى و بەھايى سەرپىز يان زېدە.

ژېر ۋى چەندى ئەم دشىن بىزىن كو رېبازا شىوعى ل ئىكەتىا سوقىيەتى يا بەرى گەلهك دەيندارى ھزروپىرىيەن ھەر ئىك ژ "ستالىن" و "لينين" ئى يە پەر ژ دەينداريا كارل ماركسى. د ھەمان دەم دا گەلهك ژ وان رېنمایىن ماركسى دانايىن بەرى ھىنگى ژلايى ھېزمارەكا مەزن يَا فەيلەسەوفىن ئەورۆپى قە ھاتبۇونە دىاركىن، لى بىرتىزى و زىرەكىيا ماركسى د ھنېردا دىاربۇو كو ئەو شىا ۋان رېنمایان ب شىوهەكى گەلهك بەھىز پېكە گەيدەت.

سەركىدىن شىوعى ھەميان ئەو چەندە ئاشكەراكىريە كو وان پەرتۈوك و بوجۇونىن ماركسى خواندىنە و ل دووڭ چۈوبىنە و گەلهك تشت ژى ل سەر زېدەكىريە، ژ

وان کهسان ژی "لینین" و "ماوتسی تونج" بعون یین ئەف چەندە ئاشکەرا کرى، ھەروھكى
كا چەوا ھندەك دويكەفتىيىن ئايىين ئىسلام و مەسيحى و بودى پىيگىرى ب پىنمايىن ئايىنى
خۇ كرينه و چەندىن تشت ل سەر زىدەكرينە.

گومان تىدا نينه ھەۋالى ماركسى، فريدرىك ئەنجلى پېشكدارى د داناپا پەرتووكا وي
يا ب ناھىيى "سەرمایەدارى" دا كريه، و وي ب خۆزى چەندىن پەرتووكىن تايىمەت
بەلاقىرىنە، لى ھزروبيرىن ماركسى گەلهك كويىرتر و بەيىزتر بۇون، لى ۋابىت دەمى ئەم
بەحسى ماركسى و پىبازا وي دكەين ئەم رۆلى ئەنجلى ژى ژىرىكەين چونكى وېرى تا
پادىيەكى كارىگەرى ھەبووې ل سەر ھزرا سىاسى ياخىنە.

ماركسى د پەرتووكىن خۇ دا پىشىبىنیا گەلهك تشتان كربوو، لى گەلهك ژ ۋان
پىشىبىنیان راست دەرنەچوون، بەلكو ھندەك ژ وان ب تەمامى بەرۋاھازى دەركەفتىن، ماركسى
پىشىبىنى دكىر كو تەخا كاركەران ل ناڭ جڭاڭىن پىشەسازى و سەرمایەدارى دى بەرھە
ھەزارىيى چىن، لى ئەف چەندە راست نەدەركەفت، ھەدىسان وي پىشىبىنى دكىر كو چىنا
ناقەرەست ژى دى ووندابىت و دى ژبۇ ھەتا ھەتايى ڙنافچىت ئەۋۇزى ژ ئەگەر ئىزىدەبۇونا
چىنا كېرىكار و ھەزاران، ھەلبەت ئەف چەندەزى وەكى وي نەدەركەفت.

دىسان ماركسى ھزركر كو ب كارئىنانا تەكىنەك و ئاميرىن پىشىكەفتى دى بىتە
ئەگەر ئىزىدەبۇون و ڈەستدىانا پارى سەرمایەداران لى ئەف پىشىبىنیا وي ب تەمامى
بەرۋاھازى راست دەركەفت و سەرمایەردار زەنگىنلىق لى ھاتن.

كارتىكىرنا فەلسەفا ماركسى يان ھەر فەيلەسۋەكى دى ل سەر بىنەمايى وان
شاشىيىن ئەو كەفتىيى ناھىيەتە ھەلسەنگاندىن بەلكو ل سەر بىنەمايى وى كارىگەریا ل سەر
خەلکى دەھىيە كەن دەھىيە ھەلسەنگاندىن خۇ ھەكە ھندەك شاشى ژى تىدا ھەبن، لەورا ژى
ئەم دشىن بىزىن كارل ماركس ئىكە ژ مەنتىرين فەيلەسۋەقىن جىھانى و مە ناھىيى دانايى
دەگەل قىلىستى.

28. برایین پایت Wright brothers

نورفیل پایت (1871ز.- 1948ز.)

ویلبور پایت (1867ز.- 1912ز.)

برایین پایت

ئەمە هەردوو برایین ئىكەم فرۇكە ل جىهانى دروستكىرى

ژيانا ۋان ھەردوو برایان ژ گەلەك لايەنانقە يا پىكەه گىيىدەيە و ھەردووکان دئىك بواردا كاركىريە و سەركەفتىنا وان يا وەكھەڭ بۇو لەورا ئەم دى بەحسى ھەردووکان پىكەه كەين ھەروەكى كەسەكى ب تىنى، ئەڭ ھەردوو برایە پىكەه چۈويىنە قۇناغا سەرتايى و نافنجى لى پشتى ھىنگى وان ھەردوو خواندىن ھىلا و نەگەھشتنە قۇناغا زانكۆيى، لى وان ھەردووکان پىكەه كارەك كر كو ھەتا ھەتا نافى وان نەمەيت.

ئورفىل و ویلبور ھەردوو برایین ئىكەن بۇون و ھەر ژ بچۇوكاتى گەلەك حەز ژ ھونھەرى مىكانىكى دىكىر و بەرددوام ھىزرا خۇ د ھندى دا دىك كارەكى بکەن يان ئاميرەكى دروست بکەن كو ھارىكاريا مەرۆڤى بکەن بشىئىن بېرىن.

ل سالا 1892 وان ژبۇ خۇ دوكانەك فەكر ژبۇ فروشتىن پايىسكلان و پارچەيىن وان، ئەو پارى بۇ وان ژ قى دوكانى هاتى ھارىكاريا وان كر ئەو بشىئىن دەست ب پرۆزى خۇ بکەن و خەونا خۇ بکەنە راستى، ل دەستتىپىكى وان ۋەكۆلىن و پەرتۈوكىن زانايىن بەرى ھىنگى خواندىن بىيىن بەحسى فېرىنى دىك وەك بەرھەمېيىن زانا "ئۇفىل لىنەتال" و "ئوكناف" و "سامونىيل لانگلى". ل سالا 1899 ژى وان دەست خواندىن وان ئاپىشەيان كر يىئىن دېنە رېڭر ھەمبەر فېرىنى.

ل ھەيقا كانونا دوى ل سالا 1903 زايىنى، و پشتى چوار سالىن خواندىن و ۋەكۆلىن ئەو ھىنگى نىزىكى سەركەفتىن بۇون، راستى تىشەكى سەمير بۇو كو ئەڭ ھەردوو برایە ھوسا ب سانەھى سەركەفتىن توماربکەن ل دەمەكى گەلەك كەسىن دى يىئىن

بهری هینگی براقا فی چهندی کری د سمرکەفتني نهبوون، هەلبەت ئەگەمرى فی چەندی ژی ژبۇ ھندى دزقەيت کو دەمى دوو مىشاك پىكەتەزەن باشتە ژ ھزرکرنا مىشكەكى ب تنى لەورا ژی وان بەردەۋام پىكەتەزەن.

ژبۇ فىرېبۈونا فېرىن و ھازۇوتنا فرۆكەيان، ل سالا 1902 وان خۇ ل سەر فرۆكەيىن پەرپى يېن بى مەكىنە خۇ فىرەكىر، وان نىزىكى ھزار جاران تاقىكىن ل سەر ۋان فرۆكەيان كر و ھەمى جاران ژى تىيدا د سەرکەفتني بۈون، ل وى سەرددەمى ئەڭ ھەردوو برايە بۈونە زىرەكتىن و بناۋودەنگەرنىن فرۆكەفانىن پەرپى جىھانى ھەمىي.

بەرى ۋان ھەردوو برايەن گەلەك كەسان ھزرا ھندى دكر كا چەوا دئ شىئن فرۆكەيەكى ژ سەر ئەردى بلند كەن ل ۋان ھەردوو برايەن پت ھزرا خۇ د ھندى دا دكر كا چەوا دئ شىئن كونتروللى ل سەر فرۆكى كەن دەمى ژ ئەردى بلند دبىت و ل دويىقدا ئەو شىيان بگەھنە چارەسەرىي. ل دويىدا ئەو شىيان فرۆكەيەكى دروست بىكەن ئەۋۇزى پاشى پت ژ 100 دىيزىيانان بۇ پەرييەن فرۆكى داناين داكو خۇ لېر فشار و لماتىيا ھەمواي بىگەيت.

ھەردىسان ئەو سەرددەمى ئەڭ ھەردوو برايە تىيدا ڈىيان يى ھارىكاربۇو ئەو بگەھنە في سەرکەفتني ژبەركو ل چەرخى نۆزدى زايىنى ئاميرىن ھەلى دەركەفتىن، ھەرچەندە ئەڭ ئاميرە راستەخۇ ژبۇ فرۆكى نەھاتنە ب كارئىنان ژبەر قەبارى وان يى مەزن و سەنگا وان يا گران، ل ۋان ھەردوو برايەن پەيوەندى ب ئەندازىيارەكى مىكانىكى كر داكو بزوينەرەكى باش ژبۇ فرۆكەيان دروست بىكەت كو دگەل قەبارى فرۆكى بگۈنچىت و يى سەقك بىت.

ل رۆزا 17 كانونا ئىكى ل سالا 1903 وان دەست ب ئىكەم گەشتا خۇ ب فرۆكى كر و ھەر ئىك ژ وان د وى رۆزى دا دوو گەشت ئەنجامدان، گەشتا ئىكى ئورقىيل پى رابوو كو د ماوى 12 چركەياندا نىزىكى 120 پېيان فرى. گەشتا دوئ ژى برايى وى ويلبور پى رابوو كو ئەۋۇزى د ماوى 59 چركەياندا نىزىكى 852 پېيان فرى.

فرۆكەيان يى ئىكى نىزىكى ھزار دولاران لى ھاتبۇونە مەزاختن و درىزاهىيا پەريي وى نىزىكى 40 پېيان بۈون و گرانيا وى 750 پاوندان بۈون و ھىزا بزوينەرە وى 12 ھەسپ بۈون و گرانيا وى 170 پاوندان بۈون، نوكە ئەڭ فرۆكە ل مۆزەخانا ئەسمانى ل واشنەتۇن ھاتىيە پاراستن.

هه رچه نده خه لک يي ئاماده بيو ده مى قان هه رد وو برايان گهشتىن خو يي
ئيكي ئهنجامدابن ب تنى پىنج كەس نەبن، لهورا ژى ل رۇزا ل دويىدا ج رۇزنامەيان
بەحسى فرۆكا وان نەكر و ج پىزانىن ل سەر بەلاق نەكىن ژېھر هندى كەسى نەزانى بيو
كەسى د شيانىن مروقى دا هەيە ل ئەسمانى بفرىت.

ل سالا 1905 وان فرۆكهكا دى چىكىر و نىزىكى 150 گەستان پىكىرن لى هەر
كەسى ج گرنگى پى نەدا، ب تنى رۇزنامەيەكا فەنسى راپورتەك ل سەر بەلاق كەرى ب نافى
"فرۆكه قان يان ژى درەوبىن"؟!

ژبۇ هندى ئىدى خه لک درەو و پرۆپاگندهيان ب دويىف قان هه رد وو براياڤە نەنن،
برايهىكى ژ وان فرۆكا خو بره فەنسا و ل پىشچاڭ يىن خەلكى چەندىن گەشت ئەنجامدان،
پشتى هيڭى ھەر زوى ئەۋەنگى باسە بەلاق بيو و خەلكى ئىدى ب چاھىن خو دىت كو
مروق ژى دشىن بفرىن، وان كومپانىيەكا دامەزرايد ژبۇ فروشتىنا قى داهىنانا خو.

براىي ئورقىيل ل ئەمرىيەكا مابۇو و تاقىكىرن ل سەر فرۆكهيان دكىر هەتا رۇزا 17
ئىبلونا 1908 فرۆكا وى توشى رۇيدانەكى بۇوى و پىئىھەكى وى شكەست و نەفەرەكى دىگەل
گىانى خو ژدەستدا. لى سەركەفتىنا قان تاقىكىرنان باودەرى ژبۇ حکومەتا ئەمرىيەكا چىكىر كو
فرۆكه يىن وان ب بەھايى 30 ھزار دولاز ژى بىكىن.

ل سالا 1912 وىلىبور توشى نەخۆشىا تىيەپىي بيو و هەر ل وى سالى دېزىي 45
سالىي دا گىانى خو ژدەستدا و ل دويىدا برايى ويژى بەھرا خو يا كومپانىا دروستكىرنا
فرۆكه يان فرۆت و لى ئەو هەتا 1948 ژيا و ژيانا ھەۋىيەنلىي پىكىنەئىنا.

29. چەنگىزخان Genghis Khan

(1162-1227م.)

چەنگىزخان

ئەو سەرگردى شىاي ھەمى ھوزىن مەنگولى بىمەتە ئىك

چەنگىزخان سەركىرىدىيەكى مەنگولى يى بنافادونگ بۇو، بابى وى سەروكى ھوزەكا مەنگولى بۇو، دەمىن ھېشتىتا يى زاروک نافى وى كربوو تيموگىن. دەمىن ژىيى وى گەھشتىتە نەھ سالىيى بابى وى ژلایىن ھوزەكا دېفە ھاتە كوشتن لەورا ھەمى ئەندامىن خىزانا وى د پەوشەكا نەخۇش و بىتپس و دوودلىي دا ژيان. لى پشت ھينگىن تيموگىن ژلایىهكى ھوزەكا دېفە ھاتە دزىن و زىنداكرن.

داكو تيموگىن بىزاقىن رەقىنى نەكتە قى ھوزى چارچوقەكى دارى يى گروفر و مەزن كە ستويى وى، ئەڭ چەنده ببۇو ئەگەر ھەر ژ بچۈوكاتى كەربوکىن و ھەفرىكى بچىتە دنادى دىن ويدا و بۇو ئەگەر بېيتە ئىك ژ بەيىزترىن زەلامىن جىيهانى.

ھىزا تيموگىنى وى دەمىن دەستپىتەر دەمىن بىزاق دكرين وى چارچوقۇ دارى ژ ستويى خۆ بىنتە دەر و ژ زىندانى ب رەقىت، ل دويىقدا رەقى دەق شىخەكى ھوزا خۆ ب نافى "توگريل" كە بەرى ھينگىن ھەۋالەكى بابى وى يى نىزىك و دلسوز بۇو.

چەندىن سال بورىن لى ھوزىن مەنگولى بەرددوام شەپى ئىكودوو دكرن و د كاودانىن دژوار و نەخۆشدا ژيان. د ماوى ۋان شەپىن خويناوى دا گەنجهكى بەيىز و خودان شيان دەركەفت و ھەميان ھزرىك كە دى بىتە سەركىرىدىيەكى چەلهنگ و پاشەپۋەزا ھەمى ھوزىن مەنگولى دى كەفيتە دەستتىن ويدا داكو ھەميان بىمەتە ئىك.

دېرۈك بومە دووپات دكەت كە سيارچاکىن مەنگولى زىرەكتەرىن شەركەرىن سەرەدەمىن خۆ بۇون، لى دوزمنايەتى و ھەفرىكىا دنافبەرا ۋان ھوزاندا وەن كربوو وەلاتتىن جىرانىن وان چ ھزرى بۇ نەكتەن، لى تيموگىن ب زىرەكى و چاقنەترىسى و دبلوماسيا خۆ شيا

قان هوزان هه میان بکهته ئىك و ببىته سەركىدى وان. ل سالا 1206 سەروكىن هەمى هوزان خەقىبۇون و بىياردا تىمۇگىنى بکەنە شاھى خۇ و ناسنافى وى كرە جەنگىزخان، ئانكۆ ئىمپراتورى دونيايى!

پشتى جەنگىزخانى شىاي شەرىئىن ناخخوپى دناۋىبەرا هوزىن مەنگولى دا نەھېلىت و لەشكەرەكى ئىكگىرتى دروستبەكت، بىياردا شەرى ببەتكە دەرفەى وەلاتى خۇ، ل دەستپىكى شەرىكى مەزن دەگەل وىلايەتكى ل باكۈرى چىنى كر و شىا داكىرىبەكت، ل وى دەمى كو هيىزىن وى ژلایىن باكور و رۆزئافايى فە هيىرش دىكىنە سەر چىنى، هندەك هيىزىن وى بەرەف وەلاتى فارسان هاتن و ل سالا 1219 و پشتى شەرىكى مەزن هيىزىن وى شيان سەركەفتەنەكا مەزن تومار بکەن و ئىمپراتورىا فارسان ژناڭ ببەن.

ھەردىسان دەمى لەشكەرى وى بەرەف رۆسيا چووى داكو داكىرىبەكت، د رېكا خۇ دا شيان كونترۇلى ل سەر وەلاتىن ئەفگانستان و باكۈرى هندى بکەن و بىخنە ژىر دەستەلەتا خۇ. ل سالا 1225 جەنگىزخان زەپى وەلاتى خۇ مەنگوليا و ل سالا 1227 ل وېرى وەغەر كر.

بەرى مىرنا خۇ، جەنگىزخانى بىياردا دا پشتى مىرنا وى كورى وى يى سىي "ئوجادى" جەنگىزخانى بىياردا دا پشتى مىرنا وى كورى وى يى سىي دەلىپەت ئەف بىيارا وى گەلهك يا د جەنگىزخانى بىياردا دا پشتى مىرنا وى كورى وى دووپات بۇو كورى وى دى بىتە سەركەدەيەكى بەيىز و چەلەنگ، پشتى هينگى كورى وى هيىزىن خۇ ز چىنى زەپاندىن و بەرەف رۆسيا چوون و هەمتا گەھشەتىنە ئەرەپا. ل سالا 1241 لەشكەرى وى چوونە دناڭ وەلاتىن ئەلمانىا و پولەندا. لى پشتى هينگى هيىزىن مەنگولى پاشقە زەپان و كورى وېزى وەغەر كر.

پشتى مىرنا ئوجادى هەفرىكى و دووبەرەكى كەفتە دناۋىبەرا سەركەدىن هوزىن مەنگولى كا دى كى بىتە سەركەدى وان، ئەرى دى "مانجوخان" يانزى "كويلاى خان" بىتە سەركەدى هيىزىن مەنگولى كو هەردووزى نەفييەن جەنگىزخانى بۇون.

لى پشتى قان هەردوو نەفييان، هيىزىن مەنگولى دووبارە زەپان وەلاتى چىنى و شيان ب تەمامى داكىرىبەن، ل وى دەمى مەنگولى شيان كونترۇلى ل سەر وەلاتىن چىن و كوريا و هند و تبت و ئاسيا ناۋەراست و باشورى رۆزەھەلاتى ئاسيا و رۆسيا و پولەندا بکەن، ئەف چەنەزى دەھىتە هەزمارتن مەزنلىرىن ئىمپراتورى د دېرۈكى دا.

لی چ پېنەقىت ئەڤ ئىمپراتوريا مەزن كو ھندەك كەس ب شىوهيىن كەفن و دەستپىكى رەفتار و دەستهەلاتى بىكەن دى زويكا ژناڭ چىت، لەوراڭى وەلاتى چىنى شىا ل سالا 1368 ھىزىن مەنگولى ژ وەلاتى خۇ دەرىيختى، لى دەستهەلاتا وان ھەتا چەرخى شازدى ل روسيا و ھەتا سالا 1783 گۈزىرتا قەرمەد ما.

ھەزمارەكى شاھىن نەفيىن جەنگىزخانى ھېشتا مابۇون دەستهەلاتى ل ئاسيا ناھەر است و وەلاتى فارسان بىكەن، ل ۋان وەلاتان سەركىرى مەنگولى "تەيمۇر لەنگ" كو نەفيىن جەنگىزخانى بۇو ل چەرخى چواردى زايىنى فەرمارەوايى دىكىر لى پېشى ھينگى ئەڤ وەلاتە ب تەمامى ژىن دەستى وى دەركەفتەن، لى ئەڤ چەندە دوماھىيا مەنگوليان نەبۇو ژېرکو پېشى ھينگى نەفييەكى تەيمۇرلەنگى كو ناھى وى "بابير" بۇو شىا شەرەكى مەزن دىگەل وەلاتى ھندى بىكەت و شاھنىشىنەكى نۇو بۇ مەنگوليان ب دانىت، مەنگوليان ھەر دنافبەرا ماوەيەكى بۇ ئىكى دى شەرەپ ھندى دىكىر ھەتا چەرخى ھەزىدە زايىنى.

د دېروكى دا گەلهك كەسىن دى يېن وەكى جەنگىزخانى ھەبۇوينە كو ھەزمارەكى مەزن يا وەلاتان داگىركرىبىت و سەركەفتىن لەشكەرى يېن مەزن تومار كرbin، ژ وان كەسىن بەرچاڭ ژى ئەلىكساندەرى مەزن و ناپوليون و هيتلەر. لى دېبىت ھندەك كەس بېزىن بوجى ئەڤ ھەر چوار كەسە ھاتىنە دانان دناف لىستا كارىگەرلەرنى مەرۆف د دېروكى دا، ئەرى ما پېيدىقى نەبۇو ل شوينا وان ھندەك ھەزرمەند و ئەدېب ھاتبانە دانان؟

گۇمان تىدا نىنە كو ھەمى گافان ھېزا پېنۇسى گەلهك ژ ياشىرى و چەكى مەزنتبۇویە، لى ئەڤ ھەر چوار كەسە شىان عەردەكى مەزن داگىركرىبەن و حۆكمى ل گەلهك نەتهەو و وەلاتان بىكەن، ئەڤى چەندى ژى كارىگەرلەرنى ل سەر پاشەرۇز و زيانا خەلکى وان دەفەرە ھەبۇویە ژېر ھندى رۇلى وان ناھىيەتە بەرزەكىن. ئەگەر خۇ ھەستى مە بەرامبەر وان يى چەوان بىت، حەزى بىكەين يان كەرپىن خۇ ژىقەكەين، رېزى لى بىگرىن يان ژېرىبىكەين.

لى پرسىيار ئەھو ھەرئ بوجى جەنگىزخان ژ ھەسى كەسىن دى گەنگەتە؟

ژېرکو كارىگەرلەر وى درېزتر و مەزنت بۇو ژ ياشىرى كەسىن دى، ژىلى ۋى چەندى ژى ئەو كارتىكىرنا وى ل پېشت خۇ ھېلىلى بۇ ماوەيەكى گەلهك درېز مابۇو، ناپوليون و هيتلەر ھەردوو ھېشتا زىندى و ساخ د شەرەپ دا شەكتەن، ھەرروھسا

ئەلیکساندەرى ژ جەھگەرین باش ل دويىش خۇ نەھىيابۇون لەورا ھەرزۇي و پشتى مىرنا وي ئىمپراتورىيا وي ژنافچۇو، لى بەروۋاڭىز وان ھەميان، جەنگىزخانى شەپىن خۇ ب شىوهەيەكى گەلەك رېكخستى ئەنجامىددان، ھەردىسان كورى وى و نەقىيەن وىزى كەسىن سەركەفتى و خودان شىان بۇون و شىان بۇ ماوى چەندىن چەرخان حۆكمى ل گەلەك وەلاتان بەكەن.

ل ۋىرئى ژ ئەنجامى شەپىن جەنگىزخانى ئەنجامەكى دىزى ب شىوهەيەكى نەراستەخۇ پەيدابۇو، ئەۋۇرى بازىگانى دنابېھرا وان وەلاتاندا گەلەك ب ھىز كەفت يىن زلايى لەشكەرى وېقە هاتىنە داگىركرن ب تايىبەت دنابېھرا وەلاتى چىنى و ئەورۇپا. بازىگانىن وەكى "مارکو پولو" ئىشان بچەنە چىنى و پاشى قەگەرنە ئەورۇپا و بەحسى چىرۆكىن ئەفسانەيى يىن وان وەلاتان بەكەن، ئەف چالاڭكىا بازىگانى ببۇ ئەگەر ھەزماھەكا مەزن يا ئەورۇپىان بەرھە ئاسيا بچن و تشتىن نۇو ئاشكەرا بەكەن.

جەنگىزخان دەھىتە ھەزماھەن ئىك ژ وان سەركىدىن مەزن يىن گوھۇرىن د رېھەرى دىرۇكا مەرۇقا مەنگەتىي دا كرىن و ئەگەر ئەمۇ نەبايە رەنگە ج كەسىن نەشىابان ھوزىن مەنگول ھەميان بکەتە ئىك و ئىمپراتورىيەكا مەزن ژى دروست بکەت ژېھر فى چەندى مە نافى وى دگەل لىستا كەسىن كارىگەر دانا يە.

Adam Smith 30. ئادەم سەمیس

(1723-1790)

ئادەم سەمیس

ئەو كەسى دئى مایتىكىرنا حکومەن د بازركانى و بازارى ئازاد راومىتىيائى

ئادەم سەمیس ئەو كەس بۇو يى شىايى تىورىن ئابورى تا رادىيەكى مەزن پېشىپەختىت، ل سالا 1723 زايىنى ل بازىرى "كىركلادى" ل وەلاتى ئوسكوتلەندى زدایكبوويمەن و ل دويىقىدا ل زانكۆيا ئوكسپۇرد خۇاندىندا خۇب دوماھى ئىنايە و د ماوى دنافبەرا سالىن 1751 ھەتا 1754 وەك مامومىتىيەن فەلسەھى ل زانكۆيا گلاسگو كاركىريه.

د ماوى كارى خۆبىي مامومىتىيەن دا پەرتۈوكا "تىورا ھەستىن پەوشتى" بەلاقىرى كەس بۇو ئەگەر ئاقۇدەنگبۇونا وى دناف تەخا رەۋىشىپەراندا ل وى سەرددەمى. لى ئاقۇدەنگىيا وى ياخىانى پاشى بەلاقىرىپۇونا پەرتۈوكا وى ياخىدار "سامانىيەن مللەتان" ھات كەس ل سالا 1776 ھاتبۇو بەلاقىرىن، ئەڭ پەرتۈوكە هەر زوي گەلەك بەربەلاقىرىپۇو و ئادەم ژېھر قىپۇنچى بەرەتۈوكى ب درىزاهىيا ژيانا خۇب بۇ كەسەكى ناقدار.

ئادەم سەمیس ھەر ل وى بازىرى وەغەر كەر يى لى زدایكبووى و ژيانا ھەۋزىنېنى ژى پېتكەن ئىنابۇو، ھەرچەندە ئادەم كەسى ئىكەنەبۇو يى ژيانا خۇ ھەمى تەرخاڭىرى ژېپۇنچى پېشىخستىن تىورىن ئابورى، لى بوجۇونىن وى تا رادىيەكى مەزن د باش نەبۇون، ئىكەن كەس بۇو يى شىاي رېبازەكە ئابورى ياخىدار بەلاقىرىن، ئانكۆ ئەم دشىن بىزىن وى بەرى بىنیاتى ھەمى پېشىكەفتەنەكە ئابورى دانا.

ھەردىسان ئەم دشىن بىزىن كەس بەرەتۈوكا وى ل دور سامانىيەن مللەتان خالا دەستپېتكى ياخىدا زانستى ئابورى سىياسى ياخىدار بەرەتۈوكە بۇويمەن.

زىگرنگەرلىك ئەنچامىن قىپەرتۈوكى ئەبۇو ئەبۇو ب دروستىرىن و راستقەكىن گەلەك بوجۇونىن شاش د زانستى ئابورى دا، ئادەم ل ھەمبەر تىورا بازركانى ياخىدار كەفەن

رپاوهستیا و دژایهتیا وئى كر، هەردیسان دژى تیورىن ئابورييىن كشتوكالى ژى رپاوهستیا كو ئەو كەسىن ل باوهەر ب قى تیورى هەى ھزردكىر "عەرد" ب تىنى ژىيدەرى ب دەستقەئىنانا پارىي ژيانى يە، لى ئادەملى گرنگىيا كارى دياركىر و كو ھەر كەسەك دەفيت كار بکەت ژ پېيچەمەت دابىنكرنا پارىي ژيانا خۆ و ھېرش كرە سەر ھەمى وان رېگران يېن حکومەتى دژى پېشىكەفتەن و بەرفەھىبۇنە پېشەسازىي دانايىن.

لى نافەرۋىكا قى پەرتۈوکا وي كو دەھىيتكە نافكىن ب "بەرلەلايا بازارى ئازاد" دەرىپىنى ژ ئامرازەكى ھويىر و دروست دەكەت يېن كو ئەو ب خۆ ب رېكخستنا خۆ رەدبىت، و بازار ژى رەدبىت ب رېكخستنا فرۆشتەن و بەرچاڭكىرنا ئەو تىشتى خەلک پېيدىقى دېبىتى.

بۇ نمۇونە: ئەگەر ئەم بىزىن ھندەك كەلوپەك وشتمەك ل بازارى كىيمبۇون، ھەر ئېكسەر دى بھايى وان بلند بىت، ئەڭ بھايى بلند ژى دى بىتە ئەگەر ئەو كەسىن ۋان كەلوپەلان بەرھەم دئىن بىن ب دەستخۇقە بىن، ڇېھەر ب دەستقەھاتىنا ژى پارى ژىيدە ھندەك كەسىن دى دى راپىن ب بەرھەم ئىنانا ۋان كەلوپەلان ب بېرەكە مەزنەر و ھوسا ئەڭ كەلوپەلە ل بازارى دى زېدەبنەقە.

ھەفرىكىيا دنابېرا خودانىن ۋان كەلوپەلان بەرھەم دئىن دى بىتە ئەگەر ئەڭ كەلوپەلە ب سانەھى بكمەنە بەر دەستتى گەلەك خەلکى ھەتا وي رادەي بھايى وان جارەكە دى دەھىتە خوارى ھەتا د گەھىتە بھايى خۆ يې ئاسايى. لى لقىتا بازارى و بەرھەم ئىنان و ھەفرىكى و بەرچاڭكىن و فرۇتن و داخوازىا كرىنلى ب قى چەندى رەدبىت، ئانكى ب قى رەنگى ئەم دشىن بىزىن كو قى ئارىشى خۆ ب خۆ چارەسەركر.

ئادەم سەميس دېيىزىت: ھەر مەرۆفەك ل دويىف مفایى خۆ و رېزقى خۆ دەگەريت بىيى كو ئەو ھزربىكەت د ھەمان دەمدە ئەو يې ئارمانجا ھندەك كەسىن دېيىزى بجه دئىنەت، ئانكى ڇېھەر كو مەرۆف بەردهوام بىزاقى دەكت ئارمانجىن خۆ بجه بىنەت، ئەڭ خەباتا ئى يَا بەردهوام دېبىتە ئەگەر ئەو ئارمانجىن جقاڭى خۆزى بجه بىنەت خۆ ھەكە د ھزرا ويىزى دا نەبىت.

ئەڭ ھىزرا راستەقىنە يَا مەرۆفى پالدىدت ئارمانجىن جقاڭى خۆ بجهبىنەت د شىياندا ھەيە بھىنە لادان يان راوهستاندن ئەگەر ھندەك مەرج ل ھەمبەرى وي ھاتنە دانان و رېگرى لى ھاتەكىن، لەورا ئادەملى باوهەر ب ھەبۇونا بازارى ئازاد ھەبۇو و دژى ھندى بۇو بھايەكى مەزن ل گۆمرەكە بھىتە وەرگەرتەن.

ههريسان ئهۋىزى دىرى مایتىكىرنا حکومەتى بىوو د كاروبارىن بازرگانى و لقىنا بازارى دا ژېھرکو ئهۋىزى مایتىكىرنا حکومەتى دى بىتە ئەگەر ئەۋازكىرنا چالاڭكىا بازرگانى و بەرھەم ئىيىنى و ل دوماھىيى دى بىتە ئەگەر بەكاربەر ئانكۇ ئەو خەلکى ئاسايى يى پىيدىش ب قان كەلۋەلان دېيت باجا قىچەندى بىدەن.

هندەك كەمس د وى باودەرى دانە كۆ ئادەم سەمیسى ب تىننى گرنگى دايە مفایىن بازرگانى، لى ئەۋىزى چەندە راست نىنە ژېھرکو ئەۋوب ھەممى جورىن قورخىرنى بىوو.

ههريسان ئادەم دىرى گەلهك بوجۇونىن ئابورى يىپىن بەرى ھينگى راوهستىيا، لى ئەو شيان دەستكاريى دەغان بوجۇوناندا بكمەت و پېكىيخت و پېبازەك ئابورى يا سىپاھى يى تەماكەر ژى دروستبەكت، پاشى وي چەندىن فەيلەسۋەن دى هاتون و شيان شاشىيىن وي دروست بىكەن وەك "تۆمامس مالتۆس" و زانايى ئابورى "داقىقى پېكاردو". ھەزى گوتىن يە كۆ تىورىن ئابورى يىپىن كارل ماركسى تەمامكەررەن تىورىن ئادەم سەمیسى نە.

پەرتۈوكا وي ل دور سامانىن مەلتان پېشىبىنى ب تىورىن مالتۆسى كريە دەربارە زېدەبۈونا ھېزمارا ئاكنجىيىن جىيهانى و كارىگەریا وان ل سەر ژيانا گشتى يا مرۆڤان، لى ھەر ئىك ژ كارل ماركس و پېكاردو ھوسا ھزردىكى كۆ فەشارا جەماودەرى و زەحەمتا وان دەھىتە گوھۇرىن بىيى زېدەبۈونا بەھايى كریا وان. لى ئادەمى ھزردىكى زېدەبۈونا بەرھەممى دى بىتە ئەگەر ژ زېدەبۈونا كرېي و پۇزانىن پاشى ھينگى ئەو چەندە دووپاتىكى كۆ ئادەم يى پەستبۇو و ھەر ئىك ژ ماركس و پېكاردو د شاش بۇون.

ههريسان ئادەم سەمیسى كارىگەرلى سەر دەستەھەلاتا تەشرىعى و مایتىكىرنا حکومەتى ژى ھەبۇو، ژېھرکو وي پەرتۈوكا خۇ گەلهك ب روھن و ئاشكەرايى نەقىسالبۇو و ب سانەھى دشىا باودەرىي ژبۇ خەلکى دروست بكمەت و ب سانەھى دەكتەن بەر دەستى ھەميان، تىورا ئادەمى دەربارە نەمایتىكىرنا حکومەتى د بازرگانى و بازارى ئازاد دا كارىگەرەكە مەزن ب درىزاهىيا چەرخى نۆزدى ھەبۇو و ھەتا سەردەمى ئەفروكە ژى ئەۋە كارىگەرە يە با بەرددەۋامە.

ھەرچەندە ل سەردەمى ئەفروكە گەلهك ژ تىورىن وي ھاتىنە گوھۇرىن و كارىگەریا وان لاواز بۇويە تا وي رادەي گەلهك كەس ھزر دەكەن ئادەم سەمیس نەز ھەزى قى

جهى يە دناف ليستا مرۆقىن كاريگەر د ديروکى دا، لى ڦبهرکو ئەو شىابوو هزر و بوجۇونىن خۇ و يېن كەسىن دى رېكبيخت و شىوازەكى لوژىكى يى تەمامكەر دروست بکەت كو كەس بەرى وي نەشىابوو قى كارى بکەت لهورا ئەو يى ڙەھزىيە ل قى رېزى بەھيٽه دانان.

31. ویلیم شکسپیر

(1564-1616)

ویلیم شکسپیر

ئەو ھونھەندى ھەتانوگەرەيىن وى دھىنە زىنديكىن

ھوزانقان و نفيسمەرى شانوگەريان يى مەزن ویلیم شکسپير كۆ ناھى وى يى دروست (ئىدوارد دى فيرى) ل سالا 1564 زايىنى ل بازىرى ئىستانفورد ل سەر رۇيبارى ناھۇن ل ئىنگلتەرا ژدايىكبۇويە. ھەرچەندە خواندىنا وى يا ئاسايى بۇو و قوتابىكى نافنجى بۇو لى ژبەر ھەزارىي نەشىابۇو بچىتە زانكۆيى. ل ژىي 18 سالىي ژيانا ھەۋىزىنىي دگەل كچەكا 16 سالى پىكىئىنا و بەرى ژىي وى بىبىتە 21 سالى بۇو بابى سى زاروكان.

پشتى ھينگى بەرھە بازىرى لەندەنە چوو و ل ويىرى بۇو ئەكتەر و نفيسمەرى شانوگەريان، دەمىن گەھشتىيە 30 سالىي چەندىن سەركەفتىن ئەنەن دبوارى ھونھەرى دا توماركىن و ل ژىي 34 سالىي بۇو ئىك ژ ھونھەندىن ناھۇدەنگ و خەلك بەردەواام ل ھېقيا بەرھەمەن وى بۇون، پشتى دەھ سالىي دى يىن ژيانا وى چەندىن بەرھەمەن ئەدەبى يىن مەزن پىشكىشىكىن وەك شانوگەرييىن رۇميي جولىيەت و ھاملىيەت و يۈلىوس قەيسەر و ماكبس و شاھ لىر.

د ماوى بىست سالىي ژيانا خۇ ل بازىرى لەندەن، ھەۋىزىنا وى مابۇو ل بازىرى ئىستانفورد، شکسپير ل جەزنا ژدايىكبۇونا خۇ يى 52 سالىي وەغەركر و بىيى كو د وى ماوهى دا زاروکىن خۇ بىينىت.

ئەو كارىن ئەدەبى يىن شکسپيرى يىن ئەفروكە لبەر دەستى مە نىزىكى 38 شانوگەريانە زىندهبارى چەندىن شانوگەرييىن دى يىن ھەۋىزى دى، ھەردىسان وى نىزىكى 145 ھوزانىي كورت و سى ھوزانىي گەلەك درىز ۋەھاندىنە.

سەرەرەي زىرەكى و مەزناھيا فى ھوزانقانى مەزن، لى مە ناھى وى نەدانىيە دگەل دەستپېكى كەسىن كارىگەر يىن فى لىستى دا، بەلکو مە ناھى وى ل فى رېزى يى داناي و

مهرم ژټی چهندی نه کیمکرنا بها و مهزاھيا ناڤودهندگیا ویه ، لی ب بووچونا مه کمسین ئەدیب و هونھرمەند کاریگەریه کا ھوسا یا مه زن د دیروگى دا نینه.

لی د ھەمان دەمدا زەلامیئن ئولی و زانا و سیاستەفان و داهینەر و فەیله سوفان کاریگەریه کا مه زن ل سەر پیشکەفتنا و گوھورینا ھیقییئن مرۆفاھیتیئن ھەیه، بۇ نموونە داهینانیئن زانستى کاریگەریه کا مه زن ھەیه ل سەر پیشکەفتنا ئابورى و سیاسى و کاروباریئن ئاینى و فەلسەھى و کاریئن هونھرى.

دبیت هونھرمەندەکی مه زن بشیت کاریگەریئ ل سەر ھونھرى سەردەم خۇ يان پشتى خۇ بکەت، لی مەرج نینه ھونھرمەندەکی شیوه کارى بشیت کاریگەریئ ل سەر ھونھرى موزىكى يان بوارى ئەدەبى و داهینانیئن زانستى و بوارىن دى يېن مروفاھیتىئ بکەت، ئەم دشىن قى ئاخفتى ژبۇ ھوزانغان و موزىكىزەن و نفيسيھەران ژى بىيژىن. ژبه رەپىچەندى ئى ب تىن نافى ھەزارەکا كىم يا ئەدیب و ھونھرمەندان دناف قى ليستى دا ھاتىنە و نافىن وان دناف ھەر 30 كمسین دەستپېيکى نەھاتىنە دانان.

لی دبیت ھندەك كەس پرسىيار بکەن بوجى نافىن ھونھرمەندان دناف قى ليستى دا ھاتىنە؟

ئەگەر ئى چەندى بۇ ھندى دزقريت كو ھونھرى کاریگەریه کا راستەخۇ ل سەر وى كەسى ھەمە يى حەز ژ ھونھرى بکەت، مرۆف ھندەکى ژ دەمى ب تەماشە كرنا كەۋالىن ھونھرى و شانوگەریان و گوھدانما مزيك و سترانانقە د بورىنيت يانزى ھندەك داستان و ھوزانان دخوينيت، لى ژبه رکو ژيانا مرۆفان ھەمى ب ھونھرى قى يا گرىيادى نينه لەورا کاریگەریا وان ژى وەكى ياخىن ئەھىتىن سیاسى و كاودانىن سیاسى و ژيانا ئولى قە كىمترە.

گومان تىدا نينه كوشىپىر ژ گەلەك ھوزانغان و ئەدېبىن دى مەزنەر و کاریگەر تر بۇويە وەك ھۇمیروس و چوسر و فرجىلى، دبیت كەسى بەرھەمېن ئان كەسان نەخوينيت يان ل دويىش نەھىت ئەگەر تايىبەتمەندىيا وى نەبىت، لى بەرۋەۋازى رەنگە كەس ژمە نەبىت شانوگەریه کا شکسپىرى نەدىت بىت يان تەماشە فلمەكى سىنەمايى يى ل سەر شانوگەرېيىن وى ھاتىنە چىكرين نەكربيت.

ژبلى قى چەندى ژى شکسپىرى چەندىن گوتىن و پەيقيئن جوان و پېرى رامان ل پشت خۇ ھىيلائىنە و خەلەك رۇزانە ئان گوتىننىن وى د فەگۆھەيرىن بىيى كو بىزانن كا خۇدانى ئان

گوتنان کیه. سه‌په‌رای بورینا چهندین سالان ل سه‌ر مرنا ویژی ل هه‌تا سه‌ردەمی ئەفروکەزى کارىن وي ب به‌دەوام دھىنە زينديكىن و خەلک تەماشەي شانوگەرييىن وي دكەن.

ھەزى گوتنى يە كو شڪسپىرى كارىن خۇ ب زمانى ئىنگلىزى دنىقىسان، لى كارىن وي يېن ھونھرى و شانوگەرييىن وي ۋېۇ پتريا زمانىيىن جېھانى ھاتىنە وەرگىرەن.

گەلهك ئەدیب و ھونھرمەند ھەمنە كارىن وان كەفتىنە بەر رەخنه يېن دژوار و رەخنه گران بوجۇونىيىن جوداجودا ل سەر ھەبوونىنە، لى ب تىنى شڪسپىرى نەبىت كو كىمەت كەفتىنە بەر پېلىن رەخنه گران، بەرۋاھىزى كارىن وي بوجۇونىن ئەگەر پىزەكە مەزن لى بەھىتە گرتىن و گەلهك بەرەباكان كارىن وي يېن ھونھرى خواندىنە و تا ئەفروكەزى كارىن وي بابهىتىن سەرەكىنە ل پەيمانگەھ و نافەندىيىن ھونھرى. ۋېھر ۋى كارىگەریا وي يا مەزن و نافۇدەنگىيا وي يا بەرفەرەھ مە نافى شڪسپىرى دانايىھ دگەل كەسىن كارىگەر د دىرۈكى دا.

32. جوون دالتون John Dalton

(1844 - 1766)

دالتون

ئەمۇ زانايى ئىكەم تىورا ئەتومان داناي

جوون دالتون ئەمۇ زانايى بەريتاني بىوو يى بۇ ئىكەم جار تىورا گەردى "ئەتوم" ئىنایە دناڭ فەكولىنىيەن زانستى دا، ژەھىنگى وەرە ئەتوم بۇوينە كلىكىن پېشىكەفتى زانستى كىميابى.

دالتون ئىكەم كەس نەبۇو يى دياركىرى كو ھەر كەرسىتكە ژەندەك دندكىن گەلەك بچۈك پېكىدىتى تا وى رادەى كو ئىدى ئەم دندكە ناھىيە پەرت كەن كو ئەۋۇزى ئەتومىيەن وى كەرسىتىيەنە، بەرى وى گەلەك فەيلەسوفان ئەم چەندە دياركىر بۇو ب تايىبەت فەيلەسوفى مەزن ديموكريتىس (460 - 370 ب.ز) زىدەبارى گەلەك زانا و فەيلەسوفىن دى يېن كەفن.

ھەر دىسان ئەتوم ئىك بۇو ژوان تىوران بىيىن فەيلەسوفى گرىيکى "ئەبيقور"ى پشت بەستن دكىرييە سەر دكارىيەن خۇ يېن زانستى دا، بەرى ۋان فەيلەسوفان ژى نفىسيەردى رۇمانى يى نافدار "لوكرشيوس" ئەۋى ل سالا 550 ب.ز وەغمەركىرى د ھوزانەكا خۇ دا بەحسى چەندى كر بۇو ب نافى "سروشتى تشتان".

ئەمۇ تىورا ئەتومى يى ديموكريتىسى پشت بەستن دكىرييە سەر، بەرى وى ژلايى ئەپستۆي ژى دهاتە بكارئىنان، لى ب درىزاهيا چەرخىي نافىن ئەف تىورە يى بەرزەبۇو لەورا ج كارتىكىن ل سەر پېشىكەفتى زانستى سەرددەم نەبۇو، لى دگەل ھندى ژى گەلەك زانايىن چەرخى ھەقدى پشتەقانىا تىورا ئەتومى دكىر ب تايىبەت زانايى مەزن ئىسحاق نیوتىنى لى دگەل ھندى ژى ھەتا وى سەرددەمى ج تىورىن ئىكىگەرنى نەبۇون كو ب شىۋەيەكى باھەتى سەرددەرىي دگەل ئەتومان بكمەت و شرۇفە بكمەت، ھەر دىسان كەس نەشىابۇو پەيودنديا

دناقبهرا ئهو و يېنه يېن فەلسەفى يې بۇ ئەتومى دهاته دانان دگەل سروشتى زانستى كيميايى پوهن بكمەت.

دالتون ئىكەم كەس بۇ يې شىايى ۋىچەندى بكمەت، ۋى زاناي شىا ب شىوەيمەكى زانستى بەحسى ئەتومى بكمەت و پىكھاتنا وئى شرۇفە بكمەت، هەردىسان ب رېكا وئى شىا كارلىكىن كيميايى ڙى شرۇفە بكمەت و وى ئەف چەندە د تافىكىرنىن خۇ يېن زانستى دا دووبات كر.

ھەرچەندە ئهو شىوازى دالتونى بكاردىئينا بۇ شرۇفە كرنا چالاڭىيا ئەتومى و لفىنن ئەتومان گەلهك ڙ وى شىوازى يې جودايىه يې سەردهمى ئەقروكە دھىيتكە بكاردىئinan، وى هندەك پەيپەن وەكى گەرد، گەردىلە، تۆخم و پىكھاتە يېن كيميايى بكاردىئinan.

ھەردىسان وى دياكىر ھەرچەندە ھەزمارا ئەتومان دناف فەلەكى دا ناهىينە ھەزمارتن لى جورىن ئەتومان دسنوردارن، دالتونى ئامازى ب بىست تۆخمين كيميايى يان جورىن ئەتومان كربوو، لى دراستى ل سەردهمى ئەقروكەدا پتر 100 جورىن ئەتومان (تۆخمين كيميايى) هاتىنە ئاشكەرا كرن.

ھەردىسان سەنگا ئەتومان د ڙىكجىوودانە، ھەر دوو ئەتومىن ئىك جورى تۆخمى كيميايى سەنگا وان هندى ئىكە و ھەمى تايىبەتمەندىيىن وان ڙى د وەكھەقىن، ھەردىسان دالتون شىابوو جوداھيا دناقبهرا ئەتومىن جوداھىدا توماربكمەت، ئەف چەندە ڙى ئىكەم جاربوو د دىروكى دا زانايەك بشىت جوداھىيىن جورى و چەندىيىتى يېن ئەتومان توماربكمەت.

دالتون شىا ياسايدىن تىورا دەربارە ئەتومى و پىكھاتە يېن كيميايى ب باشى شرۇفە بكمەت ب رەنگەكى هوسا پشتى بورىنا 20 سالان ئىيىدى ئەف ياسايدى بۇونە بەنەمايدى ب هېز د زانستى كيميايى يې سەردهم دا، قان ياسايان دەرىپرىن ڙ سەنگا جورى يا ئەتومان و شرۇفە بۇونا پىكھاتنا ئەتومان يېن ھەر تۆخەكى دكىر.

پشتى دياربكرنا رۇلى ئەتومان ئىيىدى پېلىقى ناكەت ئەم ب درېژاھى ل سەر باخقىن جونكى ل سەردهمى ئەقروكى ئەتوم بۇونە بابەتى سەرەتكى يېن زانستىن كيميا و فيزيائى، لى داناندا ناقى دالتونى ل فى جەھى بۇ هندى دزقەرىت كەسەن ب درېژاھى به حسى ئەتومان كربوو.

جۆن دالتۇن ل سالا 1766 ل گوندى ئىنگليزفييلد ل باكورى وەلاتى ئىنگلتەرا ژايىكبوو، دېرى 11 سالىي دا خواندن ب دوماهى ئينا و پاشى ل سەر خواندىدا پەرتۈوکان يى بەردەوام بۇو، دەمىز ژىي وى بۇويه 26 سال چوو بازىرى مانچىستەر و ھەتا مرى ل وىرىز ژيا لى ژيانا ھەقزىنىي پېتكەنەئىنابۇو.

ل سالا 1787 دالتۇنى دەست ب خواندىدا ستىر و ئەختەران كرو پاشى پەرتۈوكەك ل دور بەلاقىر، پاشى ھندەك فەكۈلىن ل سەر ھەوايى و گازان كرن و بىزاخ دكىر پېتكەاتنا ھەوايى دىاربىكەت و قىچەندى ھارىكاريا وى كر دوو ياسايان ب دارىزىت يىن كو كونترولى ل سەر لقىنا گازان دكەن.

ل سالا 1801 دالتۇنى دىاركىر كو ئەو قەبارى گازى يى دېيتە ئاگىر دگەل پلا گەرماتىيا وى دگۈنچىت، ئەف ياسايدا يى ناقدار بۇو ب ياسا شارلى، شارل زانايەكى فەنسى بۇو بەرى دالتۇنى ئەف ياسايدا دانابۇو لى وەغەكىر و نەگەھەشت قى ياسايا خۇ بەلاقىكەت و بۇ خەلكى شرۇفە بکەت. ياسايا دوى يى دالتۇنى د ھەمان سالدا بەلاقىر كو يى ناقدار بۇو ب ياسايا فشارا پارچەيى.

ل سالا 1804 دالتۇن دووبارە ل تىدورا ئەتمىز زەپى و لىستەكا سەنگىن ئەتومان د پەرتۈوكەكى دا بەلاقىرن ب نافى "سېستەمەكى نوو ژبۇ فەلسەفە يى كىميائى" لى ئەمە پەرتۈوكە ل سالا 1808 شنى ھاتە بەلاقىرن و بۇو ئەگەمرى ناقداربۇونا وى و گەلەك ناسناف و دىيارى ژېھر قى پەرتۈوكى وەرگىرتەن.

تشتى سەير د ژيانا دالتۇنى دا ئەببۇو كو وى نەخۆشىا كورەبۇونا رەنگان⁽¹⁾ ھەببۇو، قىچەندى ئەو پالدا فەكۈلىنەكى ل دور قىچەندى بکەت كا بوجى ئەو نەشىت ھەمى رەنگان ب دروستاھى بىبىنەت، ئەف فەكۈلىنا وى دەھىتە ھەزماრتن ئىكەم فەكۈلىن د دىرۈكى دا دەربارە نەخۆشىا كورەبۇونا رەنگان.

⁽¹⁾ نەخۆشىا كورەبۇونا رەنگان نەخۆشىيەكى بۇ ماھىيى تووشى ھندەك كەسان دېيت كەسىن تووشىيەكى نەشىن جوداھىي دنافەرە ھندەك رەنگاندا بکەن بۇ نەمۇونە دېيت رەنگى شىن ل جەن رەنگى كەسىك بىبىنەت يانزى رەنگى سۈر ل جەن رەنگىكى دى بىبىنەت.

Alexander the Great مهمن 33

(323 ب.ز. – 356 ب.ز.)

ئەسکەندرى مەمۇن

ئەو سەرگردى شىابى شارستانىيەن گۈركى و فارسى بىكەتە ئېك

ئەسکەندرى مەقدۇونى دەھىتە نىاسىن وەك ناۋودەنگەرىن شەرکەر د دىروكى دا، ل سالا 356 بەرى زايىنى ل بازىرى "بىللا" پايتەختى مەقدۇونيا ژايىكبوو. بابى وى فيلىپ، دووەم شاهى مەقدۇونيا بۇو و ژېھرکو كەسەكى زىرەك و چەلەنگ بۇو لەورا شىابۇو سنورىيەن شانشىنا خۆ گەلەك بەرفەھ بىكەت و لەشكەرەكى ب ھىز دروست بىكەت.

ل دەستپېكى بابى ب ھارىكارىا لەشكەرە خۆ شىا شەرئى وەلاتىن دەدۇرۇبەرە خۆ بىكەت ب تايىبەت يىن دەكەفتىنە باکورى يۇنانى و ل دووقادا بىرياردا شەرئى ئىمپراتۆريا فارسان بىكەت لەورا ژى ل سالا 336 بەرى زايىنى ھېرىشەك دەستپېكىر لى دەمى ژىيى وى گەھشتىيە 46 سالىيەن ھاتىيە كوشتن ل وى دەمى ژىيى ئەسکەندرى ب تىن 20 سال بۇون و ب سانەھى شىا بېبىتە ميراتگىرى بابى خۆ ژېھرکو بەرى ھىنگى ھەمى بەرھەقى ژبۇھاتبۇونە كەرن و شاردازايىيەكا لەشكەرە يى مەمۇن پەيدا كرۇبوو.

ھەردىسان بابى وى ئەو ژلایىن رەوشەنبىر كرنا مىشىكى ژى فە زېرىنە كرۇبوو لەورا باشتىرەن فەيلەسوفى وى سەرەدەمى كۆ ئەرسەتو بۇو كرۇبوو مامۇستايىي وى.

پاشتى مەرنا بابى وى فيلىپى، يۇنانى و وەلاتىن دى يىن بچۇوك يىن ژىر دەستەلەلتا وېقە ھەزرەر ئەقە باشتىرەن دەلىقەيە بۇ وان ژىن كونترۇلا مەقدۇونيا دەركەقەن، لى ل دوو سالىيەن ل دويىقىدا ئەسکەندر شىا ب تەمامى دەستى خۆ بدانتە سەر ۋان دەقەران و ب پارىزىيت و خۆ ژبۇ شەرئى ئىمپراتۆريا فارسان ئامادەبىكەت كۆ ل وى دەمى دەستەلەلتا وان ژ دەرىيا سېپى ھەتا ھندى يَا بەرەلەڭبۇو.

هه رچه نده ل وی سه ردہمی ئەڭ ئىمپراتورىيە نە د گۈپىتىكا هىّزا خۆدا بۇ لى دىگەب ھندى ژى ب ھىزىتىن و مەزنلىرىن و زەنگىنلىرىن ئىمپراتورى بۇ ل سەر رۇيىتىدە.

پشتى ھينگى ئەسكسىندرى بىريارا دا ل سالا 334 بەرى زايىنى ھيرشەكى بکەته سەر قى ئىمپراتورىيە و نىزىكى 34 ھزار سەربازان دگەل خۇ بىرلىق ھېزمارەكە مەزن ياخىن لەشكىرى ل پشت خۆزى ھىلا. ھەرچەندە ھېزمارا ۋان سەربازان ب ھەفبەرگەن دگەل لەشكەرى فارسان گەلهەگ يى كىيمبوو لى ئەسکەندەر شىا سەركەفتىنى د ھەمى شەپىن دىزى ئىمپراتورىيا فارسان تۆمار بىكتە.

سەركەفتىنا لەشكەرى ئەسکەندەر ب وى ھەزما را كىيمقە ل سەر ئىمپراتورىيا فارسان ژبۇ سى ئەگران دىزقپىت:

- ئىك: ئەو لەشكەرى بابى وى فيلىپى ل پشت خۇ ھىلائى گەلهەك يى رېكخىستى و بھىز و خۆدان سەربوربوو و بەرى ھينگى بەشدارى د چەندىن شەپان دا كربوو.
- دوو: ئەسکەندەر كەسەكى بىرتىز و چەلەنگ بۇو و لېھر دەستى ناۋدارلىرىن فەيلەسۋى چاخى خۇ مەزن ببۇو.
- سى: چاقنەترىسيا وى ياخىن د شەپان دا، ئەسکەندەر بەردەواام سەركىشىيا لەشكەرى خۇ دىكەر و ل پېشىيا وان بۇو و قى چەندى ژى مەترىسىيەكە مەزن ل سەر زيانا وى ھەبۇو لەورا ژى د گەلهەك شەپان دا ئەو بىرىندار دبۇو لى قى چەندى كارتىكىنەكە ئەرىئىنى ل سەر دەرۈونى لەشكەرى وى ھەبۇو.

ل دەستپېيىكى ئەسکەندەر مەزن ھېرىشىن خۇ بەرەڭ وەلاتى ئاسىيا بچۈوك⁽¹⁾ ئىنلىك و ھېرىشكەر سەر وان ھىزىن فارسى يېئىن كەفتىنە د رېكە ويدا، ل دويىقدا بەرەڭ سورىي چوو و لەشكەرى فارسان ل ويئى ژى شىكان و پاشى بەرەڭ باشورى چوو و نىزىكى حەفت ھەيچان بازىرى سۆر⁽²⁾ دورپېيچەر و د قى ماوهى دا نامەك ژ دەڭ ئىمپراتورىيە فارسان گەشتە وى و داخازا ئاشتىي ژېكە بەرامبەر نىچەكە ئىمپراتورىيا فارسان.

⁽¹⁾ ئاسىيا بچۈوك ئانكۇ وەلاتى تۈركىيا يى ئەقفرۇكە

⁽²⁾ بازىرى سۆر ئەقفرۇكە دىكەفتىنە وەلاتى ئوبنانى

ل وی سه‌رده‌می ئیک ژ سه‌رکردین لهشکه‌نده‌ری ب نافی "بارمینو"⁽³⁾ ای گوت ئه‌گهر ئه‌ز ل جهی ئه‌سکه‌نده‌ری با م دا ғی داخازیی قه‌بیل که‌م، لی ئه‌سکه‌نده‌ری ژی به‌رسفا وی دا و گوت ئه‌گهر ئه‌ز ل جهی بارمینوو بامه دا ғی چه‌ندی قه‌بیل که‌م، له‌ورا وی ئه‌ڻ چه‌نده ره‌تکر و پاشی به‌ره‌ڻ بازییری "غه‌زه" چوو و داگیرکر و ل دویقدا بی شه‌پ وه‌لاتی مسپری ژی داگیرکر و بریاردا بؤ ماوه‌یه‌کی بی‌هنا لهشکه‌ری خو ل ل مسپری قه‌ددت. ل وی دهمی ب تنی ژی وی 24 سال بون.

ل دویقدا هیزین خو ریکخستن به‌ره‌ڻ ئاسیا ب ریکهفت و ل ده‌فهرا ئه‌ربیلی⁽³⁾ د شه‌رکی مه‌زندان دگه‌ل هیزین فارسان ل سالا 331 به‌ری زاینی سه‌رکه‌فتنه‌کا مه‌زن تو‌مارکر و ئیمپراتوریا فارسان شکاند.

پشتی ғی سه‌رکه‌فتنه‌ی به‌ره‌ڻ بازییرین بابل و سوس و برسیولیس ғه چوو، ل ғی دهمی سه‌رکردین لهشکری فارسی شاهی خو "واریوسن سیئن" ل سالا 330 به‌ری زاینی کوشت داکو خو ب دهست ئه‌سکه‌نده‌ری ғه نه‌به‌رددت. لی دگه‌ل هندی ژی ئه‌سکه‌نده‌ری شیا هه‌می هیزین فارسی بشکیئیت و شاهی وان بی نوو ژی سیداره بدلت و پشتی سی سالا شیان ب ئیکجاري هه‌می عه‌ردي ئیرانی و ئاسیا نافه‌پاست داگیربکه‌ت.

پشتی ڙنافبرنا ئیمپراتوریا فارسان ل وی دهمی ئه‌سکه‌نده‌ری دشیا دووباره زفریته‌فه وه‌لاتی خو و ئاریشین خو یئن نافخویی چاره‌سه‌ربکه‌ت لی حه‌زا وی یا به‌رده‌وام بؤ شه‌ران و سه‌رکه‌فتنه‌ن به‌ری وی دا ئه‌قگانستانی و ل دویقدا به‌ره‌ڻ هندی چوو و چه‌ندین ده‌فرین وی داگیرکرن، لی لهشکری وی یئی واسطیا ئیئدی بریاردا زیده‌تر شه‌ری نه‌کهن له‌ورا ئه‌سکه‌نده‌ری نه‌چاربوو ب زفریته‌فه وه‌لاتی فارسان.

پشتی ئه‌سکه‌نده‌ری زفریه وه‌لاتی فارسان دهست ب ریکخستنا ئیمپراتوریا خو کر، زبه‌رکو به‌ری هینگی هوسا ژ ماموستایی خو ئه‌رستوی فیربوو کو شارستانیا گریکی شارستانیا ئیکانه‌یه ل جیهانی و ملل‌هه‌تین دی هه‌می درنده‌نه، لی دگه‌ل هندی وی دیت کو فارس نه ملل‌هه‌تکنی درنده‌نه به‌لکو مرؤوفین ره‌وشنه‌نبیرو زیره‌ک یئی دنافدا و هه‌زی ریزگرتنه نه له‌ورا وی بریاردا ئه‌و هه‌ردوو شارستانییین گریکی و فارسی بکه‌ته ئیک و

⁽³⁾ نه‌ربیل یانزی نه‌ربانیلو نه‌مقرؤکه پایته‌ختن هم‌ریما کوردستانی یه.

بریاردا دههاته کا ب کوم بھیته ئەنجامدان و ب هزارهها كچىن فارسى ل لهشکەرئ خۇ مارکرن و وي ب خۆزى كچەكا شاه دارييىسى ل خۇ مارکر.

ھەرچەندە ئەسکەندەرى پلانەك دانابوو داكو ھېرىشى بکەتە سەر گزيرتا عەرەبان و پۇما و قرتاجە و پۇزئافايى دەريا سې، لى ل سالا 232 بەرى زايىنى ل بازىرىي بابل تۈوشى تايەكى دژوار بۇو و پشتى 10 پۇزان د ژىي 33 سالىيى دا گىيانى خۇ ژەستىد، لى ژېرکو ج كەسىن زىرەك ل پشت وي نەمابۇون لەورا ھەر زوى ئيمپراتوريا وي دناۋەبەرا سەركەردىن وي يېن لەشكەرىدا ھاتە دابەشكەرن و دەيكى وي و خىزان و زاروکىن وي ھاتەنە كوشتن.

ئەسکەندەرى مەقدۇونى ھەرچەندە كەسەكى دلنازك و نەرم بۇوم دگەل دوزمنىن خۇ لى دگەل ھندى كەسەكى سەرەق و ھاربۇو، پۇزەكى دەمى بى سەرخۇش ھەفالەكى خۇ يى نىزىك ب ناھىيە كلاتييۇس كوشت كو بەرى ھينگى وي ھەفالى ۋيانا وي ژ مرنى قۇرتالىكربۇو.

ئىك ژ مەزنلىرىن كارىن ئەسکەندەرى كرین نەمۇبۇو شىا شارستانىا گرىكى و شارستانىا فارسان ل ئاسيا نىزىكى ئىك بکەت و ئەڭ نىزىكبوونە بۇو ئەگەر ئەنگىبۇونا ھەردوو شارستانىان و پشتا مەنزا ويىزى ھىدى شارستانىا گرىكى بەرەلەقبۇو و ھاتە ۋەگوھاستن ژبۇ وەلاتىن سوريا و عىراق و فلەستىن و مسپى.

د ماوى شەرىئ خۇدا ئەسکەندەرى مەقدۇونى چەندىن بازىر ئاڭاكرن و بازىرىي ژ ھەميان ناڭداتر بازىرىي ئەسکەندەرىيە بۇو ل وەلاتى مسپى كو ھەر زوى بۇ ئىك ژ مەزنلىرىن بازىرىيەن دونيايى و سەنتەر ئەنۋەنېرى و خواندى، زىدەبارى ئاڭاكرنَا بازىرىي ھيرات ل ئەقگانستانى.

34. ناپولیون بوناپارت Napoleon Bonaperte

(1769-1821ز.)

ناپولیون بوناپارت

ئەو سەرکردئى لەشكەرى يى دىپروكى دا دووبارە نەبۇوى

ئىمپراتۆرى فەنسى يى ناقدار ناپولیون بوناپارت ل سالا 1769 زايىنى ل بازىرى "ئاجاكسىو" ل گزيرتا "كۈرسىيە" ژدایكبوو، بەرى ژدایكبوونا وى ب 15 ھەيقان ئەڭ گزيرتە ژلائى فەنسا ھاتبوو داگىركرن لهۇرا ھەر ژ بچووكاتى كەسەكى نىشتىمانپەور و تۆندەرە بوو و بەردەوام ئەو چەندە ل بىرا وى بۇو كو فەنسا وەلاتى وى يى داگىركرى. لى دىگەل ھندى ژى خىزانى وى ئەو فەركىر بۇو ئەكاديمىيا لەشكەرى ل فەنسا، ل سالا 1785 د ژىن 16 سالىي دا ب پلهىما ملازمى دووئى دەرچۇو.

پشتى چوار سالان ژ دەرچۇونا وى شۇرۇشا فەنسى دەستپېكىر و ل سالىين ل دويىدا فەنسا تۇوشى چەندىن شەرىئىن خويناوى بۇو دىگەل وەلاتىن دى.

ل وى دەمى دەلىقە ژبۇ ناپولىيونى ھەلكەفت دەمى فەنسىيا ل سالا 1793 بازىرى "تۆلۇن" دورپىچىكىر و ژ دەستىن بېرىتانيان رېزگاركىر. ناپولىون سەركىشى چەكى توباكەفيزى بۇو، ھەر ل وى دەمى دەست ژ تۆندەرەويا خۇ بەردا و بۇو كەسەكى فەنسى يى دلسوز، زىرەكىيا ناپولىيونى دناف لەشكەرى دا و پاشقەبرىنەن ھىزىن بېرىتاني ھەر زوى بۇونە ئەگەر خەلک رېزەكە مەزن لى بىرىت و پلهىما وى بەيىتە بلندكىرن. ل سالا 1796 بۇو سەرکردئى لەشكەرى فەنسى ل ئيتالىيا و گەلەك سەركەفتىنەن مەزن توماركىرن و ل دويىدا زۇرى بازىرى پاريس.

ل سالا 1798 ناپولىيونى ھەوا خۇ يى مەزن ل سەر مىسى دەستپېكىر، ئەڭ ھەمەدە كارەساتەكە مەزن بۇو، ھەرچەندە ھىزىن وى يىن سەر ھشکاتى د سەركەفتى بۇون، لى پاپورىئىن وى يىن دەريايى ژلائى لەشكەرى بېرىتاني ب سەركىشىا "نېلسون"ى تۇوشى

شکهستنی بwoo. لهورا ل سالا 1799 ناپوليونى هىزىن خۇ ھىلانە ل مسپى و ئەو زقپى
فرەنسا.

ل فرەنسا ناپوليونى ھەست ب ھندى گر كو ھېشتا خەلك يى ھىزا سەركەفتىنин
وى يىن ئەورۆپى دكەت و كەسى ئاگەھ ۋ شکەستنا پاپورىن وى ل مسپى و ئەسکەندەرىيە
نىنه، پشتى چەند ھەيقەكا ناپوليونى دگەل كومەكا ھەفالىن خۇ پېشكدارى د كودەتەيەكا
لەشكەرى دا كر و حکومەتكا نوو پېكئينا و ناپوليون بۇ كونسلى ئىكى، پشتى ھينگى
دەستورى نوو يى ۋەلاتى ھاتە دانان و د راپرسىنەكى دا خەلكى دەنگى خۇ دايىنى ھەر
زوى ئەف دەستورە بەرەف دكتاتوريييە چوو و دەليقە ژبۇ ناپوليونى ھەلکەفت كونترۇلى ل
سەر ھەمى دۈزمىن خۇ بکەت و خۇ بگەھىنتە كورسيكا دەستەلاتى.

ل سالا 1793 و بەرى كو بازىرى تۈلۈن بھېتە دورپىچىرىن، ناپوليون گەنجهكى
فەشارتى بwoo و ناسناما وى يا ديارنەبwoo، ھەرچەندە فرەنسىيەكى پەسەن نەبwoo لى پشتى
ھينگى ب شەش سالان ئانكۇ دەمى ژىي وى گەھشتىيە 30 سالىنى شيا بىي ھەڤرکى بېيتە
دەستەلەندىرى فرەنسا و بۇ ماۋى 14 سالان ما ل سەر كورسيكا دەستەلاتى.

د ماۋى دەستەلەتا خۇدا، ناپوليونى چەندىن گوھۇرىنин رىشەيى ئەنجامدان ب
تايىمەت د بوارى سىستەمى ياسادانانى دا، ل دويىقدا شيا سىستەمى دارايى و قەزايى يى
دەولەتى چاك بکەت و پاشى بەنك و زانكۇيا فرەنسا دامەزراند و دەستەلەتا دەولەتى كرە
دەستەلەتكا نافەندى. ھەرچەندە ۋان گوھۇرىنان كارىگەرييەكا مەزن ل سەر فرەنسا ھەبwoo
لى ج گوھۇرىنин بەرچاڭ ل سەر جىهانى نەبۈون.

لى گوھۇرىنەكا ناپوليونى كارىگەرييەكا مەزن ل سەر جىهانى ھەبwoo ئەۋۇزى
"دەستورى ناپوليونى" بwoo، زېھرکو ۋى دەستورى ھەمى بىنەمايىن شۆرەشا فرەنسى
ھەمبىزكىرپۇون، دېلى دەستورى دا ھوسا ھاتبۇو ديارىرىن كەنەنەن كەنەنەن د وەكەھەف
يەكسانن د ھەمى ئەرك و مافاندا، دوور ژ بىنەمايى ژ رەگەز و جور و رەنگى وان.

ئەف دەستورە يى ھەفسەنگ بwoo و ب شىۋىدەكى گەلەك رۇھن و ئاشكەرا ھاتبۇو
نفييىسىن. ئەف دەستورە نە ب تىنى ل فرەنسا بەلكو ل جىهانى ھەمىي ھاتە ب جەئىنان، ئەم
دشىن بىزىن دەستورى ۋەلاتى فرەنسا يى سەرددەمى ئەفروكە چ جوداھىيىن مەزن ژ
دەستورى ناپوليونى نىن.

سیاسه‌تا ناپولیونی ئەوبۇو كۆ وى بەردەوام دووپاتى ل هندى دكىر ئەو پاریزفانى شۇرەشا فەنسىيە، لى دگەل هندى ژى وى ب خۇ ل سالا 1804 خۇ كە ئىمپراتورى فەنسا و سى برايىن خۇ كرنە شاهىن وەلاتىن ئەورۆپى و فى چەندى ژى نەرازىبۇنەكا مەزن ل ناڭ خەلكى پەيداكر ژېھەركو وان ھزركر ئەڭ چەندە خيانەتە ل شۇرەشا فەنسى، لى ئەملىقى چەندى چ مەترىسى ل سەر ناپولیونى پەيدانەكىر بەلكو مەترىسيا مەزن ئەوبۇو يَا ژ ئەگەرى شەرىن وى دگەل وەلاتىن بىانى پەيدابۇوى.

ل سالا 1802 ناپولیونى رېكەفتىنەكا ئاشتىي دگەل ئىنگلتەرا ل بازىي "ئامىن" ئىمزاكر، لى پشتى سالەكى ل سەر بورىنا فى رېكەفتىنامى فەنسا تۈوشى ھەزماრەكا شەرەن بۇو دگەل بېرىتانيا و وەلاتىن دى، ھەرچەندە ناپولیون شىا سەركەفتىن د پەتىيا شەرىن سەر ھشکاتى دا توماربىكتە لى پاپورىن وى يىن دەريايى ل سالا 1805 ژلایى لەشكەرى بېرىتانيقە تۈوشى شەكتىنى بۇون، ئىنگلتەرا شىا كونتۇلەكا بى سنور ل سەر دەريايى بىكتە، ھەرچەندە پشتى ھينگى ب شەش ھېيغان ناپولیون شىا سەركەفتىن ل سەر لەشكەرى نەمسا و روسيا توماربىكتە ژى لى فى سەركەفتىن نەشىا شەكتىنا وى يَا دەريايى ۋەشىرىت.

سەرگەرمىا ناپولیونى بۇو ئەگەر ل سالا 1818 ھېرىشى بىكتە سەر ئىسپانىا و نەڭ شەرە بۇونە ئەگەر ئەو لەشكەرى فەنسى تۈوشى شەكتىنەكا مەزن بىكتە ژېھەركو بۇ ماودىيەكى درىز فى شەرى ۋەكىشى. لى مەزنلىرىن شاشىا وى ئەوبۇو دەمىن شەر دەرى روسيا راگەھاندى، ل سالا 1807 ناپولیون و قەيسەر ئەرى روسي يىن وى سەرەدەمى ل بازىرى "تىلىست" ھەۋدىتنەك كر و ھەردووكان سويند خوار ھەۋالىنىيەكا بەردەوام گىرىدەن لى فى ھەۋالىنىي بۇ ماودىيەكى درىز نەۋەكىشى چونكى ل سالا 1812 ناپولیونى لەشكەرى خۇ يى مەزن بىر روسيا و داگىر كر.

لەشكەرى روسي خۇ تۈوشى ج شەرەن نەكىر و ھەر زۇي پاشقە زەپىن لەورا ناپولىون ب سانەھى چوو دناف وەلاتى روسيدا و ل ھەيغا ئىليونى بازىرى موسكى داگىر كر لى خەلکى روسي بېرىarda خۇ بىدەستقە نەبەردەن وبازىرى خۇ سووت، ھەرچەندە ناپولیونى نىزىكى پىنج حەفتىيان چافھەرنى وان بۇو خۇ ب دەستقەبەردەن لى خەلک ل سەر ھەلويىستى خۇ يى بەردەوام بۇو لەورا ناپولىونى بېرىarda خۇ ۋەكىشىت لى ئەڭ بېرىارا وى يَا

درهندگ بوو ڙبهرکو ل وي دهمي گهلهك ههقيمهيماني دڙي وي هاتنه گريڏان. لهشكهري پرسى دهست ب شهري کر و باريما بهفرهکا مهزن ل سنهنگهريين شهري و نهمانا کهرهستين خوارني و چهکي، زيانهکا مهزن گههانده لهشكهري فرهنسا و پاشقه زفريين لى ب تنه 10٪ ڙ لهشكهري شيان قورتال بن وي ييٽ دى ههمى مرین.

ل دويچدا ودلاتين دى ييٽ ڙير داگيركهريين فرهنسا ئهڻ چهنده ب دهليشه ديت خو رپگاربکهن، ودلاتين روسيا و نهمسا دڙي ناپوليونى بعونه ئيك، ل سالا 1813 شهريکي مهزن ل دهفهرا "ليبزج" پهيدابوو و لهشكهري ناپوليونى تيٽا شكمت و هاتهگرن و هنارتنه بو گزيرتا "ئيلبا" ل نيزيك كناريin ئيتاليان ل سالا 1815 ناپوليون شيا ڙ فى گزيرتني برهقيت و بچيته فرهنسا و پيشوازيهکا مهزن لى هاتهگرن و شيا دووباره هيزيٽين خو رپکبىخيت، لى پشتى 100 رُوان ڙ دهستههلاٽا وي يا نوو ودلاتين دى ييٽ ئهوروپا شهري دڙي وي راگههاند و د شهري "واترلو" دا ديسان شكمت و ڙلايىـ هيزيٽين ئينگليزى فه هاته گرتنه و ل گزيرتا "سانت هيilan" هاته زيندانكرن کو گزيرتهکا بچووکه دكهقيته باشورى زدريا ئهتلنهنتى، ل سالا 1821 پشتى توشى نه خوشيا پهنجهشىرئي بوو گيانى خو ڙ دهستدا.

مئروويا لهشكهري يا ناپوليونى يا پره ڙ سهركهفتنيين مهزن، ڙبهرکو زانينهکا مهزن د ئهتهتيكين شهري دا ههبوو کو ج ودهمهه ودکي وي د ديروكى دا نهبووينه، ئهگمر ئهم فى چهندئ بکهينه پيشه، ئهم دشين بېزىن کو ناپوليون مهزنترین سهركردئ لهشكهري بوو د ديروكى دا. لى د ستراتيژيا شهري دا وي هندھك شاشييٽن گهلهك مهزن کربوون ب تاييهت ل شهري مسپي و شهري روسيا لهورا ئهڻ شاشييٽن وي دبنه ئهگمر ئهم نافى وي نهدايننه دگمل سهركردين مهزن د ديروكى دا ڙبهرکو ڙ پيشهريين مهزنائي ئهود نابيت وي کهسى چ شاشييٽن گهلهك مهزن کربن، لى ڙبهرکو مرؤٺ نزانيت کا ئهو سهركردين مهزن د ديروكى دا توشى ل دماهии توشى شكهستنى نهبوو ج د هزوا وان دابوو ودک ئهسكهندھرئ مهقدوونى و جهنجيزخان و تميمور لهنگ. لى ڙبهرکو ناپوليون ل دوماهى توشى شكهستنى بوو لهورا بريارдан ل سهركهفتنيين وي بوویه بابهتى گهنجهشه و گومانى.

پشتی شکهستنا ناپولیونی ل سالا 1815، ئىدى فرەنسا ببوو خودانا عەردەكى
كىمەت ژ وى عەردى بەرى شۆرەشا فرەنسى ل سالا 1798 ھە.

ناپولیون كەسەكى سەرگەرم ببوو گەلەك حەز ژ مەزناھىي دكىر لەورا گەلەك كەمس
وي دگەل ھېتلەرى ھەۋەبەر دكەنلى جوداھىيەكا مەزن دنافېبەرا واندا ھەبۈو ژېرەكى ھېتلەر
يى خودان فەلسەفەكا سادە ببوولى ناپولیون كەسەكى دەليقەبىنى خودان ھېشى ببوو. لى
ھەزما را لەشكەرى دشەپىن ناپولیونى دا مەرين نىزىكى نىف مەليون مەرۆڤان بۇونلى ھەزما را
لەشكەرى ھېتلەرى يىپىن ھاتىنە كوشتن پەت ژ ھەشت مەليون مەرۆڤان بۇون.

ناپولیونى كارتىكىرنەكا نەپاستەخۇ ل سەر ئەمرىيەكا لاتىنى ھەبۈو ژېرەكى دەمى
شەپى ۋەلاتى فرەنسا بۇ چەندىن سالان كىرى، ئەف شەرە ببۇونە ئەگەر حەكومەتا ئىسپانى
ئاگەد ژ سەربازگەھىن خۇ ل كىشۇورى ئەمرىيەكا لاتىنى نەمینىت و ب شەپىقە يا مژىل
بىت.

ژ گەنگەتىن كارپىن ناپولیونى ئەنجامداين ئەبوبۇ دەمى رۆبەرەكى مەزن يى
عەردى فروتىيە وىلايەتىن ئىكەرتى يىپىن ئەمرىيەكا ژېرەكى وى شىيانىن كونترۆلكرنا ۋى
عەردى دىزى ھېزىپىن دەريايى يىپىن ئىنگلتەرا نەبۇون، ھەردىسان ئەو پېيدىۋى ب ژىيدەرگى
دارايى ژى ببوو، ئەف كەپىارا فروتنا عەردى د دېرۈكى دا دەھىتە نىاسىن ب "سەۋاداگەريا
لوېزىيانا" كە مەزنتىن كەپىارا فروتنى يە د دېرۈكى دا و پشتى ھينگى وىلايەتىن ئەمرىيە
ھاتە گوھۇرین بۇ كىشۇورەكى ئانكۇ بۇ ۋەلاتەكى خودان كىشۇور.

دېبىت بۇمە يا ب زەممەت بېت ھىزا خو بکەين كا ل سەرەدەمى ئەفروكە ئەمرىيە
دا ل ج ئاست بېت ھەكە ئەف عەردە نەكەپىبا. ھەرچەندە ناپولیونى ب تىنى دەست دگەل
ۋى فروتنا عەردى نەبۈو بەلكو حەكومەتا ئەمرىيەكا ژى تا رادەيەكى مەزن يە ھارىكەر بۇولى
فروتنا عەردى لوېزىيانا تىشەك ببوو كەسى نەدوورىيا بەحسى وى بکەت ب تىنى زەلامەك
نەبىت ئەۋۇزى ناپولیون ببوو.

Thomas Edison توماس ئەدیسون 35

(1847-1931)

تۆماس ئەدیسون

ئەو زانایی ھەتا ھەتايىچىيان رۆھن كرى

داھىنەرئ مەزن تۆماس ئەدیسون ل سالا 1847 زايىنى ل بازىرئ ميلانو ل
وللايەتا ئوهايو ياخىدا ئەمرىكى ژايىكىبوو، وي ب تىنى ژبۇ ماۋى سى ھەيقان ل خواندىنگەھىن
حکومى خواندىه، ماموستايىن وى ئەو ژ قوتابخانى دەرىخسەت ژېھركو وان ھزر دكىر ئەو
ژلائى مىكتىشىقە نەيى تەمامە.

ئىكەم داهىنانا ئەدیسونى ل ژىن 21 سالQىي بوو دەمى ئاميرەكى كارەبايى
دروستكىرى ژبۇ توماركىنا دەنگان ل ھەلبىزارتىنانلى كەسى ج گرنگى ب فى داهىنانا وى
نەدا، فى چەندى ئەو پالدا كارەكى دى يى مەزن بىكەت كۈشۈت ل بازارى بىرۇشىت و
پارەيەكى مەزن ژى ب دەستقەبىينىت. ل دويىقىدا وى ئاميرى خواندىنالى پايتىن شەمەندەفەران
داھىنە وى ئەف داهىنانا خۇ ب 40 ھزار دولاران فرۇت كۈل وى دەمى پارەيەكى گەلەك
مەزن بوو.

ل دويىقىدا وى چەندىن داهىنانىن دى يىن مەزن ئەنجامدان كۈل بىوونە ئەگەر ئەو
بىيىتە كەسىكى زەنگىن و ناڭدار، ھەتا وى سەرددەمى مەزنتىن داهىنانا ئەدیسونى
"فونوگراف" بىو كۈل سالا 1877 ب ناڭى وى هاتبۇو توماركىن. لى ناڭدارلىرىن داهىنانا
وى گلۇپا كارەبايى بىو كۈل سالا 1879.

ھەرچەندە ئەدیسون ئىكەم كەمس نەبۇو بىزافا دروستكىرنا گلۇپەكا كارەبى بىكەت
بەلكو گەلەك كەسان بەرى وى بىزافا فى چەندى كىربۇو بۇ نموونە بەرى ھىنگى ھەندەك
گلۇپىن كارەبايى هاتبۇونە دروستكىرنا ژبۇ رۆھنكرنا جادەيىن پارىسى، لى ئەو گلۇپا
ئەدیسونى داهىنە ئەگەر وى سىستەمىن بەلاقىرنا كارەبى بىو ئەگەر ئىدى ب سانەھى
گلۇپىن كارەبى ل ھەمى مالان بەھىنە ھەلکىن.

کومپیانیا ئەدیسون ل سالا 1882 رابوو ب بەرھەمئینانا کارھبى بۇ بازىرى ئەدیسون ل دويىقىدا هەر زوى گلوبىن کارھبى ل ئەمریكا و جىهانى بەلاقبۇون.

پشتى كۆ كارھب چۈويە دناف ھەمى مالاندا، ئەدیسونى بىنەمايى پاستەقىنە ژبۇ پېشخستنا پېشەسازىيى دانان، زىدەبارى بىنەمايىن بەلاقىرنا کارھبى ب شىۋەدەكى دروست و بى مەترىسى هەتا كۆ كارھب بۇويە رويدانەكا مەزن د دىروكا مرۆڤايەتىي دا.

ھەردىسان ئەدیسونى رۆل ھەبۇو د پېشخستنا كاميرىن سىنەمايى دا زىدەبارى ھارىكاريا وي د داهىنانا تىلەفونى دا ژېرکو وي كەرسەتى كاربۇنى ب كارئىنا كۆ دېبىتە ئەگەرى ۋەگۆھاستنا دەنگى. ئەدیسونى ئاميرىن تلىگراف و ئاميرى ئەقىسىنى داهىنان زىدەبارى بەرھەمئینانا پاترى يىن ھشك و مايكروfonan. ھەزى گوتىنى يە كۆ نىزىكى 1000 داهىنانان ب نافى ئەدیسونى ھاتىنە توماركرن كۆ ج كەسان د دىروكى دا ئەڭ كارە نەكرييە.

ئىك ژ ئەگەرین سەرەكى يىن ھارىكاريا ئەدیسونى كرى ۋان داهىنانان ھەميان ئەنجامبىدەت ئەبۇو كۆ ھېشتا د ژىيىن گەنجاتىيى دا بۇ خۇ كارگەھەكا بچۈوك ۋەكىر و چەندىن كېتىكار وەك ھارىكار ل دەھ خۇ دابۇونە كارى، ئەڭ كارگەھە وەك نموونە بۇون ژبۇ وان كارگەھېن مەزن يىن پشتى ھينگى ھاتىنە دامەزراىدىن.

ناھىيەتە ۋەشارتن دروستىرنا ۋان كارگەھان و كاركرنا ھەزمارەكا مەزن يا خەلکى وەك ئىك تىم و گرۇپ دەھىتە ھەزمارتىن ئىك ژ مەزىتىن داهىنانىن ئەدیسونى و ئىك ژ نىشانىن پېشىكەفتىنى و ئەڭ چەندە داهىنانا ئىكائىيە كۆ ناھىتە توماركرن يان دزىن.

ئەدیسون كەسەكى داهىنەر ب تىنى نەبۇو، بەلكو يىن ھەۋپىش كۆ دگەل ھەزمارەكا مەزن يا كارگەھېن پېشەسازى و ژ گرنگەتىرەن ۋان كومپانىان، كومپانىا جىنيرال ئەلىكترىك بۇو.

ئەدیسونى ب درىزاحىيا ڇيانا خۇ گازنەدە ژ ھەستا گوھلىيپۇونا خۇ دىرىن و ۋى چەندى ھارىكاريا وي كر ئەو شىانىن خۇ ھەميان د كارى و شولكىنى دا ب مەزىختىت و ب شىۋەدەكى تەممام ژ جىهاندا دەرەكەفيت. ئەدیسونى د ڇيانا خۇدا دوو جاران ڇيانا ھەۋپىنىي پېكىنىا، ھەۋپىنىا وي يَا ئىكى د ژىيەكى بچۈوك دا وەغەركر و سى زاروک ھەبۇون، لى ئەدیسون ب خۇ ل سالا 1931 ل نيوچىرسى وەغەكر.

مه گومان ل سه‌ر زیره‌کی و مه‌زناهیا ئەدیسونى نىن و ئەم دشىن بىزىن ئەو
مەزنلىرىن داهىنەر بۇو د دېروكى دا، لى ئەگەر ئەم تەماشە داهىنالىن وى يىن ئىك ل
دويش ئىكى بىھىن دى بىنин كۆلهك د مەزن نەبۇون و كارىگەرە كا هەرە مەزن ل سه‌ر
ھزرا مەرقاھىتى و پىشەسازىي نەبۇو، بۇ نموونە بەرى داهىنانا گلۇپىن كاربایى، ھندەك
ژىدەرىن دى يىن رۇناھىيە بەبۇون كۆ تىرلا ھندى دكىر خەلك ب سانەھى بشىت بخوينىت و
جادەيان رۇھن بىھەت وەك گلۇپىن گازى و شەمالگان.

ھەردىسان داهىنانا وى فۇنۇڭراف گۆلهك يا مەزن بۇو لى ئەم نەشىن بىزىن بىي
ھەبۇونا قى داهىنالى ئىيان دا يا بىزەممەت بىت ژېرکو نەدگەھشتە ئاستى تىلەفون و پاديو
و تىلەۋىزىونى، ھەردىسان ل سەرددەمى ئەقروكە ئەم گەھشتىنە ھندەك داهىنالىن دى ژېۋ
توماركىندا دەنگى بىي كۆ پېيدىۋ ب تۆماركىندا دەنگى بىن ل سه‌ر وان دىسکىن دەھىنە دانان
دناف فونوگرافى دا، ژېرکو ئامرازىن ئەقروكە پاش بەستى دكەنە سه‌ر دىسکىن
موگنانىسى و ليزەرى لەورا بۇ سەرددەمى ئەقروكە ھەبۇونا فۇنۇڭرافى نە گۆلهك يا گرنگە.

ژېر قى چەندى ئەم دشىن بىزىن كۆ خۇ ئىك ژ داهىنالىن وى ھند د مەزن
نەبۇونىنە ھەتا نافى وى بىھىنە دناف لىستا كەسىن كارىگەردا، لى ژېرکو وى نىزىكى
1000 ئاميران داهىنالىنە و ئەف ھېزمارا مەزن ياخىن داهىنان ئەم پالدىينە نافى وى بىدانىنە
دگەل كەسىن كارىگەر د دېروكى دا لى دگەل ھندى ژى نافى وى ل بەرى ھندەك داهىنەرىن
دى مە دانايە وەك داهىنەر ئەدیسونى ماركۇنى و داهىنەر ئەلەفونى گراهام بىلى.

36. ئەنتۆنى ۋان لىقەنھۆك

(1632-1723)

ۋان لىقەنھۆك

ئەو زانايى ژبۇ ئىكەم جار جىيەانا زىندەوەرلىن هوير و ميكرويان ئاشكەرا كرى

ئەنتۆنى ۋان لىقەنھۆنك يىن كو ژبۇ ئىكەم جار ھەبوونا ميكروب و زىندەوەرلىن هوير ئاشكەرا كرى، ل سالا 1632 ل بازىرى "دىفت" يىن ھۆلەندى ژ خىزانەكا نافنجى و ساده ژدایكىبۈويە. وي ژيانا خۇ ھەمى وەك فەرمانبەرەكى بچۈوك و ئاسايى دناف حکومەتى دا بوراندىيە.

لى ئەگەرى ئاشكەرا كىرنا وي ژبۇ ميكروبىان بۇ ھندى دىزفريت ل وي سەرددەمى نەيا ب سانەھى بۇو كەسەك بشىت مايكروسكوبەكى ژ جەھەكى گشتى يان كومپانىيەكى بكرىت لمۇرپا ئەو راپوو ب دەستىن خۇ مايكروسكوبەك چىكىر داكو ژبۇ كارىن خۇ يېن تايىھەت ب كاربىنيت، ھەرچەندە وي ج پىزازىن ل سەر دروستكىرنا ئاوىينە و ھونەردى دروستكىرنا شويىشەيان نەبۇو، لى دىگەل ھندى ژى شىا ھندەك ئاوىينە يىيان چىكەت و ب رېكەكى ھوسا ب دانىيە سەر ئىك و مايكروسكوبەكى ژى دروست بىكەت كو ھىيزەكا مەزنىكىنى يَا مەزن ھەبۇو، ھەتا وي سەرددەمى د شىانىن ج مايكروسكوباندا نەبۇو ھند تشتان مەزن بىكەت ھندى وي مايكروسكوبًا لىقەنھۆكى ژبۇ خۇ چىكىرى.

ھەر ئىك ژ وان ئاوىينە يېن لىقەنھۆكى چىكىرىن د شىا ھەتا 270 جاران تشتان مەزنتر لىبىكەت، ب قىن چەندى ئەو شىا ھندەك ئاوىينە يان دروست بىكەت كو شىانىن مەزنىكىرنا وان بۇ تشتان گەلەك ژ ئاوىينە يېن دى ب چەند جارەكان باشتربۇو.

لىقەنھۆك كەسەكى بىيەنفرەھ و خۇراغىر و بىرتىرۇو و ب هويراتى تىبىنیا تشتان دىكەر، ب ۋان ئاوىينە يېن وى دروستكىرین شىا تەماشەي گەلەك تشتىن بچۈوك و هوير بىكەت وەك داھىن پرچا مرۇقى و چېكىن ئاڭى و چېكىن خوينى و مېشومور و شانەيېن پىستى

لهشی مرؤفی و ههستیکان، وی تیبینی یین خو ل سه ر قان تشتان ب هویری د نثیسان، ههديسان ئهو تشتی وی ل بن مايكروسكوبی د دیتی وینه دکر.

هر ژ سالا 1673 ویقه لیقهنهوکی تیبینی و وینه یین وان تشتین وی د داناینه بن مايكروسكوبی ژبو کومه لا شاهانه ل ئینگلتهرا فریدکرن کو ل وی سه ردھمی کومه لهکا زانستی یا نافداربوو ل جيھانی هه می، سه پھرای هندی کو ئمو نه چوبوو زانکوئی و ژبلی زمانی ھولمندی ج زمانین دیزی نه دازانین لی هاته هه لبزارتن وەک ئیک ژ نهندامین ۋى كۆمەل ل سالا 1680، ههديسان بۇ ئیک ژ نهندامین پە يامنیران ل ئەكاديمیا زانستی ل پاريسى.

ليقهنهوکی د ژيانا خودا دوو جاران ژيانا هەڤڑيني پېكتىنا و شەش زارولك هەبۈون. ساخلمىيا وی گەلهك يا باش بوبو و تۈوشى ج نەخۆشيان نەبوبو و هەتا بەرى بەرىت ب چەند دەمئىرەكان ژى ب ساخلمىيەكا باش و لەشەكى چالاڭ كاردىك، ل سەردەمى وی گەلهك ژ زانا و سیاسەتمەدار و نەدىبان سەرەدانا وی ل مال دکر وەک قەيسەری پۆسى بۆتپىزى مەزن و شاها ئىنگلتهرا، دۆزىن 70 سالىن دا هەر ل وی بازىرى وەغەر كر يى لى ژدایكبوو.

ليقهنهوک ئىكەم كەس بوبو پېكتىنا سېيرمان⁽¹⁾ دياركىر، ههديسان ئىكەم كەس بوبو تەپكىن سۆر يىن خوينى وەسفكرين، ههديسان دۆزى تيورا ژدایكبوونا ژەشقۇ⁽²⁾ راوهستىا و چەندىن بەلكەيىن زانستى ژبو ۋى چەندى دياركىر، ديسان وی دياركىر كۆ كىچ ژى ب هەما رېك زىددىن يىن كۆ مىشومورىن ب پەر وەكى مىش و پېشى و پەلاتىنكان پى زىددىن.

لى مەزنلىكىرىن كارى وی يى زانستى ئەبوبو دەمى ل سالا 1674 تیبینى يىن خو ل سەر مىكرۇيان بەلاقىرىن كۆ دھىتە هەزمارتىن مەزنلىكىرىن داهىنان د دېروكى مرؤفایتى دا،

⁽¹⁾ سېيرمان يانزى تۈوچى زەلامى، دنڭىز هەر چىكەكى ئاتا زەلامى دا ب ملىونەها سېيرمان هەنە و پشتى كىريارا سىكسى ئىنگىز ئان سېيرمان ب تىنى دشىت هيڭى ڙىتكى ب پېتىنەت و كۆ ڙىنچامىنى ئىكىرىتىن زارولك ژى پەيدا دېتت.

⁽²⁾ تيورا پەيدا بوبونا ژەشقۇ دېتىت كۆ هەر زىنده وەرك ژ چەنمىن و ژەشقۇ دروست دېتت، لى ليشهنهوکى دياكىر كۆ هەر زىنده وەرك ژ دېيكوبابىن خۇ پەيدا دېتت نەك ژەشقۇ.

ئەۋۇزى پشتى كو چېكەكا ئاڭى ب تىنى لىقەنھۆك ژ كەسەكى سادە كرييە مەزنلىرىن زاندا دىرىوکى دا.

ھەرچەندە وى ب دروستاھى نەدزانى كا ئەفە چىيە وى ئاشكەراكى لى دگەل ھندى ژى ئاشكەراكىندا وى گرنگىيەكا ھەرە مەزن د دىرىوكا مەرقۇايەتىي دا ھەبۇو، ژېرکو لىقەنھۆك ئېكەم كەس بۇو ب چاڭىن خۇ ژيانەكا دى ل سەر پۇيى عەردى دىتى و ئاشكەراكى ئەۋۇزى ھەبۇونا جىهانا زىندەوەرىن گەلەك ھۆير و بچۇوكە كو ب چاڭ ناھىينە دېتن. ئەڭ زىندەورەد ل ھەمى جەپىنە دەرۈوبەرى مە دېزىن وەك ناڭ ئاڭى و ھەواى و سەر ئاخى و ھەتا دناڭ لەشىن مەدا.

ل دويىدا ئەو شىا گەلەك جورىن بەكتىيا ئاشكەرا بىكتى و ل دويىف قەبارى وان ب ۋەقىيەت، لى ل وى سەردىمى خەلکى گەلەك گرنگىيا ۋان زىندەوەرىن بچۇوك نەدزانى ھەتا زانايى فېرەنسى لويس پاستۇر ھاتى ئانكى بېشى مەرنا وى ب 100 سالان و بېشى ھىنگى زانىتى مىكرۆبان ما نىفسىتى ھەتا چەرخى نۆزدى ئەۋۇزى پشتى كو گەلەك جورىن پېشىكەفتى يىن مایكروسكوبان ھاتىينە دروستىرن.

ئەم دشىن بىزىن ھەكە لىقەنھۆكى ئەڭ مىكرۆبە ئاشكەرا نەكىريان رەنگە ئەم چەندە ببا ئەگەرى گىرۇبۇونا پېشىكەفتىن زانىتى خواندىندا مىكرۆبان يىن دېيىزنى مایكروبايولۇزى، لى گەنگەشە ل سەر ھندى ناھىيە كىن كو ئاشكەراكىندا ۋان مىكرۆبان بۇويە ئەگەر زانىتى سەردىم پەز پىنگاۋان بەرەت تىيگەھەشتىنن باشتى دەربارە چەوانىا پەيدابۇونا ژيانى و مەرنى ل دەڭ مەرقۇي ب ھافىيەن و باشتى دەن ئەنگەندا بىگەهن.

گەلەك كەس ھوسا ھزردىكەن كو ئاشكەراكىندا مىكرۆبان ژ نىشكەكىيەبۇو، ھەلبىت ئەڭ چەندەزى بىن بەختىيەكە ل فى زانايى دەھىتەكىن چونكى ئاشكەراكىندا وى ژېۇ مىكرۆبان ژ ئەنجامى پېشىكەفتىن ئاوىنە و مایكروسكوبان ھاتىيە، زىيەدبارى ھۆيربىينىا وى دەمماشەكىندا تشتىن بچۇوك دا و تىببىنەكىندا وى ژېۇ ۋان تشتان و بىيەن فەرھىيە وى يازىدە ژېۇ دويىفچۇونا ۋان تشتان، ئانكى نەكۆ ب بەختى يان ژى ژ نىشكەكىيە وى ئەڭ چەندە ئاشكەرا كرييە.

ھەردىisan ئەم دشىن بىزىن كو ئاشكەراكىندا مىكرۆبان ئېڭ بۇو ژ وان تشتىن بەرچاڭ و گرنگ يىن مەرقۇي كى ب تىنى ئاشكەرا كىرىن ئانكى كەسى پېشكەدارى دگەل نەكىرىبۇو

یان هاریکاریا وی نهکربوو، چونکی لیقەنھۆکى ژ نەچارى و ھەزاريا خۇ بزاڭ كر بۇ خۇ مايىكروشكۈپەكا سادە دروست بكمەت و فەكۈلىنان ل سەر ئەنجامبىدەت، ژېمەر ۋىنچەندى مە نافى وى كريه دگەل لىستا كەسىن كارىگەر د دىرۈكى دا.

William T. G. Morton 37

(1819 – 1868)

ویلیم مورتون

ئەو نۇزىدارى مرۇۋە ئىشاندا ددانى قورتال كرین

دېبىت ناھى ئى كەسى بۇ گەلهك ژ مە يى نوو بىت و بەرى نوكە مە گوھ لى نەبىت، لى ئەو كارتىكىندا ئى نۇزىدارى ل پېشت خۇھىلای ژ كارتىكىندا گەلهك كەسىن دى يىن زانا و بەرنىاس مەزنېتبوویە، ژېرکو ئەو ئىكەم كەس بۇو بەنج د نىشەگەرياندا بكارئىنای كو بەرى هيڭى ئەنجامدانا نىشەگەريان كارەكى گەلهك نەخۇش و ب ئىشان بۇو.

رەنگە كىم جار د دىرۈكى تىشەكى هوسا رۇيدابىت كو داهىيىنانەكا زانستى يا نوو بېيتە ئەگەر ئەيدابۇونا چەندىن گوھەرینىن مەزن و ژيانا گەلهك مرۇۋاقان ژ مەنى قورتال كربىت، ھەروهكى كا چەوا دەمى بەنج ھاتىيە ب كارئىنان ل دەمى نىشەگەريان، ژېرکو تىشەكى گەلهك ب مەترىسى و پېش ئىشان بۇو دەمى كەسەك پېيدۇ ئەنجامدانا نىشەگەرييەكى ببا، چونكى ل دەمى ئەنجامدانا نىشەگەريي دا چاھىن وى د فەكرى بن و ئاگەھ ژ خۇھەبىت و نۇزىدار ل پېشچاۋ يىن وى دا زكى وى فەكمەن و ھەستىكىن وى ئىنتە دەرئ و كارئ خۇ ئەنجامدەن.

ھەلبەت كەسى نەساخ ئەف تىشە ھەمى ب چاھىن خۇ ددىتن و ھەست ب وى ئىشاندا مەزن دىك و دەنگى گرى و ھەوارىيەن گەلهك بلند دبۇو، لى خۆشبەختانە داهىيىنانا بەنجى ئەف نەخۆشىيە ھەمى ب دوماھى ئىننان لەورا كەسى ئەف داهىيىنانە كرى ژ ھەزى سوپاسى و پېزگەرنەكا مەزنە.

ویلیم مورتون ل رۆزا 9 تەباخا سالا 1819 ل بازىرئ شارلتون ل ویلايەتا ماساچوستس يا ئەمرىكى ژ دايىكبوویە، بابى وى جوتىيار بۇو لى ھارىكاريا كورى خۇ كو بچىتە زانىنگەھە بخويينىت، مورتون ل زانىنگەھا بالتيمۇرى ل پېشقا نىشەگەريما ددانان ھاتە ودرگەرن.

ل سالا 1842 پشتى زانينگهه ب دوماهى ئيناي دگمل نوژدارهكى دى يى ددانان ب نافى "ھوراس ويلى" كاركر، فى نوژدارى ژى گەلهك گرنگى ددا ب كارئينانا بەنجى د نشتهگەريان دا، لى كاري وى ج كارتىكىن و پەيوەندى ب داهيئانا مۇرتۇنى فە نەبۇو.

فى نوژدارى گازا ئوكسیدا نيتروزى⁽¹⁾ ژبۇ بەنجىرنا ددانان ب كاردئينا و شيا سەركەفتىنى تىيدا بىنيت، لى ژ بەختەشيا وى دەمى قىايى فى گازى ل پېشچاۋ يىن كومەكا دى يا نوژداران د نشتهگەرييەكى دا ب كاربىنيت، فى گازى ج كارتىكىن ل كەسى نەساخ نەكىر لەورا داهيئانا وى نەشيا جەپ خۆ بگرىت و كەسى دانپىدان پىنەكىر.

دەمى مۇرتۇنى ددانى نەساخەكى ئينابا دەر، پېدىقى بۇو ل دەستپېيكى رە ددانى قەتاندبا و پاشى ددانى كرمى ئينابا دەر، ئەقى چەندى ژى ئىشانەكا گەلهك مەزن پەيدادكەر و كەسى خۆ لېر نەدگرت، هەتا گازا كەنپى ژى نەدشيا ئىشانَا فى نشتهگەريي كېم بکەت، مۇرتۇن نەچاربۇو ھزرا خۇ د تىشەكى نۇو دا بکەت ژ پېيچەمهت كېمكىرنا ئىشانى ئەۋىزى ب كارئينانا كەرسەتى ئىسەر بۇو.

بەرى سەردەمى مۇرتۇنى ب 300 سالان، نوژدارى سويسىرى پارسيلوسى كەرسەتى ئىسەرى ئاشكەرا كربۇو و گەلهك نوژداران دزانى كو فى كەرسەتى كارتىكىرەكا مەزن ل سەر بەنجىرنى يى هەى لى كەسى ھىشتا د نشتهگەرياندا ب كارنەئىتابۇو، بەلكو مۇرتۇن ئېكم كەس بۇو ئەق كەرسەتە ژبۇ بەنجىرنا سەپى خۆ ب كارئينايى دەمى قىايى نشتهگەرييەكى بۇ ئەنجام بىدەت

ل رىكەفتى 31 چريا دووئى ل سالا 1846 دەليقە ژبۇ مۇرتۇنى پەيدابۇو فى كەرسەتى ژبۇ بەنجىرنا ددانى كەسەكى نەساخ ب كاربىنيت، ئەۋىزى پشتى كو كەسەك ھاتىيە دەق وى و گازنەدە ژ ئىشانَا ددانەكى خۆ يى كرمى دكىن و يى ئامادەبۇو خۆ لېر ھەر نەخۆشىيەكى بگرىت ژپېيچەمهت ھندى بەس ئەو ژ ئىشانَا ددانى خۆ قورتال بىت، مۇرتۇنى ددانى وى يى كرمى ب كەرسەتى ئەسىرى بەنجىر و پشتى ب دوماهى ھاتنا نشتهگەريي نەخۆشى گوتە مۇرتۇنى كو وى ھەست ب ئىشانى ئەدەك ل دەمى نشتهگەريي.

⁽¹⁾ نەق گازە دەيىتە نىاس ب گازا كەنپى Laughing Gas ژىمرىكۇ دەمى مەۋەقۇن گازى ھەلدەكىشىت دېتىن ئەڭمەر مەۋەقۇ دەست ب كەنپى بکەت و كونترۇلا خۇ ڈەست بىدەت

پشتی هینگى مۆرتۇنى گەلەك نشتهگەرييىن دى ل پېشچاۋ يىن نۇزىداران ئەنجامدان
کو تىدا كەرسىتى ئەسىرى ژبۇ بەنځىرنى ب کاردىئىنا، ئەڭ داهىنانە ھەر زوي لىنڭ نافەندىين
زانستى و رۇزنامەيىن وي سەردەمى بەلاقبۇو و ئىيىدى گەلەك نۇزىداران ژى ئەڭ كەرسىتە د
نشتهگەرييىن خۇ دا بكارىئىنا، لى كەسى ئاماڻە ب نافى مۆرتۇنى و رۇلىٽ وي يىن گرنگ نەكر و
ئەو خەلات نەكر، لهۇرا مۆرتۇن تۇوشى بى ئومىيىدەكەما مەزن و ھەتا ل سالا 1868 د ژىيى
49 سالىيى دا ب ھەزارى و دەستكۈرتى وەغەركر.

ھەتا سەردەمى ئەقروكەزى ج گەنگەشە ل سەر گرنگىيا بەنځىرنى د نشتهگەرياندا
نىن، لى پرسىيار ئەوه: ئەرى ھەتا ج رادە كەرسىتى ئەسىرى پۇل د گرنگىيا بەنځىرنى دا
ھەبوویە، زىدەبارى رۇلى نۇزىدار مۆرتۇنى د ئاشكمەراكىنا گرنگىيا ۋى كەرسىتە و ب
كارئىنانا وي د نشتهگەرياندا؟

تشى گومان تىدا نەي ئەوه كو ئەو نشتهگەريا مۇتونى ل سالا 1846
ئەنجامدايى كو تىدا ژبۇ ئىكەم جار كەرسىتى ئەسىرى وەك بەنچ ب كارئىنايى بۇ ئەگەرى
گوھۇرینا ئاپاستى زانستى پزىشكى و نشتهگەرييان و پشتى هينگى زانا شىان كونترۇلى ل
سەر ئىيىشانى بىخەن، لى كەسى ژبهر ۋى كارى ئەو خەلات نەكر و ھەتا ل سەر گورى وىزى
ج ئاماڻەكىن بۇ داهىنانا وي نەھاتىنە كرن.

38. گولیلمو مارکونی Guglielmo Marconi

(1874-1937)

مارکونی

ئەمۇ زانايى ئىكەم ئاميرى راديوبي دروستكىرى

داھىنەرئ راديوبي گولیلمو مارکونى ل سالا 1874 زايىنى ل بازىرئ پۈلۈنىا ل وەلاتى ئيتاليا ژ خىزانەكا دەولەمەند ژايىكىبوو، مارکونى خواندىنا خۆ ل مال وەركىتە ئېرەك مالباتا وى ماموستايىن تايىبەت بۇ دىئىنانە مال، دەمى ژىي گەھشتىھ 20 سالىي دەست ب خواندىنا قەكۈلىن و تافىكىرنىن زانا "ھنېرى ھەرچىس" كر يىن كو بەرى وى ب چەندىن سالان ئەنجامداین، تافىكىرنىن فى زاناي دىاركىربوو ھندەك پىليلن کاروموگاناتىسى يىن نەبىزراو يىن ھەين و ئەف پىلە دناف ھەواي دا بلهزاتيا رۇناھيا رۇزى د لەلشەن.

مارکونى بزاقا ھندى كر كا چەوا دى شىت ۋان پىيلان ب كارئىيەت ژ پىخەممەت هنارتىنە ھېمايىن دەنگى بۇ جەھىن دوور بىيى كو پىدۇقى ب ھەبۇونا گەھىنەرلىكى يان وائىران بىت. ئەف چەندەزى دى بىتە ئەگەر كريارا پەيوەندىكىرنى ب سانەھىز بىت ژ ئاميرى تەلەگرافى ئەۋى ئەدىسونى داهىنەنai.

ھەردىسان ب رېكا ۋان پىيلان دشياندaiيە نامەيىن دەنگى ژبۇ پاپۇرلىن دناف دەرياياندا بەھىنە هنارتىن، ل سالا 1895 و پاشتى سالەكا تەمام ژ كاركىرنەكا بەرددوام مارکونى شىا ئاميرەكى تايىبەت ژبۇ خۆ دروست بکەت. ل سالا 1896 چوو وەلاتى ئىنگلتەرا و ل وېرئ ئەف ئاميرە بەرچاڭكەر و ب ناڻى خۆ توماركىر و ھەر زوى كومپانىيەك دامەززاند.

ل سالا 1898 ھندەك پىل ب فى ئاميرەي هنارتىن و ناڻى وان كرە "مارکونى گرام" و پاشتى سى سالان شىا نامەيىن وايمەرلىس ئانکو بىيى بكارئىنانا وايرەكى فېيکەت. ل دويىدا مارکونى بىيى بەرددوام بۇو ل سەر پىشخىستنا ئاميرى خۆ.

ل سالا 1901 شیا نامه‌یین وایه‌رلیسی بهره‌ذریایا ئەتلەسى ب ھنیریت، گرنگیا
ھەر مەزن یا ۋى ئاميرەت ل سالا 1909 دیاربۇو دەمىن پاپۇرا "رېيلیك" نقومبۇو
زېھرکو ب ھارىكارىيا نامه‌یین وایه‌رلیسی يىننى ۋى ئاميرەت شیان ھژمارەكما مەزن ژ رېقىنگىن
ۋى پاپۇر ئۆرتال بىھەن. ھەر ل وى سالى مارکۆنى ھاتە خەلاتىرىن ب خەلاتى نوبىل ژېھر
ۋى داهىنانا وى یا مەزن. ل سالا 1910 مارکۆنى شیا نامه‌یین وایه‌رلیسی بۇ جەھىن گەلهك
دۇورتر ب ھنیریت ئەۋۇزى پشتى شىايى نامەيان دنابىھەرا ئېرلەندىدا و ئەرژەنتىنى ب
گوهۇرىت ئانکو نامە ب دووراتىيا پتەر ژ 1000 مىلان ھنارتى.

مارکۆنى د وى ھېقىي دا بۇو بشىت دەنگى خۇ ب شىوه‌يەكى راستەخۇ بۇ جەھىن
گەلهك دۇور ب ھېنریت لى ئەو نەشىا ۋى چەندى بىمەت ھەتا سالا 1915، ل دويىقدا ل سالا
1920 ژ نۇو بۇ ئىكەم جار دەزگەھىن راديوىي ل جىهانى پەيدابۇون. ل سالىن دوماھىي
يىن ژىئى خۇ مارکۆنى شیا ھندەك پېلىن كورت و ھندەك پېلىن دى يىن گەلهك كورت ب
كاربىنيت، مارکۆنى ل سالا 1937 ل بازىرە رۆما و دغەركر.

مارکۆنى وەك داهىنەر ئادىویي نافدار بۇو، ھەرچەندە وى ئاميرى تىلەفزىيونى
دروستنەكر، لى ژېھرکو ھزرا دروستكىندا تىلەفزىيونى ژى ب تەمامى پشت بەستىنى دكەتە
سەر ئاميرى راديوىي ئەۋۇزى پشتى ھندەك تاشتىن سادە ل سەر ھاتىنە زىدەكىن لەورا ئەم
دشىن بىزىن ئاميرى راديوىي بۇوە ئەگەر ئەيدابۇونا تىلەفزىيونى ژى.

گومان تىدا نىنە ل سەردەمى ئەفروزە ئاميرى راديوىي گرنگىكەدا مەزن ھەمە
دبوارى گەھاندىندا ژېھرکو راديو بۇوە ئامرازەكى سەرەكى ژبۇ گەھاندىندا دەنگوباس و
خزمەتىن پولىسى و فەكۆلىننەن زانستى و چەندىن بوارىن دى يىن گرنگ، ھەرچەندە
ئاميرى تەلەگرافى بەرى راديوىي ب چەرخەك و نىغان ھاتبۇو داهىنائى لى ب ج ۋەنگان
نەشىت جەن راديوىي بگرىت ژېھرکو ب سانەھى ئەم دشىن ئاميرى راديوىي دناف پاپۇر و
ترۆمبىل و فرۆكە و گەمىيەن ئەسمانى دا بدانىن ھەتا وى رادە ل سەردەمى ئەفروزە دناف
ئاميرىن تىلەفونىن ھەلگەر دا ئاميرى راديوىي ب سانەھى دنافدا كاردەكت ژېھر ۋى چەندى
مە نافى مارکۆنى دانايە بەرى نافى داهىنەر ئىلەفونى گراهام بىلى.

لى ژېھرکو ئاميرىن راديو و تىلەفيزنى دەربىرىنى ژ كارئينانەكا پېاكتىكى يا تىورىن
فارادى و ماكسوپلى دكەن لەورا مە نافى ۋان ھەردوو زانايان دانايە بەرى يىن مارکۆنى.

ههڙی گوٽنی یه گهلهک که سین سیاسه‌تمه‌دار ل جيھانی هه‌مان کاريگه‌ری ل سهر مرؤٽا چائيه‌تیّ کريه يا مارکونی کري له‌ورا پېزبه‌ندا نافئن وان دهه لىسته نيزیکی ئیکه.

Adolf Hitler 39. ئەدۇلۇف ھېتلەر

(1889ء۔ - 1945ء.)

ئەدۇلۇف ھېتلەر

ئەو كىسى ئىكەم چىرىسقا شەرى جىهانى يى دووئى ھەلكرى

دېپىت ئەم دانپىددانى ب ھندى بکەين كۆ ب لېبورىنەكا مەزىنە كە نافى ھېتلەرى كە كە دەگەل لىستا كارىگەر تىرىن مەرۋە د دېرۈكى ژېرەك وى كارىگەر يە كا خراب ل سەر مەرۋە قايەتىي بجه ھىلايە، من لېھر نەبۇو رېزى ل كەسە كى بىرمى يى بۇويە ئەگەر ئە كوشتنى پەز 35 ملىون مەرۋەن ل سەر رېزى عەردى، لى نابىت ئەم ژېرەكەين كۆ كارىگەر يە كە مەرۋە قى ل سەر ھەزىمارە كا مەزىن يَا مەرۋەن تا ئەقەرەكەزى يَا بەدەۋامە لەۋەرا ئەم نەچار بۇوين نافى وى ژى بدانىيە دەگەل قى لىستى.

ئەدۇلۇف ھېتلەر ل سالا 1889 زايىنى ل بازىرە "برادناو" ل وەلاتى نەمماسا ژ دايىبوويە، ل دەستپىكى ژيانا وى گەنچە كى ھونەرمەندى شىۋەكاري يى سەركەفتى نەبۇو، ھەدىسان كەسە كى نىشتىيمانپەرورى ئەلمانى يى تۆندرەو بۇو، ل شەرى جىهانى يى ئىكى وەك سەرباز دناف لەشكەر ئەلمانى دا كاركەر و بىریندار بۇو ل دويىشدا ب دوو مەدالىيەن رېزگەرنى ژېرە چاقنەترپسيا وى د شەپى دا هاتە خەلاتىكەن.

لى شەھەستنە ئەلمانىدا د ۋى شەپى دا بۇو ئەگەر ئەو گەلەك تۆرەبىت و كەربىن وى گەلەك ژ خەلکى ئەلمانىدا گەلەن دى يىن ئەورۆپى فەبن، ل سالا 1919 چوو دناف رېزىن پارتى يەمىنى يا تۆندرەو ل بازىرە ميونىخ و ھەر زوى قى پارتى نافى خۇ گۇھارت و كەرت پارتى كاركەر ئەلمانى يَا نىشتىيمانى يَا سوسىيالىيەت و كورتىيا وى دەھىتە نىاسىن ب پارتى "نازى" و پاشى دوو سالىن ل دويىشدا ھېتلەر بۇو سەركەر ئەنلىكى دەگوتىن فوهور.

ب سەركىشىيا ھېتلەرى ئىيدى پارتى نازى ھېيدى ب ھېزىكەفت، ل چىريا دوى يَا سالا 1923 بزاڭىر ب كودەتايەكە لەشكەر ئەلەنەتى دىزى حەكومەتى وى سەرەتەمى يَا ئەلمانى رابىت

کو ئەق هاته نافکرن ب "کودھتایا گازینوا میونیخ"، لى قى بازقا وان سەرنەگرت و ھېتلەر
ھاتەگىتن و ب تاوانا خيانەتى ھاته زىندانىكىن، لى پشتى كىمەت ژ سالەكى ھاته ئازادكىن.

ل سالا 1828 پارتى نازى يابچۇوك بۇو، لى قەيرانا جىهانى وەل ئەلمانىا كىر كى
كاۋدانىيەن ھەمى پارتىن دى يېن سىياسى بەرەق نەباشىي ۋە بچىت، لى دگەل ھندى ژى پارتى
نازى ھەر د گەشەكىنى دا ھەبۇو، ل كانۇنا دوى يا سالا 1933 ئانكى د ژىن 44 سالىي دا
ھېتلەر شىا بېبىتە شىپەتكارى ئەلمانىا.

پشتى بۇويە شىپەتكار ئىدى نىشانىن دكتاتورىي ل دەف ھېتلەرى دىياربۇون و
بزاقىر كونترۆلى ل سەر ھەمى ئامرازىن نەينىيەن دەولەتى بکەت و ھەر زوی گەھشەتە وى
تىشتى وى ۋىيەتى، وى گەنگى بىج دادگەھان نەمدا و ھەر كەسى خۇ نەپەزىكىربا ژ پەتكەن خۇ
ددا پاش يانزى دكوشت، بەرى دەستپېيىكىرنا شەپەرى جىهانى يېن دووی ھېتلەر شىا رەزامەندىيا
گەل ئەلمانى ب دەستخۇقە بىنیت ژبەركو ھەزارى و بىكارى نەھىيەلا و گەشەكىنەكا ئابورى
يا بەيىز ل وەلاتى پەيدابۇو.

ھېتلەرى چەرىسکا ئىكىنچى ياشەپەرى جىهانى يېن دووی ھەلکر، ل دەستپېيىكى چەندىن
سەركەفتىن ھەرىپەمى بىيى شەپەركىن توماركىن. ل وى سەرددەمى ھەردۇو وەلاتىن فەنسا و
برىتانىا نەشيان مايىن خۇ د ھېتلەرى بکەن و دىزى وى ب راوهستان ژبەركو تووشى
قەيرانەكا دارايى ياشەپەركىن، لەورا ھېتلەرى پەيمانان "فۇرساى" ھەلۋەشاند و
لەشكەرەكىن مەزن دروستكىر و دەفهرا "راین" ل سالا 1936 داگىرگىر، ھەردىسان ل سالا
1938 نەمسا ئىينا ب سەر وەلاتى ئەلمانىيافە، ھەر دەقى سالى دا ھەردۇو وەلاتىن فەنسا و
برىتانىا رازىبۇون دەفهرا "سودىت" كۆبەشك بۇو ژ ئاخا وەلاتى چىكوسلوۋاڭىا بېبىتە ب
سەر وەلاتى ئەلمانىيافە.

پشتى ھينگى ئەق ھەردۇو وەلاتە نەچاربۇون ب ھەر بەيەكى ھەبىت پەيمانەكا
ئاشتىي دگەل ئەلمانىا ئىمزا بکەن، لەورا پەيمانان میونىخ ياشەپەركىن كۆ
تىدا عەردى مائى ژ ئاخا چىكوسلوۋاڭىا ھاتە ب سەر وەلاتى ئەلمانىيافە.

ژبەركو ھېتلەر كەسەكى زىرەك و چەلەنگ بۇو لەورا ھەر گافا داخوازىيەن وى
نەھاتبانە بجهىنان وى گەفىن شەپەرى دكىن و ژبەر قى چەندى ژى گەلەك وەلاتىن رۇزئافى
لەر داخوازىيەن وى دهاتن، لى ھەردۇو وەلاتىن فەنسا و بريتانىا ب ھىچ رەنگەكى

پازينهبوون وهلاتي پولمندا بدست هيتلهريقه بهردهن کو خو بهرهه فدکر بچيت داگيربکهت، له ورا هيتلهري پهيمانه ک دگه ستابليني روسي گريدا کو پولمندا دنافبه را خودا دابهش بکهنه.

پشتی نهه روزان ڙ فی پهيمانی هيتلهري هيزین خو برنه سهر سنوري پولمندا و پشتی 16 روزان روسيا ڙي هيزین خو فريکرن سهر سنوري پولمندا، هرجهنده فرنسا و برپيتانيا شهري دڙي هيتلهري راگههاند لی دم ب سرهه چوبوو وهلاتي پولمندا ب تمامامي کهفتبوو. ل دويشدا هيتلهري شهري کي دی مهزن ل سالا 1940 دڙي دانيمارک و نهرويج ئمنجامدا و هيزین وان شكاندن.

ل هېشا گولانا ههمان سال شيا دهستي خو بدانите سهر هولمندا و بهلچيکا ولوکسمبورگ و ل هېشا تيرمهه ڙي وهلاتي فرنسا داگيرکر. لی پشتی هيٺي و هلاتي برپيتانيا شيا خو لبهر گلهک هيٺشين ئهسماني يېن ئهلماني بگريت، ئهڻ هيٺشين دژوار هاتنه نافکرن ب "شهري برپيتانيا" و دغان هيٺشاندا هيتلهري نهشيا سهركهفتني تومار بکهنه.

ل نيسانا 1941 لهشكهري هيتلهري هيٺش کره سهر وهلاتين يونان و يوگيوسلامفيا و ل تيرمهها ههمان سال پهيمانا خو دگه روسيا بهري هملوهشاند و هيٺش کرسه، هرجهنده لهشكهري وي شيا روبهرهکي مهزن ڙ عمردي روسيا داگيربکهت لی ههتا بهري هاتنا و هرزئ زفستانى و باريما بهفرى هيزين وي نهشيان كونترولي ل سهر لهشكهري روسى بکهنه.

هرجهنده ل وي دهمي هيتلهري شهري دڙي وهلاتين روسيا و برپيتانيا پيڪهه دکر، لی د ههمان دهمندا وي شهري دڙي ويلايهتىن ئيگرتى يېن ئهمرىكا راگههاند ئانکو پشتى چەند روزهکان ل سهر هيٺشين لهشكهري ئهسماني يېن يابانى ڙبو سهر گهشتىن ئهمرىكي ل بهندرى "بيرل هاربور". ل نافه راستا سالا 1942 ئهلمانيا شيا دهستي خو بدانيه سهر نيقه کا كيشوهرى ئهوروپا کو بهري هيٺي چ وهلاتان نهشيا بولو ڦي چهندى بکهنه، هرديسان شيابوو گلهک دهه رين باکوري كيشوهرى ئهفريقيا داگيربکهت.

لي خالا و هرگه ريانى د شهري جيهانى يېن دووئ دا ل نيشا دووئ ڙ سالا 1942 دهستپيڪر دهمي ئهلمانيا د دوو شهراندا ل مسرى و روسيا تووشى شكمستنى بولو، ل

دویقدا هیدى هیدى هىزىن لەشكەرى ئەلمانى لاوازبۇون، ھەرچەندە ياخشىراپبوو
كۆ وەلاتى ئەلمانىا ل سەر لېقا كەفتى بۇولى ھىتلەرى قەت خۇب دەستقە بەرنەدا،
سەرەپرای شكەستنیي مەزن و زيانىي لەشكەرى و كەرسىتى يىيىن مەزن لى ئەلمانىا شىا ژبۇ
ماوى دوو سالىيىن دىزى ل سەر شەپرى يابەردەوام بىت.

ل دوماهىيى ل 30 نيسانا 1945 ھىتلەرى خۇب كوشت و پشتى هيڭىي ب
حەفيتەكىي وەلاتى ئەلمانىا كەفت.

ل سەرددەمى دەستەھەلانتا ھىتلەرى، ئەلمانىا رابوو ب ۋىنافىرنا رەگەزى مەرقۇايەتىي
كۆ ج وەكەھەف وەكى وي د دېرۈكى دا نەبۇون، ھىتلەر گەلەك يىي تۈندرەپ بۇو ژبۇ رەگەزى
"ئارى" و دەرى جوهىيان بۇو، ئارمانجا وي سەرەتكى ئەبوبوو ھەمى جوهىيىن ل دونيابىي
بىكۈزۈت. ل سەرددەمى وي ئەلمانىا چەندىن سەربازگەھەيىن كوشتنا جوهىيان فەكربۇون، ل
قان سەربازگەھان چەندىن ژورىي مەزن ھەبۇون و جوهى ب كوم دكىرنە تىقە و ب گازىي
ژەھراوى د كوشتن، د وان سالىيىن كىمدا وي نىزىكى شەش مiliون جوهىيان كوشتن.

ل سەرددەمى وي جوهى ب تىنى نەبۇونە ئارمانجا وي، بەلكو وي ھزمارەكا مەزن ياخى
سەركەدە و خەلکى دى يىي بىيگۈنەھەتاتنە كوشتن، ھەلبەت ھىتلەرى ئەمە چەندە د ماوى
شەپى دا ئەنجام نەددا بەلكو كوشتارگەھەيىن وي ب شىۋەھەيەكىي ھېمەن و ل سەر خۇب كاردەك كۆ
ب شىۋەھەيەكىي تەمام د سەربەخۇبۇون و پەيوەندى ب لەشكەرىيەت نەبوبو، پەتىيا كەلەخىن
كوشتىيان د پىشەسازيا دروستكىرنا سابىيىن دا دهاتنە ب كارئىنان، ھەتا ل وي دەمى ئەلمانىا
تۈوشى كىمبۇونا ژىيەرین سووتەمەنىي ژى بۇولى ترۆمبىلىيەن فەگۇھاستنا كەلخىن مريان
ب شىۋەھەيەكىي پىكۈپىك كارى خۇب دكىر.

زېھر چەندىن ئەگەران، ناۋودەنگىيا ھىتلەرى ھەتا دەمەكىي درېز دى مىنيت:

ئىيڭىك: ھىتلەر دەھىتە نىاسىن ب درىنەتلىرىن مەرقۇ د دېرۈكى دا، ھەكە ھەردوو
ئىيمپراتور "نېرۇن" و "كالىگوالا" ھەتا بەرى چەرخى بىستى ژى درىنەتلىرىن مەرقۇ بن د
دېرۈكى دا، لى ھەكە ئەم وان دگەل ھىتلەرى ھەقېھر بکەين دى بىننەن كۆ كارىن وان ل
پىش يىيىن ھىتلەرى ۋى وەكى چېكەكا ئاڭى بۇون ژەدرىيائى.

دورو: نافن هیتلەرى د دىرۈكى دا ھاتىيە توماركىن ودى ئىكەم كەسى چىرسكا
شەرى جىهانى يى دووئى ھەلكرى كو مەزنلىقىن شەپبۇو د دىرۈكى دا ھاتىيە توماركىن و
بووې ئەگەر رېكى ل ھەلكرنا چەندىن شەپپىن دى قەكمەت.

سى: ناۋىدەنگىا هىتلەرى دى ژېھر چىرۆكا ژيانا وى يا سەير و پېرى نەيىنى ھەر
مېنىت ژېھرکو ئەو بۇ خۇ كەسەكى نەمساوى بۇو نەك ئەلمانى، بەرى ھىنگى ج سەربورىن
سياسى و پارە و پەيوەندى نەبۇون لى د ماوى كىمەت ژ 14 سالاندا شىا بېيتە سەركىرىدى
مەزنلىقىن ھىزى لەشكەرى ل سەر وېي عەردى، ھەردىسان شىانىن وى يىن گوتاربىيىنى
گەلەك د مەزن بۇون و ھەر زوئى شىا كونترۇلى ل سەر خەلکى بىكەت و ب خۇفە گىرىدەت
لەورا ژى دەھىيە نىياسىن باشتىرىن گوتاربىيى د دىرۈكى دا.

Plato. ئەفلاتون

(ب.ز. 370-427)

ئەفلاتون

ئەو فەيەسۇفى پەر ئ 23 چەرخان كارىگەرى ل سەر شارستانىيا رۇزئاڭايى كرى

ئەفلاتون ئەو فەيەسۇفى گرىگى بۇو يى كۆ دەستپېيکا فەلسەفا سىاسى ل رۇزئاڭايى ل سەر ھىزىبىرىن وى ھاتىيەدانان زىيەبارى دەستپېيکا ھىزرا ۋەشىتى و خوداوهنى. بۇ پەر 2300 سالان ھىزىبىرىن قى فەيەسۇفى ل سەرانسىرى جىهانى ھاتىنە خۇاندىن لەورا دەھىتە ھەزىمارتن مەزنتىن ھىزىمەندى رۇزئاڭايى.

ئەفلاتون ل سالا 427 بەرى زايىنى ل بازىرى ئەسىنە ڈايىكبوویە. ھەر ژ بچووكاتىا خۆ فەيەسۇفى مەزن سوکرات نىاسى و بۇونە ھەقلىيىن ئىيىك، ل سالا 399 بەرى زايىنى سوکرات د ژىي 70 سالىي ژلائى دەستتەھەلاتدارىن وى سەردەمەيىھ ب تاوانا سەردابىندا مېشكى گەنجان ھاتە سىدەدارەدان، قى چەندى كارتىكىرنەكا مەزن ل سەر ئەفلاتونى كر زېركو ب دىتنا وى سىدەدارەدان سوکراتى ئانکو سىدەدارەدان ديموکراتىي بۇو.

پشتى ھينگى ئەفلاتونى بازىرى ئەسىنە بجه ھىلا و بۇ ماوى پەر ئ 12 سالان ژيانا خۆ ل دەرقەمى وەلاتى بوراند، ل سالا 387 بەرى زايىنى جارەكا دى زقىرى بازىرى ئەسىنە و قوتابخانىيەكا ئەكادىمېي ۋەكىر، قى ئەكادىمېي بۇ ماوى پەر ژ نەھ چەرخان كارى خۆ بەردەواام دكىر و ھەزىمارەكا مەزن يا قوتابىيان لى د خۇاند، ژ مەزنتىن قوتابىيىن ئەفلاتونى، فەيەسۇفى ناڭدار ئەپىستۇ بۇو كۆ دەمىن ھاتىيە قى ئەكادىمېي ژىي وى 17 سال بۇون. ئەفلاتون د ژىي 80 سالىي دا ل سالا 347 بەرى زايىنى وەغەركر.

د ژيانا خۆدا ئەفلاتونى نىزىكى 34 پەرتۈوكان بەلاقىرىبۇون كۆ پەتىيا وان دەربارە سىاسەت و پەھۋەت و سەرەدەرى و كاروبارىن ئولى و خوداناسىي بۇون، ئىيىك ژ گىنگەتىن پەرتۈوکىي ئەفلاتونى ب ناڭى "كومار" بۇو كۆ تىيدا بەحسى جقاڭەكى نمۇونە دكىر يى كۆ وى خەون پېقە دىيتىن.

ئەفلاتۇنى ھزر دىكى باشتىن حکومەت ئەو حکومەتن يى ل سەر بىنەمايىھەنى
ئەپىستوگراتى دەھىنە دامەزرانىدىن، ل ۋىرىٽ مەرەمە وى ئەو نەبۇو كەسىن ئەپىستوگراتى
يانىز ئەو شاھىن دەستەھەلات ب شىۋەھەنى بۇ ماى دەستەھەلات بىگرنە دەست،
بەلكو مەرەمە وى ئەپىستوگراتىيا ھزروپىران بۇو ئانكۇ دەستەھەلات بىكەفيتە د دەستى كەسىن
ژەھىزى و چەلەنگدا.

ل ۋىرىٽ نابىت ئەف كەسە ل سەر بىنەمايىھەلىبزارتىنان يان راپرسىيان بېيتە
دەستنىشانكىن بەلكو ب رېكا ھەلىبزارتىنهكا پىكگۇھۆرك دنافبەرا دەستەھەلاتداران بخۇفە
بىت، ئەف كەسىن دەھىنە ھەلىبزارتىن دى بىنە پارىزقانىن وەلاتى و دېيت ئەو كەسىن دى ژبۇ
ناڭ حکومەتى ل سەر بىنەمايىھەلىبزارتىن.

ھەردىسان ئەفلاتۇنى ھزىدەر دېيت دەلىقەيەكا يەكسان ژبۇ زەلام و ئافەتان
بېيتەدان د پىقەبرىنا كاروبارىن وەلاتىدا. ژبۇ پەيداكرنا دەلىقەيەكا يەكسان ل ھەمبەر
ھەمى كەسان، ل سەر دەولەتى پىدەفيه زاروكان ب خۇدان بىمەت، دېيت ئەف زاروکە وانەيىن
ودىزى و شىانىن لەشىقە وەربىگەن و نابىت ژ وانەيىن موزىك و ماتماتىكى بېينە
بىبەھەركرن. ل دويىقدا دېيت تاقىكىن ل سەر ۋان زاروكان د ھەمى قوناغىيىن گەشەكرنا ژىي
واندا بېينە ئەنجامدا، قوتابىيىن نەسەركەفتى دېيت بېينە فەگۇھاستن ژبۇ خواندىن
نابورى و قوتابىيىن سەركەفتى ژى دېيت بەرددوام ژلايى دەولەتىقە بېينە پەرودەدەرن و
زېدەبارى و درگەرتىنَا وانەيىن ئاسايى دېيت وانەيىن فەلسەفى ژى بخوين.

پشتى ژىي ۋان زاروكان دگەھىتە 35 سالىي، دېيت دەولەت جارەكا دى بۇ ماوى
15 سالان وان فيرى ھونمەرى كارگىرى و پىقەبرىنا كاروبارىن وەلاتى بىمەت و ئەو كەسىن
سەركەفتى ب تىنى دى ژەھىزى هندى بىن بىنە پارىزقانىن وەلاتى.

دېيت كارى پارىزقانىن وەلاتى ب شىانىن ھەمى كەسانقە نەبىت يانىز ھەمى
كەسان حەز ل سەر نەبىت ژەرکو نابىت ئەف پارىزقانە بىنە كەسىن دەولەمەند بەلكو
دېيت كىم پارە و مال ھەبىت، ھەردىسان دېيت مووجەكى كىم ژى بۇ بېيتە تەرخانكىن و
نابىت وان ژيانا خۇ ياتايىبەت ھەبىت و ژيانا ھەۋىنىي پىككىن بەلكو دېيت ھەمى
پىكقە بخۇن و بېين.

ئەگەر ئەف چەندە ھاتە بجهىننان ل وى دەمى كومارەكا نموونەيى يان وەلاتەكى نموونە دىھىتە دروستكىن.

ئەف پەرتۈوكە بۇ ماۋى پت 23 سالان ژلايى خەلکىقە دهاتە خۇاندىن، سەپەرەپاھىدا ھەمە جوريا دەستەھەلاتى ھەر ژ سەردەملى ئەفلاتۇنى و ھەتا سەردەملى ئەفروكە، لى ھەتا نوکە ج كەسان ئەف سیاسەتا فى كومارا نموونەيى بجهىنەئىنايە ياكو ئەفلاتۇنى خەون پېقە دىيىتن، د ھەما دەمدا ئەف كومارا ئەفلاتۇنى نەبۈويە بنىاتى داناناج سىستەمىن سىاسى ل جىيەنلىقە.

لى نابىت ئەم وى چەندى ۋەشىرىن كۆ ھەندەك حكومەتىن ئەورۇپى دەپبرىنى ژ وىنەيەكى سادە يى كومارا ئەفلاتۇنى دەكەن، بۇ نموونە ھەۋچۈونەك دنافبەرا كاودانىن دىرا كاسولىكى ل چەرخىن ناھەپاست ل ئەورۇپا و تەخا پارىزقانىن وەلاتى ل كومارا ئەفلاتۇنى ھەيە، چونكى دىرا كاسولىكى ژ ھەندەك قەشەيان پېكەتات كۆ وان خۇ ئىكۈ دوو د ھەلبىزارت و ھەمى ل سەر فيرّبۈون و خواندىن فەلسەفى مەزن بۇون، ل دەستپېكى ۋان كەسان بىيى جوداھى دەست ب خۇاندىن كربوو پشتى ھينگى ژيانا خۇ ھەمى ژبۇ خزمەتكىرنا دىرى تەرخان كربوو و ژيانا ھەۋزىنىي پېك نەدئىنا.

زلايەكى دېقە پارتا شىوعى ل ئىكەيا سوقىيەتا بەرى گەلەگ خالىن ھەۋپىشك دگەل پارىزقانىن كومارا ئەفلاتۇنى ھەبۈون، ھەردىسان لىكچۈونەكا مەزن دنافبەرا دانەرىن دەستورى ئەمرىكا و دەستەھەلاتدارىن كومارا ئەفلاتۇنى ھەنە ڇېرىكى ۋارمانجا فى دەستورى ئەمەن وان بەھەريان ئاشكەرا بىھەت يىن شىيانىن ب رېقەبرىدا كاروبارىن گەلى ئەمرىكا ھەين.

د فى لىستى دا مە ناھى ئەفلاتۇنى دانايە پشتى ناھى قوتاپىسى وى ئەرىستۇى، ئەگەرى وى بۇ ھندى دزقەرىت كۆ ئەرىستۇ فەيلەسۋەكى خۇدان مىشىكەكى زانسى و پراكىتكى بۇو و ئىك بۇو ژ وان زانايىن كارىگەرىيەكا مەزن ل سەر ھىزرا مەرقاپايدىتى كرى، لى د ھەمان دەمدا ناھى ئەفلاتۇنى بەرى ناھى ھەندەك ھىزرمەندىن دى ھاتىيە دانان وەك "جۇن لوڭ" يى ئىنگلەيزى و "تۆماس جىفرسون" ئى ئەمرىكى و "فۇلتىر" ئى فەنسى، ئەگەرى فى چەندى بۇ ھندى دزقەرىت كۆ ھەزروبىرىن ۋان فەيلەسۋەن ب تىنى بۇ ماۋى ئىزىكى دوو ھەتا سى چەرخان كارىگەرى ل سەر ھىزرا ئەورۇپى كرييە لى ھەزروبىرىن ئەفلاتۇنى بۇ ماۋى پت 23 چەرخان كارىگەرى ل سەر شارستانىدا رۇزئىڭايى كرييە.

Oliver Cromwell 41. ئوليفهر كروموييل

(1599-1658)

ئوليفهر كروموييل

ئەو سەركىرىدى حۆكمى پەرلەمانى ل ئىنگلتەرا دانى

ئوليفهر كروموييل ئەو سەركىرىدى سیاسى بۇو يى كۈشىيەتلىك پەرلەمانى ل شەپەن ناخخۇبى ل ئىنگلتەرا سەربىيختى، دەھىتە هەۋماتن بەرپرسىيارى ئىكى يى كۈشىيەتلىك ديموكراتيا پەرلەمانى بىكەتە شىۋەدەك ژ شىۋەدەن حۆكمەنلىقى ل ئىنگلتەرا.

كرۇمۇييل ل سالا 1599 ل بازىرى "هنگتون" ل وەلاتى ئىنگلتەرا ژايىكبوو، دەمى گەھشتىھ ژىن گەنجاتىن وەلاتى وى تۈوشى گەلەك ھەۋپەكىن ئائىنى بۇو و چەندىن شەپەن ناخخۇبى پەيدابۇون، كرمۇييل كەسەكى گۈندى بۇو و گەلەك ب ئائىنى ۋە ھاتبۇو گىرىدان. ل سالا 1626 وەك ئەندام پەرلەمان ھاتە ھەلبىزارتن لى ۋى چەندى گەلەك نەۋەكىشا ژېرکو شاه چارلىز ئىكى بىرياردا پەرلەمان بەھىتە ھەلۋەشاندىن و ئەو بېيتە دەستتە لەتدارى ئىكانە ل وەلاتى و ژېلى وى كەس بىرياران نەدەت.

ۋى شاهى نەشىا ج پەرلەمانىن دى ب دانىت ھەتا سالا 1640 ئەۋۇزى پشتى كۈشىيەتلىك مەزن بۇوى و بىرياردا شەپەن دىزى وەلاتى ئۆسکوتلەمندا بىكەت و لى ۋى پەيدابۇون كرمۇييل ژى ئىك ژ ئەندامىن وى بۇو داخاز ژ شاهى كر حۆكمەنلىقى وەلاتى بەرەڭ دىكتاتورىيەتى فە نەبەت لى وى گوھنەدا فى بىريارى لەورا شەپەكى ناخخۇبى دنافىبەر ئالىگەرلەن شاهى و پشتە قانىن پەرلەمانى پەيدابۇو.

ل وى سەرددەمى كرمۇييل بۇو ئىك ژ وان كەسىن بەرەقانى ژ دەستورى و پەرلەمانى كرى و دىزى شاهى راوهستىا، ل دويىدا فەگەریا گۈندى خۇ و ھىزەك سىارچاكان دروستكىر دا كو شەپەن شاهى بىكەن، د ماوى چوار سالىن شەپەن دا زىرەكىيا وى يَا سیاسى و لەشكەرى دىياربۇو. كرمۇيلى چۈنگ د دوو شەپەن مەزندا گىرا ئەۋۇزى شەپەن

"مارستون" ل تيرمه‌ها سالا 1644 و شهري "ناسى" ل خزيرانا يا سالا 1645 و ئەف شەرە ب سەركەفتىنا كرۇمۇيلى ل سالا 1646 ب دوماهى هاتن و شاھ هاته ئىخسىركرن و كرۇمۇيلى بۇو سەركەفتىتىن سەركىرىدى پەرلەمانى ل ئىنگلتەرا.

لى قى ئازادىي بۇ ماوەيەكى درېئر نەفەكىشىا ژېرکو ھەر زوي گەلەك ھىزىن سىياسى و لەشكەرى پەيدابۇون و دووبارە شەپىن ناخۇبىي دەستپېكىرن، ل وى دەمى شاھ چارلزى ئىكى رەھى و بزاڭىرن دووبارە ھىزىن خۇ رېكىيختى ل دووبارە تۇوشى شەستىنى بۇو و شاھ ل سالا 1649 هاته سىدارەدان.

پشتى هيڭى بىرەتانيا بۇو وەلاتەكى كومارى كو ئەنجومەنى دەولەتى ب سەركەدایتىا كرۇمۇيلى حوكىمانى ليكىر، ل دووبارە پاشتەقانىن شاھى ل وەلاتىن ئىرلەندا و ئۆسکوتلەندا ب سەركىشىا كورى شاھ چارلزى ئىكى كومبۇون و بىياردا شەپى بىكەن لى كرۇمۇيلى ب ھىزەكە لەشكەرى ياخۇن ھېرىشكەر سەر ۋان كەسان و پشتى چەندىن شەپىن خويناوى شىا ل سالا 1652 ب سەر ھەممى دوزمنىن خۇ ب سەركەفيت و ل وى دەمى دەلىقە بۇ پەيدابۇو حکومەتەكا نۇو ب دامەززىنېت، ل ئارىشەك كەفته بەر سىنگى وى دەۋۇزى ئارىشا داناندا دەستورى قى حکومەتى بۇو.

سەرەتاي سەركەفتىن مەزن يېن كرۇمۇيلى د ڇيانا خۇدا توماركىرىن لى ھەر نەشىا ئارىشا دەستورى چارەسەربكەت و ھەۋرىكىيەن دنافبەرا پاشتەقان و دوزمەن خۇدا چارەسەر بىكەت.

ئەگەرئى قى چەندى ڙى بۇ ھەبۇونا ھەۋرىكىيەن ئايىنى دنافبەرا رېبازىن پرۇتستانى و كاسولىكى دا دزفرىن و ۋ ئەگەرئى ۋان ھەۋرىكىيان سى جاران پەرلەمان هاتەدانان. ھەر چەندە پشتى هيڭى پەرلەمانى دوو دەستور دانان لى خۇ ئىك ڙ وان نەھاتە بجهەنinan. كرۇمۇيلى نەچاربۇو وەك سەركەدەيەكى لەشكەرى يې دكتاتور رەفتارى بىدەت سەرەتاي بزاڭىن وى يېن بەرددوام ژبۇ دامەززىندا حکومەتەكا ديموکراتى و داناندا دەستورەكى.

دنافبەرا سالىن 1653 ھەتا 1658 ناسنافى لوردى پارىزقانى وەلاتى ب كرۇمۇيلى هاتەدان، د ماوى ۋان پېنچ سالاندا كرۇمۇيلى حوكىمانى ل وەلاتىن ئىنگلتەرا و ئىرلەندا و

ئوسکوتلهندا دکر و بزافکرن تا راپدیهکی دەستهەلاتەکا دادپەروهانه بکەت چەندىن ياسايىن كەن گوھارتىن و چەندىن چاكسازى د شىۋاھى خواندىن و فيركرنى ئەنجامدان.

قى سەركىرىدى باودىريەكا تەمام ب لىپبورىتنا ئايىنى و پىكقەزىيانى هەبۇو لەپە بىياردا جوھى ب زەپنەنەنەنگلەتمەرا و ب شىۋىدەتكى ئازاد رېۋەسمىيەن خۇ يېن ئايىنى ب گىرەن كو بەرى ھينگى ب سى چەرخان ژلايى شاھ ئىدواردى ئىكى ھاتبوونە دەرىخستن.

ھەردىisan كرۇمۇيىل خۇدان سىياسەتەکا دەرقە يا سەركەفتى بۇو، لى ل سالا 1658 پشتى تۈوشى نەخۆشىما مەلارىايى بۇوى وەغەركر.

پشتى مەرنا وي، كورى وي يې مەزن "رېچارد كرۇمۇيىل" ھاتە سەر كورسىكا دەستهەلاتىن لى سالا 1660 دووبارە شاھ چارلىزى دووئى شىيا بەيتە سەر حۆكمى لى ب ج دەنگان نەشىيا ھەۋىرلىكىيا پەرلەمانى بکەت.

زېيدەرىن دېرىوكى خۆيا دەكەن كو كرۇمۇيىل كەسەتكى دلسوزبۇو و رېزەكە مەزن ل پەرلەمانى دىگرت لى كاودانىن وي سەردىمى ئەو نەچاركەر ھندەك گوھۇرېناب بکەت يانزى نەشىيا ھەمى كەسان ژ خۇ راپى بکەت، ھەردىisan ب ج دەنگان حەز نەدەك بېيتە كەسەتكى دكتاتور لەپە خۇ نەكەرە شاھى ئىكى ل وەلاتى بەلكو سەركەدىيەكى لەشكەرى يى زىرەك و چەلەنگ بۇو شىيا سەركەفتىن مەزن تومار بکەت.

42. ئەلیکساندەر گپراھام بیل Alexander Graham Bell

(1847-1922)

ئەلیکساندەر گپراھام بیل

ئەو زانایی بۇ ئىكەم جار ئاميرى تىلەfonنى داهىنai

ئەلیکساندەر گپراھام بیل ل سالا 1847 ل بازىرئى "ئەندەنبەرە" ل وەلاتى ئۆسکوتلەندا ژدایكبوویە، ھەرچەندە ئەو ب شىوهىيەكى رېكوبىيەك نەدچوو قوتابخانى لى پشتى ھىنگى شىا خۇ ب خۇ فيرى خواندن و نفييسينى بكتە و ببىتە كەسەكى زىرەك و پەوشەنبىر، ھىشتا ل دەستپىتىكا ژىي خۇ گەلەك گرنگى ددا توماركرنا دەنگى خۇ و ئەق چەندەزى بۇ كەسەكى وەكى وي ياخشىي بۇ ۋېبرەكى بابى وي ماموستايىكى تايىبەمەند بۇو د بوارى خواندىدا دەنگى دا و چەوانىيا فېركرنا ئاخفتى.

ل سالا 1871 گپراھام بەرەف بازىرئى "بۆستون" ل وىلايەتا ماساشويست ياخشىي بۇو و ل سالا 1882 شىا ناسناما ئەمرىكى ب دەستخۇفە بىينىت، ل ئەمرىكى گپراھامى ئىكەم پىنگاڭ بەرەف داهىنانا ئاميرى تىلەfonنى ھافىت و ل سالا 1876 ئەق داهىننانە ب نافى وي ھاتە توماركرن، لى تىشى گەلەك سەير ئەوبۇو كەسەكى دى ب نافى "ئىليشا گرائى" ھەمان داهىننان د وى پۇزى دا ب نافى خۇ توماركرلى ئەۋۇزى ب چەند دەمئەزىرەكان پشتى گپراھامى.

پشتى گپراھامى باودىناما داهىناني ب دەستخۇفە ئىيناي، داهىنانا خۇ ل پىشانگەھا نېقىدەلەتى ل فيلادەلپيا بەرچاڭىر كۆھر زوى گرنگىيەكە مەزن ژلايى زانا و بازىگانانقە پى ھاتەدان، ل دويىقدا گپراھامى و ھەۋالىن وي كومپانىيەك ژبۇ بەرھەم ئىينانا ئاميرىن تىلەfonنان دامەزراند و ھىدى ھىدى ئەق ئاميرە كەفتە بەر دەستى خەلکى.

ل وى سەرددەمى گرەهام و ھەقزىنا خۇ خودانىن 15٪ ژ پشکىن فى كومپانىي بۇون، لى ژېھرکو وان نەدزانى پشتى ھينگى داھاتىي فى كومپانىي دى پارهىيەكى گەلەك مەزن لەورا وان ھەر پېشكەكا خۇ ل كومپانىي ب 250 دولاران فرۇت، لى ژېھرکو وان گەلەك لەز د فروتنا پشکىن خۆدا كر لەورا ئەو نەشيان پارهىيەكى مەزن ب دەستخۇفە بىيختە بەروۋاڙى ئەگەر وان ب تىنى بۇ ماوى سالەكى خۇ گرتبا دا بەرامبەر ھەر پېشكەكا خۇ ملىون دولاران ب دەستتە ئىين.

ھەرچەندە داهىنانا تىلەفونى گرەهام كرە كەسەكى گەلەك دەولەمەند لى ئەو ھەر يى بەرددوام بۇو ل سەر ۋەكۆلىنىن زانستى لەورا پشتى ھينگى شيا داهىنانەكا دى يَا زانستى تۆماربىكەت لى بەايى وى وەكى يى تىلەفونى يى گرنگ نەبۇو. ئىيڭ ژ وان كارىن گرەهام گەلەك پىيغەم مژىل بۇو ئەوبۇو كا چەوا دى شىئىت ھارىكاريما كەسىن كەر كەت دووبارە بشىئىن گوھ ل دەنگان بىت ژېھرکو ھەقزىنا وى يَا كەربۇو لەورا ب درىزلاھيا ژيانا خۇ بىزافا دىك ھارىكاريما وى بىكەت.

گرەهامى دوو كور ھەبۇون و دوو كج ھەبۇون لى ھەردوو كورىن وى ھېشتا ل ژىي زاروکىينى وەغەركرن، لى وى ل سالا 1922 وەغەركر.

گرنگىيا گرەهام بىلى بۇ ھندى دىزفېيت كو ئەو شيا ئاميرى تىلەفونى ب داهىنيت كو نەفروكە بۇويە ئىيڭ ژ ئاميرىن ھەرە گرنگ و پېلىقى بۇ مەرۆڤان و كارىگەرەيەكا بى وينە ل سەر ژيانا مە كرييە. ل وى دەمى داهىنانا تىلەفونى ھېزەكە مەزن و كارىگەر ل سەر ژيانا مەرۆڤان پەيداكر

دناف لىستا كەسىن كارىگەر د دېرىوکى دا، مە ناقى گرەهام بىلى دانايە پشتى ناقى داهىنەرە ئاميرى راديوىنى ماركۇنى، ژېھرکو ئەو داهىنانا ماركۇنى ئەنجامدای گەلەك گرنگەر و مەزنتر و كارىگەر تېبۇو ژ داهىنانا گرەهامى، زىدەبارى ھندى كو گرەهامى مەفایيەكى مەزن ژ ۋەكۆلىن و ئاميرى راديوىنى وەرگرت ھەتا شىاي ئىكەم ئاميرى تىلەفونى دروست بىكەت.

Alexander Fleming 43

(1881-1955)

ئەلیکساندر فلامینگ

ئەو زانایی بۇ ئىكەم جار دەرمانى پەنسلىنى ئاشكەراڭرى

ئەلیکساندر فلامینگ ل سالا 1881 ل بازىرئ "لوگفيلد" ل وەلاتى ئوسكوتلەندى ژايىكبوو، پشتى دەرچوونا وى ژ قوتابخانەيەكا پزىشى ل بازىرئ لەندەن، ئىدى دەست ب ئەنجامدانان ۋەكولىيان كر.

ل دويىدا وەك بريپېچەك پېشكدارى د شەپى جىهانى يى ئىكى دا كر. ل وى دەمى فلامينگى تىبىنيا هندى كر كو پتىيا ئەو كەرسەتىيەن ژبۇ يافىزىكىن بىرىنلىن سەربازان دەھىنە ب كارئىننان زيانىن وان گەلەك مەزنەرن ژ مفایىن وان ژبەركو ئەف كەرسەتىيە زيانى پت دەگەھىنە خانەيەن لەشى ژ بەكتىيا و ميكروبان، لەورا وى ھزرا خۆ د هندى دا كر كا چەوا دى كەرسەتىيەكى دروست كەت ب تى كونترۇن ل سەر ميكروبان بىكەت و د ھەمان دەمدا زيانى نەگەھىنتە خانەيەن لەشى مەرۋى.

ل سالا 1922 و پشتى ب دوماھى هاتنا شەپى جىهانى يى ئىكى دووبارە چوو كارگەها خۆ و دەست ب ۋەكولىيان كر هەتا كوشىا كەرسەتىيەكى ئاشكەرا بىكەت ب نافى "لايسوزايم" كەرسەتىيە ب شىوهىكى سروشتى ژلايىن لەشى مەرۋىقىھە دەھىتە رېئتن، ئەف كەرسەتىيە تىكەلەكە ژ تفى و رۇندكان كۆ زيانى ناكەھىنتە خانەيەن لەشى بەلكو د دشىت ھۈزارەكە جورىن ميكروبان بىكۈزىتلى نەخۆشىخەختانە ئەف كەرسەتىيە نەشىت بەكتىريا يى زيانبەخش و مەترىسىدار بىكۈزىت. سەپەرلە ئاشكەرا كرنا وى لى دەگەل هندى ج كارىگەرىيەكە مەزن نەبۇو.

لى فلامينگ وى دەمى ناقدار بۇو پشتى كوشىا ب شاشىقە كەرسەتىيەنلى سالا 1928 ئاشكەرا بىكەت.

فلامينگ کەسەکى گىز و بى خىرەت بۇو تاقيقىگەدا وى يابچۇوك ھەممى گافا يابى سەروبەربۇو، رۆژەكى دەمى كومەكا زاناييان ل زانكۆيەكا دى سەرەداندا وى كرى داكو تەماشەئى كارىئىن وى بىكەنلى ل وى دەمى فلامينگى ج تشتى بەر دەست نەبۇون نىشا وان بدەت، بەلكو بەرى ھىنگى هندەك پلىيىن شىنكرنا بەكتريان چاندبوون و پشتى ژى ب دوماهى هاتى ھافىيەتبوونە دناف تەنەكا گلىشى دا لەورا ھەر زوي چوۋ ئەو پلىيت ژناڭ گلىشى ئىنانەدەر، ئاها ل قىرىٰ رۇيدانەكا سەير پەيدابۇو ئەۋۇزى پشتى كو ئەو پلىيت كىفکۈمى بۇوين و كەرروو⁽¹⁾ ل سەر شىنبۇوين.

ل سەر وى پلىيتا كىفکۈمى، ل دورماندورى كەرروويان دەقەرەكا رۆھن پەيدابۇو و ھەممى بەكتريايىن بەرى ھىنگى ل سەر شىنبۇوى مەرىبۇون، ب فى چەندى ژبۇ فلامينگى دىياربۇو كو ۋان كەرروويان كەرەستەك يى رېزىتى ھەتا بۇويە ئەگەرمى كوشتنا بەكتريان، پشتى ھىنگى ئەو شىا پىكەتانا فى كەرەستەئى ئاشكەرا بكمەت و نافى وى كرە "پەنسىلين"⁽²⁾. ھەرچەندە ئەف پەنسىلىينە دشىت بەكتريايىن زيان بەخش بکۈزىتلى ج كارتىكىرنىن خراب ناكەته سەر مەرۋە و گيانەودران.

ل سالا 1929 فلامينگى ئەنجامىن فەكۈلینا خۇ بەلاقىرن، لى ل دەستپېيىكى كەسى گرنگى نەدا ۋان ئەنجامان. ھەرچەندە فلامينگى دىياركىر كو دشيانىن فى كەرەستەى دا ھەيە د بوارىن پزىشىكى يىن مەترپسىداردا بھېتە ب كارئىيان لى ژبەركو ئەو نەشىابۇو پىكەكا ب سانەھى ژبۇ پەيداكرنا فى كەرەستەئى يان چەوانىيا دەرخستا وى ژ كەرروويىن پەنسىلىيومى دىياربکەت لەورا بۇ ماۋى پتەر ژ 10 سالان فى ئاشكەراكرنا وى ج گرنگىا خۇ نابۇو.

ل سالا 1930 دوو زانايىن بريتانى ب نافى "ھەوارد فلورى" و "ئارنسٹ چىن"ى فەكۈلینىن فلامينگى خۇاندىن و دووباره تاقيقىرنىن وى ئەنجامدان و ئەف كەرەستەنى نوول سەر گيانەودرەن تاقيقىگەھى تاقيقىر، ل سالا 1941 ژى كەرەستى پەنسىلىنى ل سەر نەخۇشان تاقيقىر، پشتى ھىنگى بۇ وان دىياربۇو ئەف جورى حەبكان كارتىكىرنەكا بى وينە د بوارى پزىشىكى دا ياخى.

(1) كەمروو = فطرييات

(2) وى نافىنى ماددهى كەرە پەنسىلين ژبەركو ئەف ماددەمە زلائىن كەمرووين پەنسىلىيومى Penicillium ھە دھېتە دروستىكىرن.

ب هاریکاریا حکومه‌تیئن ئەمریکا و بریتانیا کومپانییەن پزیشکی دەست ب دەرخستن و بەرهەمئینانا کەرسەتى پەنسلىنى ب بېرىگار مەزن كر، ل دويىدا کومپانى شيان هندەك رېکىن ب سانەھى ب کاربىن ژبۇ بەرھەم ئىنانا فى کەرسەتى کارتىكەر وچالاڭ و ب رېزەيەكە مەزن فېرىكە بازارى.

ل دەستپېتى پەنسلىن ودك چارھسەرى ژبۇ سەربازىن برىندار د شەراندا ھاتە ب کارئىنان و ل سالا 1944 حەبکىن پەنسلىنى ب سانەھى كەفتەنە بەر دەستى ھاولاتىيەن ئەمریکى و بریتانى و پشتى ب دوماھى ھاتنا شەرى جىھانى يى دووئى ل سالا 1945 ئىدى ئەۋەن بەكە كەفتەنە خزمەتا جڭاڭى دا و ل سەرانسەرى جىھانى ھاتە فروتن.

ئاشكەراکرنا حەبکىن پەنسلىنى ھاریکاريا زانىيان كر گەلهك جورىن دى يىن دەرمان و ئەنتىبايوتىكىان ئاشكەرا بکەن و بەرھەم بىن لى ھەتا سەرددەمى ئەفروكە ژى پەنسلىن ب شىوه‌يىن جوداجودا دەھىتە ھەڙمارتىن بەرەلەقلىرىن دەرمان ل سەرانسەرى جىھانى.

گرنگىا حەبکىن پەنسلىنى ھەتا سەرددەمى ئەفروكە ژى بۇ ھندى دزفرىت كو بۇ گەلهك مەردەمىن پزىشکى دەھىتە ب کارئىنان، بۇ چارھسەركرنا نەخۇشىيەن زەھرى و سەيەلان و تايىن و نەخۇشىا دېفتيرىا و ھەدانىن چوك و گەھان و ھەودانىن سىيەن و ژەھراوېبۈونا خويىنى و نەخۇشىيەن ھەستىكىان و تىفوپى و گەلهكىن دى دەھىتە ب کارئىنان. د ھەمان دەمدا ج مەترىسى ل زىدە ب کارئىنانا حەبکىن پەنسلىنى نىنە ب تىن ھندەك كەس نەبن يىن ھەستىيارى ژ دەرمانان ھەى ب تايىبەت كەرسەتى پەنسلىنى.

زېھرکو پەنسلىن بۇ ئەگەر ئەزگارىدا ملىونەها مەرقۇغان ل سەر رۇپىي عەردى و كارىگەریا وى ل پاشەرۇزى ژى دى يى بەرددەوام بىت لەورا ئەلىكساندر فلاپىنگ دى ھەر مىنيت كەسەكى مەزن و ناقدار د دېرەوکا مەرقۇقا تىيى دا.

رەنگە ھندەك دېرەوکەنلىقىس د وى باوهەرى دا بن كو رۇلى وان نۇژدارىن شيان رېكىن دەرخستن و بەرھەم ئىنانا پەنسلىنى دىاربىكەن چ كىمەت نىنە ژ رۇلى فلاپىنگى، لى ناڤى فلاپىنگى دى ھەر ل پېشىا ھەميان مىنيت زېھرکو ئەگەر ئەو نەبايە رەنگە ھەتا چەندىن سالىن دى پەنسلىن نەھاتبایە ئاشكەرا كرنى يانزى ھەما ب ئېكجارى نەھاتبایە ئاشكەرا كرنى.

فلامینگ د ژیانا خو یا ههقزینی دا گلهک یې بهختهودر بwoo و کورهکی ب تنى ههبوو، ل سالا 1945 شیا خهلاتى نۆبل ب دەستخوّفه بىنیت و ل دويىقدا كومپانیهك ب هەۋپىشكى دگەل ھەردۇو زاناييان "فلوري" و "چىن"ى دامەزراند، ل سالا 1955 وەغەركر

جوون لوک

ئەمۇ فەيلهسۇفى ئىنگلەزى جوون لوک ئىكەم كەس بۇو بىنەمايىن ديموکراتيا دەستورى دانايىن

فەيلهسۇفى ئىنگلەزى جوون لوک ئىكەم كەس بۇو بىنەمايىن ديموکراتيا دەستورى دانايىن، فەلسەفا وى كارىگەرىيەكا مەزن ل سەر دامەز زىنەرىن وىلايەتىن ئىكىرىتى يىن ئەمرىكا و سەركەرىدىن شۇرەشا فەرەنسى ھەبۈون.

جوون لوک ل سالا 1632 زايىنى ل بازىرە "پينگتون" ل ئىنگلتەرا ژايىكبوو، خواندنا خۇ ل زانكۆيا ئىكسفۆرد ب دوماهى ئىنایىھە و ل دويىقىدا شىا باوهەناما ماستەرە ل ھەمان زانكۆ بەدەستەھە بىنیت. ھەر ژ گەنجاتىا خۇ گەلەك گەنگى ددا خواندۇن و زانسى، دەمى ژىيە وى بۇوە 36 سال ھاتە ھەلبىزارتىن وەك ئەندام د كۆمەلە شاھانە ل ئىنگلتەرا و بۇو ھەفائى كىميازانى نافدار "رۆبەرت بوييل"ە و ل دويىقىدا بۇو ھەفائەكى نىزىك يى زانايى مەزن "ئىسحاق نیوتون"ە.

ھەرچەندە گەلەك حەز ژ زانسى پېشىكى دكر و شىا باوهەناما بە كالوريوسى د زانسىن پېشىكى دا بەدەستەھە بىنیت لى پشتى ھينگى بۇ دەمەكى كىم وەك نۇۋەدار كاركىر، خالا وەرچەرخانى د ژيانا لوکى دا ھينگى پەيدابۇو دەمى لورد "شافتسبىرى" نىاسى و ل دويىقىدا بۇو سكرتىير و نۇۋەدارى وى يى تايىبەت. شافتسبىرى خۆدان كەسايىتىيەكا ب ھىز و مەزن و ھزر ۋەتكىرى بۇو، ھەرچەندە بۇ ماوهەكى شاھ چارلىزى ئەمۇ زىندانىكىر لى ل سالا 1682 شىا ب رەھفيت و بچتە وەلاتى ھولەندادا و ھەتا دوماھىيا ژيانا خۇ ما ل وېرى.

پشتى ھينگى جوون لوک ژى ۋېھىر ھەفائىنیا وى يى ب ھىز دگەل لوردى و ژېھر بوجۇونىن وى يىن سىياسى پەھلى وەلاتى ھولەندادا و ما ل وېرى ھەتا شۇرەشى شاھ "جىمسى دووئى" ئىخستى كو پشتى شاھ چارلىزى دووئى ھاتبۇو سەر حۆكمى. پشتى ھينگى لوک ل سالا 1689 ۋەتكىرى ئىنگلتەرا و ل سالا 1704 ۋەغەر كىر لى ژيانا ھەۋزىنېنى پېكەنە ئىنابۇو.

ئەو پەرتوووكا جۇن لۆك كريه فەيلەسۈفەكى نافدار، پەرتوووكا " گوتارەك ل دور تىگەھشتىن مەرۆڤى " كول سالا 1690 ھاتبوو بەلاقىرن. دەقى گوتارى دا ۋەكۈلىن ل سەر بىنیات و سروشت و سەنورىن زانىنا مەرۆفايەتىي كربوون، بوجۇونىن لۆكى تاقىكىرىنىن زانسى بۇون، لۆك ب فەلسەفا دوو كەسان يى داخباربۇو ئەۋۇزى فەيلەسۈفى ئىنگلەيزى " فرانسيس بەيکۈن " و فەيلەسۈفى فەرنەنسى " رېنى دىكارت ".

بوجۇونىن لۆكى كارىگەرلى ل سەر گەلەك كەسان كر وەك قەمشى ئىنگلەيزى " جۇرج باپكلى " و فەيلەسۈفى ئىنگلەيزى " دېقىد ھيوم " و فەيلەسۈفى ئەلمانى " نوييل كۆنت ". هەرچەندە ئەڭ پەرتوووكا لۆكى دەھىتە ھەزمارتىن باشتىرين كارىن وي يېن فەلسەفى و ئىك ژ نافدارتىرين پەرتوووكىن فەلسەفى د دىرۈكى دا، لى ئى پەرتوووكا وي كارىگەرلەك كېم ل سەر ۋىدانىن سىياسى ھەبۇو، د ۋەكۈلىنەكا خۇ دا ب نافى " نامەك دەربارە لېبورىنى " كول سالا 1689 ھاتە بەلاقىرن، لۆكى دياركربوو كو نابىت ب ج رەنگان دەولەت مايى خۇ ئازادىيا بىر و باوهاران دا بىكتە.

ھەرچەندە لۆك ئېكەم ھاولاتىي ئىنگلەيزى نەبۇو يى بانگەشە ڇبۇ لېبورىنا ئايىنى دنابىھرا پرۆتسانتا دا دىكى، لى ئەو بوجۇونىن نوو يېن وي پى بەرگرى و پشتەۋانىا لېبورىنا ئايىنى دىكى كارىگەرلەك مەزن ل سەر ھەستىن خەلکى و بوجۇونىن وان يېن سىياسى ھەبۇو، لۆك شىا لېبورىنا ئايىنى نەك تىن دنابىھرا رېبازىن جوداجۇدا بەلاق بىكتە، لۆكى ب تىن دا بەلاق بىكتە بەلكو شىا ئى لېبورىنى دنابىھرا ئايىنىن جوداجۇدا بەلاق بىكتە، لۆكى دەگوت نابىت ئەم سەرەددەرىي دەگەل كەسەكى بىكتەن ل سەر بىنەمايى بىر و باوهارىن وي يېن ئايىنى ۋېچىجىچ مەسيحى يان جوھى يان موسىلمان بىت.

نافدارتىرين كارىن لۆكى پەرتوووكەك بۇو بنا فى " دوو ۋەكۈلىن دەربارە حکومەتى " كول سالا 1689 ھاتە بەلاقىرن، د ئى پەرتوووكى دا وي بوجۇونىن خۇ يېن تايىبەت ل دور ديمۆكراتىا دەستورى دياركربوون، ئى پەرتوووكى كارىگەرلەك مەزن ل سەر وان ملەتان ھەبۇو يېن ب زمانى ئىنگلەيزى د ئاخفتىن.

لۆكى باوهارى ب ھندى ھەبۇو كو ھەر مەرۆفەكى مافىن خۇ يېن سروشتى يېن ھەين، ئەڭ ماھە ب تىن نەبۇون كو وي كەسى مافى ڇيانى يى ھەى بەلكو مافى ئازادى و ڇيانەكا خوش و بەختە وەر يى ھەى. ھەردىسان لۆكى دياركىر كو كارى حکومەتى ئەوهە

خەلکى ب پاپىزىت و بەرەقانىيى ژ ئازادى و سامانىيىن وان بكمەت و ئەف تىورە نافكەر ب "حۆمەتا زىرەقانى ب شەقى بۇ خەلکى"

فەلسەفا لۆكى كارىگەرى ل سەر وان بنەمايان ھەبۇو يىين بۇوينە ئەگەرى پەيدابۇونا شۇرەشا ئەمرىكى، ھەردىسان كارىگەريا وي ل سەر سەرەوكى ئەمرىكى "تۆناس جىئەرسون"ى گەلەگ يا رۆهن و ئاشكەرابۇو، ھەردىسان بوجۇونىن لۆكى هاتنە ۋەگۇھاستن بۇ فەنسا و كارىگەرى ل سەر پەيدابۇونا شۇرەشا فەنسى كر. ھەرجەندە گەلەك كەسىن ناڭدارتر ژ لۆكى يىين ھەين وەك جىئەرسون و ۋولتىرىلى فەلسەفا لۆكى بەرى وان پەيدابۇو و كارىگەريا وي پەتى بۇ لەورا ناڭى لۆكى بەرى وان ھاتىيە دانان.

45. لودفيگ فان بتهوفن Ludwig van Beethoven

(170-1827)

لودفيگ فان بتهوفن

ئەم مۆزیکىزەننى پېشى كەربووی جوانلىقىن سىمفونىييەن مۆزىكى دانايىن

لودفيگ فان بتهوفن دەھىتە هەزىمارتن مەزنلىقىن ھونەرمەندى مۆزىكىزەن د دېرىوکى دا، ل سالا 1770 زايىنى ل بازىرى "بۇن" يى ئەلمانى ژايىكەبوویە. ھەر ژ بچووكاتى بەرھەدىا ھونەرى يا بى وىنە ل دەف دياربۇویە لى ئىكەم كارى وي فەدگەرىتە سالا 1783.

بتهوفن ھىشتا يى گەنج بۇو سەردانا بازىرى قىيەنا كر و ھەقنياسىن دگەل مۆزىكىزەننى ناڭدار موزاتى كر. ل سالا 1792 دووباره سەرەدا بازىرى قىيەنا كر و لېھر دەستى مۆزىكىزەن "ھايىدىن" دەست ب خۇاندىن مۆزىكى كر كۈل وى دەمى ناڭدارلىقىن مۆزىكىزەن قىيەنا بۇو، لى موزرات بەرى ھىنگى ب سالەكى مربۇو. پېشى ھىنگى بتهوفن ھەتا دوماھىيا ژيانا خۇ ما ل بازىرى قىيەنا كو دەتە هەزىمارتن پايتەختى مۆزىكى ل جىيەنلىقى.

بتهوفن د ژەنپەن ئاميرى پىانو يى دا گەلەك يى دەستەنگىن بۇو، د ھەمان دەمدا ماموساتايەكى مۆزىكىزەن يى زىرەك بۇو لەورا ھەر زوى كارىن وي يىن ھونەرى پېشىكەفتەن و بەربەلاقىبۇون، بۇ كەسەكى وەكى بتهوفنى يا ب زەممەت نەبۇو زويكا ناڭدار بىت ژەركو ھىشتا د ژى 20 سالىي دا بۇو گرنگىيەكە مەزن ب كارىن وي يىن ھونەرى ھاتەدان و خەلکى حەز ژى دەرى دەمدا مۆزىكىزەنلىقىن وي سەرەدمى ژى پېشەۋانىا وي دەرى، لى بەرى ژى وي بگەھىتە 30 سالىي ھىيىدى نىشانىيەن كەربوونى و ژەستىدا نەمىستا گوھلىيەن بەرى دەف دياربۇون لەورا ۋى چەندى ئەم تووشى بارۇدوخەكى دەرەوونى يى نەخۆش كر و وي ھەزى د خۆكۈشتەن دەرى.

ماوى ناڤبهرا سالىن 1802 ھەتا 1815 و دگەل زىدەبۇونا كەربۇونا وي ئىيدى خۇز ژيانا جڭاکى دوور ئىخسەت ژېرکو وي ھزردەر ئەو كەسەكى كىيم ئەندام و نەتەمامە، ھەرچەندە وي دەمى وي گەلەك پەيوەندىيەن دلدارى ھەبۇون لى دوماھيا ۋان پەيوەندىيەن ھەميان ياخەمناك و نەخۇش بۇو. لى ۋى ئارىشا وي ج كارىگەرېيىن خېتاب ل سەر بەھەرە يواي ھونەرى نەكر و بەردەوام كارىن جوان پىشىشىكىرن.

دەمى ژىي وي گەھشتىيە 40 سالىي ب تەمامى تووشى كەربۇونى بۇو لەورا ئىيدى نەچۈو ج ئاھەنگىن ھونەرى و موزىكى و ب شىۋىدەكى تەمام خۇز خەلکى و ژيانا جڭاکى دووركەفت و كارىن وي يىين ھونەرى كىيەتلى هاتن و ئىيدى ب زەممەت دەاتە دىتن. لى پاشى بتهۇقۇن مايه ب تىنى ئىيدى وي ھىزرا خۇ و بەرەباڭى پاشى خۇ دەر و بەلگە ل سەر في چەندى ژى ئەبۇو دەمى جارەكى گوتىيە رەخنەگەرەكى ئەز موزىكى بوتە نادروستكەم بەلکو ئەز بۇ بەرەباڭىن پاشى تە دروست دەكم.

ھەرچەندە جەھى داخى يە مەزنەتىن مەزىكىزەنلى جىهانى تووشى كەربۇونى بىت، لى پتىيا رەخنەگەر و موزىكىزەن دگەل ھندى بوجۇونى نە كۆ ئەو كارىن بتهۇقۇن د ماوى ژيانا خۇ يَا كەربۇونى دا پىشىكىرىن دەھىنە ھەزمارتىن باشتىرىن كارىن وي يىين ھونەرى.

بتهۇقۇن ل سالا 1827 د ژىي 57 سالىي دا وەغەر كر.

كارىن بتهۇنى پىكىدەين ژ 9 سىمfonيان و 32 سوناتىن سەر پىانوپىي و 5 كونسىرتىن سەر پىانو و كەمانى و ھەزمارتىن وەتەرى و موزىكا شانوگەريان و گەلەك كارىن دى.

بتهۇقۇن موزىكىزەنلى دەھىنەر و چەلەنگ بۇو و گەلەك كارىن وي يىين ھونەرى كارىگەرييەكا كويىر و درېز ل سەر بەرەباڭىن پاشى خۇ كريي، ژېرکو ئەو شىا چەندىن سىمfonىيابن بدانىت و بوارى وان بەرفەھ بکەت، ب ھارىكارىيا شىانىن وي يىين مەزن ل سەر بەرچاڭىرنا شىانىن ئاميرى پىانوپىي، ئاميرى پىانوپىي كەھىن ئىيىك ژ ئاميرىن موزىكى يىين ھەرە گرنگ.

بىتهۇقۇن ئەو موزىكىزەن بۇو يى شىايى موزىكى ژ قۇناغا كلاسيكى ب فەگۇھىزىتە قۇناغەكا رۇمانسى و ھەر ئەبۇو يى شىايى ھەزمارا ۋوركستراتىن زىدەبەتكەت لەورا مەزنەتىن بىتهقۇنى بۇ ھندى دزقەيت كۆ ئەو شىا جىهانى موزىكى بکەتە جىهانەكا رۇمانسى.

بتهوونی کاریگه‌ریه‌کا مهزن ل سه‌ر هه‌می موزیکژنین پشتی هینگی هه‌بوو ب تایبهت ل سه‌ر شیان و ره‌نگین وان یین هونه‌ری ودک "برامز" و "فانجر" و "شوبرت" و "چایکوفسکی". هردیسان وی ریک ل هه‌مبه‌ر ده‌رکه‌فتنا هندک موزیکژنین دیزی فه‌کر ودک "به‌رلیوز" و "ماله‌ر" و "ریچارد نیستراوس" و گله‌کین دی.

ژبه‌ر فی چه‌ندی ژی تشه‌کی سروشته‌یه کو بتهوون ژ قان هه‌می موزیکژنان سه‌رکه‌فتیتر بیت و نافی وی ب سه‌ر هه‌میان بکه‌فیت. هه‌رچه‌نده موزیکژن "یوهان باخ"ی هه‌مان ئاستی زیره‌کی و گرنگیا بتهوونی هه‌بوو، لی کارین بتهوونی پتر ببوونه جهی پ‌زامه‌ندیا خه‌لکی و خه‌لکی پتر حه‌ز کارین وی دکر.

ناهیتیه فه‌شارتن ئه‌و کاریگه‌ریا سیاسه‌تمه‌دار و ئه‌دیبان ل پشت خو هی‌لای گله‌ک مه‌زنتر و کاراتر بwoo ژ کاریگه‌ریا موزیکژنان له‌ورا نافی بتهوونی ژی پشتی نافی شکسپیری هاتیه‌دانان.

ئه‌گه‌ر ئه‌م هه‌فبه‌رکرنه‌کی دنافبه‌را کارین مايكل ئه‌نجلو و بتهوونی دا بکه‌ین دی بینین کو خه‌لک پتر گوهی خو دده‌نه موزیکی ژ چوونا وان بؤ ته‌ماشه‌کرنا پیشانگه‌هین شیوه‌کاری، ژبه‌ر فی چه‌ندی ئه‌م دبینین کاریگه‌ریا موزیکژنان ژ یا هونه‌رمه‌ندین شیوه‌کاری مه‌زنتر بوویه.

Werner Heiseberg 46. فېرنهر هېزنبېرگ

(1901-1976)

فېرنهر هېزنبېرگ

ئەمۇ زانايىن ياسايىن سەرەتكىيەن ميكانيكا كوانتمى دانايىن

ل سالا 1932 زانايىن ئەلمانى فېرنهر هېزنبېرگ شىا خەلاتى نۆپل د بوارى فيزىيائى دا بدەستخوّفه بىنىت ژېھر رۇلى وى يى گرنگ د پىشخستنا بوارى ميكانيكا كوانتمى كو دھىتە هەزمارتىن ئىك ژ مەزنترىن داهىنانىن مروۋاقيەتى د دىروكى دا.

فېرنهر هېزنبېرگ ل سالا 1901 زايىن ل ئەلمانيا ڈايکبۈويە، ل سالا 1923 شىا باوهىناما دكتورايى د زانسىتى فيزىيایاى تىورى ل زانكۆيا ميونيخ ب دەستخوّفه بىنىت، ل سالا 1924 ھەتا 1927 وەك هارىكار دگەل زانايىن فيزىيائى يى دانىيماركى "وينەلز بور"ى كاركىر. ل سالا 1925 ۋەكولىنىن خۇ دەربارە "تىورا كوانتم"ى بەلاقىرن و شىوازى "بنىاتى نەبۈونا پشتىستى" ل سالا 1927 دانا. ل سالا 1976 د ژىن 74 سالىندا وەغەركر.

ميكانيكا كوانتمى ئەمۇ لقى زانسىتى فيزىيائى يە يى كو گرنگى دەدته ياسايىن گشتى يىن كونتۇلى ل سەر لەپىنا تاشتىن كەرسىتى دەكتە. ل دەستپىكى سالىن چەرخى بىستى ياسايىن ميكانيكا كونتمى يىن وى سەرددەمى نەدشيان لەپىنا تاشتىن بچۈوك وەك گەرد و گەردىلەيىن كەرسستان شرۇفە بىكەت، ھەلبەت ئەڭ چەندەزى جەن دوودلى و مەندەھۆشىي بۇو ژېھر كو ئەڭ ياسايىد شىان لەپىنا تاشتىن مەزنتر ژ گەرد و گەردىلەيان شرۇفە بىكەن لى ج ياسايىن تايىبەت ژېھر تاشتىن بچۈوك نەبۈون.

ل سالا 1925 هېزنبېرگى هەندەك ياسايىن نوو دانان كو گەلهك د جودابۇون ژ وان ياسايىن بەرى ھىنگى نيوتنى دانايىن، پشتى ھىنگى هەندەك زانايىن دى هاتن و هەندەگ گوھۇرىن د تىور و ياسايىن هېزنبېرگى دا كرۇن كو بۇونە ئەگەر دشيانىن ۋان ياسايىاندا ھەبۇ لەپىنا تاشتىن مەزن و بچۈوك پىكىفە شرۇفە بىكەت.

ئىك ژ گرنگتىن بەرھەمىن تيورا ھىزنىپېرىگى د شروقەكىنا لەفينا گەرد و گەردىلەياندا، ئەو بنيات بۇ يى د گۇتنى "بنياتى نەبۈونا پشتەستىيىن، ل سالا 1927 شىوازى ۋى بنياتى ھاتەدانان و ئەف بنياتە دەيىتە ھەزماრتن مەزنلىرىن بنياتى كارتىكىن ل سەر دىريوكا زانستى سەرددەم كى، ھەردىسان ئەف بنياتە سنورەكى ژبۇ شىيانىن مەرفقى د پېغاناندا تىشىن دەورو بەردا ددانىت.

رەمانا ۋى بنياتى ئەمەد كۆ د شىيانىن مېشىكى مەرفقىدا نىنە ھەمى تاشتان بىزانىت، ھەردىسان د شىيانىن ويدا نىنە ھەمى تاشتان ب پېقىت، بەلكو ھەندەك تاشت يىن ھەين مەرفق نازانىت و نەشىت خۇ ژى پشتەست ژى بىمەت. لى دەڭەل ھەندى ژى ئەنجامىن ۋى بنياتى گەلەك د مەزن بۈون.

ئەگەر ياسايىن سەرەتكىيىن فىزىيائى پېڭەرىيى ل زانايىكى بىمەت ژبۇ بەھەستقەئىنالا ھەندەك پېزانىن ئەنگ و پشتەست خۇ ھەكە كاۋانىن ۋى زانايى چەند د گونجايى و نموونەى بن، رەمانا ۋى چەندى ئەمەد ئەو نەشىت پېشىبىنىيا لەفينا ج تاشتان ل پاشەرۇزى بىمەت، ئەف چەندە ھەندى راڭەھەينىت كۆ ھەر گوھۇرىنەك يان پېشىكەفتەنەك ل سەر ئامپازىن مەيىن زانست و زانىنى دا بەھىتەكىن، ھارىكاريا مە ناكەن ئەم ل سەر ۋى ئارىشى زال بېبىن.

بنياتى نەبۈونا پشتەستىيى وى چەندى خۆيا دەكتە كۆ زانستى فىزىيائى نەشىت ژ ھەندى زىدەت ئەنجامبىدەت كۆ ھەندەك پېشىبىنى يىن سەرزمىرىيارى ب تىن ھەبن.

بۇ نموونە ئەو زانايى فىزىيائى يى د بوارى تىكشىن ئەتومى دا كاردەكت، ب تىن دشىت پېشىبىنىيا ھەندى بىمەت كۆ ژ ھەر 100 ملىون ئەتومىن توخىمى راديومى، ب تىن دوو ملىون ئەتوم دشىن ل روژا دويىقدا تىشكى گاما ب ھافىزىن. ھەردىسان ئەو نەشىت پېشىبىنىيا ھەندى بىمەت كا كىز جورى ئان ئەتومان دى ئان تىشكىن ھافىزىت.

لى ئەم دشىن بىزىن ھەر چەند ھەزمارا ئەتومان زىدەبىت، نەبۈونا پشتەستىيى دى زىدەتلى ھىيت، و ھەر چەند ھەزمارا ئەتومان كىيم ژى بىت، نەبۈونا پشتەستىيى ھەر دى زىدەتلى ھىيت، ئەف تىورە گەلەك يا سەير بۇ ھەتا زانايى مەزن ئەنىشتايىنى ل دەستپېتىكى پەسەند نەكىر كر و گوت: مېشىكى من نەشىت ھەزرا خۇ د ھەندى دا بىمەت كۆ خۆدایى مەزن

یاریا ته‌پا سمر میزئ ب فی گمدونی دکهت. لی دگهل هندی ژی ج پیکین دی لبهر دهستنی زانیان نهبوون لهورا نهچاربوون فی تیوری پهسهند بکهنه یاكو زانا هیزنبیرگی دانای.

يا ناشکهرايه تیورا میکانیکا کوانته‌می کاریگه‌ریه‌کا مه‌زنتر ژ تیورا ریزه‌یی يا ئەنیشتاینی ههبوو، هەردیسان فی تیوری کاریگه‌ریئن فەلسەفی ژی ههبوون. ب هاریکاریا فی تیوری زانا شیان مایکرو‌سکوبیئن ئەلیکترۆنی و تیشکا لیزه‌ر و ترانزسته‌ری ب کاربینن. هەردیسان ژ ئەنjamیئن زانستی یېن گرنگ بیئن فی تیوری، بوارى فیزیا نافوکى و ھیزا نافوکى بودون. زیده‌بارى ب کارئینانا فی تیوری د بواریئن زانستیئن فەله‌کى و کیمیاپى دا، دیسان زانا پشت بهستنی دکهنه سەر فی تیوری ژبۇ زانینا تابىه‌تمەندىيئن تۆخمى هېلىومى د دۆخى شل و رۆهنداد و پیکهاتنا نافخوئى يا ستیران و موگناتىسى ئاسنى و تیشكىن نافوکى.

ل ۋېرى رەنگە پرسیارەك بەپەتكەن ئەۋۇزى مادەم تیورا كونته‌می هند يا گرنگ و کاریگه‌ربوو، بوجى مە نافى هیزنبیرگى نەدانال دەستپېيكى ليستا نافىئن كەسىن کاریگەر د دېروكى دا؟

ئەگەرئ فی چەندى ژبۇ هندى دزفرىت كو هیزنبیرگ زانايى ئىكانە نەبوو يى گرنگىي ب تیورا کوانته‌می د بوارى میکانىكىي دا داي بەلكو بەرى ھينگى گەلەك زانىيىن دى بزاقىئن مەزن كربوون وەك "ماكس بلانك" و "ئەلبېرت ئەنیشتايىن" و "وينەلز بور" و "لوى دېبروئ". هەردیسان پشتى ھينگى ھندهك زانىيىن دى گوھۇرين د فی تیورا ويدا كرن وەك زانايى ئەلمانى "ڈارفين شريد" و زانايى ئىنگلەيزى "دېراك"ى، لی دگهل هندى ژى ئەم دشىن بىزىن كو هیزنبيرگ كەسى ئىكانەببو يى شىاي ياسايىيئن فی تیورى ب شىوه‌يەكى دروست و تەممام ب دانىت لهورا مە نافى وى دنافا فی ليستى دا دانايە.

Louis Daguerre .47

(1787-1851ز.)

لویس داگر

ئەو زانای ئىكەم كاميردا فوتografى داهىنلار

لویس داگر ئىكەن وان كەسىن دەستپېتىكى يىن بزاڤىن مەزن كرين ژبۇ داهىنلار
كاميردە كەنلىك دەستپېتىكى سالا 1837 ئىكەم كاميردا گرتىن وينهيان داهىنلار.

لویس جاك كەندى داگر ل سالا 1787 ل بازىرى "كورجى" ل باکورى فەنسا
ڈايىكبوو، ل دەستپېتىكى حەز ژ كارى وينهكىشانى دكر و دەمى گەھشتىيە ژىي 30 سالىنى
شىوازەكى نوو بۇ نىشانداندا كەۋالىن ھونھرى داهىنلار رۇناھىيى بولۇ، پاشى
وى ئەڭ شىوازە داهىنلارى ھزر ل ھندى كر كا چەوا دى شىيت شىوازەكى نوو داهىنلىك ژبۇ
فەگوھاستىندا دىمەنلىك سرۆشتى بۇ وينهيدەكى ئوتوماتىكى ئانكى وينهيان ب رىكا كاميردەيان
بىگرىت نەك وينهيان ل سەر كەۋالان و ب دەستى بىكىشىت وان.

بزاڤىن وى يىن دەستپېتىكى ھەمى ژبۇ داهىنلارنى شىوازى د سەركەفتى نەبۈون، لى
پاشى هىنگى ل سالا 1827 وى ھەقنىاس دگەل كەسىكى دى كر ب نافى "جوزييە نىبسى"
كۆ وېزى ھەمان بىرۈكە ھەبۈو و مژىلى دروستىرنى كاميردە كەنلىك دەستپېتىكى بولۇ لى بزاڤىن
وېزى د بى بەرھەم بۈون لەورا وان ھەردووكان بىرىاردا پېكىشە كاربکەن و شىانلىن خۇ ب
مەزىيەن.

ل سالا 1833 نىبسى وەغەركر، لى قىنچەندى ھېقىي يىن داگىرى نەمەراندىن
بەلكو وى بىرىاردا ئەو ب تىن كاربکەت ھەتا دگەھەيتە ئارماڭا خۇ، بزاڤىن وى د بەردەۋام
بۈون ھەتا ل سالا 1837 شىايى سىستەمەكى پېكىشە كەنلىك دەستپېتىكى ب
داھىنلىك، وى نافى قىنچەن سىستەمەكى كەنلىك داگىرى.

ل سالا 1839 داگیر ئەف داهيئانا خۆ ل پىشچاڭ يىن خەلکى نىشاندا، لى وى ئەف داهيئانە ب ناڭى خۇ تومارنهكى، بەرامبەر ئى كارى مەزىن حكومەتە فەرنسا برىياردا موجەيەكى سالانە بۇ داگير و كورى نىبىسى تەرخان بىكەن وەك رېزگرتىن بۇ خزمەتە وان پىشكىشى مرۆڤايەتىنى كرى. ئى داهيئانانى داگير كە زانايەكى مەزىن و ئىدى خەلکى وەك قارەمانەك چەلەنگ و سەرددەم تەماشەى وى دكى، هەردىسان گەلەك نازناڭ و بروانامەيىن زانستى بۇ وى هاتتنە پىشكىشىكىن و چەندىن ئاھەنگىن رېزگرتىن ل گەلەك جەن بۇ هاتتنە پېكھستان.

پشتى كو داگير شىايى بگەھىتە ئارمانجا و كاميرەيىن فوتوگرافى داهيئىت، ل دوماھىي برىياردا دەستا ژ زيانا زانستى بەرددەت و ئەف وەختى مای ژ ژىي بىيەنا خۇ فەدەت و د ژيانەكا سادە بېزىتەتە ل سالا 1851 ل بازىرە پاريس وەغمەركرى.

ئى داهيئانانى كارىگەرەيەكا مەزىن ل سەر ژيانا خەلکى ھەبۇو، پشتى ھينگى ب شىۋەيەكى بەرچاڭ وينەيىن فوتوگرافى و سينەمايى گەلەك پىشكەفتىن مەزىن ب خۆفە دېتن و ھىدى ھىدى گەلەك پىنگاھىن مەزىن هاتتنە ھافىتىن و جورىن جوداجودا يىن كاميرەيان هاتتنە دروستكىن كو تا ئەقىرۇكە ژى بەرددەم د پىشكەفتىن و گوھۇرىنى دانە لى ئەف چەندە ھەمى ژبۇ ڕولى داگيرى دىزقىرىت.

ھەزى گۇتنى يە كو بەرى ھينگى نىبىسى كەرسەتكە دروستكربۇو، دەمى وى ئەف كەرسەتكە دانابا سەر بەرپەرەكى يان كەفالەكى بچۈوك و پاشى دانابا دنناڭ كاميرى دا و دەمى كاميرە ۋەكىبا بۇ ھندى رۇناھى دنناڭ ئاۋىنەكا وىدا چووبايە ژور دا بىتە ئەگەرى ھندى وينەيەك ل سەر ئى كەرسەتكە بەيتە كىشان، ژېبر ئى چەندى گەلەك دېرۈكىنىش دىاردەكەن كو رۇلى نىبىسى ژ رۇلى داگيرى كىمەت نىنە د داهيئانا كاميرەيا فوتوگرافى دا.

د ھەمان دەمدا زانايەكى دى يى بېرىتەن ب ناڭى "تالىوت" شىوازەكى دى يىن وينەكرنى داهيئانا كو دەرىپەرىنى ژ گرتىن وينەيەكى نەرىنى دكى و ل دويىقىدا ئەف وينەيە دنناڭ شلەيەكى تىرشدا دەيتە ھەلگرتىن و كوبىكىن.

ژ ھينگى وەرە تانوكە گەلەك جورىن كاميرە و ئاۋىنە و پەرىن وينەكرنى يىن ھەستىيار يىن تەر و ھشائ و فلمىن خاڭ بۇ گرتىن وينەيىن سادە يان وينەيىن فوتوگرافى هاتتىنە دروستكىن، ل دووقۇدا ھندەك وينەيىن دى هاتتنە دروستكىن دېيىزنى وينەيىن

بۇلارويد كو ل دەستپېتىكى وېنەيان دگرن پاشى دەيىنە دانان لېھر ھەتاھەشى دىن
داکو رەنگىن وان باش دياربىكەن، سەرەپاي ۋان پىيىنگاڭا凡 ھەميانلى داهىيىنانا داگىرى كەس
بەرى ھىنگى نەگەھشتىبووپى ڇېھر ھندى ئەو ب تىنى ھەڙى ھندى يە ئەف داهىيىنانەب ناقى
وى بەھىت توماركرن.

48. سیمون بولیفار Simon Bolivar

(1830-1783)

سیمون بولیفار

نهو شورهشگیری گشت و هلاتین نهمریکا لاتینی پزگار کرین

کیم جاران د دیروکی دا کمهسکی و هکی بولیفاری پهیدابوویه کو شیابیت گشت و هلاتین کیشوده کی ئازاد بکهت، لهوړا یې ژ ههڑی یه نافی وی دګه ل مهزنترین کمهسین کاریگه ر د دیروکی دا بهیته دانان.

سیمون بولیفار دهیته نیاسین ب ناسنافی "جوړج واشنټون نهمریکا لاتینی" ژبه رپوی وی یې گرنگ د ئازادکرنا پتیا و هلاتین د کهفنه کیشوده ر نهمریکا لاتینی ژبن دهستهه لاتا دا ګیرکه رین نیسپانی و هک و هلاتین کولومبیا، فنزویلا، نهکوادور، پیرو و بولیفیا.

سیمون بولیفار ل 24 تیرمه‌ها سالا 1783 ل ده فمرا کاراکاس ل و هلاتی فنه نزو بلا ژ خیزانه کا نه پریستوکراتی یا نیسپانی ژدایکبوویه. ههر د ژی 9 سالی یا بوبویه نیتیم. بولیفار ژ بچووکاتیا خو ب سیاست و بیروباو هرین ته فګه را رهوشنه نگهربی یا فرهنسی^(۱) دا خباربوویه. هه ردیسان ټیک بوو ژ خواندھفانیں په رتووکین فهیله سوفی ٹینگلیزی جوښی لوکی هه ردیسان فهیله سوفین فرهنسی و هک رپوسو و فولتیر و مونتیسکی.

ل ددم ژی گمنجاتی، سه ره دانا و هلاتین نهور روپی کریه و ل سالا 1805 ل پوما ل سه ر گری "نه فینتینا" راوه ستیا و سویند خوار کو و هلاتی خو ژبن دهسته دا ګیرکه رین نیسپانی پزگار بکهت.

(۱) ته فکمرا روهنکرنی یا فرهنسی The Enlightenment in France زارا فه که ل ل چه رخن همزدی زاینی دناف فه ملسمه هیا نهور قبی دا دا به لاقب بوویه کو تیدا شوره شه کا دهوش بیری و فه ملسمه هیا پهیدابوو و بډه شهانی ژ هشیاریا میشکن مرؤوفی دکر و هک بنیات ژو دانانا سیسته مهکی یاسایی ژو مؤشت و زانینی بینی مایتیکرنا ثاینی.

ل سالا 1808 ناپوليون بوناپهرتى وهلاتى ئيسپانيا داگيركر و براي خو كره سهروكى حکومهتا وي سهردەمى. ناپوليونى دەرفەتمەكا زىرىن ژبۇ وهلاتىن كېشۈمىرى ئەمرىكا باشور پەيداكر كو دىزى دەستەھەلاتدارىن ئيسپانى شەرى بکەن و وهلاتىن خو رېزگار بکەن.

ل سالا 1810 شۆرەشا گەلى فەنزوپلا دىزى داگيركەرین ئيسپانى سەرھلدا و ل سالا 1811 سەربەخۆيا خۇ ب شىوهەيەكى فەرمى پاگەھاند، د ھەمان سالدا بۆلیقار وەك ئەفسەر دناف رېزىن لەشكەرئى شۆرەشى دا ھاتە دامەزراندىن، لى ل سالا دويىقدا داگيركەرین ئيسپانى شيان دووبارە وهلاتى فەنزوپلا داگير بکەن و سەروكى شۆرەشى فرەنسىسکو مېغاندای دەستگىر بکەن و بکەنە د زىندانى ۋە، لى بۆلیقار شيا خۇ رېزگار بکەت و ب رەقىيت.

پشتى ھينگى چەندىن شەپىن دئوار دنابىھەرا شۆرەشگىرین فەنزوپلا و لەشكەرئى ئيسپانى دا رپودان و چەندىن كارەساتىن مەزن و رپودانىن دلتەزىن پەيدابۇن، ھەتا ل سالا 1819 كو ب خالا گوھۇرىنى دەھىتە نىاسىن ھاتى ئەۋۇزى دەمى بۆلیقارى سەركىدا يەتىا لەشكەرەكى بچووك دكىر و ژ روپىبار و گەلى و نەھالىن چىايىن ئەندىزى را بورىن و ھېرىش كريھ سەر ھېزىن ئيسپانى ل كۆلۈمبىا، ل شەرى ب ناۋودەنگ "بايۆكا" ل 7 تەباخا 1819 شىا سەركەفتەكا مەزن ل سەر لەشكەرئى ئيسپانى تومار بکەت و ئەڭ شەپە دەھىتە ھەڙمارتن خالا گوھۇرىنا پاستەقىنە د شۆرەشا گەلى فەنزوپلا دا ل سەر ئيسپانىا.

ل سالا 1821 وهلاتى فەنزوپلا دووبارە ھاتە ئازادىرىن و ل سالا 1822 وهلاتى ئىكوادور ژى ھاتە ئازاد كرن.

شۆرەشگىرئى ئەرژەنتىنى "خوسىيە دى سان مارتەن" شىا وهلاتىن ئەرژەنتىن و چىلى زىن دەستەھەلاتا داگيركەرین ئيسپانى رېزگاربىكتە، ھەرودسا سوزدابۇو كو وهلاتى پىرو ژى رېزگار بکەت. ل ھافىينا سالا 1822 ھەردوو شۆرەشگىران دى مارتەن و بۆلیقارى ل بازىرى گواياكىيل ل وهلاتى ئىكوادور ئىكەن دوو دىت، لى ئەڭ ھەردوو شۆرەشگىرە نەشيان پىكىھىن ژېھر ھزرو بوجۇونىن وان يىن ژىكىدۇور لەورا پشتى ھينگى دى مارتەن بىريار دا ب ئىكجاري دەست ژ شەرى بەرددەت و ئەھو وهلاتىن وي رېزگار كريين بەسەن.

ل ل سالا 1824 لهشکه‌رئ بولیقاری بهردەوام بۇون ل سەر شەرى ھەتا شىاين وەلاتى پېرو و وەلاتى پېرويى بلند (وەلاتى بولىثار يى نوكە) رزگار بىكەن و ب ئىكجاري ھىزىن ئىسپانى ۋىنەن بىلەن.

Rene Descartes. 49 (1650-1596)

دیکارت

زانایی ماتماتیکی بی په مرئی بنیاتی زانستی ئمندازیاریا شرۇقەکرنى دانای

رېنی دیکارت فەيلەسۇفەكى ماتماتیکى و زانایەكى فەرەنسى بى نافدارە ل سالا 1596 ل بازىرە لاهى ژدایكبووې كول وي دەملى ھېشتا گوند بۇو، دیکارتى خۇاندنا خۇ ل قوتابخانا گوندى دەستپېيىكەر و دەملى بويه 20 سان شىا باودىناما ياسايسى ل زانكۆيا "بواتى" بەدەستخۇوفە بىنیتلى وي كارب فى باودىنامى نەكەر.

دەملى ھېشتا بى گەنج، دیکارتى دزانى كو ئەھۋى ج پىزانىن ل سەر ج بوارىن زانستى نىين ب تىنى بوارى ماتماتیکى نەبىت لهورا وي برياردا ل گەلەك وەلاتىن جىهانى بىگەرىت داكو فيىرى هىندەك تشتىن نوو بېيت. ژبهركو ئەھۋى ئەھەنەلەك دەولەمەند بۇو لهورا فى چەندى ھارىكارىا وي كى بشىت ئارمانجا خۇ بجهبىنیت و پەتىيا دەملى خۇ ل دەرفەى وەلاتىن فەرەنسا ب گەريانان فە بوراند.

دیکارتى پەيوەندى ب رېزىن سى لەشكەران كر: ئەۋۇزى لەشكەرەندا و بافارىا و مەجھەر، لى وي بەشدارى د ج شەپان دا نەكەر. ھەردىسان وي سەرەداندا وەلاتىن ئىتالىا و پولەندا و دانيمارك ژى كربۇو، د ۋان گەريانىن وي دا ئەم گەھشىتە راستىيەكى ئەۋۇزى رېبازا لىيگەريانان راستىي بۇو.

ژىي وى 32 سال بۇو دەملى ئەھۋى ب دروستاھى ل سەر فى رېبازى ھەلبۇو ياكو بىزاخ دىكەر ب پىكا وي ئاشنائى ھەمى زانىارىيەن مەرقۇقايدەتىي بىت بەلكى ئەھەنە ھارىكارىا وي بىكەت بىگەھىتە راستىي د ھەمى تشتاندا، دیکارت بۇ ماوى پەتىي 20 سالان ل وەلاتىن ھۆلەندا ئاڭجى بۇو، وي گەلەك حەز ژ فى وەلاتى دىكەر و ھەلبۇراتنا وي بۇ ھندى دىزفېرى كەنەندا دەستەندا نە وەكى وەلاتىن دى ياسىنوردارە بەلكو خەلکى وي

ژلایی نازادیا بیروبچوونان و هزرکرنی د ئازادن، لى ئەڭ جورئى ژیانى و ئیمناھيا كەشوهەواي ل بازىرىپارىسى نەبۇو.

ل سالا 1629 دیكارتى دەست ب نفيسينا پەرتۈوكەكى ب نافى "ياسايىن ئاراستەكرنا مىشكى" كر كو تىدا ياسايىن رېبازا خۇ يانوو تىدا دياركربوون، دیكارتى برياردا بولۇشقا دەنگىزلىقى دەنگىزلىقى بەلاق بكمەت لى ئەو نەگەھشتىبوو بەرگى دووئى تەمام بكمەت لەورا بەرگى ئىكى ژى ب نىيف تەمامى پاشى مەرنا وى ب 50 سالان ژ نوو ھاتە بەلاقىرىن.

دناfebهرا سالىن 1630 ھەتا 1634 و ب هارىكاريا رېبازا خۇ، دیكارتى برياردا فەكۈلینى ل سەر چەندىن بوارىن زانستى بكمەت، ل دەستپېكى وى بەرئى خۇ دا زانستى فرمانزانى و كەلاشتى لەشى مەرۆنى، بۇ ۋىچەن چەندى وى برياردا ئەو ب خۇ فەكۈلینان ل سەر لەشى گىيانەوەران ئەنجامبدەت و ئەو ب خۇ لەشى وان ب كەلىشىت. ھەردىسان ژلایەكى دىفە دیكارتى وەختى بۇ خواندىن چەندىن زانستى تەرخان كربوو وەك زانستى ئوبېتىكان، گەردونناسى، ماتماتىك و گەلەك زانستىن دى.

دیكارتى برياردابۇو ھەمى كارو فەكۈلینىيەن خۇ خېرە بكمەت و د پەرتۈوكەكى ب نافى "جىهان" دا بەلاق بكمەتن لى پاشى ل سالا 1633 ئەو ژ ئامادەكرنا في پەرتۈوكى بدوماھى ھاتى، دەنگوباس گەھشتىنە دیكارتى كول وەلاتى ئىتاليا زەلامىن دىرىي يىن ل سەر رېبازا كاسولىكى برياردايە گشت كارىن زانايىن بنافۇدەنگ گالىلى ب سوزن زېھر كو گالىلى ب شىوهەيەكى فەرمى و ئاشكەرا پاشەۋانىا تىورىن زانايى گەردونناس "كوبەرنىكوسى" دىك ئەۋى بەرئى ھينگى ب چەند چاخەكا دياركى كو رۆز سەنتەرى گەردونا مەمەھى و عەرد و گشت ھەسارھىيەن دى ل دور رۆزى دزېر نەكۆ عەرد يىن پەھنە و رۆز ل دور دزېرىت.

ھەرچەندە وەلاتى ھۆلەندىدا ژ دەستەلەتدىرىن وەلاتى ئىتاليا و حۆكمى دىرا كاسولىكى يا دىرىبۇو، لى دیكارت تېرسىيا زيان بگەھىتە وى و كارىن وى بەھىنە ژنافېرىن لەورا وى برياردا في پەرتۈوكا خۇ ل فى دەمى بەلاق نەكەت، پاشى ھينگى ل سالا 1637 دیكارتى پەرتۈوكەكا دى بەلاقىرى كو نافەرۆكا وى باشتىر و زەنگىنترىبوو ژ پەرتۈوكا بەرئى

نوکه، وی نافی فی په رتوروکی کره "گوتارهک ل دور پیبازا باشتريکرنا ئاپاستهکرنا میشکی ژپیخه مهت بدەستقەئینانا راستی د زانستی دا".

دیکارتی ئەڭ په رتوروکا خۇب زمانى فەرنىسى بەلاقىرى نەك زمانى لاتىنى، مەرەما وى ژفى چەندى ئەوبۇو داكو ھەزمارەكا مەزن يى كەسىن خواندەقان و رەوشەنبىر بشىن پەرتۇوکا وى بخويىن نەك تىنى ئەو كەسىن دچنە زانکۆيان ژېركو ل وى سەردەمى زمانى لاتىنى نە هەند يى بەربەلاق بۇو ب تايىبەت ل وەلاتىن ھولەندا، پشتى ھينگى دیکارتى سى پاشەبەند ل سەر پەرتۇوکا خۇزىدەكىن نەندەك نۇونە بۇون ژ وان ل سەر ئەنجامىن وان ۋەكۈلىنەن يىن وى ب پىكا ۋى رېبازى بەدەستخۇفە ئىنایان.

پاشەندى ئېكى ل سەر زانستى ئۆپتىكان بۇو، دفى پاشەندى دا وى بەحسىن دياردا شەكتىنەن رۇناھىيى دىكىر دەمىن لېھر تىشەكى دەھقىت يان دچىتە دناف ئافى دا، زىدەبارى گەنگەشەكىنەن چەندىن جورىن ئاوىنەيان و كەرسەتىن دەھىنە ب كارئىنان د زانستى ئۆپتىكان دا. ھەردىسان وى ۋەكۈلىن ل سەر پىكەھاتنا چاۋى و فرمانىن وى و ئەمەن خۆشىيىن تۇوشى چافا دىن كربوو، ل دويىدا وى تىورەك دەربارە سرۇشتى پىكەھاتنا رۇناھىيى پېشىكىشىر كو تەمامكەرا تىورا پىلەن رۇناھىيى بۇو كو ھەتا وى دەمى ژى ھېشتا ئەڭ پىلە نەھاتبۇونە ئاشكەرا كەن بەلكو پشتى ھينگى ب چەند سالەكان ژ نۇو ھاتنە ئاشكەرا كەن.

د پاشەبەندى دووئى دا، دیکارتى بەحسىن ستىرىو ئەختەر و عمۇر و بارانى دىكىر كو دەھىنە ھەزمارتن ئېكەم ۋەكۈلىنەن زانستى دفى بوارى دا، ھەردىسان دیکارت ئېكەم كەمس بۇو ب شىوه يەكى زانستى بەحسىن دياردا كەمسك و سورى بىمەت ئەوا بۇ ماۋى چەند خولەكان پشتى بارىنا بارانى ل پشت عەوران دروست دېيت.

پاشەندى سىي ژى يى تايىبەت بۇو ژبۇ زانستى ئەندازىيارىيى، ئېك ژ گەنگەتىن داهىنائىن دیکارتى دبوارى ئەندازىيارىيى دا توماركىرى پەيوەندى ب ئەندازىياريا شرۇفەكەرنى ۋە ھەبۇو، ژلايى زانستى ۋى ۋى داهىنائى گەنگىيەكا مەزن ھەبۇو كو پشتى ھينگى رېك لېھر گەلهك زانايان كورتكەر ھەندەك داهىنائىن دى توماربەمن ب تايىبەت زانايى ناۋدار نېوتىنى گەلهك مەفا ژ ۋى داهىنائى وەرگەتن ژبۇ داهىنائان خۇ يَا ماتماتىكى ئەوا پەيوەندى ب ھەزمارتنا جوداكرن و تەمامكەرنى ۋە ھەمى.

ئىك ژ وان تشتىن ھەرە سەير يىن ديكارتى د ھزركرنا خۆ يازانستى دا باوھرى پى ئىنای ئەبوبو كۈ دېيىت مەرۋە ژ ھەمى تشاڭ گومان بىكەفيت ھەتا ب گەھىتە راستىي ژبەركو راستى ل وى دەمى دياردبىت دەمى مەرۋە گومانى ژ وان تشتان ھەلدگىرت و ئەڭ گومانە ل دوماھىي بەرى مەرۋە دەدەنە راستىي، ديكارتى ئەڭ گومانە ژ وان تشتان دەھەلگىرت يىن وى ژ ماموستايىن خۆ وەردگىرت يان د پەرتۈوكان دا دخواند.

ل دويىدا ديكارت بەرە ۋەنلىقى فەلسەفى و ل دەستپېيىكا كارىن خۆ دگوت: ئەز يى ھزردىكەم، راما نا وى ئەبوبونا خۆ د ژيانى دا يەھى، مەرەما وى ژ ۋەنلىقى گۇتنى ئەبوبو كۈ ب تىنى وى دەمى مەرۋە زىينى دەبوبونا خۆ دياردىكەن دەمى ئەو ھزرا خۆ د ھەمى تشتان دا دەكەن، ھەردىسان ديكارت ئىك ژ وان كەسان بوبو يىن باوھرى ب تشتىن ئەفسانەيى نەيى ب تايىبەت دبوارى زانستى دا لەورا وى بىزاف كر ۋان ئەفسانە يان ژ زانستى دوور بىخىت. ھەرچەندە ديكارت كەسەكى دىيندار و باوھرى ب ھەبوبونا خودى ھەبوبولۇ ژبەركو وى گومان ژ ھەمى تشتان دەھەلگىرت، زەلامىن دىرى ژبەر ھزروبىرىن وى د ئارام نەبوبون و وان ھزدكەر پۇزەك دى ھىت ئەو دى ڈىزى وان ژى راوهستىت.

پشتى ھينگى ديكارتى پەرتۈوكەكا دى ب ناھى "ھېقى خواتىن" بەلاقىر، لى زەلامىن دىرى ڈيت ئەۋەنەن دى چەنكى دىزى وان ھاندەت لەورا بىريار ھاتەدان گشت پەرتۈوكىن وى بەھىنە قەددەغەرن، ژلايەكى دېقە پەرتۈوكىن وى ھند باوھى كەمن دناف خەلکى نەبوبو، ھەرچەندە شىۋازى وى يىن نەقىسىنى يىن ب سانەھى بوبولۇ ژبەركو ئەو گەلەك ب هوپىرى و كويپىرى دناف بابەتىن زانستى دا لەورا ژبۇ خەلکى يا ب زەممەت بوبو د مەرمىن وى بگەھەن.

ل سالا 1649 داخازنامەك ژلايى شاهىزنا ھولەندا "كريستينا" يىن بۇ وى هات و داخواز زى كى بىيىتە ماموستايىن وى يىن تايىبەت، ل دەستپېيىكى چەندى كەيىفا وى گەلەك ئىنالى ۋەنلىقى كەيىفا وى گەلەك نەفەكىشى ژبەركو شاهىز ھەمى گافا دەمزمىر پېنچى سېيدى زەخەو ھشىار دبوبو ھەزدكەر ل وى دەمى وانە وەرگەرتىبان، لى ديكارت كەسەك بوبو گەلەك حەز ژ خەۋى و ژورىن گەرم دكەر و درەنگ ژ خەو ھشىار دبوبو، ئەمەن چەندى ژى ب شىۋەيەكى نەرىئىنى كارتىكىن كرە سەر ساخلمىا وى ھەتا تووشى نەخۆشىا ھەمودانى سىيەن بوبو و پشتى چوار ھەيڤان ل شواتا 1650 وەغەركر.

دیکارت ئىّك ژ وان زانىايان بwoo يىّن ژيانا هەۋىنىي پىكىنهئيناي ، ھندەك ژىدەر دياردىكەن كو وى كچەكا نه شەرعى ھەبwoo لى ھىشتا يا زاروک وەغەرگربwoo .

دیکارت ئىّك ژ وان زانا و فەيلەسۇفان بwoo يىّن گەلەك دەزايەتىيا وى ھاتىيە كرن، لى دېپەرتۈوكى دا مە گۈنگى نەدایە ھندى كا ھەتا ج رادە بوجۇونىيىن وى د راست يان شاش بۇون، ژېرگو مەزناھيا ھەر فەيلەسۇفەكى ل سەر ھندى دەھىتە ھەلسەنگاندىن كا چەند كارتىيەكىن ل سەر خەلکى كرييە، لەورا دیکارت دەھىتە ھەزمارتىن ئىّك ژ وان كەسايەتىيىن كارتىيەكەن كا مەزن ل سەر خەلکى كرى، ئەگەر ئى سەرەكى يى داناندا نافى دیكارتى لېھر ھندەك فەيلەسۇفييىن دى وەك ۋولتىير و جان جاك روسو و فرانسيس نىكونى بۇ ھندى دەزقەرىت كو ژېلى كارىيەن وى يىّن فەلسەھى، ئەندازا ياريا شرۇقەكرنى داھىيىنابwoo .

Michelangelo .50 مایکل ئەنجلو

(1475-1546)

مایکل ئەنجلو

ناقداترین هونهمرمندی پەپەکەرتاش و نیگارکیش د دیروگى دا

هونهمرمندی چەرخى سەرھلادانا مەزن مایکل ئەنجلو دھىتە ھەزمارتن ئىك ژ
هونهمرمند و كەسايەتىيەن ھەرە ناقدار د دېروكا ھونهرىن شىۋەتكارى دا، ئەنجلو
نيگاركىشەكى دەستەنگىن، پەپەکەرتاشەكى بەھەرمەند و ئەندازىيارەكى بىناسازى يى مەزن
بۇو و ژېركو ۋە كارىن وى ل پشت خۇ ھىلائىن كارىگەرى بۇ ماۋى پت ژ چوار چەرخان ل
سەر خەلكى كريه و كارىن وى يىن ھونھرى شۇنتىلەكا كويىر ل سەر ھەمى كارىن ھونھرى
ل ئەورۇپا ھەبۈويه.

مايكىل ئەنجلو ل سالا 1475 زايىنى ل بازىرىئى "كابرېزا" يى كۆ مىلەكى ژ بازىرىئى
فلورەنسا دورور ڇايىكبۈويه. ھەر ژ بچۈوكاتى بەھەرەيا ھونھرى ل دەڭ دىياربۈويه. د ژىيى 13
سالىيى دا چوو بەر دەستى ھونھمرمندى ناقدار "گىرلاندىو" ل بازىرىئى فلورەنسا، دەمى
ژىيى وى بوبوينه 15 سال چوو مالا "لورنتزو مديچى" كۆ حاكمى فلورەنسا يى وى سەرددەمى
بۇو و ژيانا خۇ دگەل في خىزانى زەنگىن و ناقۇدەنگ بوراند.

ھەر زوى بەھەرەيا وى يا ھونھرى دىياربۇو و بۇو ئىك ژ ھونھمرمندىن ئەنجلو لەورا
گەلەك ژ شاھ و خىزانىن زەنگىن داخاز ژى دكىر بۇ وان وىنەيان ب كىشىت و پەپەگەران
دروست بكمەت و نەخشى ئاٹاهىيىن وان ب دانىيت. سەرەپرای ھندى كۆ گەلەك ھاتنۇچۇون
دنافبەرا بازىر و وەلاتاندا دكىرلى وى پتىيا ژيانا خۇ ل بازىرىن رۇما و فلورەنسا بوراند.

مايكىل ئەنجلو ل سالا 1564 ھەر ل بازىرىئى رۇما د ژىيى 89 سالىيى وەغەركرلى
ژيانا ھەۋىزىنى پىكىنە ئىنابۇو.

هه رچه نده ماييكل ئەنجلو وەكى هونەرمەندى سەردهمى خۇ ليوناردو داھينشى يى ناڭدار نەبۇو، لى بەھەريا وي ياخونەرى ياخونەرى بۇو، ئەم دشىن بىزىن هونەرمەندى ئېكانەبۇو يى كوشىيات د دوو بوارىن هونەرى دا ب گەھيتە گۆپىتكا سەركەفتىنى ئەۋۇزى بوارى نىگاركىشى و ئەندازىيارىي دا و كارىگەرى ل سەرچەندىن هونەرمەندىن پشتى خۇ ھەبۈويھ.

ئەو ويئەيىن ل سەر دیوارىن دىرا قەشە بۇتىسى ل ۋاتىكانى دھىئىنە ھەڙمارتن ئېك ژ مەزنلىكىن كارىن هونەرى د ھەمى چەرخاندا، سەرەپرەي ۋان نىگارىن جوان لى مايكل ئەنجلو خۇ وەك پەيکەرتاشەك ددىت و ئەو كارىن وي يىن پەيکەرتاشى ئەنjamاداين وەكى وان د دىروكى دا نەبۈويھ، ھەردوو پەيکەرىن "موسما و داودى" و پەيکەرىن "دلوڤانى" دھىئىنە ھەڙمارتن باشتىن كارىن پەيکەرتاشى د دىروكى دا.

ھەردىسان مايكل ئەنجلو ئەندازىيارەكىن چەلەنگ و بىن ھەۋىرەك بۇو، ئېك ژ مەزنلىكىن كارىن وي يىن ئەندازە ئاقاهىي دىرا "مدىچى" بۇو ل بازىرى ئەنجلو فلورەنسا، ھەردىسان ئەنجلو بۇ ماوهىيەكىن درېز وەك ئەندازىيار كار ل سەر دىرا قەشە بۇتىسى ل ۋاتىكانى دكىر، د ھەمان دەمدا مايكل ئەنجلو كەسەكىن ھوزانقان بۇو و نىزىكى 300 ھوزانان يىن ۋەھاندىن كو ھەتا نوكەزى د پاراستىنە، لى وي ئەف ھوزانە بەلاق نەكربۇون بەلكو پشتى مىرنا وي شىنى ھاتبۇونە بەلاقىرن، ئەف ھوزانە تا پادەيەكى مەزن دەپبېرىنى ژ كەسايەتىيا وي دكەن.

ھەروەكى بەرى نوگە دگەل ھوزانقانى ناڭدار شكسپيرى مە دايىھ دياركىن كو ھونەر و ھونەرمەندان كارىگەرييەكا مەزن ل سەر زيانا خەلکى نەكرىيە وەكى وي كارىگەريي سىاسەت و زەلامىن ئۇلى و زانىيان كرى، ۋەھەر قىنچەندى ئى مە مايكل ئەنجلو سەرەپرەي بەھەريا وي ياخونەلى ئەنجلو نافى وى مە ل قىنچەندى دانىيە كو ئەنجلو نافى وى پشتى ھەندەك كەسىن زانا و داھىئەر ھاتىيە رەنگە نافۇدەنگىا وان د دىروكى دا كىيمتىبۇويھ ژ ناڭداريا مايكل ئەنجلو.

51. پاپا نوربانی دووی Pop Urban II

(1042-1099 ز.)

پاپا نوربانی دووی

نهو پاپایی بوویه نهگمرئ پهیدابونا شمرین سمد سالی بیین خاچه مریسان

رەنگە گەلەك كەسان گوھ ل نافى ۋى پاپاي نەبىت، لى ئەڭ پاپايە ئىكە ژ وان كەسىن كىم بىن كو شىاي كارىگەرىيەكا مەزن ل سەر ئايىنى مەسيحىيەتى دىريوكى دا ب جە بھىلىت. كارىگەریا ۋى پاپاي ل سەر جىهانا مەسيحەتى گەلەك يا بەيىز و راستەخۇ بوو ژېركو ئەوبۇو ئەگەرئ پەيدابونا شەرین خاچەمرىسان و فەگەراندنا عەردىن پىروز بىن مەسيحيان.

نافى ۋى بى دروست "ئۆدو دلاڭرى" بوو، ل سالا 1042 زايىنى ل نىزىكى بازىرى "شاتيون" ل سەر رۇيبارى "ماپن" ل فەنسا ژايىكبۇويه، ل وى سەردىمى مالباتا وى يا ناقدار و زەنگىن بۇ ژېر هندى شيا ھەر زوى بچىته خواندىنگەھى خواندن و زانينەك باش فيرىبىت، ھەر ل دەستپىيکا گەنجاتىي خۇ بەرەڭ ژيانا قەشاتىي چوو ھەتا ل سالا 1088 بوویه پاپايى كاسولىكىيان.

ئەڭ پاپايە خۆدان كەسايەتىيەكا ب ھىز و كارىگەر بۇو، لى ئەڭ تايىبەتمەندىيە ب تىنى بەس نىنن كو ئەم نافى ۋى ب دانىيە دگەل ليستا كەسىن كارىگەر دىريوكى دا، بەلکو ناڤۆدەنگى و مەزناھيا وى پشتى وى گوتارا وى يا ناقدار ھات ئەوا ل رۇزا 27 چریا دوى ي سالا 1095 زايىنى پېشىكىشىكى.

ل ۋى رۇزى پاپا نوربانى داخازا كومبونەكا مەزن ل دىرا بازىرى "كلىرمۇن" ئى كر كو ب ھزارەدا خەلک لى ئامادەبۇون، د ۋى كومبۇونى دا پاپاي مەزنتىن و كارىگەرتىرين گوتار دىريوكى دا پېشىكىشىكى كو كارىگەریا وى بۇ ماوى چەندىن چەرخىن ل دويىدا ۋەكىشا. د كومبۇونى دا پاپاي داخازا ژ خەلکى مەسيحىي كر شەرى سەلچوقى بىن ترك بىكەن كو عەردى پىروزى مەسيحيان داگىركرىبوو و دىر و پەرسىتگەھەيىن وان خەباڭىرلىكى.

وی داخاز ژ مهسيحيان کر شهري بکەن ژ پىيغەمەت رۈزگاركىدا ئان جھېن پىروز ژ دەستى موسىلمانان.

وی ئەف چەندە ب تىنى داخاز نەكىر بەلكو وی داخازا ژ مهسيحيان کر پشتى ئان جەھان رۈزگار دكەن ل ويرى ئاكنجى ژى بن ژبهركو ئەو جە گەلهك ژ ئورۇپا پىروزتر و زەنگىنەرن، ل دويىقىدا وى دياركىر ئەو دئى داخازا گونەھەزىېرىنى ژ خدایى مەزن كەت ژبۇ هەمى وان كەسان يىين پىشكدارىي دەغان شەپەرىن خاچپەرىيisanدا دكەن.

بەرى ئۆربان گوتارا خۇ ب دوماھى بىنېت خەلکى ھەميان كەھوار و گوت: ئەف چەندە حەزىزكىدا خودى يە، ئەف گوتىنە بۇو دروشمى شەپەرىن خاچپەرىيisan ژبۇ ماۋى چەندىن چەرخان و ھەر گافا ئەو چووبانە شەپەركى دا بىيىن ئەف شەپەركىنە ژ حەزىزكىدا خودى يە ئەو دئى مە ب سەرئىخيت.

پشتى چەندە ھەيىھەكان ژ گوتارا وى، شەپەرى خاچپەرىيisan يى ئىكى دەستپىيىكەن پاشى شەپەرى خاچپەرىيisan يى دوى و سىيى ژى دەستپىيىكەن ھەتا بۇوينە ھەشت شەر، ئان شەران بۇ ماۋى پەز 100 سالان فەكىشان.

پاپا ئۆربان ب خۇ ل سالا 1099 ئانكى پشتى دوو ھەفتىيان ژ دەست سەردەگەرتىنا بازىرىي قودسى ژلايى خاچپەرىيisan قەر، ل دەنگوباسى ۋى سەرگەفتىدا مەزن نەگەھىشته پاپاى.

ھەلبەت مەترىسى و كارىگەرiya ئان شەپەرىن خاچپەرىيisan و كارىگەرiya وان ل سەر ئورۇپا و ئاسيا و ئەفرىقيا بۇ مە ھەميان يا ديارە، زىدەبارى كارىگەرiya ئان شەران ل سەر خەلکى وان دەقەرپەن پىشكدارى د ئان شەراندا دكىرى و وى خەلکى بەرەقانى دكى، ئەف شەپەر بۇونە ئەگەرلى ليكتىزىكىدا رۆزھەلات و رۆزئاۋاي، د ھەمان دەمدا بۇ خەلکى رۆزئاۋاي دىياربۇو كو شارستانىا رۆزھەلاتى گەلهك يا پىشكەفتى و ئەف ليكتىزىكىبۇونا رۆزھەلات و رۆزئاۋاي بۇونە ئەگەرلى پەيدابۇونا سەردىمى شۆرەشا ئەورۇپى و پىشكەفتىدا وان.

ھەزى گوتىنى يە ئەگەر كاودانىيەن وى سەردىمى د گونجاى نەبانە، گوتارا پاپا ئۆربانى ژى ج كارىگەرiya خۇ نەدبۇو، ھەردەيisan بۇ ھشىاركىدا ھەزىزبىرىن خەلکى و لەندىدا ھەست و سوزىن وان، ئەف چەندە دئى پىدەقى ب ھەبۇون كەسايىتىيەكا بەيىز بىت و ل وى

سەردهمی ج كەسىن سىياسى يېن زىرەك وەكى پاپاي نەبۇون كو بشىت تا ۋى رەدەي
كارتىكىرنى ل سەر خەلکى بىكەت.

ل وى سەردهمی كەسەك ب تىنى ھەبۇو كو شىايى ب كويراتى بچىتە دناف دلىن
خەلکى دا و كارىگەرىيەكا پىشەى ل دل و مىشكى وان بىكەت ئەۋۇزى پاپا ئۆربانى دووئى بۇو،
ئەف ئەف كەسە و شىۋاھى وى يى گوتاربىيىزى نەبايە ج سەركىرىدىن دى يېن سىياسى نەھاتبانە
و ئەف كارتىكىنه ل خەلکى كربايە و رەنگە شەرپىن خاچپەرىيسان ژى پەيدانەبانە، لەورا يَا
ژ ھەزىيە نافى ۋى كەسايەتىي ئائىنى دناف لىستا كارىگەرتىرىن مروف د دىروكى دا بېيتە
دانان.

‘Umar ibn al-Khattab 52. عومه‌رئ کوری خه‌تابی
586(ز.) – 644(ز.)

عومه‌رئ کوری خه‌تابی

ئەم خەلیفی بۇويه ئەگەر ئایینی ئىسلامى ل گەلەك وەلاتان بەھیتە بەلاقىرن

عومه‌رئ کوری خه‌تابی (رازىبۇونا خودى ل سەر بىت) دووھم خەلیفی موسلمانان بۇو پاشتى ئەبوبەکرى کورى سەدىقى، عومه‌ر ژ پىغەمبەرى بچووكىتىر بۇو و ئەۋۇزى ل مەکەھى ژدایكىبۇو، لى ب دروستاھى سالا ژدایكىبۇون و مىندا وى نەھاتىيە زانىن.

عومه‌ر ئىيىك ژ دژوارتىرين و مەزنترىن دوژمنىن پىغەمبەرى و ئایینی ئىسلامى بۇو، لى پاشتى هاتىيە دناف ئىسلامى دا و موسلمان بۇو بۇو ئىيىك ژ زىرەكتىرين و چافنەتپىستىن باڭخوازىن ئایینی ئىسلامى، ئەم دشىن بىزىن هاتىندا عومه‌رى بۇ ناف ئىسلامى وەكى هاتىندا پەيانىر بولسى بۇو بۇ ناف ئایینى مەسىحىيەتى. عومه‌ر ھەتا هاتىيە شەھىيدىكىر ئىيىك بۇو ژ نېزىكتىرين ھەفالىن پىغەمبەرى.

ل سالا 632 زايىنى و پاشتى مىندا پىغەمبەرى، پىغەمبەرى ج خەلیفە يانزى جەھەر پاشتى خۆ نەھەلبىزارتىبۇون لى عومه‌ر ئىيىسەر بەيعە دا ئەبوبەکرى کورى سەدىقى و كرە خەلیفی موسلمانان، ئەڭ بەيعە بۇو ئەگەر ھەڤرکى و شەر دنافبەرا موسلمانان ب خۆدا پەيدانەبن، ھەرجەندە ئەبوبەکر خەلیفەيەكى سەركەفتى و زىرەك بۇو لى ماوى خەلافەتا وى ب تىنى دوو سالان ۋەكىيەشا و پاشى چوو بەر دلوفانىا خودى.

لى بەرى مىندا خۆ، ئەبوبەکرى عومه‌ر وەك خەلیفە ھەلبىزارت، ل وى سەردەمى ھەلبىزارتىندا عومه‌رى بىريارەكا وىرەكانەبۇو و قىچەندى ژى پىگەرى ل ھەمبەر پەيدابۇونا شەپى و ھەڤرکىيان دناف موسلماناندا گرت. ل سالا 634 زايىنى عومه‌رئ کورى خەتابى هاتە ھەلبىزارتىن وەك دووھم خەلیفی موسلمانان و ماوى خەلافەتا وى ھەتا سالا 644 ۋەكىيە پاشتى كۈل مەدینى ژلائىن عەبدەتكى فارسىقە هاتىيە شەھىيدىكىرن.

دەمى عومەر كەفتىيە بەر پىلىتىن مرنى ب چەندىن دەمژمۇرەكان، كومەكە مۇسلمانان ل دور خۇ كومكىن كۆز شەش كەسان پىيكتەت داكو پشتى وي خەلەپەيەكى بۇ مۇسلمانان هەلبىزىرن ژ پىيغەمەت ئېكەرتىندا مۇسلمانان و رېگەتنى ل ھەمبەر ھەقىرىنى سەرا خەلافەتى. ۋان كەسان ژى ب كودەنگى عوسمانى كورى عەفانى وەك سېيىھەم خەلەپەيەم مۇسلمانان هەلبىزارت كۆ ماوى خەلافەتا وي ژ سالا 644 ھەتا 656 فەكىشا.

د ماوى خەلافەتا عومەرى دا كۆ نىزىكى 10 سالان فەكىيشاپۇو، ھىزىن ئىسلامى سەركەفتىن ئەزىز توماركىرپۇون و گەلهك وەلات پزگاركىن، ل دەستپېكىن ھىزىن مۇسلمانان وەلاتىن سورىيا و فەلمەستىنى ژىن دەستى بىزەنتىيان رېگاركىن، ل شەپەرى يەرمۇكى ل سالا 636 مۇسلمانان سەركەفتىنەكە مەزن ل سەر ھىزىن بىزەنتىيان توماركىر وەھەر ل وي سالى بازىرىدىمەشقى ھاتە ئازادكىن و پشتى هيڭى ب دوو سالان بازىرى قودسى ژى ھاتە ئازادكىن. ل سالا 639 لەشكەرى مۇسلمانان بەردەن وەلاتى مسپى ۋە چۈون كۆ ئەۋۇزى ل ژىر دەستەنەلاتا ئىمپراتورىيا بىزەنتىيقەبۇو و پشتى بورىنا سى سالان ژ شەركەننى وەلاتى مسپى ژى ب تەمامى ھاتە پزگاركىن.

بەرى كۆ عومەر بېبىتە خەلەپەي ب ماوهىيەكى كىيم، ھىزىن مۇسلمانان بەردەن عيراقى چوبۇون كۆ هيڭى ل ژىر دەستەنەلاتا ئىمپراتورىيا ساسانى و سەفەوييە بۇو، لى ھىزىن مۇسلمانان ل سەرەتمى عومەرى ل سالا 637 د شەپەرى "قادسييە"دا شىيان ھىزىن سەفەوييەن بشكىنن و ھەتا سالا 642 وەلاتى عيراقى ب تەمامى كەفتە ژىر دەستى مۇسلمانان ئەۋۇزى پشتى شەركى درىيەن و خويناوى ل دەڭەرا "نەھاوند" ل ھەمان سال.

ل سالا 644 عەبدەكىن فارسى عومەر ل بازىرىدىمەننى ل مىزگەفتى قە شەھىد كىر، لى پشتى وەغەكىندا وى شەپەرىن مۇسلمانان نەراوەستىيان بەلكو پشتى هيڭى بەردەن وەلاتى ئىرانى و باكۆرى كېشۈرەن ئەفرىقيا چۈون و سەركەفتىن ئەزىز توماركىن و گەلهك وەلات پزگاركىن و ئايىنى پىروزى ئىسلامى لى بەلاقىقىر.

عومەر خەلەپەيەكى دادپەرودر و سەركەدەيەكى سىياسى يى چاڭنەترس بۇو، وي بىرياردا ھىزىن مۇسلمانان دنڭا بازىراندا نەمینىن و ل ناڭ خىيەتانا ل دوورى بازىران بىمین، ھەر دىسان ل كەسىن مەسىحى ژى فەرز كر ئەگەر نەھىيە دنڭا ئىسلامى دا دەقىت زەكتەن ئيان ژى جزىي بىدەن. ئەڭ چەندەزى ھندى دىار دەكت كۆ وان ئايىنى ئىسلامى ل سەر كەمى

ب زوری نهسهپاند ئەڻ چەندھڙی بهلگهیه کو شهپرین عهربان شهپرین نیشتیمانی بوون
نهک شهپرین ئایینی و سهپاندنا ئیسلامی ب شیری.

ئەو سه رکه فتنیں عومه‌ری تومارکرین گلهک د مهزن بوون، پشتی و هغه‌کرنا
پیغه‌مبه‌ری ڙی عومه‌ر ئەو که‌سایه‌تیی بوو یی شیا ئایینی ئیسلامی به لاق بکه‌ت، ئەگه‌ر
ئەڻ شهپر نههاتبانه کرن په‌نگه ئایینی ئیسلامی ل ڦان ده‌هه‌رپرین مهزن و به‌رفه‌ه نههاتبا
به لاق‌کرن. پتیا ئەو و‌لاق‌تین هاتینه پزگاکرن بووینه و‌لاق‌تین عهربی ییین ئیسلامی هه‌تا
سه‌ردھمی ئەقروکه.

پاسته پولی هه‌ر مهزن بو پیغه‌مبه‌ری ئیسلامی موحه‌مهدی (س.خ) د زفیرت
ڙبه‌ر که‌سایه‌تیا وی یا مهزن و کاریگه‌ریا وی یا بی وینه د دیروکی دا مه ئەو ڙ هه‌زی دیت
ناٺی وی ل پیزا ئیکی دناف لیستا کاریگه‌رترين مرؤوف د دیروکی دا بهیتہ دانان. ل عومه‌ری
کوری خه‌تابی ڙی پولهکی مهزن د به لاق‌کرنا ئیسلامی ل پشتی وی گیرايه.

ڙبه‌ر زیره‌کی و بی‌رتیزا عومه‌ری وی شیا هه‌ر زوی ئایینی ئیسلامی ب گه‌هیتے
گلهک و‌لاق‌تان. دبیت که‌سایه‌تیا عومه‌ری نهند یا به‌رنیاس بیت ل ده‌جقاکین رۆزئافای
وهکی یا هندهک سه‌رکردین دی مینا "چاریلمان" و "یولویوس قه‌یسمه‌ر"ی، لی مه ناٺی
عومه‌ری دانیه به‌ری ناٺی وان ڙبه‌رکو ئەو شهپرین وی ئەنجام‌داین و ئەو کاریگه‌ریا وی ل
پشت خو ھیلای گلهک ڙ یا ڦان که‌سان مه‌زن تربوویه.

Asoka . 53

(300ب.ز. - 232ب.ز.)

ئاشوکا

ئەمە کەمسى ئايىنى بودى كرييھ ئىك ۋە مەزنلىرىن ئايىنان ل جىيەنانى

ئاشوکا دھىيته هەزمارتىن مەزنلىرىن شاھ د دىروكا وەلاتى هندى دا، ئەمە سىيىھ شاھى خىزانان "موريا" بۇ كۆ دېوو نەقىيى دانەرى ۋە خىزانى يى دگوتىن "شاندرا جوبتا موريا". شاندرا سەركىدىمەكى لەشكەرى يى چەلەنگ بۇو و پشتى ب دوماھى هاتنا شەپەن ئەسکەندەرە مەزن ل رۇزھەلاتى، شىا دەفەرەن باكۈرى هندى رېزگاربەت و ئىكەم ئىمپېراتۆريا مەزن د دىروكا وەلاتى هندى دا ب دامەززىنەت.

رەنگە سالا ڇايىكبوونا ئاشوکاى يا بەرزەبىت لى پەزىيا ژىيەرەن دىروكى سالا ڇايىكبوونا وى بۇ نىزىكى سالا 300 بەرى زايىنى فەدگەرمىن، لى ئاشوکا ل سالا 273 بەرى زايىنى ھاتبۇو سەر تەختى دەستەھەلاتى و ل سەر شىۋازى باپىرى خۇ حۆكم ل وەلاتى دكر و بىزاق دكر ب ھارىكاريا لەشكەرى سۇرەن ئىمپېراتۆريا خۇ بەرفەھ بکەت.

ل سالا ھەشتى ۋە حۆكمى وى شەپەكى مەزن دىزى ويلەيتا "كالنجا" ل سەر كنارىن رۇزھەلاتى هندى (نوگە ويلايەتا ئورىيسا ل وى دەفەرى ھەيە) بکەت. لى پشتى بۇ وى دىياربۇوى كۆ ۋە ئەنجامى ۋان شەپان گەلەك كەسىن بىيگونەل بەر پىان دەچىت ئەمە گەلەك ب خەم كەفت ڇېرکو د وى شەپەرى دا نىزىكى 100 ھزار كەس هاتنە كوشتن و ھەزمارەكە مەزن ڑى بىریندار بۇون لەورا ئىيدى ئاشوکاى بىرياردا ج كرييارىن دى يىن لەشكەرى ئەنجام نەدەت و هاتە سەر ئايىنى بودى كۆ بانگەوزاى بۇ دلوفانى و راستگوئى دكر و دىزى كارىن توندوتىز و شەپان بۇو.

باشى ئاشوکا پىر دناف ۋى ئايىنى دا چوو خوارى و ئىيدى ۋە خواپىدا گوشتى دووركەفت و بۇ كەسەكى شىنكتى، ل دويىدا نەخۆشخانەيىن تايىبەت بۇ گىانەوەران ۋەكەن و پاراستنگەھەين گىانەوەران دامەززىاندن و گەلەك بىريار و ياساپىن بەرى ھىنگى

هله‌لودشاندن و ل دوييقدا هژماره‌کا مه‌زن ژ ديندارين بودي دامه‌زراندن داكو دلوفاني و فياني
دناش خه‌لكي دا به‌لاڻ بکهن و ليبورين دنافبهرا هه‌مي ئايياندا به‌لاڻكر ل دگه‌ل هندئ ژي
گرنگيه‌کا مه‌زن ب ئايتن بودي ددا.

ب هاريڪاريا ڦي نيمپراتورى هه‌ر زوي ئايتن بودي گه‌له‌ک به‌ره‌لاڻ بيو هه‌تا وي
پاده‌ي هژماره‌کا ديندارين بودي چوونه درفه‌ي وه‌لاتي هندئ داكو ڦي ئايني دناش خه‌لكي
وه‌لاتيئن ديدا به‌لاڻ بکهن ب تايي بهت ل گزيرتا "سيلان" کو خه‌لكي وي هاتنه سمر ڦي
ئايتن.

ل دوييقدا ئاشوكاى برياردا چيرۆكا ڇيانا وي و سه‌ركه‌فتنيئن وي ل سمر ديوارين
په‌رستگه‌هان و مال و ملکي وي بهييته تومارکرن و هه‌تا سه‌رده‌مئي نه‌فروکه ژي نه‌ه
په‌رستگه‌هه وه‌كى خو ماينه، ئهو په‌رستگه‌هه رادي به‌رفه‌هبوونا نيمپراتوريا ئاشوكاى بو
مه دياردکهن، هه‌رديسان ئهو نه‌خشنه‌يئن ل سمر ديوارين ڦان په‌رستگه‌هان به‌لگه‌يئن
ئيكانه‌نه ل سمر کارو سه‌ركه‌فتنيئن وي، نه‌ه خش و نيكاره ده‌بريني ژ پيش‌كه‌فتنا
هونه‌رئ بinasازى ل سه‌رده‌مئي كه‌فن دكه‌ت، پشتى پينچى سالان ژ مارنا ئاشوكاى ئيئي
ئيمپراتوريا موريما ژي ڙناش چوو و ئيکي ج كه‌سین دى نه‌هاتن و نه‌ه نيمپراتوريه
نه‌هه‌گه‌راند.

كاريگه‌ريا ئاشوكاى ل سمر جيهانى گه‌له‌ک يا مه‌زن بيو، به‌رئ ئهو بهييته سمر
دسته‌هه‌لاتي ئايتن بودي گه‌له‌ک يي سنوردار بيو و هژماره‌کا كيم يا خه‌لكي باوه‌ری پي
هه‌بيو، هه‌رديسان ب تنى ل باكورى هندئ يا به‌ره‌لاڻ بيو ل پشتى ئاشوكا هاتييه سمر
حوكمى و هه‌تا مارنا ويژي ئيئي ئايتن بودي هند به‌ره‌لاڻ بيو هه‌تا دويي‌كه‌فتنيئن ڦي ئايتن
ل هه‌مى ده‌هريئن هندئ و وه‌لاتيئن ده‌ورو بهر ژي هه‌بیون.

ئهم دشين بېيzin ئاشوكا به‌پرسيارى ئيكانه‌بیو ژ به‌لاڻكرنا ئايتن بودي هه‌تا
بیوویه ئيک ژ مه‌زنترىئن ئاييانان ل جيهانى له‌ورا يي ژ هه‌زى ئهم نافى وي د گه‌ل ليستا
كه‌سین كاريگه‌ر د ديروكى دا ب دانين.

قەمەنە ئوگوستىن

ئەم قەمەنە ئارىگەرلەر کا مەزن ل سەر ئايىنى مەسيحى د چەرخىن نافەمراستا كرى

قەمەنە ئوگوستىن ل دوماھيا سالىن كەفتىن ئىمپراتۆر رۇمانى يى ژيائى، ل وى سەرددەمى دەراتە هەزمارتن ئىك ژ مەزنتىن زەلامىن ئايىزانى ل وەلاتى ژېرەك فەلسەفا وى كارىگەرلەر کا مەزن ل سەر ئايىنى مەسيحى و ژيانا خەلکى ل چەرخىن نافەمراستا كر و هەتا سەرددەمى ئەقروكە ژى كارىگەرلەر وى يا بەردەۋامە.

ئوگوستىن ل سالا 354 زايىنى ل بازىرە "سوق ئەھراز" ل وەلاتى جەزائىرى ژايىكىبوبىه، بابى وى كەسەكى بى باوهربوولى دەيكى وى ل سەر ئايىنى مەسيحىيەتى بولۇشىشتى يى گەنج بولۇ دەمى نىشانىن زىرەكى ل دەف دياربوبون و دەمى ژىيى وى بولۇنى 26 سال مالا وان ئەو فەرەتكەر زانكۈيا "قرىتاجە" و ل وىرى پەيوەندىيەن دىلدارى دىگەل كەچەكى گىرەدان پاشى زاروکەكى نەيى شەرعى ژى بولۇ. پاشى بولۇ 19 سال بىرياردا دەست بخواندىنا فەلسەفى بىكەت و هەر زۇي چوو سەر ئايىنى "مانىشىزم" ئەۋى ھاتىيەدانان ژلايىن كەسەكى ب نافى "مانى" ل سالا 240 زايىنى.

ل وى سەرددەمى ئايىنى مەسيحىيەتى سەرنجا وى نەراكىشا لهورا چوو سەر ئايىنى مانىشىزمى و پاشى 9 سالان ل سەر ۋى ئايىنى ماى تىيدا هەمى ھىقىيەن وى ھاتنە كوشتن. دەمى ژىيى وى بولۇ 29 سال بەرەڭ بازىرە رۇما چوو و ل وىرى بولۇ ماموستايى گوتاربىزىي و دەست بخواندىنا فەلسەفا گرىكى كر بتايىبەت فەلسەفا ئەفلاتۇنىي يا نۇو كو ژلايى فەيلەسۋى ئەسکەندەر "ئەفلۇتىنى" فە ھاتبۇو دەستكارىكىن و گوھۇرین و چەندىن چاكسازى تىيدا كر بولۇن.

ل وى سەرددەمى كەسەكى رەوشەنبىر ل بازىرە مىلانو ھەبۇو دەگوتىنى قەمەنە "ئەمبىززە"، ئوگوستىنى ب كويراتى گوھداريا شىھەت و پىنمایىن ۋى قەمەنە دىكى كو

بنهکوکا ئايىن مهسيحىيەتى بۇ وي دياركر لمورا دهمى ژىي وي بوويه 32 سال چوو دناڭ ئايىن مهسيحىيەتى دا و بوو مهسيحى، ل سالا 387 دووباره زقلى بازىرئ ئەھرازى ل جەزائىر.

ل سالا 391 ئوغوستين بۇ هاريكارى قەشەيى بازىرئ "عينايه" و پشتى بورينا پىنج سالان ۋى قەشەيى وەغەركر لمورا ئوغوستين ل پىش ويقە بۇ قەشە و ھەتا وەغەكىندا وېرى ل سەر ۋى كارى يى بەردەوام بوو.

ھەرچەندە بازىرئ عينايه نە گەلەك يى مەزن و گرنگ بوو لى ھەر زوي ناڤودەنگىا ئوغوستينى دەنگەدەدا ھەتا بوويه مەزنترىن كەمس ل دىرىئى، سەپەرەرای نەباشيا ساخلمىا وي لى ب هاريكاريا ھندهك كەسان شىا ھەزمارەكا مەزن يا گوتارىن ئايىنى بەلاقىكەت. ئوغوستينى نىزىكى 500 شىپەت و گوتارىن ئايىنى داناپۇون كۆھەتا نوكەزى د پاپاستينە، ھەر ديسان وي نىزىكى 200 نامەيان ژى بۇ قەشەيىن وەلاتىن دى ھنارتۇون. لى ناڤاداترىن بەرھەمىن وي يىن ئايىنى دوو پەرتۈوك بۇون ب نافىن "بازىرئ خودى" و "دانپىيدان". پەرتۈوكا دانپىيدان د ژىن 40 سالىن دا بەلاقىركىبوو.

پتريا شىپەت و نامەيىن ئوغوستينى ل دور قارەمانىن ئايىنى مانيشىزمى و رېبازىن دى يىن ئايىنى ھاتبۇو نەقىسىن.

ئوغوستينى ھەفرىكىا قەشەيەكى ئىنگلىزى بناقى "بلاجيوش" كربوو دهمى ل سالا 400 زايىن ھاتىيە رۇما، بلاجيوشى دياركر كۆنەھا باب ئادەمى نەيا بۇماوهىيە و مروف دشىت خۇ ژ گونەھان بىپارىزىت ئەۋۇزى ب رېكا ئەنjamاداندا كارىن باش لى ئوغوستينى ب دزوارى ھەفرىكىا ۋى قەشەيى كر ھەتا ھاتىيە دەرىئىخستان ژ دىرىئى، ئوغوستينى ھوسا ھزىدەر نەيا ب ساناهىيە مروف خۇ ژ گونەھا ئادەمى قورتال بىكەت بەلكو ئەف گونەھە ب شىوهىيەكى بۇماوهىيى بۇ مروفى دەمینىت.

ھەرديسان ئوغوستينى دياركر كۆ بەرى ھينگى خودى دزانىت كا كى دى شىپەت خۇ ژقى گونەھى قورتال كەت، پشتى ھينگى دىرا رۇمانى ژى دانپىيدان بقى بوجۇونا وي كر و ل دووقۇدا زەلامىن دى يىن ئايىنى ژى بقى بوجۇونا وي داخباربۇون وەك قەشە "تۆماس ئەكويىنى" و قەشە "جۇن كالقىن".

پشتى هيڭى ئوگوستينى پىنگاڭىن مەزنتى ھافىتىن دەمىن كرييارا سىكىسى حەرامكىرى و گوتى كو ئەنجامدانا كرييارا سىكىسى ئىكە ژ گونهھىن هەرە مەزن و ۋى بوچۇونى كارىگەرى ل سەر ژيانا مليونەها مەۋلانى كر و ھەتا نوکەزى ئەڭ كارىگەرى يە بەردەۋامە.

ل سالىن دوماهىيى بىيىن ژىي ئوگوستينى ئىمپراتۆريا رۆمانى ژناڭچۇو، ئوگوستينى ئەگەرى ۋى ژناڭچۇونى ژى بۇ ھندى زەرلاند كو خەلکى رۆمانى تاشتى حەرام بۇ خۇ حەلال كر و ژ خودى دوور كەفتەن لەورا ئەڭ چەندە ھاتە سەرى وان.

ھەزى گوتنى يە پەرتۈوكا "بازىرى خودى" يە قەشە ئوگوستينى بەرەقانىي ژ ئايىنى مەسىحىيەتى دئى دوژمنىن وي دىكەت، د ۋى پەرتۈوكى دا وي فەلسەفا خۇ ب شىۋىھەكىن ۋەن و ئاشكەرا يَا نفىيىساي و ئەو فەلسەفە بۇ ئەگەرى پېشىكەفتىن ئەمۇرۇپا، پشتى هيڭى ئوگوستينى دىاركىر كو ج ېاستى بwoo ھەبۈونا ئىمپراتۆريا رۆمانى نىن و بازىرى رۇمازى ج بھايى خۇ نىنە لى ئەو بازىرى ژ ھەميان ب بھاتىر بازىرى خودى يە ئانكۇ ئەو بازىرى بىيىن بەردەۋام د پېشىكەفتەن و بەرەڭ پېشىقەچۇونى دابىت و ل دور پېرنىسيپ و بنەمايىن خودايى مەزىن ھاتىبىتە ئاقاڭىن، ھەردىسان وي دىاركىر كو ج پىك نىن مەۋەنەن گونەها باب ئادەمى قورتال بىت ب تىن ب پىكا دىرى نەبىت.

قەشە ئوگوستينى دىاركىر كو ئىمپراتۆر و شاھان ج بھايى خۇ لېرەمېر پاپايىن ئايىنى نىنە و ب ۋى رەنگى كەيىفا پاپايىن دىرى گەلەك بقى بوچۇونا وي ھات، لى ئەڭ بوچۇونا وي بwoo ئەگەرى پەيداڭىن ناكوکى و ھەقىرىنى دنابەرا شاھ و سەركىرە و زەلەمىن ئايىنى و دىرى و بۇ ماوى چەندىن چەرخان فەكىيشا.

ئوگوستين ل سالا 430 زايىنى ل بازىرى عىنایە ل وەلاتىن جەزائىر د ژىي 76 سالىيى دا وەغەرلىك، لى پشتى ھۆزا "ئەندال" ھىرشن كرييە سەر ۋى بازىرى و ھەمى بازىرى سووتى ب تىن ھندەك تىشىن كىيم بىيىن بەها نەھاتبوونە سووتىن كو ئىك ژ وان پەرتۈوكخاناندا قەشە ئوگوستينى بwoo.

55. ویلیم هارپی (1578-1657)

ویلیم هارپی

ئەو نۇزىدارى بۇ ئىكەم جار زقۇرۇكا خويىنى دناف لەشى مەرۋىيىدا ئاشكمراڭرى

ویلیم هارپی ئەو نۇزىدارى ئىنگلەيزى بۇو يىن ژبۇ ئىكەم جار زقۇرۇكا خويىنى⁽¹⁾ دناف لەشى مەرۋىيىدا و كارىن سەرەتكى يىن دلى ئاشكەرا كرین، ل سالا 1578 ل بازىرە "فولكستون" ژايىكبىوو.

هارپى پەرتۇووكا خۆ يَا ناڭدار "فەكۈلينە" كەلاشتىنى ل دور زقۇرۇكا خويىنى و دلى ل دەف گيانەوران" ل سالا 1628 بەلاقىرن كۆ گرنگىيە كە مەزن دبوارى پېيشىكىدا ل وى سەرەتمى ھەبوو ژېرگۈ زانىيەن بىدىتتا زانىيەن وى سەرەتمى ئەڭ پەرتۇووكە باشتىرىن پەرتۇووكا فرمانزانيا لەشى مەرۋىي بۇو.

هارپى ل سالا 1600 چوو ئىتالىا و ل زانكۆيا "پادوا" دەست ب خواندنا زانستىين پېيشىكى كر كۆ ل وى سەرەتمى باشتىرىن زانكۆيا پېيشىكى بۇو ل جىيهانى و زانىيە ناڭدار گالىلى ماموستابوو ل وېرى و پاشى فەگمەرىا لەندەن و وەك نۇزىدار دەست بكارى خۆ كر.

ھەلبەت ئەڭ پەرتۇووكە دەھىتە ھەزىارتىن ژ پەرتۇووكىن دەستپېكىن يىن ل سەر فرمانىيەن ئەندامىيەن جوداجودا يىن لەشى مەرۋىي هاتىنە نېيىسىن، گرنگىيا ويىزى بۇ ھندى دزقۇپىت كو بۇ ئىكەم جاربۇو زانىيەكىن وەكى هارپى ب بەلگە بە حسنى فرمانىيەن لەشى مەرۋىي ب تايىبەت فرمانىيەن دلى و زقۇپىنا خويىنى دناف لەشى مەرۋىيىدا بىمەت، ژېرگۈ كەندا.

⁽¹⁾ مەبىست زقۇرۇكا خويىنى يان خۇلا خويىنى ئەمە خوبىن زلاپىن چەپى يىن دلى مەردكەھىيت و خوارنى و ڪازا ڈوكسجىيى بۇ ھەمى خانە و شانە يىن لەشى مەرۋىي دەبت، پاشى مادددىيەن ڏەھراوى و ڪازا دوم ئوكسىدا ڪاربۇنى ژ فان خانە و شانىيان وەردكەرىت و دزقۇپىننە لايى راستى يىن دلى.

وی سه‌رده‌می زانایان نه‌دزانی کو خوین دناف لهشی مروق‌قیدا دهیت و دچیت و زفروکه‌کا تمام‌یا هه‌ی.

به‌ری زانا هارپی په‌رتووکا خو به‌لاّق بکهت، گهلهک بوجوونیّن جوداجودا ل دهف زانایین سه‌رده‌می وی و زانایین به‌ری هینگی ل دور فرمانیّن لهشی مروق‌پی و خوینی هه‌بوون، ژ گرنگترین وان بوجوونان:

• زانایان هزر دکر پشتی مروق‌خوانی دخوت، دناف دل ئه‌ف خوارنه دهیته گوهورین بؤ خوینی.

• ل دووقدا دل رادبیت ب گه‌رمکرنا خوینی

• بورپیکین هه‌وای ژی پرن ژ هه‌وای نه‌ک خوینی

• هه‌ردیسان زانایان هزردکر کو رح و گیانی مروق‌پی دناف دلی دا دی‌پاراستینه

• ئهو خوینا دناف بورپیکن خوینی دا هندەک جاران بلند دبیت و هندەک جاران نزم دبیت، ئانکو هندەک جاران نیزیکی دلی دبیت و هندەک جاران ژی ژ دلی دوور دکه‌فیت.

نوژداری گریکی یې كەفن "کالین" ای گهلهک قەکولین ل سەر بورپیکن خوینی یېن لهشی مروق‌پی كربوون لی وی قەت پیش‌بینیا هندى نەكربوو كو خوین دناف لهشیدا دهیت و دچیت، هه‌ردیسان هەتا سه‌رده‌می هارپی ژی و پشتی به‌لاّقبوونا په‌رتووکا وی گهلهک زانایان باودری ب هندى نەبوو كو خوین به‌ردەوام دچیته دناف دلی دا و پاشی ژی دەردکه‌فیت و وان نه‌دزانی کو خوین دناف سیستەمەکی گرتیدا دزفریت. لی هارپی شیا ۋى راستیي ببەلگەیېن زانستى دووپات بکەت ئەۋۇزى پشتی چەندىن كەلاشتىن ل سەر بورپیکن خوینی و لهشی مروق‌پی ئەنجامداین.

هارپی دیارکر کو هەر جارهکا دلی مروق‌پی خو قوتیت نیزیکی دوو وەقین خوینی دەردئیخیت، ژبەركو د هەر خۆلەکەکی دلی مروق‌پی نیزیکی 72 جاران خو دقوتیت لهورا دل د هەر دەمزمیرەکی دا نیزیکی 540 پاوندیّن خوینی دھافیزتە دناف بوریاندا. هەلبەت ل ۋىرى ئارپىشەك پەيدادبیت ژبەركو ئەف چەندە گهلهک ژ سەنگا لهشی مروق‌پی مەزنترە و

چهوا لهشى مروققى دشىت هنده خوينى هملگريت لهورا دقيقت قى چەندى نهينيهك ل پشت
هەبىت.

هارپقى بۇ ماوى 9 سالان ب هويرى فەكۈلىن ل سەر دلى مروققى ئەنجامدان و ل
دوماهىي گەھشته وى راستىي كو خوين بەردەوام دەمىز دلى مروققى دەركەفيت لېرامبەر
وى هندهك خوين د زقىرىتە ناڭ دلى دا فە ئەۋرى پشتى كو لناڭ لهشى ھەمىي دگەرىيەت. لى
دگەل قى چەندى ژى ھەتا وەغەرکرى ژى كەسى باودرى ب قى ئاشكەراكىدا وى نەبۇو ھەتا
پشتى وى هندهك زانايىن دى ھاتىن و ئەف راستىيە دووبات كرى.

ھەردىسان ويلىم هارپقى گەلهك فەكۈلىن ل سەر زانستى سورپىلانكزانىي⁽¹⁾ ژى
ئەنجامدابون، ئەو بىزانىن و تىبىننەن دېرتووکا خۇ ياب ناڭى "زدایكىبۇونا گىانەوەران"
ل سالا 1651 بەلاقىرىبوون و دەھىنە ھەزمارتىن دەستپىكى گەشەكىدا ۋى زانستى. هارپقى
دۇرى وى تىورى ۋاھستىيا يادىگىتى سورپىلانك دەمىز ھېشتا د زكى دەيكىدا خۆدا وەكى
لەشى زاروکەكى پىگەھشتىيە لى ب تىن قەبارى وى بچووكىرە. هارپقى دياركى كو سورپىلانك
ھىدى ھىدى دروست دېبىت و د چەندىن قۇناغانىدا دەربازدېبىت ھەتا بەرى ژدایك بىت ژ
نوو دېبىتە زاروکەكى تەمام.

زيانا خىزانى يا هارپقى يا سادە و ئاسايى بۇو و كەسەكى سەركەفتى بۇو د زيانا
خۆدا، ھەرچەندە زيانا ھەۋزىنىي پىكىنابۇو لى ج زاروک نەبۇون، ل سالا 1657 وەغەر
كر.

(1) سورپىلانكزانى يانزى كورىيەلەزانى Embryology ئەنستىتۇتى يىن كىرنگىيەن دەمەتە خۇاندىن قۇناغىن جوداجودا يىن
پەيدابۇونا مروققى، ھەر زىنگەم رۇزا دروستبۇونا مروققى د زكى دەيكى دا كو دېيزىنى سورپىلانك ھەتا ژىيى وى دەكمەيتە
نەھە. ھەيىشان دنالى زكى دەيكى و پاشى دەيتە سەردونىيائىن.

56. ئېرنەست روزھرفورد Ernest Rutherford

(1871-1937)

ئېرنەست روزھرفورد

ئەو زانايى شىايى كلىكا چىكىندا چەكى ئەتومى ئاشكەرا بىخت

ئېرنەست روزھرفورد دھىيتكە نىاسىن ب مەزنلىرىن و ناقدارلىرىن زانايى فىزىيائى ل چەرخى بىستى، ژېھرکو ئەو بۇ ئەگەر پىزانىيىن مە ل سەر چالاکىيىن تىشكەمى يىين كەرسىتەيان زىيىدەن، ھەروەسا ئەو بۇ ئېكەم كەس بۇ زانسى ئەتومى فىزىيا نافكەمىي پىشىخستى. سەرەرەي ھندى وى گەلەك تىورىن زانسى دانايىنە لى دەگەل ھندى ژى ئەو تشتىن وى ئاشكەرا كريغىن گەنگىيەكە مەزن ھەنە كۆپىكەن ژ چەكى ئەتومى، نافەندىيەن ھىزا نافكى، تراسەرىن تىشكەچالاکى و دىرۇقا تىشكەچالاکىي. ئەڭ كارىگەرلەر وى ل سەر جىهانى كرى ھىشتى يا بەرددوامە و رۆز بۇ رۆزى يا د گەشەكرنى دا.

روزھرفورد ل سالا 1871 زايىنى ل وەلاتى نیوزلەندادا ھاتىيە سەردىنيايى و مەزن بۇويە و ھەر ل وېرى چۈچۈي زانكۆيا كانتەربىرگ و ھىشتا ژىن وى 23 سال سى باودەنامە بدەستخۇقە ئىيىنان. ل دووقۇدا ھاتە هنارتىن بۇ زانكۆيا كامېرىج ل ئىنگلتەرا و پاشى بۇ ماوى سى سالان ل كارگەها كافىندىش لېزىر سەرپەرسەتىيا زانايى ناقدار و ئاشكەرا كەردى ئەلىكترونان "جۈزىيە جۇن تۆمسون"ى كاركىر و ۋەكۆلىن ل سەر وان تىشكەن ژ تۆخمى راديومى دەردكەقىن كرن.

دەمى ژىن وى بۇويە 27 سال بۇو ماموستايى فىزىيائى ل زانكۆيا ماك جىل ل كەنەدا و بۇ ماوى نەھ سالان ما ل وېرى. ل سالا 1907 دووبارە زەقلى ئىنگلتەرا و بۇ سەرەك بەشى فىزىيائى ل زانكۆيا مانچىستەر. ل سالا 1919 چۈرۈ زانكۆيا كامېرىج و ئەڭ جارە بۇ رېقەبەردى كارگەها كافىنداش و ھەتا دوماھىيا ژيانا خۇ ما ل وېرى.

چالاکیا تیشکه‌یی ل سالا 1896 ژلایی زانایی فرهنگی هینری بیکریلی فه هاتبوو ناشکه‌راکرن دهمی وی تافیکرن ل سهر تۆخمنی یورانیومی دکری. لی پشتی هینگی وی ج گرنگی نهدا ۋى چەندى لەورا پتريا ئەو تاشتىن هاتينه ناشکه‌راکرن ل سهر چالاکیا تیشکه‌یی ۋەنچامى وان ۋەكولىنین بەرفەھ بۇو يېن روزھرفوردى ئەنجام دايىن^(۱).

ئىكەم ناشکه‌راکرنا روزھرفوردى ل سهر ھندى بۇو كۆ ئەو تیشکىن ژ تۆخمنی یورانیومی دەركەقىن دوو پىتكەتەيىن تەمام ژىكجۇدا پىكىدھىن، وى نافىن وان كرنه تیشکىن ئەلفا و تیشکىن بىتا و ل دووقۇدا وى سرۇشتى سەرەدەرىكىرنا ھەر ئىك ژ ۋان تیشکان دياكىر و ل دوماھىيى وى تیشکەكا دىيىزى ناشکه‌راکر و نافى كرە تیشكىقا گاما.

ئىك ژ تايىبەتمەندىيىن تۆخمنىن تیشکەر ئەو تېھنەكا مەزن يا دنافدا ھەى. بەرى ھينگى بىركلى و كورى و گەلەك زانايىن دى هوسا ھزىدەر كۆ تېھنە ژىدەرەكى دەركى يىن ھەى، لى روزھرفوردى دياكىر كۆ تۆخمنىن تیشکەر تېھنەكا گەلەك مەزن يا ھەى و گەلەك ژوى تېھنە پتە يا ژ كارلىكىن كىميابىي دەركەفيت. ئەف تېھنە ژ ژىدەرەن دەركى ناهىت بەلكو يا دناف ئەتومىن تۆخمنی یورانیومى بخۇدا ھاتىيە ھەلگىتن و بىنى چەندى ئەو شىا تىگەھى ھىزا ئەتومى بدانىت.

زانايان بەردەواام ھزىدەر كۆ ھەر ئەتومەك ڙناف ناچىت و ناهىتە گوھۇرین، لى روزھرفوردى ب ھارىكاريا زانايىھى دى يىن گەنچ ب نافى "فرىدىرىك سودى" شىا ۋى چەندى راستەتكەت و دياربىكتە كۆ دەمىن تیشکىن ئەلفا يان تیشکىن بىتا ژ ئەتومەكى دەركەقىن، ئەو ئەتوم دى ھىتە گوھۇرین بۇ ئەتومەكا دى يا جىاواز. ھەرچەندە ئەف چەندە يا ب زەممەتبوو ژلایي كىميازانانقە بەھىتە باودەركەن، لى روزھرفورد و ھارىكارى خۇ ھەزمارەكا تافىكىرنان ل سهر شرۇفەبۇونا تیشکەرلەن نافكى يېت تۆخمنی یورانیومى كرنا و بۇ وان دباركىر كۆ تۆخمنی یورانیومى دھىتە گوھۇرین بۇ تۆخمنی قۇرقۇشمى.

ھەروەسا ئەو شىا لەزاتىيا شرۇفەبۇونا تۆخمنىن تیشکەر بېپېقىت و ب ۋى چەندى وى بنىياتى تىگەھى "ئىغا ژيانى" دانا و ئەف چەندە ھەر زوى بۇ ئەگەر ئەھىيەنانا دىرۇكە تیشکەرلى كۆ بۇو ئىك ژ ئامرازىن زانسى يىن ھەرە گرنگ و ل سەرەدەمىن ئەفرۇكە دا

^(۱) ھەردوو زانايان مارى كورى و پىزى ڪورى ژى ھەردوو تۆخمنىن تیشکەر بۇلۇنيوم و راديوم ناشکەرلا كىرىبون. لى ئەم ناشکەرلەرنىن وان نەبۇونە ئەكەر ئاشکەرلەرنىن دەستكەفتىن مەزن.

دگلهك بواراندا دهیته بكارئینان بتایه بت بوارین حبیلوجي و شوینهوارزانى و گهروناسى و گلهك بوارین دى.

ئەڭ داهىنان و ئاشكەراڭىن ئەپزەرەتلىكلىرىنىڭ روزھرفۇرىدى بۇونە ئەگەر ئەم سالا 1908 خەلاتى نوبىل بىدەستخۇفە بىنیت، ھەرودسا پشتى ھېنگى ھەقلىنى وى سودى ژى شىا ۋى خەلاتى بىدەستخۇفە بىنیت. لى مەزنەتىن كارى وى ئەم بۇ يا پشتى بىدەستخۇفە ئەنەندا ۋى خەلاتى ئاشكەراڭى.

رۇزھرفۇرىدى تىبىنیا ھندى كىر كى تىشكىن ئەلفايى يىن بلهز دشىن ب شىۋەھەكى راست دناف تەخەكا تەنك يا كانزاپى زىپرى دا بورن بىتى كوج كونان يان شوينوارىن بچۈوك ژى لدويفە خۇ بېلىن، ھەرودسا ئەپزەرەتلىكلىرىنىڭ كەلەك كىيم ژ پىرەھۆي خۇ لاددهن. ۋى چەندى پېشنىياركىر كى ئەتومىن زىپرى (سەپەرپارى ھندى تو كانزاپى كى رەقە و ج تىشت دنافرا ناچىن كو بەرى ھېنگى زانايان ئەپزەرەتلىكلىرىنىڭ دناف خۇدا د نەرمەن. ئانكى دندىكىن بچۈكىت و رەفتەر يىن ئەلفا دشىن شىۋەھەكى راست دناف ئەتومىن زىپرى راپۇن.

لى رۇزھرفۇرىدى دىيت كى ھندەك دندىكىن ئەلفايى ب دۇزارى ژ پىرەھۆي خۇ دەھىنە لادان دەمىن دناف تەخەكا كانزاپى زىپرى پا دەرباز دېن لەورا وى بىرياردا تاقىكىرىنىن خۇ گەلەك جارىن دى دووبارە بىكەت ھەتا كى بېشىت بشىۋەھەكى هوير ھەزما را وان دندىكىن بەھەزەرىت يىن بەرەپ ھەر لايەكى دەھىنە لادان و ل دوماھىي ب ھارىكاريا رېكەكا ماتماتىكى ئەنجامىن خۇ شەرقەبىكەت، وى دىياركىر كى ب تىن رېكەكا ھەى ئەم ئەنجامىن تاقىكىرنا خۇ پى شەرقەبىكەت ئەۋۇزى بقى رەنگى بۇو: ئەتوما زىپرى ژ قىلاھىيەكى بەتال پېكىدھەيت و ھەمى بارستەيا ئەتومى دناف نافكەكى دا كى دەھەقىتە سەنتەرى ئەتومى دا خەرقەبۇوە. و ل سالا 1911 دىياركىر رەقتىن تىشتى لەھوروبەر ئەندا ئەندا ھەمى ئەندا

ئاشكەراڭىن رۇزھرفۇرىدى ل دور نافكە ئەتومان بۇو ئەگەر ئەندا ھەمى تىورىن سەرددەم ل دور پېكەتتا ئەتومان. پشتى ھېنگى ب دوو سالان زانا "نيلز بوھەر" ئەندا ھەمى ئەنچامى رۇزھرفۇرىدى دىيت و تىورا خۇ يان ئەندا بەلاقىرى كەنەنەر ئەندا ھەمى ئەنچامى زى وەكى پېكەتتا سىستەمى رۇزى يە كا چەوا رۇز دەھەقىتە سەنتەرى و ئەختەر ل دور دەزقىن، ئاندا ھوساپى ئەتومى دەھەقىتە سەنتەرى و ئەلەكترون ل دور دەزقىن.

ئەذ کارى رۈزەرفۇردى بwoo ئەگەرى ئەنلىقەكى نوو يى زانستى فىزىيائى ئەۋۇزى خاندنا نافكا ئەتومان بwoo، ھەروھسا ل سالا 1919 رۈزەرفۇردى تاقىكىرنەكا دى ب سەركەفتىيانه ئەنجامدا دەمى شىايى نافكەكا تۆخمى نايىتۆجىنى ب گوھۇرىت بۇ نافكەكا تۆخمى ئوكسجينى ب رېكا بومبەبارانكىندا وان ب تىشكىن ئەلغا يىن گەلەك بلەز و ب ۋى پېكى ئەو شىا خەونا كەفن يا گەلەك كىمياگەران بکەتە راستى.

رۈزەرفۇردى ديارىكىر كو دېيت گوھۇرىنا نافكى ژىددەرى پەيدابۇونا تىيەنا رۆزى بىت و پشتى ھينگى ئەو ھەر زوى شىا بگەھىتە وى ئەنجامى كو گوھۇرىنا نافكى كلىلەك سەرەكى يا دروستكىندا چەكى ئەتومى و نافەندىن ھىزى نافكى.

ژىلى ژيانا وى يا ئەكاديمى و پېرى دەستكەفتىن، رۈزەرفۇرد شىا كارىگەرىي ل سەر ھەر كەسەكى بکەت يى دچىوویە دىدارا وى، ئەو كەسەكى مەزن بwoo و دەنگەكى بلند و باوهرىيەكا تمام ب خۇھبwoo و ب ج رەنگان خۇ مەزن نەدەكى.

57. جوں کالفن John Calvin

(1509-1564)

جوں کالفن

ئەمە کەمسى پرۆتسستانى كريه ئىك ڈريبازان نۇلى يېن مەزىن ل جىهانى

جوں کالفن ئەمە زەلامى ئۇلى يېن ل سەر رېبازا پرۆتسستانى دھىيته هەزمارتىن ئىك ڈارىگەرتىرىن زەلامىن ئۇلى د دېروكا ئەورۇپا، ناۋودەنگىيا وىزى بۇ بابەت و شىيانىن وى يېن بى سنور د زانستىن ئايىزانى و رېكخستنا دەستەلەتى و رەدۋەت و رەفتارىن مەرقان و شىوازىن كاركرنى دا د زەقىرىت، كارىگەریا قى كەمى بۇ ماوى پەر ڈچار خان يا بەردەوام بۇو و بوجۇونىن وى كارىگەری ل سەر ژيانا ملىونەها مەرقان ل سەر رۆبى عەردى كريه.

نافى وى يېن دروست جان كوفانە، ل سالا 1509 ل بازىرى "توبىون" ل فەنسا ڈايکبۈويە، لدەستپېكى ل كولىزىا لومونتى ل پارىسى دەست ب خودانى كريه و پاشى چۈويە زانكۆيا ئورلىان بۇ خواندىن ياساين. ئېن کالفنى هەشت سال بۇون دەمى مارتى لوتمى خۇنيشاندانا دى دەستەلەتا دېرى كرى و 95 داخوازى ل سەر دىوارى دېرا بازىرى فيتزبرىگ ھەلاويستىن كو دهاته هەزمارتىن ئىكم خۇنيشاندانا ئايىنى يا پرۆتسستانى. هەرجەندە لدەستپېكى گەنچانىا خۇ کالفن ل سەر رېجازا كاسولىكى بۇو لى پېشى هىنگى چۈو سەر رېبازا پرۆتسستانى.

ئېھر قى گوھۇرینا رېبازا ئايىنى بريارا گرتىندا وى هاتەدان لى داكو ئەمە خۇ ڈادگەها كاسولىكى قورتال بكمەت نەچاربۇو بەرەڭ بازىرى پارىسى بچىت و پاشى چەندىن جارىن دى جەن ئاكنجىبۇونا خۇ گوهارت هەتال دوماهىي ل بازىرى "بازل" ل سويسرا ئاكنجى بۇو و نافەكى دى بۇ خۇ دانا و دەست ب خواندىن ئايىزانىي كر، ل سالا 1536 د ئېن 27 سالىي باشتىرىن بەرھەمى خۇ بەلاقىرى لزىئر نافى "پەنسىپىن ئايى مەسيحى" و

ئەف پەرتۈوکە وەك ژىدەرەكى گرنگ بۇو ژبۇ پەنسىپىن رېبازا پرۆتستانى و ئەف چەندە بۇو ئەگەر گەلەك ناقدار بىت.

ل دووقۇدا بەرەف بازىرى جنىڭ ل سويسرا چوو كۆ لوى سەرددەمى رېبازا پرۆتستانى رۆز بۇ رۆزى پەز بەربەلاف دىك و رۆزانە بەزازەھا خەلک دهاتنە سەر ئى رېبازا ئايىنى، خەلکى وى بازىرى داخاز ژىكى بەمىنتە لبازىرى وان و بېبىتە ماموستا ل دەف وان لى ھەر زوى ھەۋىكى دنافىبەرا وى و خەلکى بازىرى دا پەيدابۇون لەورا نەچاربۇو بەيىكچارى وىرى بجه بەيىلىت.

ل سالا 1541 دووبارە داخاز ژى ھاتەكىن بەقەگەريتە جنىڭ، پشتى زقەرىيە جنىڭ بۇو سەركەدىيەكى ئايىنى و سىپاسى و ھەتا دوماھيا ژيانا خۇ ما ل وىرى.

لبازىرى جنىڭ كالقىن نەكمەسىكى دىكتاتوربۇو، پەزىا خەلکى بازىرى ژى مافى دەنگىدانى ھەبۇو و دەستەھەلاتا سىپاسى يى وى سەرددەمى لبازىرى جنىڭ دەستى 25 كەساندابۇو لى ژەركو كالقىن نەئەندامى ئى جقاتى بۇو لەورا ئەم بەرەۋام د مەترسيا دەرئىخستنى دابۇو ھەتا ل سالا 1938 ب دروستاھى ھاتىھ دەرئىخستن لى پشتى ھينگى پەزىا ئەندامىن جقاتى چوونە پشتا وى و زقەراندەن بازىرى و كەرە سەركەرى ئىكانە يى وەلاتى و ھىدى ھىدى دەستەھەلات ھەمى كەفتە دەستىن ويدا.

ب سەركىشا كالقىن ئىدى بازىرى جنىڭ بۇو مەلبەندى رېبازا پرۆتستانى ل ئەورۇپا، ھەردىسان كالقىن بىزاقىرن پشتەقانىا رېبازا پرۆتستانى ل وەلاتىن دېزى بکەت ب تايىمەت وەلاتى فەرەنسا، گەلەك كەسان لوى سەرددەمى نافى جنىقى كربۇو "رۇمايا پرۆتىستاتى" ھەروەكى كا چەوا بازىرى رۇما ب خۇ مەلبەندى رېبازا كاسولىكى بۇو.

پشتى كالقىن زقەرىيە بازىرى جنىڭ هندەك بىريارىن نۇو دانن ئىك ژ وان بىريارىن نۇو رېكخىستنا دېرى و دەستەھەلاتا وى بۇو كۆ ئەف چەندە وەكى پىنگاھە كا دەستپېتىكى بۇو ژبۇ گەلەك دېرىن دى ل ئەورۇپا. ھەر لبازىرى جنىڭ ب خۇ وى گەلەك گوتار دەربارە ئايىزى و پەرتۈوكا پېرۇز ژبۇ خەلکى پېشىشىكەن و چەندىن جاران ل پەرتۈوكا خۇ ياب پەنسىپىن ئايىنى مەسىحىيەتى زقەرى.

ل كالقىن هندەك بىريارىن نۇو و بەيىز دەرئىخستن وەك قەدەغەكىندا مەبىي و قومارى و سەمايى و سەرانىن ئەقىنەن، ھەردىسان سزايىن گەلەك دژوار بۇ وان كەسان دانان

یین پیل ڦان بریاران بدانیت، د ههمان دهمدا هاتنا خه لکی بو دیری کرہ تشهکی نه چاری و لدیف یاسایی هاتبوو ریکھستن. ئیک بریارین دی یین كالقنى دانای ئه وبووکو ماوی پیشکیشکرنا گوتارین ئایینی ڙلايی قه شه یانقه بهیته دریزکرن و چرکرن.

القنى پشته ڦانیا خه لکی دکر گه نگه شن دگه ل زه لامین ٺول بکه ن و داخرا زانست و زانینی ڙئی بکه ن لهو را ل سه ردھمی وی زانکویا جنیف هاته دامه زراندن. كالقى که سه کی تو ندره وبوو ڙبه ر فی چهندی وی سزا یین گه له ک دژوار بو کھسین بیباوہر و کھمته ر ده ریخستن. نوڑداری ئیسپانی یی نافدار "سرفیتوس" کو باوہری ب سیپانه یا پیروز^(۱) نه بوو دھمی گه هشتیه بازیری جنیفی ڙلايی كالقنى فه هاته دھستگیرکرن و ب تومه تا بیباوہری ل سالا 1553 ب ساخی هاته سوون، هردیسان وی بریاردا هژماره دکا مهزن ڙ کھسین سیپہ بند و نفشتیان بو خه لکی دروست دکرین بهینه سوون.

القى ل سالا 1564 وغه رکر، لن هه فیانا وی بهری وی ل سالا 1549 وغه رکربوو و ب تنی وی زاروکھک هه ببوو لی نه وڑی دھمی ڙایکبوبونی مربوو. گرنگیا كالقنى ڙبو خه باتا وی یا ئایینی نافھ گھریت به لکو ڙبو چالاکیین وی یین سیاسی و هزو ببرین وی فھ دگھریت یین بوبوینه ئه گھری هشیارکرنا خه لکی. وی گه له ک دووباتی ل سه ر گرنگی و دھستھه لاتا په رتووکا پیروز دکر، هردیسان ویژی وہ کی مارتی لو تمی دا پیدان ب بریارین ٻو ما و دیرا کاسولیکی نه دکر.

القنى ڙی وہ کی لو تمی و قه شه ٹوگوستی و قه شه بولسی هزرکر دکر کو هه می مرؤف گونه ها باب ئادھمی ب شیوه یه کی بوما وہی ده لگرن، وان هزر دکر دلسوزی ب ریکا ئه نجام دانا کارین باش ناهیت به لکو ب ریکا باوہری کا راستگو دھیت و وی باوہری ب هندی هه ببوو کو خودایی مهزن ل پیشی ڏزانیت دی دلو فانی ب کی بھت و دی کی سزاده ت.

مادھم خودی ڏزانیت دی دلو فانی ب کی بھت و دی کی سزا دھت با بوجی خه لک لدیف پرهنسیپیں ٻو شتی و ئایینی دچن؟ كالقنى هزر دکر ئه و کھسی خودی هه لبزار تی دا کو دلو فانی پی بھت هه رئه و کھسی دلسوز و دلو فانه یی ڙ هه ڙی دلو فانیا خودی، لهو را دلسوزیا مه ب هندی بجه ناهیت کو ئه م کارین باش بکھین به لکو خودی یا حه زکری ئه م کارین باش بکھین ڙ به رکو هه ر وی ئه م یین هه لبزار تی دا کو دلو فانی ب مه بھت.

^(۱) سیپانه یا پیروز Trinity نانکو باب و کور و روحا پیروز

ڦان بوچوونیں وی کاریگمری ل سهٽ ملیونه‌ها مرؤؑان کر و هژمارا دویکه‌فتیین وی گهلهک ڙ دویفکه‌فتیین مارتن لوتمري پٽر بُو، هه‌رجه‌نده وهلاٽین ئهلمانيا و ئهسکه‌ندنافی لدویث لوتمري دچوون لى وهلاٽین هولهندما و سویسرا و هندهک ڙ خهلكي پُولهندما و ئهلمانيا و هنگاريا لدویث كالقنى دچوون.

لوی سه‌ردهمی، بازیرئ جنیف دهستهه‌لاتا وی نه‌یا ديموکراتی بُو به‌لكو دهستهه‌لاته‌کا سیوکراتی⁽¹⁾ بُو، لى مه‌رها کالقنى ئهوبوو مللہت بُو خو دهستهه‌لاته‌کا ل خو بکهٽ له‌ورا نه‌یا به‌ربه‌لاقه کو ئه‌م وهلاٽه‌کی بینین جهی به‌ربه‌لاقبونا ریبازا کالقنى بیت و پاشی ئیکسہر ببیته دهه‌ره‌کا ديموکراتی ودکی وهلاٽین سویسرا و هولهندما و بریتانیا.

گرنگیا کالقنى بُو کاریگه‌ریا وی یا کویر و مه‌زن ل سهٽ جفاکین ئه‌وروپی و ئه‌مریکی بجه هیلای، راسته کو مارتن لوتمر ئیکه‌م که‌س بُو پشته‌فانیا ریبازا پروتستانتی کری لى کالقن هات و هاریکاریا وی کر ل سهٽ به‌لاقکرنا ٿی ریبازا ئاینی و یاسایین وی داناین له‌ورا مه نافی ویژی دانا پشتی لی مارتني ل دگه‌ل هندی ڙی نافی وی به‌ری یی ڦولتیر و روسوی هاتیه دانان ڙبهرکو کاریگه‌ریا وی یامه‌عنھوی گهلهک ب هیزتر بُو.

⁽¹⁾ سیوکراتی Theocracy نمو جوری دهستهه‌لاته‌کی یه ده‌می زه‌لامین نوی حوكمی ل خه‌لكی دکھن.

Gregor Mandel 58. گریگور مهندل
(1822-1884)

گریگور مهندل

ئەو زانایی دیارکری کا چەوا ساخلهتىن بۇماوهىي ژ دېيكوبابان بۇ ژاروکىن وان دھىنە
فەگۇھاستن

گریگور مهندل ئەو كەس بۇو يى شىاي بۇ ئىكەم جار ياسىايىن بۇماوهىزانىي
ئاشكەرا بىكتە و ئىكەم كەس بۇو دیارکری کا چەوا ساخلهتىن بۇماوهىي ژ دېيكوبابان بۇ
ژاروکىن وان دھىنە فەگۇھاستن، فى قەشەبىي نەمساوى گەلەك حەز ژ فەكۈلىنىن زانستى
دكى لى ئەو تشتىن وي شاكەراكىرىن نەبوونە جەھى سەرنجراكىشانا زانايىن دى هەتا پشتى
مەنا وي ب ماوهىيەكى.

گریگور جۆھان مهندل ل 22 تىرمەها سالا 1812 ل گوندى "ھينزندورف" ژ
دايکبۇويە كە دەڭەۋىتە دەقەرەكى ل سەر سۇورى دنافبەرا دانىمارك و هنگاريا دا دېيىزنى
"مۇراغىيا". دايکوبابىن وي جوتىيار بۇون و د ھەزار بۇون، مهندل قوتابىيەكى زىرەك نەبوو
و دوو جاران دەمى قىيىتە قۇناغا نافنجى د تاپىكىرناندا ب سەرنەكەفت. ل سالا
1838 بابى وي د ڕەيدانەكى دا ھاتە كوشتن، لەورا ئىدى ئەو نەشىا خواندنا خۇ يَا
نافنجى تەمامبىكەت چونكى نەدشىيا پارى خواندى بەستە بىنۇت، ھەرچەندە پشتى
ھىنگى بزاڭىرىن كار بىكت بۇ ھندى پاران ب دەستە بىنۇت لى ساخلهميا وي و جۇرى كارى
وي بۇونە ئاستەنگ د رېكا وي دا.

زېركو پتىيا مامۇستايىن وي سەردەمى پەبەن بۇون، لەورا ھارىكاريا وي كر كو
بىچىتە دېرى بخوينىت. ل سالا 1843 مهندل چوو دېرا "قەدىس تۇماس" ل بازىرە
"بىرۇن" يى نەمسايىن وى دەمى ژىيى وى ب تىن 21 سان بۇون و وەك پەبەن ل دېرى
كاركر.

و ل سالا 1851 دىرىئ ئەو فېرىكەر زانكۆيا "فيهنتا" بۇ هندى زانستى بىركارىي
بخوينيت و ل سالا 1853 جارەكا دى فەگەريما دىرىئ و ل قوتابخانەيەكا سەر ب دىرىئ ۋە
⁽¹⁾
بۇو ماموستا

پاشى دەست ب خواندىنا زانستى با يولۇزى و فيزىيائى كر و بۇ ماوى 14 سالان
فەكۆلىن ل سەر رۆھكى بەزاليايى دىكىن كو ئەمۇ بەزاليايە دناف باخچىن دىرىئ دا دچاندىن
پشتى هيڭى ل سەر فەكۆلىنلار يى بەردەواام بۇو ھەتا شىاي ل سالا 1865 ياسايدىن
بومازەنزاپى يىن ناقدار بدانىت.

ل سالا 1868 مەندىل ھاتە ھەلبۈزارتىن بېيتە سەررۆكى دىرىئ و ڙ وى دەمى كارى
وى پتلىن ھات لەورا نەدشىا ئىدى وەكى بەرى ئەنچامىدەت.

لوى سەرەدەمى مەندىل ئەنچامىن فەكۆلىنلار خۇ د ھندەك گۇفارىن زانستى يىن
ناقدار دا بەلاقنەكىن لەورا كەسى ئاگەھە ڙ وان ئەنچامان نەبۇو يىن وى بەدەستقە ئىنائىن،
ھەردىسان وى بەردەواام فەكۆلىنلار خۇ بۇ زانايىن ناقدارىن وى سەرەدەمى فرېدەكىن لى
كەسى گرنگى پى نەددا زېرکو لوى سەرەدەمى پتريا زاناييان مزىلى گەنگەشەكىن تىورا
داروينى بۇون ئەوا بەحسى پەرسەندىندا مرۆڤ و زىنده وەران دكى.

ھەتا دەمى ل سالا 1844 مەندىل وەغەكەر كرى ڙى كەسى ئەزانى كا ۋى زەلامى ج
فەكۆلىن ئەنچامداينە و ج تشتى نوو ئاشكەرا كريە لەورا وەكى كەسەكى بەرزە ژيانا خۇ
بوراند و ھەتا مرى ڙى كەسى ئاگەھە ڙى نەبۇو.

ئەو ئەنچامىن مەندىل ل سەر فەكۆلىنلار خۇ بەدەستقە ئىنائىن، ل سالا 1900 سى
زانايىن دى ل سى جەپىن جودا جودا ھەمان ئەنچام بەدەستقە ئىنائىن، ئەۋۇزى زانايى ھولەندى
دفرىس" و زانايى ئەلمانى "كورنس" و زانايى نەمساوى "فون چرماك" بۇون، ھەرچەندە
قان زاناييان ئاگەھە ڙ كارىن ئىكودوو نەبۇو و ھەر ئىكى ب شىۋەھەكى سەربەخۇ كاردەكلى
ئەو فەكۆلىنلار وان ئەنچامداين ئەو ھەرسى گەھاندىن ئىك ئەنچام ئەۋۇزى ياسايدىن
بۇماوهىي بۇون كو بەرى هيڭى ب چەند سالەكان مەندىل گەھشتىبوو ۋان ئەنچامان.

⁽¹⁾ ل وى دەمى دىئر نەك تىنى جەپى پەرسەتنى بۇو بەلكو ناھەندەكا زانستى ڙى بۇو، لەورا مەندىل شىا ھەقنىياسىن دىگەل
ھەزماھەكە مەزن ياخانىن بەناقۇدەنگ بىكەت

ئەو ياسايىن بۇماوهىي يىين مەندىل دانايىن ئەفەبۈون: مەندىل ئاشكەرا كر كو
هندەك ساخلهتىن بۇماوهىي يىين ھەين ژ دېيكوبابان بۇ زاروکىن وان دچن، ئەف ساخلهتە
بەردەوام ژ بەرەبابكەكى بۇ بەرەبابكەكى ل دووقدا دەيىنە فەگۆھاستن. ئەو فەكۆلىنىن
مەندىل ل سەر بەزاليايى ئەنجامدىن دياركىر كو هندەك ساخلهت وەك رەنگى بەلگىن ۋى
پۆھكى و شىوه و قەبارى وان، ھەردىسان پەنگى توفي و قەبارى وان ژ بەرەبابكەكى بۇ
بەرەبابكەكى ل دووقدا دەيىتە فەگۆھاستن

ل ۋىرى دوو فاكتمەرىن بۇماوهىي كونترۆلى ل سەر ۋى چەندى دەهن. لى ئەرى كا
چەوا مەندىل شىا ۋى چەندى ئاشكەرا بەكت. ھەلبەت ئەف چەندەزى ژ ئەگەرمى ئەنجامداانا
فەكۆلىنان ل سەر ۋى پۆھكى و بېھنفرەھيا وى يا بىٽ وينه و ھىزا شرۇفەكىن و
تىبىينىكىنى، ھەردىسان ژبەركو بەرى ھىنگى زانسى ماتماتىكى خواندبوو لهورا ۋى
چەندى گەلەك ھارىكاريا وى كر ب سانەھى ۋان ئەنجامان ليكبدەت.

بۇ ماوى پەت ژ ھەشت سالان، مەندىل شىا تاقيىكىرنان ل سەر پەت ژ 30,000 پۆھكىن
بەزاليايى بەكت، ئەو شىا فەكۆلىنى ل سەر ھەتا حەفت بەرەبابكىن هندەك پۆھكان بەكت.
مەندىل ئەو پۆھكى دگەل ئىك كۆم دىرىن يىين ساخلهتەكا گەلەك تايىبەت ھەى و پاشى وى
ھېمارا وان پۆھكىن نوو پەيدادبۇوۇن دخواندىن و ل دەف خۇ توّمار دىرىن يىين ساخلهتىن
نوو ل دەف پەيدا دبۇوۇن، پاشى وى ھىلا پۆھكىن دوورەگ و بەرەبابكىن وان ئەو ب خۇ
ئېكودوو ب پېتىن. ل دوماهىنى وى پېتىن ماتماتىكى بكارئىنان ژبۇ دياركىرنا هندى كا
چەوا ساخلهتىن جوداجودا ژ پۆھكىن دايىكوباب دەيىنە فەگۆھاستن بۇ زاروپىن وان.

بەرى مەندىل بەھىت كەسى ج پېزازىن دەربارەى زانسى بۇماوهەزانىي نەبۈون لهورا
ئەم دشىئىن بىزىن مەندىل بەرى بىنیاتى ۋى زانسى دانا، سەرەپاى ھاتنا گەلەك زانايان پاشتى
مەندىل و فەكۆلىنىن وان يىين گرنگ لى مەندىل شىا ئىكەم پېنگاڭ دەربارەى دەستپېتىكىرنا
زانسى بومازانىي ل دور گيانەوەر و پۆھكان بەھافىزىت. ژبەر ۋى چەندى ژى پۆلى ھەرە
سەرەكى بۇ ۋى زاناي دىزقىرىت.

Max Planck 59

(1835-1947)

ماکس پلانک

ئەمۇ زانايى شۇرۇشەكا مەزىن د زانستى فىزىيائى دا ھەلكرى

ل سالا 1900 زانايى فىزىيائى يى ئەلمانى ماکس پلانكى ناقەندىين زانستى مەندھوشىرىن دەمى ئاشكەرا كرى كو تىيەنا پىلىن دەنگى بشىوهەيەكى نەبى پېتكەگىرىدى خۇ دەھافىزىت و ئەڭ تىيەنە ژ هندەك يەكەيىن بچۈوك پېكىدھىت دېيىنى كوانتم. ئەڭ تىورا نوو ياخلايى پلانكى قە ھاتىيەدانان بۇ ئەگەرى دانانا ھەمى ياسا و پەنسىپىن تىورىن كوانتمەمى يىن كو بۇونىن ئەگەرى پەيدابۇونا شۇرۇشەكا مەزىن د زانستى فىزىيائى دا.

ماکس پلانك ل سالا 1858 ل بازىرى "كىيل" يى ئەلمانى ۋەتەنچىسى، ل زانكۆيىن بەرلىن و ميونيخ خواندنا خۇ بىدوماھى ئىينا و ل دووقۇدا شيا باوهىناما دكتورايى ل زانكۆيا ميونيخ بىدەستقە بىنیت. دەمى ھىشتا د سالىن بىستان ژ ژىي خۇ وەك ماموستا ل زانكۆيا ميونيخ كاركىر و باشى چوو زانكۆيا كىيل و ل سالا 1889 وەك ماموستا ل زانكۆيا بەرلىن ھاتە دامەززانىن و ل وىرئ ما ھەتا سالا 1928 دەمى د ژىي 70 سالىي دا دەست ژ كاركىشى.

پلانكى وەك گەلهك زانايىن دى گرنگى دا خواندنا وان تىشكىن يىن ژ تەننىن رەش دەردكەقىن دەمى دەيىنە گەرمىرن⁽¹⁾. لەن هندەك زانايىن فىزىيائى شىابۇون هندەك تىشكىن ژ ۋان تەننىن رەش دەردكەقىن توماربىكەن بەرى كو پلانك ھىزرا خۇ دەقى چەندى دا بىمەت و قى ئارىشى چارەسەر بىمەت.

⁽¹⁾ تەننىن رەش ئەمۇ تىشىن يىن ج تىشكى زى نەدرىكەقىن بەلكو ژ نەنچامى كەفتىنەن تىشىن دى بۇ سەر ۋان تەننى شىۋى دىيار دىن.

ئىكەم كارى پلانك پى رابووی دانانا ھاوكىشەيەكا جەبرى ياخۇز بۇو كۆراپىت ب توماركىنا لەقىنا تىشكىن دەركەفتى ژ تەننىن رەش، ئەف تىورا وى ئاشكەراڭرى ھەتا ل سەردىمى ئەفروكەھەزى د زانستى فىزىيا تىورى دا دەھىتە بكارئىنان. لى ل قىرى ئارپىشەك ھاتەپىش ئەۋۇزى ياساپىن فىزىيائى بۆمە دياردەكەن كۆ هەندەك ھاوكىشەيەن دى يان شىۋاپىن دى يېن دەركەفتىنا تىشكىن ژ تەننىن رەش يېن ھەين.

پلانك گەلەك ھىزرا خۇ د ۋى ئارىشى دا كر ھەتا ل دوماھىي تىورەكەن نوو دانى كۆ دەگوت "تىيەنا تىشكىدر ل سەر شىۋى ھەندەك يەكەيېن پىكىفەنەگرىدەي دەركەفتى و وى نافى ھەر ئىك ژ ۋان يەكەيان كرە كوانتمەر"، بېشت بەستن ل سەر ۋى تىورى بۆمە دياردېبىت كۆ برا تىشكىدا دەركەفتى ل سەر درىزەھىيا پىلى يان رەنگى وى دەمەنەت.

ئەف تىورا پلانكى ھاتە نافكەر ب تىورا "جىگرييا پپلانكى" كۆ ژ ھەمى وان تىورىن بەرى ھىنگى بەربەلاق د ۋى بوارى دا يا جودابۇو.

پشتى ھىنگى پلانك ب خۇ شىا برا وى تىيەنا ژ تەننىن رەش دەركەفت ب پېقىت و لوى سەردىمى ئەگەر پلانك زانايەكى نافدار و خۇدان رېز نەبايە رەنگە ھەر زوى ئەف تىورا وى ھاتبا لادان، لى ژېمر نافودەنگىا وى زانايىن رېزەكە مەزن لى دىگرت و بەرەف تىورا وى ھاتن و ھىزرا خۇ ب شىۋەيەكى كۆپر د تىورا ويدا دەك ھەتا بۇ وان ب بەلگە دياربۇوى كۆ ئەف تىورە ياخۇز.

ھەردىسا گەلەك زانايان ھىزىدەر ئەف تىورا پلانكى سەرھاتىيەكە وەرزشىيە و ھەتا پلانكى ب خۇزى ھەندەك جاران گومان ژ تىورا خۇ دېر لى پشتى دەمەكى كىم ئەو شىا ب بەلگە بۇ زانايان دياربىكەت كۆ تىورا كوانتمەمى دشىت گەلەك بوارىن دى يېن زانستى دا بېيىتە ب كارئىنان.

ل سالا 1905 زانا ئەمنىشتايىن شىا ب ھارىكاريما كارىگەرريا وينەيېن رۇنابەي ئاشكەرا بکەت، ھەردىسان ب ھارىكاريما ئەف تىورى زانا نىيلز بور ل سالا 1913 شىا پىكەتانا نافكە تۆخمان دياربىكەت. ل سالا 1918 زانا ماكس پلانك شىا خەلاتى نۆبل ب دەستخۇقە بىنیت ئەۋۇزى پشتى شىاي راستىيا تىورا خۇ 100٪ ب بەلگەفە دياربىكەت.

ھەلويسىتى زانا پلانكى دىرى دەستتە لاتدرىن نازى يېن ئەلمانى ژيانا وى ئىيختە دەمەترىسى دا، ل سالا 1914 كورى وى ھاتە سىدارەدان ژېھەر كۆ پېشكەدارى د ھەۋەكە

سەرنەکەفتى دا كربوو ژ پېيغەمەت كوشتنا هيئتلەرى لى پلانك ب خۇل سالا 1947 د ژىيى 89 سالىيى دا وەغەركر.

مەزنتىرين سەركەفتىنا چەرخى بىستى پېشخستنا زانستى "ميكانيكا كوانتمى" بwoo كو گەلهك ژ تيورا پېزهپى يا ئەنيشتايىنى مەزنتى و گرنگتە. تيورا "نەگورى پلانكى" رۇلەكى مەزىن د تيورىن تىشكى دا هەبwoo زىدەبارى ھەزماھەكە مەزىن يا تيورىن فيزىيائى و تيورا دروستبۇونا نافكا تۆخمىن كيميايى، زىدەبارى كارىگەميا وئى ل سەر "پەنسىيپى نەبۇونا باوهرىيى" يى زانا هېزىنبېرگى.

ئەم دشىين بىزىن پلانك بابى زانستى ميكانيكا كوانتمى يە، ھەرچەندە رۇلى وى يى لواز بwoo دېپېشخستن و گوهۇرینا تيورا ويدا لى نەيا دروستە ئەم رۇلى وى ژېھر ۋى چەندى كىم بىكەين ژېھرکو ئەو شىا مېشكىن زانايىن باوهرى ب تيورىن كەفن ھەى ئازاد بىكەن و ھارىكارىيا زانايان كر بەرى خۇ بدەنە ھەندەك تيورىن نۇو كو دەگەل پاستىن سەرددەم ب گونجىت.

60. جوزیف لیستمر Joseph Lister

(1827-1912ز.)

جوزیف لیستمر

ئەو بىرىنچىچى بۇ ئىكەم جار كەرسىتىن پاقىزىرنى د نىشەگەرىاندا بكارئىنلار

جوزیف لیستمر ئەو بىرىنچىچى بىرپاتانى بولۇ يى شىاي بۇ ئىكەم جار كەرسىتە و ماددىن پاقىزىرن و تافىلىكىرنى د نىشەگەرىاندا بكاربىينىت. لىستەر ل سالا 1827 ل بازىرە ئابتون" ل ئىنگلتەرا ژ دايىكبوو، ل سالا 1852 شىا پلهىيەكا پزىشکى ل زانكۆيا لهندەن بدەستە بىينىت ژېركو قوتابىيەكى زىرەك و بەھەممەند بولۇ. ل سالا 1861 وەك بىرىنچى ل نەخۆشخانا "گلاسکو" ياشاهانە هاتە دامەزراند و پشتى ماوهىيەكى شىا ماددىن پاقىزىرن تافىلىكىرنى د نىشەگەرىاندا بكاربىينىت.

بەرى لىستەر فان ماددىيان ب كاربىينىت، ھۇمارەكە مەزن يا خەلکى پشتى ئەنجامدا ئەندا نىشەگەرىان دەرىن، ئەگەرى ۋىچەندى ژى بۇ ھندى دزقىرى كو بىرىنچىن وان تووشى مىكروبان دبۇون و ھىيىدى كىمۈعەداڭ دەقەقتە بىرىنچىن وان ھەتا دەرىن. لى لىستەرى بىزافىرن ئەو ۋورىن نىشەگەرىيەن خۇ لى ئەنجامددەت گەلەك د پاقىزىن.

لى پاقىزىيا ژورا نىشەگەرىيى ب تىنى نەبۇو ئەگەرى كىمكىرنا ھەزما را وان كەسان يىن پشتى نىشەگەرىيى گىيانى خۇ ژ دەستىدەن. ھندەك نۇڈاران ھەزىدەر ئەو دويكىل و ھەللا ل نىزىك نەخۆشخانە يان بلد دېيت ئەوەد يادېيتە ئەگەرى مەنە خەلکى لى لىستەرى باوھەرى ب فى چەندى نەبۇو بەلكو وى دىغانى تىشەكى دى يى ھەدى دېيتە ئەگەرى مەنە وى خەلکى.

ل سالا 1865 لىستەرى فەكۆلىنەكازانا لويس پاستەرى خواند و بۇ وى دىياربۇو كو زىنده وەرىن هوير و مىكروب دېنە ئەگەرى پەيدا كىرنا نەخۆشيان بۇ مەرۆڤى، پشتى فى چەندى لىستەرى كەلىكاكا فى ئارىشى دېيت و زانى كو پشتى ب دوماھى هاتنا نىشەگەرىيى ب سانەھى مىكروب دەناف بىرىنچىن نەخۆشخان و نەخۆشيان پەيدا كەن.

زېرکو میکروب دبنه ئەگەر ئېدابوونا نەخۆشیان، ج پىئنەقىت دېيت رېكەك
ھەبىت ئەم پى قان میکروبان بکۈزىن داكو پشتى ب دوماهى هاتنا نىشەگەريان نەچنە دناف
برىنىڭ نەخۆشاندا.

لىستەرى تىرىشى "فارمولىك" وەك ماددىيەكى پاڭىرنا برىنىڭ نەخۆشان بكارئىنا،
ھەردىسان وي دەستىن خۇ و جلوپەرگ و ھەمى كەلۋەلىن دەيىن ب كارئىنان د ژورا
نىشەگەرىيى فە ب فى تىرىشى پاقىزىرن. د ھەمان دەمدا وي ھەوايى ژورا نىشەگەرىيى ب
تىرىشى "كاربۈلىك"ى پاقىزىرن. پشتى فى چەندى لىستەرى دىت ئىيىدى ھەزارا وان كەسىن
پشتى نىشەگەرياندا ئەنجامىدەن دەرىن ھىيىدى بەرەڭ كېمبۇونى چوون.

ل دووفدا لىستەرى فەكۈلىنин خۇ ل دور بكارئىنانا ماددىيەن پاقىزىرنى بەرى
ئەنجامىدا نىشەگەريان بەلاقىرن لى ج زانا و نۇزىداران باوهرى ب فەكۈلىنин وي نەبوو و
گۈنگى بى نەدا، لەورا لىستەر نەچاربۇو پشتى ھينگى بچىتە وەلاتىن ئەلمانيا و ئەمریكا و
ل زانكۈيىن وي ھەندەك گوتاران پېشىش بکەت ل دور گۈنگىا پاقىزىرندا دەست و جلاك و
كەرسەتە و ژورىن نىشەگەريان و ل وېرى زانىيان باوهرى ب كارىن وي ئىينا و لدویش رېكَا
وي چوون.

زېھر تىورىن وي و ب كارئىنانا ماددىيەن پاقىزىكەر د نىشەگەرياندا، لىستەرى گەلەك
باوهەنامىن رېزلىناني وەرگەتن و پشتى ھينگى بۇ ماۋى پىنچ سالان بۇ سەروكى كومەلا
شاھانە و ل دووفدا بۇو برىنىپېچى تايىبەت يى شاھىزەن فيكتوريائى.

لىستەرى ژيانا ھەۋىزىنىي پېكىنابۇو لى ج زاروک نەبۇون، ل سالا 1912 د ژىي
85 سالىي دا وەغەركر.

ئەو تىشى لىستەرى ئەنجامىدى بۇو ئەگەر رىزگاركىدا گىانى ملىونەها مەرۇقان ژ
مرنەكا مسوگەر بتايىبەت ئەۋىن نىشەگەرى ئەنجامىداين.

پاستە كو رېك و ماددىيەن پاقىزىرنى ل سەرددەمى ئەقىرىكە گەلەك يىن پېشىكەفتىن
لى ئەم دشىئىن رۇلى سەرەكى بۇ لىستەرى و فەكۈلىنин وي ب زەقىرىنىن زىيەبارى ئەو گوتارىن
وي ل ئەورۇپا و ئەمریكا پېشىش كرین.

(1891-ز.)

نیکولاوس نوگوست نوتو

ئەم داھىنەرى بەرى بىنیاتى ئېكەم ترۆمبىل ل جىهانى دانى

نیکولاوس نوگوست نوتو ئەم زانايى ئەلمانى بۇ يى شىاي بۇ ئېكەم جار ترۆمبىلە كا سادە ب چوار تائىران كوب ئاميرىكى سووتنا ناخۆيى كاردكر دروست بىكت كو پشتى هيڭى ئەم ترۆمبىلە بۇ بنەمايى دروستكىرنا هەمى جورىن ترۆمبىلىن دى ل جىهانى.

ئەم ئاميرى سووتنا ناخۆيى دناظ پاپۇر و بەلەم و ماتۆرسكلاندا ژى هەيم، هەردىسان دناظ گەلەك ئاميرىن دى يىن جوداجودا ل كارگەھان هەيم و ل دووقدا ئەم ئاميرە بۇونە ئەگەرى پەيدابۇونا فرۆكەيان، ئەم جورى فرۆكەيان ھەتا سالا 1939 ژى دهاتنە بكارئىنان لى پشتى هيڭى فرۆكەيىن ب دويكىل و خەلۈزى كاردكر هاتنە ب كارئىنان.

ھەرچەندە بەرى نیکولاسى گەلەك زانايىن دى بزاھىن دروستكىرنا ترۆمبىلان كربوون وەك زانا "سيمرى كاركوس" ل سالا 1875، "ئوستين لوفور" ل سالا 1862، "نيکولاوس كونيوت" ل سالا 1769، ئەم زانايى هەمى شىابۇون ھندەك نموونەيىن سەركەفتى يىن ترۆمبىلان دروست بىكتىن لى كەمس ژ وان نەشىابۇو رېكەكى يان ئاميرەكى سووتنا ناخۆيى ب داھىنىيت كوبىتىن ئەگەر ترۆمبىل ب وى گرانيا خۇقە بلهز بچىت.

پشتى 15 سالان ل سەر داھىنانا ئاميرى سووتنا ناخۆيى ژلايى نیکولاوس نوتوى ۋە، دوو داھىنەرىن ئەلمانى ب ناھىيىن "كارل بنزووگو" و "تىلېب دىملەر" شىان ئاميرىن ترۆمبىلان دروستىكەن و فېرىكەن بازارى، پشتى هيڭى ھندەك جورىن دى يىن ترۆمبىلان دەركەفتىن كوب ھېزىا ھەلى و پاترييىن كارهبايى كاردكىن، لى ئەم ترۆمبىلىن ب ئاميرى نیکولاسى كاردكىرین ژ ھەميان سەركەفتىتىر بۇون ب رەنگەكى ل چەرخى نوزدى دا نىزىكى 90٪ ژ وان ترۆمبىلىن ھاتىنە دروستكىن ب ئاميرى سووتنا ناخۆيى كاردكىن.

پتیا داهینانین هاتینه ئەنجامدان بۇوینه ئەگەر ئاشتىكىندا ژيانا خەلکى و مفایيەكى مەزن ژى هاتىيە وەرگەتن ب تىنى چەك و تەقەمەنى نەبن. بۇ نموونە داهینانا حەبکىن پەنسلىن و ئاميرى بەفرگەر ئەبۇوینه ئەگەر ئوشتنا ج مەرۆغان لى بەروۋاژى مفایيەن ھەرە مەزن گەھاندىنە مەرۆڤى، ژلایيەكى دېقە دېيت ژ ئەگەر ئەگەر ب كارئىنانا ترۆمبىل و فرۆكە و پاپۇران رۈيدانىن دلتەزىن ژى پەيدابۇوینە و ژىنگەھى پىس دەكەن، لى دەگەل ھندى كەس داخازا ھندى ناكەت كو ئەڭ ئاميرە بەيىنە قەدەغەكىن و ئىيىدى كەس بكارنەئىنەت.

ل سەردەمى ئەفروزىكەدا گەلەك كومپانىيەن دروستىكىندا ترۆمبىلان دەركەفتىنە و بۇوینە ماركەيىن جىبهانى و ھەر ئىيىك ژلایي خۇفە ھەفرىكىي ل سەر بەرھەم ئىينانان ترۆمبىللىن بچووكىر و بلهزتر و باشتىو جوانىز دەكتە. ھەرىسان ترۆمبىل بويونە ئەگەر ب ھزارەھا كېيىكار ل ۋان كومپانىان كاربىكەن زىدەبارى كېيىكارىن چاڭكىندا ترۆمبىللىن ڇكاركەفتى و پانزىخانە و پاركىن راودەستانىدا ترۆمبىلان. ئانكى د سەردەمى ئەفروزى ترۆمبىل بۇوې ئىيىك ژ پىيەتىيەن ھەرە گرنگ و سەردەكى يىين ژيانا مەرۆڤى.

نيكولاس ئوگوست ئۆتۈ ل سالا 1832 ل بازىرى "ھولسهاوزن" يى ئەلمانى ڈايىكبویە، ھېشتى يى زاروک بابى وى وەغمەركر لەورا نەشىا خۇاندىنا خۇ تەمام بىكتە، د ژىيى 16 سالىيى دا بەرەڭ كارىن بازرگانىيە چوو و بۇ خۇ دوكانەكا فروتنا فيقى ۋەكەر و پاشى ل كومپانىيەكى وەك نېيسەر كاركىر.

ل سالا 1860 نيكولاسى زانى كەن ئاميرەكى سووتىنا نافخۇيى ژلایي داهىنەرى فەنسى ئۆستىن لوھوارى (1900-1922) فە يى ئاتىيە دروستىكىن لى ئاميرى وى ب غازى كاردىكىر، نيكولاسى ھزرىكەر لشۇينا غازى شەھەنەيەكى شل وەكى گازى يان پانزىنى يان گازوايلى بھىتە بكارئىنان دى بىتە ئەگەر ئەڭ ئاميرە باشتى كاربىكەن و د گەلەك بوارىن دىدا بەيىنە بكارئىنان. نيكولاسى ئاميرى كاربوراتورى داهىنە لى ئەڭ داهىنانا وى ژلایي نېيسىنگەھا توماركىندا داهىنەن ئاستىيە نەھاتە توماركىن ب ھېيجهتا ھندى كو گەلەك ئەندازىيارىيەن دى داخازا توماركىندا ھندەك ئاميرىن وەكەھەۋى وان كرييە.

ل نیکولاس بى هیقى نهبوو بهلكو يى بەردەوام بۇو ل سەر پېشخستنا وى ئاميرى لوفووارى داهىنای، ل سالا 1861 شىا ئاميرەكى نوو دروستىكەت كۆب چوار تائىران كاردىك ل ئەو ئاميرى لوفووارى دروستىكى ب دوو تائىران كاردىك.

ل دووفدا نیکولاسى دگەل ھندەك كەمىيەن دى كومپانىيەك ژبۇ دروستىكىندا ۋان تائىران دامەزراند، ل سالا 1867 ئەف ئاميرە شىا مەداليا زىرى ل پېشانگەها نىقدەولەتى ل پارىسى وەربگريت، ل سالا 1872 ئەندازىيارەكى دى يى چەلەنگ ب نافى دىملەر ھاتە كومپانىا وان و ھارىكارىا وان دىكىر.

نيکولاس يى بەردەوام بۇو ل سەر پېشخستنا ئاميرى سووتنا نافخۇيى كۆرەپەيت ب كومكىندا ھەوايى و سووتەمەنىي بەرى دەست بكارى بکەت، ل سالا 1876 نىزىكى 30 ھزار ئاميرىن ژفى جورى كەفتە بازارى. ھەرچەندە ل ھەمان سال زانايەكى فەنسى ب نافى "فونس دروشَا" ئاميرەكى وەكى يى نیکولاسى دروستىكى ل ئەنلىكى دەنگەنەدا و كەسى ژى نەكى لەورا ئاميرى وى ج كارىگەرى ل سەر فەنسا و ئەورۇپا نەبوو.

نيکولاس ئۆتۈ ل سالا 1891 وەرغەكى كۆلۈ دەمى زەنگىنلىرىن كەس بۇو ل ئەلمانىا، بەرى مىرنا خۇ ب ماوەيەكى كىيم كومپانىا خۇ رادەستى ئەندازىيار "گوتلىپ دىملەر"ى كىر، دىملەرلى سالا 1893 ئەف ئاميرە گەلەك پېشئىخست و شىانىن وى پەتلەيىكىن بېرەنگەكى ئەم ئاميرى نیکولاسى دروستىكى 180 خۆل د خۆلەكەكى دا دېرىن لى ئاميرى دىملەرلى دروستىكى 700 ھەتا 900 خۇلان د خۆلەكەكى دا د بېرىن، پشتى ھينىڭى شىا قەبارى ۋان ئاميران بىچۈكتۈر وسقۇكتۇر لى بکەت ھەتا شىا ئىيکەم ماتورسىكىل د دېرىوکى دروست بکەت.

د ھەمان دەمدا ئەندازىيادەكى دى ب نافى "كارل بنز" شىا ئاميرەكى دروست بکەت كۆسى تائىرەھەبوون و گەلەك يى بلەز و سەشكى بۇو كۆ د ھەر خۆلەكەكىدا 400 خۆل د بېرىن. پشتى ھينىڭى ھەردوو كومپانىيەن بنز و دىملەر بۇونە ئىيک و كومپانىا مارسىدەس بنز يا ناڭدار دامەزراند.

ھەردىسان كەسەكى دىيىزى دەست دگەل پېشخستنا ئاميرىن ترۆمبىلى ھەبوو ئەۋۇزى داهىنەر ئەمرىكى "ھينرى فورد" بۇو كۆ ئىيکەم ترۆمبىلا فورد ل حىبەنلى ل سالا 1908 ب بەھايەكى گەلەك ئەرزان ئىخستە بازارى، لى بەرى وى چەندىن ترۆمبىلىن دى يىن

ئەزىز ئاتبۇونە فروتن وەك ترۆمبىلا ئۆلۈزموبىيل بى بەھايى 650 دولاران و ترۆمبىلا كادىلاك بى بەھايى 875 دولاaran. لى ئەو ترۆمبىلا فوردى دروستكىرى گەلهك باشتربۇ دىزايىنا وى يَا ناخخۇيى جوانتر بۇو لهۇرا ھەر زوى ل سەرانسەرى جىهانى بەلاڭ بۇو و هاتەفروتن.

پاستە رېلى داهىنانا ترۆمبىلى بۇ گەلهك كەسان دىزفريت و ھەمى ھەزى رېزگرتىنى نە، لى رېلى ھەرە مەزن بۇ نيكولاس ئوتتۇي دىزفريت ژېرکو ئەو ئاميرى سووتنا ناخخۇيى يىۋى دروستكىرى بۇو ئەگەر زويكا ترۆمبىل بەھىنە دروستكىرن و ل دووقدا فرۇكە ژى بەھىنە دروستكىرن، دېيت ئەگەر ئەو نەبا كەسەكى دى ھاتبا وئەڭ چەندە كريما لى دا ئەڭ چەندە گىروبيت لهۇرا نيكولاس ئوتتۇ دەيىتە ھەزىمارتن ئىيڭ ژ وان كەسىن ژيانا سەردەم ئافاڭرى.

Francisco Pizarro 62. فرانسیسکو بیسارو

(1475-1541)

فرانسیسکو بیسارو

ئەو سەركىشى ب 200 چەكداران شىاى ئىمپراتۆريا ئەنكاسى ۋناد بېمەت

فرانسیسکو بیسارو ئەو سەركىدى ئىسپانى بۇ يى شەرى ئىمپراتۆريا "ئەنكاس"⁽¹⁾ ل وەلاتى پىرو كرى و ۋنافىرى، بیسارو ل سالا 1475 ل بازىرى "ترۆجىلۇ" ل ئىسپانيا ڇايىكبۇويه. ھەر ژ بچۈوكاتىيا خۇ حەز ژ ناڤودەنگى و زەنگىنىي دكىر و بەردەوام ژبۇ قىي مەرمى خەبات دكىر ھەتا مرى.

ل ماوى دناقبەرا سالىن 1502 ھەتا 1509 بیسارو ل سەر گزىرتا "ھيسبانىولا" ل سەر دەريا كارىبىي دزىيا كو ھەردوو كومارىن ھايىتى و دومنيكان ل ويىرى بۇون، ل سالا 1513 ژى ئىك ژ وان كەسان بۇون يىين ب ھەوهەكى ب سەركىشىا فاسكۇ توينسى گزىرتا ئارام ئاشكەرا كرى، ل سالا 1519 ل وەلاتى بەنەما ئاكنجىبۇو، ل سالا 1522 و د ژى 47 سالىيى دا بیسارو ئىمپراتۆريهك ب ناھى ئەنكاس ل وەلاتى پىرو يا ھەى كو بەرى ھينگى گەرۆكى ئىسپانى "پاسکال ئەندىگويا" سەرددانا ويىرى كربۇو لهۇردا بچىت شەرى وان بكمەت و وەلاتى وان داگىر بكمەت.

بزافا ئىكى يى بیسارو ئىمپراتۆرى دناقبەرا سالىن 1524 و 1525 دا يى سەركەفتى نەبۇو لهۇردا برىاردا ھەردوو پاپورىن خۇ بزقىرىنتەفە ، بزافا وى يى دووئى دناقبەرا سالىن 1526 و 1528 دا سەركەفتى بۇ شىا كنارىن دەريايى ل وەلاتى پىرو داگىر بكمەت و گەلهك زىر و گيانەوەر و ھندوکىن سۇر دگەل خۇ بىنىت.

⁽¹⁾ ئەنكاس يانزى ئەنزا Inca ئىمپراتۆريهكاكەن بۇ ڈایىن ھندوکىن سۇرۇقە ل كىشىمۇرى ئەمرىكا ھاتبۇو دانان و روپىرەكىن بەرفەھەم بۇ ھەپەن بولىشىا و پىرو و ئىكوادور و چىلى و ئەرەمنىن ب خۇقە دكىرن، پايتەختى وان بازىرى "ڪوسكۇ" بۇو.

ل سالا 1528 فهگهريا وهلاتي ئيسپانيا، لى پشتى سى سالان شاه كارلوسى پىنجى ئەو راسپارد داكو بچىت وهلاتى پىرو داگىركەمەت لهورا پارهيهكى مەزن و زەلام و پاپۇر دانە دىگەل، ل سالا 1531 كۆ هيڭىز ژىئى وي 56 سال بۇون ژ وهلاتى ئيسپانيا ب رېكەفتىن، ھۇمارا ئەو زەلامىن دىگەل وي ب تىنى 200 كەمس بۇون لى ھۇمارا ئەو ئىمپراتۆريا دا چىن داگىركەن پىز بۇو ژ شەش ملىيون مروفقان.

ل ئيلونا 1532 ب هەۋالىنيا 177 زەلام و 62 ھەسپان بەرەڭ ئىمپراتۆريا ئانكاسى ۋە چوو و ھېزىن خۇ ل چىايى ئەندىسىس بەلاڭىرىن ھەتا دىگەھنە بازىرى "كاخامر" كۆ ل وېرى 40 ھزار شەركەرەن لەشكەرئى ئەنكاسى ل ھېقىيا وان بۇون. ل چرىيا دوى يَا ھەمان سال گەھشتىنە وي بازىرى و پاشى لدويف داخازىيا بىساروی ھېزىن ئەنكاسى خۇ ۋەكىشان و پاشى سەركىرى ئىمپراتۆريا ئەنكاسى دىگەل 5000 شەركەران بى چەك ھاتتنە دەڭ بىساوى داكو ھەۋپەيمانىيەكى دىگەل گرىيەن.

كەسى نەدزانى كا بوجى سەركىرى ئەنكاسى بى چەك چوو دەڭ بىساوى و بوجى ھېلا ھېزىن ئيسپانيا بەينە دناف وهلاتى واندا و دەلىقە دايىن ھەتا دىگەھنە پايتەختى وان ڇېرکو ئەو دشيان ئىكسەر زەلامىن بىساروی ھېشتا ل سەر لېقىن دەريايى بکۈزۈن دېرىوكتىسىس د وي باوھى دانە كۆ مللەتى ئەنكاسى گەلەك د دانا تەلەناندا دشارەزابۇون و دېبىت وان ھزركر بىت پىلانەكا ڙۇپەنگى بو ھېزىن ئيسپانيا بدانىن. تىشى سەير ل ۋېرى ئەوبۇو بىساوى ئەڭ چەندە بدەلىقە دىت و ھەر ئىكسەر سەركىرى ئىمپراتۆريا ئەنكاسى زەلامەكى وي بەيىتە كوشتن، لى بىسارو ب تىنى بىرىندار بۇو دەمىن بزاڭ كىرىن سەركىرى وان بپارىزىت.

ئەڭ فيلا بىسارو بۇو ئەگەر ئەركەفتىنەكا مەزن ڇېرکو خەلکى ئەنكاسى بۇ دەستەلەنتدارىي پشت بەستن دىكە سەر كەمسەكى ب تىنى و ھزركر دىكە ئەو خۆداوهندى وانە، ھەرچەندە سەركىرى ئەنكاسى كۆ نافى وي "ئانا ھولايى" بۇو يى ئامادەبۇو دىيارىيەكى بەدەتە بىسارو ب بەيىن 28 مiliون دولازان لى بىسارو پشتى بورىينا دوو ھەيغان ژ دەستە سەركىنە وي ئەو سىندا.

پشتی سیداره دانا وی هیزین نیسپانی شیان بیی شه‌ر بچنه د پایتهختن ئەنكاسى بازیرى "کوسکو" دا. ل سالا 1535 وان بازیرى لیما دیت کو هەتا سەردەمی ئەفروکە ژى بوویه پایتهختن وەلاتى پېرو. ل سالا 1536 شۆرەشك دىزى نیسپانیا ھاتەکرن لى هیزین نیسپانی هەر زوى شیان قى شۆرەشى بىدەنگ بکەن و جارەکا ئیمناھىي بۇ وەلاتى بزقىنەقه ب تايىبەت پشتى مىرنا بىسارۋى.

بىسارۋۇ ژلایى هیزین نیسپانی بخۇفە ھاتە کوشتن ب تومەتا ھندى کو كەسەكى تماع بۇ وەھى تشت بۇ خۇ دەھەلگىتن و ج تشت نەدانە ھە فالىيەن خۇ يىن دگەل وي شەردىكىر، ژبەر قى چەندى سالا 1541 ھېرىش كرە سەر مالا وى ل بازىرى لیما و د ژىيى 66 سالىي دا کوشت، ئانکو پشتى ھەشت سالان ژ داگىركرنا وەلاتى پېروى.

بىسارۋۇ زەلامەكى چاقنەترپس و دلەرق بۇ لەورا ھەمى ئەو شەرپىن ب سەركىشىغا وان ھاتىنە ئەنجامدان د خويناوى بۇون، د ھەما دەمدا كەسەكى گەلەك دىنەدار ژى بۇو، دىرۈكىنىيەن دېيىز دەمى ئەو ھاتىيە کوشتن و كەفتىيە سەر عەردى ب خوينا وى وىنى خاچەكى ھاتەكىشان و دوماھىك پەيقا وى ئەوبۇو گازى حەزەرتى مەسيحى دىكىر.

ئەگەر ئەسەرەكى يى داناندا نافى بىسارۋى دگەل لىستا كەسىن كارىگەر د دىرۈكى دا زبۇ ھندى دزفرىت کو ئەو شيا ئىمپراتورىا ئەنكاسى ڙناف بېت کو پشتى ھينگى خەلکى قى ئىمپراتوروىي نەشيان خۇ لېر ھېرىشىن هیزین نیسپانى و ئەورۇپى بىگرن، ئەڭ دەفەرپىن بەرفەھ ب شارستانى و رەوشەنبىريا نیسپانیا داخباربۇون، لى ھندوکىن سور شیان خۇ ل ھندەك جەيىن تەنگ و ئاسى ل كىشۈھەر ئەمرىكا فەشىرەن و ژ ئىيى دېقە ھندوکىن سور ج دەستەھەلات نەما ب تىن بەرەقانى ژ خۇ دکر و خۇ دەفەشارتن، ژبەر قى چەندى زمانىن ئەورۇپى و ئايىن مەسيحى و شارستانىا وان لقان دەفەران بەرەلەق بۇون.

سەركەفتىن ئەسەرەكى بىسارۋى ل سەر ھېزەكە مەزن بۇونە ئەگەر نافى وى د دىرۈكى دا بەيىتە توماركىن، ئەگەر ھېزىن ئىمپراتورىا ئەنكاسى چەكى خۇ دگەل خۇ ئىنابا رەنگە بۇ ماوهىيەكى درېز کو ب سالان ۋە كىشىبا ھېزىن نیسپانى نەشيانان وەلاتى وان داگىرتكەن، لى بىسارۋى ئەڭ چەندە بەدلەلەق دیت و سەركىشى وان گرت و ھەمى لەشكەر ئى بى چەك كوشت، ئەقى چەندى رېكەكا بەرفەھ لېر داگىركرنا كىشۈھەر ئەمرىكا لاتىنى فەكر.

63. هیرناندۇ كۆرتىس Hernando Cortes

(1485-1547)

هیرناندۇ كۆرتىس

ئەم گەرۆکھانى شىاي وەلاتى مەكسيكى داگىرى بىكەت

گەرۆكى جىهانى هیرناندۇ كۆرتىس يى كۆ بۇ ئىكەم جار وەلاتى مەكسيكى داگىرى كىرى، ل سالا 1485 ل بازىرىي مەددلىن ل وەلاتى ئىسپانيا ژ خىزانەكا ھەزار دەستكورت ۋىزىتىسى. ل ژىي گەنچاتىي كۆرتىسى ل زانكۆيا سالامانكا دەست بخواندىنا ياساىيى كىرى، دەمى ژىي وى گەھشتىي 19 سالىي وەلاتى ئىسپانيا بجه ھىلا و دگەل گەرۆكىن دەريايىي بەرەڭ وان جەھان چوو يىن شنى ھاتىنە ئاشكەراكىن ب تايىبەت كېشۈھەرئ ئەمرىكا لاتىنى. ل سالا 1504 گەھشتە دەفھەرە "ھىسپانىولا" و بۇ ماۋى چەندىن سالان ما ل وېرىنى و سالا 1511 د بەشدارى د شەھرى ئىسپانيا دىرى وەلاتى كوبادا كىرى، پاشى ھينگى ژيانا ھەۋىزىنەن دگەل خويشكا ئىمپراتۆرئ كوبابىندا لەورا وەك پارىزگەھى بازىرىي "سانتىاگو" ھاتە دامەز زاندىن.

ل سالا 1518 كۆرتىس ژلايى ئىمپراتۆریقە ھاتە ھەلبىزارتىن داكو سەركىشىا وى لەشكەرى بىكەت يى كۆ دى چىت وەلاتى مەكسيكى داگىرى كەت، ھەرچەندە پاشى ھينگى ئىمپراتۆر ژفى بىريارا خۇ پەشيمان ببۇ لى دەم بسەرفە چوبۇو چونكى كۆرتىسى ل ھەيغا شواتا سالا 1519 گەشتا خۇ دگەل 11 پاپۇر و 110 دەريافان و 553 كەسان دەستپېكىربۇو كۆ 13 ژ وانان خودانىن تەھنگان و 32 خودانىن تىركوفانان و 10 ل سەر توبەھافىزىن گران و 4 خۆدان توبەھافىزىن سەڭ بۇون زىيەبارى ھندى 16 ھەسپ دگەل بۇون. پاشى ھينگى ئەم گەھشتىنە كارىن دەريايىي و ل وېرى مان ژېھرکو كۆرتىسى دەپ كەلەك پىزانىن ل سەر وەلاتى مەكسيكى كوم بىكەت كۆ ھينگى لەپەر دەستتەھەلاتا ھوزىن "ئەزەتىك" قە بۇو و گەلەك بەر كانزاپىن بەھاگران لى ھەبۇون.

هه رچه نده کورتیس برياردا شهري ڦان هوزان بکهت لى لهشكهري وى توشوشي
ترپسي و دوودلي بوو ڙبه رکو ڦان هوزان لهشكه رهکي گلهک مهزن ئينا بهر سينگي وان و
گلهک ڙ لهشكهري وى هاتنه کوشتن.

داکو کورتیس خو ڙ في ناريسي قورتال بکهت رابوو ب سووتنا ههمي وان پاپوريں
دگهل وى داکو لهشكهري خو نه چاربکهت پاشنه نه زفرين و شهري هندوکيں سور بکمن
چونکي ئيدى وان ج هه لبژارتئن ڙبلی شهري نهمان.

پشتى هيڭى شهري ڏزوار و خويناوي دنافبهرا شهركمهريں ڦان هوزان و
لهشكهري ئيسپاني دا هاتنه کرن، لدھستېپىكى وان برياردا شهري هوزين هندوکيں سور
نهکەن ڙبه رکو هندوکانزى حمز ڙ دھسته لهلاتا هوزين ئهزه提كى نه دکر لهورا هم رزو
هاتنه پشتا لهشكهري ئيسپاني و هاري وان شهري ڏزى ئهزه提كىان بکەن

لوى سه ردھمي شاهەكى ب نافى "مونتيروما يى دووئى" دھسته لهلات ل هوزين
ئهزه提كى دکر، لهشكهري ئيسپاني شيان في شاهى بگرن و لهشكهري وى بشكىن و
پايتە ختى وان کو ل سه ردھمي ئەفروگە دكەفيتە بازىرى مەكسىكى داگيرىکەن.

پشتى هيڭى هندەك هيزيئن لهشكهري يىن ئيسپاني گەھشتەنە مەكسىكى و
هاتبوونه راسپاردن کو کورتىسى ب هەر رەنگەكى هەبىت بگرن و ب زفرينه فە ئيسپانيا
فيچاچ يى مرى يان يى ساخ بيت، پشتى کورتىسى ئەف چەندە زانى هندەك ڙ لهشكهري خو
کومکر وشهري في لهشكهري ئيسپاني يى ڙ نوو هاتىيە ويرى كر و شيا بشكىنيت لهورا ئەم
کەسىن ماينه ساخ هاتنه دگەل وى و دووباره کورتىس بەرهە پايتە ختى چوو.

ئىك ڙ رويدانىن هەرە سەير د ديروكى دا ئەوبوو دەمى سەركىردىيەكى وەكى
کورتىسى ب هەزمارەكا كىم يا لهشكهري شهري هوزەكا مەزن بکەت و بشكىنيت، هەلبەت
ئەگەرە في چەندى ڙى بؤ هەبۇونا توپهاقىزان و هەسپان دزفريت زىدەبارى دانانا پىلانىن
شهري يىن سەركەفتى و زيرەكى و چاقنەترسيا لهشكهري.

لى ئەگەرە دى يى سەردەكى هەمەيە كورنگە د هىزا كەسى دا نەبىت ئەۋىزى ئەوبوو
کو هندەك چىغانوکىن مللەتى ئەزەتكى دهاتنە فەگىران و دگوتن ل دوماھىي خۇداوەندى
وان يى راستەقىنە دى هيكت وان قورتال كەت کو خۆدان بەزئەكا بلند و رىيەن سې نە،

لهورا وان هزرکر کورتیس نه و خوداونده، کورتیسی هر زوی نه و فیری چاندن و پیشه‌سازیا کانزایان کرن لهورا وان گلهک حمز ژی کر و ههفرکیا وی نهکر.

کورتیسی بزاقین مهزن دکرن شهربی هندوکین سوّر نهکمت بهلکو ئارمانجا ژی ههوا وی نهوبو وان فیری ئائینی مهسيحیه تی بکهت، نه و ب خۆزى كەسەكى ئائيندار و زيرەك بwoo، دەمى شاهى ئيسپانیا نه و ژ پوستى وی ئيختى و زفرانىدە وەلاتى ئيسپانیا، ھيقيا وی ياخەرە مهزن نهوبو جارەكا ب زفريته وەلاتى مەكسىك.

کورتیس ل سالا 1547 ل بازىرى "ئەشبيله" ل ئيسپانیا وەغەكر كو هيڭىڭى كەسەكى گلهک زەنگىن و خۆدان مالۇمكى بwoo، لى مالۇمكى وی يى بەرفەھە ل وەلاتى مەكسىكى هەمى بۆ كورى وی ما.

بەرى مىرنا خۇ، كورتیس د وەسىيەتناما خۆدا بۆ كورى خۇ نقىيىسابوو: ئەز نزانم كا گونەھە يان ژى دروستە مرۆققى هەزمارەما كولەيىن هندوکين سوّر ھەبن، لهورا وى داخاز گورى خۇ كر ھزرا ژى چەندى بکهت و چارەسەر بکهت داكو نه و د گورى خۆدا يى ئازام بىت. ئەڭ ھەستا ئىكائىيە كورتیسلى دەف ھەردوو گەرۆكقانىن دى يىن ئيسپانى بىسارۇي و كريستوفەر كولبۇسى نەبwoo.

لى دگەل ھندى ژى ھندەك وەكھەقى دنابېھرا بىسارۇي و كورتیسى دا ھەبۈون، ھەردوو ژ ئىك خىزان بۈون و جەن ژايىكبوونا وان 50 مىلان يى ژىكىدور بwoo، و جوداھيا زىي وان ب تىن 10 سال بۈون ئانكى بىسارۇ 10 سالان ژ كورتیسى مەزنترىبwoo، ھەردىسان ئەڭ ھەردوو گەرۆكە شيان روبەرەكى بەرفەھە يى عەردى داگىرەتكەت كو روبەرە وان ھندى يى كىشودەكى بwoo، د ھەمان دەمدا شيان زمانى ئيسپانى و ئائينى مهسيحیه تى ل سەر مللەتى، داگىركى ب سەپىن، لهورا ھەر ژ ھينگى وەرە ئىدى شارستانى و سىاسەتتا ئيسپانیا شيا كونترۇلى ل سەر دەھەر و وەلاتىن حېھانى بکەت.

نهو سەركەفتىن ئىپەن بىسارۇي و كورتیسى پىكىھ توماركىرىن گلهک مەزنترىبwoo ژ سەركەفتىن سيمون بولىقارى، ژېرەك ئەڭ ھەردوو كەسە شيان دەستەھەلاتى ژ دەستى ھندوکين سوّر ل كىشودە ئەمرىكا لاتىنى بىنە دەرى و بکەنە د دەستى ئەورۇپىاندا.

64. تؤماس جييفهرسون

(1826- 1743)

تؤماس جييفهرسون

سييهم سهروكى ويلايەتىن ئىكگرتى يېن ئەمرىكا

تؤماس جييفهرسون سىيەم سهروكى ويلايەتىن ئىكگرتى يېن ئەمرىكا و خودانى بىلگەناما "راگەھاندىن سەربەخوبۇنى"⁽¹⁾ ل سالا 1743 ل دەفھىرا "شادول" ل ويلايەتا فيرجىينا ژدایكبوويم، بابى وى روپىقەر و خودانى ھەزماھەكا مەزن يا زەقىيەن عەردى بۇو و ئەڭ سامانە ھەمى پشتى مىندا وى بۇ كورى وى جييفهرسۇنى مان. جييفهرسۇنى ل زانكۆيا ويلىەم مارى هاتە وەرگىرن لى نەشىيا ج پەھىيەن زانستى بىدەستتەخۋە بىنیت ژېرکو پشتى بورىينا دوو سالان زانكۆ بىجە هيلا.

پشتى بورىينا چەند سالەكان ژ نۇو دووبارە زەقلىيەن و باوەرناما ياسايى ل سالا 1767 وەگرت و بۇ ماوى حەفت سالىن ل دويىدا كارى پارىزەيى دكىر و دگەل ھندى و سەرپەرشتىيا عەردى خۇ يى چاندىنى دكىر، ژېر زەنگىنيا وى هاتە ھەلبىزارتىن وەك ئىك ئەندامىيەن جەقاتا نويىنەران ل ويلايەتا فيرجىينا.

جييفهرسۇنى ئىكەم فەكۈلینا خۇ ل سالا 1774 ب نافى "دىتنەكا بۇختەيى ل دور مافىيەن ئەمرىكى يېن بەرىتاني" بەلاقىر، ل سالا ل دووقۇدا ژلايى ويلايەتا فيرجىيافە هاتە ھەلبىزارتىن داكو نويىنەراتىيا وان بىكەت ل كونگرئ دووئى يى كىشىوھە ئەمرىكا. ل سالا 1776 وى بىلگەناما "راگەھاندىن سەربەخوبۇنى" نەقىسا و پاشى زەقلىيەن ويلايەتا فيرجىينا داكو ھندەك گوھۇرینان د سىيىتەمىن حوكىمانىيى دا بىكەت. وى دوو گوھۇرینىن گەلەك

⁽¹⁾ بىلگەناما سەربەخوبۇنا ئەمرىكى ئەمەن سەربەخوبۇنىيەن تؤماس جييفهرسۇنىيەن ھاتىيە نەقىسىن ل 4 تىرمەھا 1776 ژلايى كونگرېنى ئەمرىكەفە هاتە پەسەندىكىن، بىريارھاتەدان ئەمەن سەربەخوبۇنىيەن 13 مىتىنگەھىن (مستعمرات) ئەمرىكى يېن ناكوکى ھەدى دگەل بەرىتانيا دى بىنە ويلايەتىن سەربەخۇ و ئىدى نامىننە لىزىر حوكىمانىا بەرىتانيافە.

گرنگ ئەنجامدان ئەۋۇزى ياسايا رېكخستنا ئازادايىا بىرلەپەران و ياسايا رېكخستنا پروگرامىن خواندىنى بۇ.

د ياسايا رېكخستنا پروگرامىن خواندىنى دا وي بىرياردا خواندىنا سەرتايى بى بەرامبەر ژبۇھەمى كەسان بەيىتە دابىنكرن، هەردىسان بىرياردا زانكۇ و پەيمانگەھ بەينە ئاڭاڭىن و پشتەقانىا قوتاپىيىن زىرىدەك كر بچەنە دەرقەھى ويلالىيەتىن دى بۇ تەمامكىرنا خواندىنا خۇ، هەرچەندە لەدەستپىكىن ھەندەك دەنگىن نەرازىبۇونى دىزى ۋان بىريارىن وي بلند بۇون، لى پشتى ھىنگى ب ماوەيەكى كورت ئەۋە بىريارە نەك تىنلىك ل ويلالىيەتا فيرجىنیا بەلكول گەلەك ويلالىيەتىن دىزى ھاتنە بجهىننان.

د ياسايا رېكخستنا بىرلەپەران دا ئى وى بىزاف دىكىن گىانىي لېبورىنى دناف تەخوجىن و ئايىنن جوداجودا بەلاق بكمەت و بىرياردا ئىيىدى دىئر مائى خۇ د کاروبارىن دەولەتى دا نەكەت، هەردىسان ھەندەك كەس دىزى ۋى ياسايان ئى بۇون لى ل سالا 1786 ئەم ياسايدە چوو دناف دەستورى ويلالىيەتا فيرجىنیا دا و ھىدى ھىدى ل ويلالىيەتىن دىزى ھاتە بجهىننان ھەتا چۈويە دناف دەستورى ھەمى ويلالىيەتىن وەلاتى دا.

دنافبەرا سالىن 1779 ھەتا 1781 ھەتە جىفەرسون بۇ دادوھرئ ويلالىيەتا فيرجىنیا لى پشتى ھىنگى دەستت زىيانا سىاسى بەردا، دەپ ماوەي دا وى پەرتۈوكا خۇ يانىكانە ب نافى "چەند تىبىنەك ل دور ويلالىيەتا فيرجىنیا" بەلاقىر كۆتىدا ب توندى ۋەخنە ل بازىرگانىا بەندەيان دىگرت. ل سالا 1782 ھەۋزىنا وي وەغەكىر، هەرچەندە ئەو ھىشتا يى گەنج بۇ دەمىز زىيانا ھەۋزىنىي پىكئىنەن لى بەرھەمى ھەۋزىنىا وان يانىزىكى دەھ سالان وان شەمش زاروک ھەبۇون لەورا وي بىريارا ئىيىدى ج ڙىنن دى نەئىننەت.

پشتى ھىنگى وي بىرياردا دووبارە بچىتە دناف زىيانا سىاسى دا و ۋى جارى ھاتە ھەلبىزارتىن وەك ئىيىك ژ ئەندامىن كونگرېسى ئەمرىكا، ئىكەم پروزى وي پىشىكىشى كونگرېسى كرى، پروزى ب كارىنانا "سىستەمى دەھى" بۇو ژبۇ دراھى، ئەۋە پروزى وي ڇلايى كونگرېسىقە ھاتە پەسەندىرىن، لى ھەمان پروزى وي ژبۇ ب كارىنانا سىستەمى دەھى بۇ كىشان و پىشانى و پروزى نەھىلانا بازىرگانىا بەندەيان ل ويلالىيەتىن نوو ڇلايى ئەندامىن كونگرېسىقە ھاتە رەتكىرن.

ل سالا 1784 جيـهـرسـون ژـبـوـ كـارـهـكـيـ دـيـبـلـومـاسـيـ بـهـرـهـفـ وـهـلـاتـيـ فـرـهـنـساـ چـوـ، پـشـتـيـ هـيـنـگـيـ وـهـكـ بـالـيـوزـيـ ئـهـمـريـكاـ لـ فـرـهـنـساـ هـاـتـهـ هـهـلـبـراـتـنـ لـ شـوـينـاـ بـالـيـوزـيـ بـهـرـيـ كـوـ ئـهـوـزـيـ سـيـاسـهـتـمـهـدارـوـ زـانـايـيـ ئـهـمـريـكـيـ "بـنـيـامـينـ فـرـانـكـلـينـ" بـوـ. جـيـهـرسـونـ بـوـ مـاوـيـ پـيـنجـ سـالـانـ ماـلـ فـرـهـنـساـ، لـ دـقـيـ مـاوـهـيـ دـاـپـتـرـيـاـ دـهـسـتـورـيـ ئـهـمـريـكـيـ هـاـتـهـ نـقـيـسـيـنـ وـ پـهـسـهـنـدـكـرـنـ بـيـيـ كـوـ جـيـهـرسـونـ پـشـكـدارـيـ تـيـدـاـ بـكـهـتـ.

ل سالا 1789 دـوـبـارـهـ زـفـرـيـ وـهـلـاتـيـ ئـهـمـريـكاـ وـ وـهـكـ ئـيـكـهـمـ وـهـزـيرـيـ دـهـرـفـهـ يـيـ ئـهـمـريـكاـ هـاـتـهـ هـهـلـبـراـتـنـ، لـ هـهـرـ زـوـ نـاـكـوـكـيـ كـهـفـتـهـ دـنـاـفـبـهـرـاـ وـيـ وـيـ وـهـزـيرـيـ دـارـايـيـ "ئـهـلـيـكـسـانـدـرـ هـاـمـلـتوـنـ" يـ دـاـ ژـبـهـرـكـوـ هـهـرـ ئـيـكـيـ ژـ وـاـنـ هـنـدـهـكـ بـوـچـوـونـيـنـ سـيـاسـيـ يـيـنـ هـهـفـجـودـاـ هـهـبـوـونـ، هـاـمـلـتوـنـيـ دـگـهـلـ پـشـتـهـقـانـيـنـ خـوـ پـاـرـتـهـكـ بـ نـاـفـيـ "پـاـرـتـاـ ئـيـكـهـتـيـ" دـاـمـهـزـرـانـدـ وـ جـيـهـرسـونـيـ ژـ دـگـهـلـ پـشـتـهـقـانـيـنـ خـوـ پـاـرـتـهـكـ بـ نـاـفـيـ "پـاـرـتـاـ دـيمـوكـرـاتـيـ" دـاـمـهـزـرـانـدـ.

ل سالا 1796 جـيـهـرسـونـيـ خـوـ كـانـدـيـدـ كـرـ ژـبـوـ سـهـرـوـكـاتـيـ لـ رـيـزـبـهـنـداـ وـيـ يـاـ دـوـوـيـ هـاـتـ پـشـتـيـ يـاـ "جـوـنـ ئـادـمـ" يـ لـهـوـرـاـ لـدـوـيـفـ دـهـسـتـورـيـ، جـيـهـرسـونـ بـوـ جـيـگـرـيـ سـهـرـوـكـيـ وـيـلاـيـهـتـيـنـ ئـيـكـرـتـيـ يـيـنـ ئـهـمـريـكاـ وـ پـاشـيـ لـ سـالـاـ 1800 دـوـبـارـهـ خـوـ كـانـدـيـدـ كـرـ وـ دـاـمـهـزـرـانـدـ. هـفـ جـارـهـ شـيـاـ پـتـرـيـاـ دـهـنـگـانـ بـدـهـسـتـخـوـقـهـ بـيـنـيـتـ وـ بـبـيـتـهـ سـهـرـوـكـ.

پـشـتـيـ وـهـكـ سـهـرـوـكـ دـهـسـتـبـكـارـبـوـوـ، هـهـرـ زـوـ فـهـلـسـهـفـهـيـاـ وـيـ دـ حـوـكـمـرـانـيـ دـاـ دـيـارـبـوـوـ، ژـبـهـرـكـوـ ئـهـ وـ كـمـسـهـكـيـ دـادـپـهـرـوـدـرـ وـ ئـاشـتـيـخـواـزـ بـوـ لـهـوـرـاـ دـگـهـلـ هـمـفـرـكـيـنـ خـوـ پـيـكـهـاتـ وـ نـاـكـوـكـيـ نـهـهـيـلـانـ، لـ مـهـزـنـتـرـيـنـ كـارـيـ جـيـهـرسـونـيـ دـ مـاوـيـ سـهـرـوـكـاتـيـ دـاـ ئـنـجـامـدـاـيـ، گـرـيـبـهـستـاـ "لوـيـزـيانـاـ"⁽¹⁾ يـاـ نـاـفـدارـ بـوـ كـوـ بـوـ ئـهـگـمـرـ رـوـبـهـرـيـ وـهـلـاتـيـ ئـهـمـريـكاـ دـوـوـ جـارـاـ پـتـرـ لـ بـهـيـتـ وـ بـبـيـتـهـ خـوـدانـ هـيـزـهـكـاـ مـهـزـنـ.

هـرـچـنـدـهـ يـاـ روـهـنـ وـ ئـاشـكـهـرـاـ نـيـنـهـ كـاـ جـيـهـرسـونـ خـوـدانـيـ قـيـ بـيـروـكـيـ بـوـ يـانـزـىـ نـاـپـولـيـونـ بـوـنـاـپـهـرـتـ ژـبـهـرـكـوـ نـاـپـولـيـونـيـ بـرـيـارـد~ابـوـوـ قـيـ عـهـرـدـيـ ئـهـمـريـكـيـ ئـهـوـزـيـ ژـلـايـيـ فـرـهـنـسـاـفـهـ هـاـتـيـهـ دـاـگـيـكـرـنـ بـفـرـوـشـيـتـ وـ لـ وـيـ دـهـمـيـ بـالـيـوزـيـ ئـهـمـريـكاـ لـ وـهـلـاتـيـ فـرـهـنـساـ

⁽¹⁾ گـرـيـبـهـستـاـ لوـيـزـيانـاـ Louisiana Purchase دـنـاـفـيـهـرـاـ وـيـلاـيـتـيـنـ ئـيـكـرـتـيـ يـيـنـ ئـهـمـريـكاـ وـ فـرـهـنـساـ لـ سـالـ 1803 هـاـتـهـ ئـيـمـزاـكـرـنـ ژـبـوـ كـرـيـنـاـ عـهـرـدـيـ لوـيـزـيانـاـ بـيـ فـرـهـنـسـيـ كـوـ روـبـهـرـيـ وـيـ نـيـزـيـكـيـ 2 مـلـيـونـ كـيـلوـمـتـرـيـنـ دـوـوـجـابـوـوـ بـ بـهـاـيـ 60 مـلـيـونـ فـرـهـنـكـيـنـ فـرـهـنـسـيـ وـ بـيـهـيـلـانـاـ 18 مـلـيـونـ فـرـهـنـكـيـنـ دـيـ ژـلـايـيـ ئـهـمـريـكـاـفـهـ. دـ سـهـرـدـهـمـيـ ئـهـفـرـوـكـهـ دـاـ ئـهـهـ عـرـدـهـ 15 وـيـلاـيـتـيـنـ ئـهـمـريـكـيـ پـيـكـدـيـنـيـتـ.

جیفهرسون رازیکر قی عهردی بکریت، د هماندا دهمنی جیفهرسون به حسی دهستکهفتین خو بو وه لاتی ئەمریکا دکەت ب ج پەنگان به حسی قی گریبەستی نەکربوو.

ل سالا 1804 ژی وی خو کاندید کر بو سەروکاتیی و دووباره هاته ھەلبزارتەن لى ل سالا 1808 وی ماف نەبوو بو جارا سیئ خو کاندید بکەت لهورا ل سالا 1809 وی دهست ژ سەروکاتیی بەردا ھەرودکى کا چەوا بەرى ھینگى جۆرج واشتۇنى ب تىنی بو دوو خولان خو کاندید کربوو و يى ئامادە نەبوو بو جارا سیئ خو کاندید بکەت.

پشتى ھینگى جیفهرسونى زانکۆيا فېرىجىنیا ل سالا 1819 دامەزراند، ل پېكەفتى 4 تیرمەھا 1826 پشتى 83 سالىن دوور و دریز ژ کارى سیاسى وەغەکر کو روزا وەغەرکرنا وی يا پېكەفت بوبو دگەل سالروزا پېنجى سالىا سەربەخۆبۇونا ئەمریکا.

ژبلى کارى سیاسى، جیفهرسونى گەلهك بەھەرەيىن دىيىزى ھەبۈون، وی شىانىن ئاخفتىن ب شەش زمانان ھەبۈون، ھەردىسان گەلهك گرنگى ددا گیانەوەر و شىنکاتى و زانستى ماتماتىكى، دەھمان دەمدە دەستەكى زىرەن ھەبۈو دكارىن دەستى يىن ھونەرى دا و دەھمان دەمدە ئەندازىيارەكى بىناسازى يى چەلەنگ بوبو.

زېركو جیفهرسونى گەلهك بەھەرە و شىان ھەبۈون لهورا دېرەنۋىسىز ژى رۆلى وی ب مەزنى د نرخىن، لى گومان تىدا نىنە کو رولى وی يى سەرەكى بو نېيىسينا بەلگەناما راگەھاندىن سەربەخۆبۇونى دزفرىت، دەپتى ئەم بزانىن کو ئەف بەلگەنامە نەك پېشكەك بوبو ژ دەستورى ئەمریکا بەلكو بەلكو دەپتى ئەم بزانىن کەسايەتى و گىانى وی يى ليپورىنى.

ھەرچەندە گەلهك ئەو ھزرىن دەپ راگەھاندىن دا ھاتىن بەرى ھینگى فەيلەسۇفى ئىنگلىزى جۆن لوکى ئامازە پېكربوو، لى مەرەما وی ژ قى چەندى ئەونەبۇو فەلسەفەيەكا نۇو ب راگەھينىت بەلكو وی دەپتى ئەم بزانىن بەلكەنامە بەلگەنامە باوھەرە پى ھەى، ئەو شىۋازى دەربرىنى يى جوان و ھويربىن يى جیفهرسونى ب كارئىناي بۆ نېيىسينا قى بەلگەنامى پالدەرى ھەرە مەزن بوبو کو ئەمریکا سەربەخۆبۇونى ب راگەھينىت.

ئەو شۆرەش و شەرەن بەرى ھینگى ھاتىن ئەنچامدان ژبۇ ئازادىرنا عەردى ئەمریکا يى ھاتىيە داگىرکەن ژلايى ھىزىن ئىنگلىزىيە، مەترىسىيەكا مەزن ل سەر ئەمریکا

ب خۆزى هەبوو چونكى ئىنگلستان ب ھەمى رەنگان دژايەتىيا وان دكر، لى ئەمرىيکا برىياردا بگەھتە پىكەفتەنەكا نافنجى دگەل بېرىتانيا و پاشى جىفەرسۇن ھاتە ھنارتىن داكو دانوستاندى دگەل ئىنگلستان بکەت. ئەندامىن كونگریسسى ھەمى پېتكە ل سەر پەروزى سەربەخۆبۇونى رازىبۈون، پاشى وان گەنگەشە ل سەر وى راگەھاندى كر يا جىفەرسۇنى نەھىيەسى و ھندەك گوهورىن تىداكىن و ل پىكەفتى 4 تىرمەھا 1776 ئەف چەندە راگەھاند.

ئەگەر ئەم سەركى يى دانانا جىفەرسۇنى ل ۋى رېزىيەندى نە ژېر پەرتۈوكىن وي يان نەھىيەسيا دەقى بەلگەناما راگەھاندىن سەربەخۆبۇونى بۇو، بەلكو ژېر كارىگەريا ھزروپىرىن وي بۇو ل سەر كەسىن پشتى وي، ھەرچەندە وي ئەف ھزروپىرە ژ فەيلەسۈفىن ئەورۇپى وەك ۋۆلتىر و لۇكى وەرگەرتىبۈون، لى رەفتارىن كەسايەتى يىن جىفەرسۇنى كارىگەريا درېڭىزخایەن ھەبوو. رەوشَا وي ياسىسى و شىيانىن وي ل دەمى حوكىمەنلىقى بۇونە ئەگەر ئەم ناڭى وي پشتى سەرۋى ئەمرىيکا جۆرج واشنتونى د ۋى ليستى دا ب دانىن.

65. شاهزادن ئىزابېلا يا ئىكى ئىزابېلا

(1451ء.- 1504ء.)

شاهزادن ئىزابېلا يا ئىكى

ئەو شاهزادنا شیا وەلاتى ئىسپانيا بى پارچەبۇوى بىھەتە ئىك

شاهزادن ئىزابېلا يا ئىكى ئەو شاهزاد بۇ ياكو هارىكاريا گەرۋەكتانى جىهانى كريستۆفر كۆلومبوسى ژلائى ماددىقە كرى ھەتا شیا كىشىھەر ئەمرىكا ئاشكەرا بىھەت. ئەف شاهزادن خۆدان كەسايەتىيەكا ب ھىز و كارىگەر بۇ و شىا ھندەك بىيارىن گەلەك گرنگ و چارەنۋىس بىدەت كو بۇ ماۋى چەندىن چەرخان كارىگەرلى ل سەر وەلاتى ئىسپانيا و ئەمرىكا لاتىنى ھەبۇ و ھەتا سەرددەمى ئەفروڭەزى كارىگەرليا وى ل سەر ملىونەھا مرۆڤان يا بەردەواھە.

ھەرچەندە پەريا ئەو بىيارىن ۋى شاهزادنى دداين ب هارىكاريا ھەۋىزىنى وى "فرناندو"ي بۇون لمۇرا پىىدىشى بۇو مە نافى وان ھەردوو پىكىفە دناف ۋى ليستى دا دانا، لى مە جەن ئىزابېلايى بلندتر دانايىه ژېھرکو ئەو ھەمى گافان خۆدان بىرۇكە و ھىزىن جوان بۇولى ھەۋىزىنى وى هارىكاريا وى ژبۇ شرۇفە كرنا قان بىرۇكەيان و بجهىننانا وان دىكى.

ئىزابېلا ل سالا 1451 ل بازىرئى "مادرىگال" ل شاھنەشىنا كاستيلا ژدایكبوویە. لەدەستپېكى چوویە بەر خواندانىن ئايىنى يېن توندۇھۇ ھەتا بۇويە كەسەكا كاسولىكى و گەلەك ب ئائىنى ۋە ھاتىيە گرىيدان، برايى وى ھىزىرى يېن چوارى ژ سالا 1454 بۇو فەرمانەۋاىيى كاستيلا ھەتا مىرنا وى ل سالا 1974. ل وى سەرددەمى ئىسپانيا شانشىنەكا ئېكىگەرتى نەبۇو بەلكو ل سەر ھېزمەركا شانشىنەن بچۈك ھاتبۇو دابەشكەرن، كاستيلا مەزنەتىن شانشىنە ئىسپانيا يا وى سەرددەمى بۇو، شانشىنە "ئاگون" دەكەفتە باكورى رۇزھەلات و شانشىنە "گرناتە" دەكەفتە باشورى و شانشىنە "نافارا" دەكەفتە باكورى.

ل سالا 1460 ئىزابېلا شاهزادنا چاھەرىكىرى يا شانشىنە كاستلى بىت كو ل وى سەرددەمى زەنگىنەتىن شاهزاد بۇو ل ئەمورۇپا ھەمىي، ژېھر ھندى ژى گەلەك ژ سەرگەردا

و دهستهه لاتدارین ئهورۇپى داخازا هەۋىزىنىي ژى دكىر، ھەرچەندە برايى وى ھىنرى يى چوارى دەپيا وى بىدته شاهى پورتوكالى لى وى ئەف چەندە پەتكىر و پەقى و ژ كەربىن برايى خۇ دا شوي ب فيئرناندى كر.

دەمى برايى وى وەغەركى، ئىزابېلايى داخازكى بىبىتە شاهزنا شانشينا كاستيلايى لەورا چەندىن شەرىن ناخخۇي ئەنجامدان و ھىزىن وى شيان سەركەفتىن بىدستقە بىن، پشتى ھينگى شاهى شانشينا ئاراگوانى "خوانى دووئى" وەغەركى لەورا ھەۋىزىنى وى فيئرناندو بۇ شاهى شانشينا ئاراگونى و بىشى چەندى ئە و ھەۋىزىنى وى شيان بۇ ماوى پەز 25 سالان دەستهه لاتى ل پەتريا عەردى ئىسپانىا بىكەن.

ئەف ھەردوو شانشىنه ژلائى كارگىرى و سىاسىقە د ژىكجودابۇون. ھەرچەندە وان گەلەك بىزاف دكىن ئىسپانىا ھەمېيى بىكەنە ئېك و گەلەگ كار پېكىفە ئەنجامددان وەك شەپى وان يى ھەۋىزىك دېزى شانشينا گرناتە كو ھەتا ھينگى د دەستى مۇسلمانداندا بۇو، ۋى شەپى ھەۋىزىك ل سالا 1841 دەستپېكىر ھەتا سالا 1892 ب سەركەفتىن ئىزابېلا و فيئرناندوى بىدوماھى هات و شىا پەتريا عەردى وەلاتى ئەقروكە يى دېبىزنى ئىسپانىا داگىر بىكەن. لى ب تىنى شانشينا نافارا مابۇو كو پشتى مىرنا ئىزابېلايى ھەۋىزىنى وى فيئرناندو شىا ل سالا 1512 داگىر بىكەن.

ئېكەم كارى ئىزابېلا و ھەۋىزىنى وى كرى پشتى گرتىن دەستهه لاتى، دامەز زاندىندا "دادگەھىن پېكىنەن" بۇون. ۋان دادگەھان دېنەتلىكىن كار د دېرۈكى دا ئەنجامددان كو بىي دادگەھىن يان ھەبۇونا بەلگەيان خەلک دكوشت، ئەگەر وان تا رادەيەكى بچووک ژى ژلائى ئايىنیقە گومان ژ كەمسەكى بىر بايە دا دادگەھ ئېكىسىر وى تاوانبار كەت و حۆكمى سىئارەدانى يان سووتىنى يان نقوومىكىندا ئافى دا بۇ دەرىيختى، ژېر ۋى چەندى ب ھزارەها خەلکى بىگۈنەھەنەن كوشتن.

ئىزابېلايى ب رېقەبرىنا ۋان دادگەھان كربۇو د دەستى قەشەيى ئافدار "تۆماس توركوميدا" دا و مەرەم ژ ۋان دادگەھان ئەبوبۇو خەلک ژلائى سىاسى و ئايىنى قە خزمەتا شاه و شاهزنى بىكەن. لەورا ھەر كەمسەكى خۇ نەرازىكىر با يان بوچۇونەكا ئايىنى يان سىاسى يا ھەۋىزى ھەبايە ھەر ئېكىسىر ب خائىن دا ھىيە تاوانباركىر و كوشتن.

مهدما ئاشكەرا يا ۋان دادگەھان ئەوبۇو كونتۇلى ل سەر مۇسلمان و جوهىان ل ئىسپانيا بىھىن، ھەرچەندە وان خەلک نەچار دىرى ب زۆرى بېيىنە سەر ئايىنى مەسىحىيەتى لى ب شىۋىدەيەكى نەھىنى فە ھەر ل سەر ئايىنى خۇ مابۇون وریپورەسمىن خۇ دىگىران.

ل سالا 1492 بریارداده که هاته دان کو دفیت هه می جوهی ببنه مهسیحی یان ژی د
ماوى چوار هه یقاندا دفیت وهلاتی ئیسپانیا بجهه بهیلن و مالومکی خۆزی لپاش خۆ بهیلن و
دگەل خۆ نه بنه، ژبهه هندی نیزیکی 100 هزار جوهیان ئیسپانیا بجهیلا و گلهک ژ وان
ب پیکیقە مرین دهمی دچووینه وهلاتین دی، لى دهمی ئیزابیلا و هەفڑینی وئى شانشینا
گرناته داگیرکری، ئازادی دا موسلمان ل سەر ئایینی خۆ بەمین و پیورەسمیین خۆ بیین ئایینی
بگیرن لى هەر زوی ژ فی بريارا خۆ لیقەبوون و ئەۋۇزى نەچاركىن یان دفیت ببنه مهسیحی
یان وهلاتی دەركەفن.

ئىك ژ گرنگىرين بريارىن ئيزابىيلا د ماوى دهستەھەلاتا خۇدا داي ئەبوبو دەمى ل سالا 1492 هارىكاريا گەرۆكثانى جىهانى كريستوفەر كۈلۈمبىسى كرى بچىت كىشىورى ئەمريكا ئاشكە، را يكەت.

ئیزابیلا ل سالا 1504 وەغەرکر کو کورەک و چوار کج ھەبۇن. کورى وى "خوان" ل سالا 1497 مى. كچا وى ياخۇن چۈزى "خوانا" ل سەر داخازا دەيكوبابىن خۇ شوی "فیلیپی ئېیکى" کورى ئىمپراتورى نەمسا کر. ژېھر قىيىەتلىكلىرىنىڭ ئەقچەلىرى "كارلوسى پېنچى" بۇ زەنگىنلىرىن و زىرەكتىرىن شاهى ئەورۇپا ھەمىي لوى سەردەمى ژېھرکو شىا دەسته لاتى ل وەلاتىن ئىسپانيا و ئەلمانيا و ھۆلەندىا و بەلچيكا و نەمسا و سويسرا و گەلهك دەڤەرىن ئىتاليا و فەنسا و چىكوسلوۋاڪيا و پۇلەندىا و مەجهر و يوغىرسلافيا بىكەت. كارلوسى پېنچى ھەمى مالۇمكى ژ كىشىھەر ئەمرىكا دەھاتن ژىپۇ دىۋايەتىكىرنا پىروقتستان تان دەھەزاخت.

زېھر فى چەندى ئەم دشىن بىزىن هەۋىيىنى ئىزابىلائى دگەل فيئراندۇرى كارىگەريهكى مەزن ددىروكا ئەورۇپا بۇ ماوى چەندىن چەرخىن پشتى مىرنا وان ژى هەبۇو. زېھر كۆ ئەو شىان وهلاتى ئىسپانىيا بىكەنە ئىك و سۇرپىن وى دەستتىشان بىكەن كۆ هەتا نوکەزى سۇرپىن عەردى وهلاتى ئىسپانىيا ھەر ئەون يېن قان ھەردوو كەسان داناين.

ژلایهکی دیشە ئەو راپوون ب دانانا دادگەھیئن پشکنینی ژبۇ موكمىرنا رېبازا كاسولىكى ل ئىسپانيا و بىيىدەنكىرنا دەنگىن نەرازىبۇون و ئازادىي، ژېھر ۋىچەندى ژى وهلاڭتى ئىسپانيا پىچەكى درەنگتر ژ وهلاڭتىن دى يېن ئەورۆپى گەھشته شۇرۇشىن ھزرى و زانستى و پېشكەفتىنى.

ديسان گەريانا كۆلومبوسى و ئاشكەراكىرنا كېشۈھەر ئەمرىكا بۇو ئەگەر ئىسپانيا بچىت ۋى كېشۈھەر داگىرىكەت و خىرەوبىرىن وى بۇ خۇ بىنیت و شارستانيا خۇ ل وېرى بەلاق بىمەت كو بۇو ئەگەر ب ملىونەها كەمس بىكەفنه ژىر كارىگەريا ۋى وهلاڭتى و ئەڭ چەندەزى ژ ئەنجامى وى هارىكاري و پشتەفانىيەت يا ئىزابېللايى بۇ كۆلومبوسى كرى.

66. جوزیف ستالین Joseph Stalin

(1879-1953ز.)

جوزیف ستالین

مهنترین دیکتاتور د دیروکا مرؤفا یه تی دا

ستالین دهیته هەزمارتەن ئىك ژ سەركىشىن دیکتاتور ل ئىكەتىا سوھىيەتا بەرى، نافى وى يى دروست جوزیف فیساريونونو فيج گوگاشفىلى يە، ل سالا 1879 ل بازىرئ "گورى" ل ويلايەتا جۆرجيا ل قەوقازى ژدایكبوو، زمانى وى دەيکى زمانى جۆرجى بۇو كۆب تەمامى ژ زمانى رۇسى يى جودا بۇو كۆپشتى هيڭىخ خۆ فېرگەر بۇو.

ستالين ژ خىزانەكا گەلەك هەزاربۇو و بابى وى بەرددەم مەى فەدخار ھەتا سەرخوش دبۇو د كەفتە عەردى، و گەلەك جاران كورى خۆ ستالين د قۇوتا ھەتا رۇژەكى ب گرانى قوتاى كۆ بۇو چەندىن رۇژا خوين دگەل مىزا وى دەردىكەفت. دەمىنى ژىيى وى گەشتىيە 11 سالىي بابى وى مەر لەورا ستالينى دەست ب خواندىنى ل ئىك قوتابخانەيىن سەر ب دىرىق ۋە كر و دەمىن مەزن بۇو بەرددەومى دا خواندنا خۆ يَا ئايىنى ل بازىرئ "تەفلیس"، لى ژېھر كۆ بوجۇونىن نەپەوا و وېرانكەر دناف قوتابياندا بەلاقدىرن لەورا ھەر زوى ل سالا 1899 ھاتە دەرخستن ژ قوتابخانى.

ل دويىدا پەيوەندى ب بزاھەكا شىوعى يَا نەيىنى كر و دەمىن ئەف بزاھە تىكچۈسى، ستالين چوو دگەل ئالىيىن "بولشفيك" و تىدا بۇو ئەندامەكى كارا ھەتا سالا 1917 كۆ شەش جاران ژلائىن پوليسانڭە ھاتبۇو گرتەن. لى ماوىن زىندانىكىدا كارا ھەتا سالا 1917 كۆ سەڭل سەر دەاتە سەپاندىن، ھەردىسان گەلەك جاران شىا ژ زىندانى بېھقىت رەنگە گوما تىدا ھەيە كۆ ئەو ھەۋائى پوليسان بۇو، لى د ۋى ماوهى دا وى نافى "ستالين"⁽¹⁾ بۇ خۆ ھەلبىزارت.

⁽¹⁾ پەيىغا ستالين د زمانى رۇسى دا ب راماندا زەلامى ئاسىنى يىن دىرەق دەيىت.

هه‌چه‌نده ستالینی روله‌کی گله‌ک مه‌زن د شوره‌شا شیوعی یا روسی ل سالا 1917 نه‌گیران ل دوو سالین پشتی هینگی چالاکیین گله‌ک مه‌زن ئەنجامدان و ل سالا 1922 بولو سکرتیرئی گشتی یی پارتا شیوعی و ئەف چه‌نده بولو ئەگمئ ئەو روله‌کی مه‌زن د پیکخستنا فی پارتی دا بگیریت و سەرکەفتنيین مه‌زن د ژيانا خۆ یا سیاسى دا تومار بکەت ب تایبەت ئەو ئارپیشەیین پشتی مونا لینینی کەفتىنه د ریکا ویدا.

يا خويابوو كولينيني دفيا پشتى وي "ليون تروتسكى" بېيتى جەھى وي ژېركو وي هزىدكر ستالين كەسەکى گله‌ک دلەق و زۆردار، لهۇپا وي بزاڭ دكىن ستالينى ژ پۇستى وي لادەت لى پشتى مونا لینینى ل سالا 1924 ستالينى جەھى وي گرت و وەسىھەتناما لینینى بجه نەئىنا، پشتى هینگى ستالينى دوو كەسىن دى يىن مەترىسىدار ژى ل پارتا خۆ زىدەكىن ئەۋۇزى "كامينوف" و "زيتوفيف" بۇون و هوسا بەردەيەکى سى كەسى پېكتىنا و شيان ب سانەھى خۆ ژ تروتسكى خolas بکەن.

ل دووقدا ستالينى خۆ ژ ئان هەردوو كەسان ژى خolasكىن و وي ب تنى دەستەھەلات ب رېقەبر، ژ سالا 1930 ويقە ستالين بولو دەستەھەلاتدار ئىكانە ل ئىكەتىا سوقىيەتا بەرى.

پاشى ستالينى دەست ب ۋافارتىنەكا خوييناوى كىرلىن خۆ ٻابوو ب كوشتنا ئىك ژ شىھەتكارىن خۆ يىن نىزىك بنافى "سرچى كىروف" ل سالا 1934، ل دويىقدا ستالينى گونەها غيانەتى دا پالن هەمى سەرکىرىدىن شوره‌شا شیوعى ل سەرددەمى لينىنى و ئەو نەچاركىن دانپىدانى ب فى تاوانى بکەن و هىدى هيىدى خۆ ژ هەميا قورتال كر هەرودەكى كا چەوا سەرەوكى ئەمرىكى جىفرسونى ھەممى ئەو كەسىن پەيمانا رىزگاربۇونى دىگەل ئىمزاکى گونەھباركىن و پاشى پېكتە سىدەرەدان.

ل سالا 1938 ستالينى ئەو كەسى بەرپرس ژ كوشتنا ئان سەرگىردا ژى كوش پشتى كو نەچاركى دانپىدانى بقان تاوانىن خۆ بکەت. ئەف ۋافارتىن خوييناوى ژ سەرگىرىدىن پارتى شیوعى بەرەف ھىزىن چەكدارى چوو و ستالينى ھەزمارەكا مه‌زن ژ دويىقەفتىيەن فى پارتى كوشتن كو ھەزمara وان دوو جارا پت بولو ژ يىن قەيسەرى كوشتن. تشتى جەھى كەنىي ئەوبۇو د ماوى ئان كوشتناندا ستالينى دەستورەكى ديموکراتى بۇ ئىكەتىا سوقىيەتا بەرى دانما.

ل سه‌رده‌منی ستالینی، سیسته‌منی کارکرنا تیرروی ب کۆمەل ل سه‌ر خەلکی هاتە سەپاندن، هەردیسان ل سالا 1930 و ویقە ب بريارەكا ستالیني نىزىكى سى ملىون جوتىاران د زىندانافە ژېھر برسى گيانى خۇ ۋەدىستدا لهورا ئىدى ئاستى بەرھەم ئىنانا كشتوكالى ل روسيا ھەمېي گەلەك هاتە خوارى.

ھەر ل سه‌رده‌منی ستالینی سیاسەتا پىشەسازى يا گشتگىر ل روسيا هاتە بجهئىنان، ئەف سیاسەته ب گەلەك شىواز و پەنگان هاتە ئەنجامدان و ناڤى وئى كرە پىلانا پىنج سالىا ئىكى و دووئى و سىئى و پشتى ھينگى گەلەك وەلاتىن بىانى ژى ئەف پلانە بجهئىنا ب تايىمەت پشتى وەلاتى روسيا شىاي سەركەفتى د بوارى پىشەسازىي دا توماربىمەت، سەرەتاي وان زيانىن مەزن بىن تۈوشى ئىكەتىا سوقىيەتا بەرى بۇوين ل شەرى جىهانى يى ئىكى لى شىا خۇ ل سه‌ر بىن خۇ بىرىت و ببىتە وەلاتى دوى ل سه‌ر ئاستى جىهانى پشتى وەلاتى ئەمرىكا.

ل تەباخا سالا 1939 ھىتلەرى و ستالينى پەيمانەكا ئاشتىي ئىمزاکر، پشتى بورىنا دوو حەفتىيان ل سه‌ر ۋى پەيمانى ھىتلەرى شەرى وەلاتى پۇلەندا ژلايى رۆزئافى قە كر و پشتى ھينگى ب چەند حەفيتەكان ئىكەتىا سوقىيەتى ژى بەرەت پۇلەندا چوون و ژلايى رۆزھەلاتىقە داگىركر، ل دوماهىا وئى سالى ئىكەتىا سوقىيەتى گەف ل ھەر سى وەلاتىن لاتىقىيا و ليزوانىيا و ئەستونيا كرن و بىي شەرەرن ئەف وەلاتە داگىركرن، لى وەلاتى فىنلەندا خۇ ب دەستقە نەبەردا و برياردا شەرى بىمەت.

مەرەما ستالينى ژ داگىركرنا ۋان وەلاتان ئەوبۇو دەپيا سنورەكى بۇ مەترسىيا ھىزىن نازى ب دانىت، پشتى ب دوماهى هاتنا شەرى جىهانى يى دووئى و زناڭچۇونا پارتى نازى ل ئەلمانىيا، ئىدى نە ستالىن و نە كەسىن ل دووقدا نەشيان كونترۆلى ل سه‌ر مىتەكا عەردى ۋان وەلاتان بىكەن بىن داگىركرىن.

ل دوماهىا سالىن شەرى جىهانى يى دووئى ئىكەتىا سوقىيەتى شىا پەتىيا وەلاتىن نەورپا رۆزھەلاتى داگىرتكەت و ستالينى ئەف چەندە بەھلىقە دىت ۋان حەكومەتىن شوعى يىن ھەقان ڦېئىكەتىا سوقىيەتى بدامەزرينىت، لوى دەمى حەكومەتەكا ماركسى ل وەلاتى يوگىوسلافيا دامەزراند لى ڦېھرکو ۋى حەكومەتا شىوعى ج پىتە ب وەلاتى روسيا نەدەر و بريارىن وئى ب جە نەدائىن لهورا ستالىن نەچاربوو رېكى لەمبەر وەلاتىن دى يىن

ئەوروپى بگريت داكو لدويف حکومەتا شیوعى یا يوگیوسلافيا نەچن و بۇ قىچەندى بزاقىن مەزن و خویناوى ئەنجامدان.

پشتى بىدوماھى هاتنا شەپى جىهانى يى دووئى، ئىيىدى شەپى سار دنابېھرا رۆسيا و ئەمريكادا دەستپېيىكىر، ھەرچەندە ھندەك كەس دېبىژن "ترۆمان" ئەگەرئى سەھركى يى پەيدابوونا فى شەپى سارپبوو لى د راستى دا ستالىنى رۆلەكى گەلەك مەزنتر ھەبۇو ژېۋى پەيدابوونا فى شەپى.

ل سالا 1953 حکومەتا سوقىيەتن راگەھاند وان ھندەك نۇزدار يىن گرتىن ژېھرلىك وان بزاڭ كربۇون ھندەك سەركردىيىن سوقىيەتن بکۈزۈن و بقىچەندى بۇ جىهانى خرى دياربىوو كو ستالىنى دەفيت ھندەك ۋافارتنىن نۇو بکەت و تومەتان بۇ ھندەك كەسان دروست بکەت داكو ژناڭ بېمەت.

ل 5 ئادارا 1953 ستالىنى دېزىن 73 سالىنى دا ل موسکو وەغەركر، گورى وي ب دەخ گورى لىنىنى ل گورستانى مەيداندا سۆر ل موسکو ھاتەدانان.

ستالىنى ژيانەكا خىزانى يا سەرگەفتى بوراند، ل سالا 1904 ژيانا ھەۋىزىنىي پېكتىنابوو لى پشتى سى سالان ھەۋىزىنا وي ژېھر نەخۆشىيا سلى وەغەركر و كورەك ب تىنى ھەبۇو ب ناھىيى "جاکوب" كو ل شەپى جىهانى يى دووئى ژلايى ئەلمانىيەتىنەن جاكوبى بەرامبەر ئىخسirىكىن و پشتى ھينگى حکومەتا ئەلمانى راگەھاند ئەمەن بەرھەقىن جاكوبى زىندا ھەزماھەكا ئىخسirىن ئەلمانى ئازاد بکەن لى ستالىنى ئەمەن داخازە رەتكىر لەورا جاكوب ل زىندا ھەللتى ئەلمانىيە فە مر.

ستالىنى دووبارە ل سالا 1919 ژيانا ھەۋىزىنىي پېكتىنافە و كچەك و كورەك ژى ھەبۇون، كورى وي بۇ سەرگەدەيەكى لەشكەرى يى فرۆگەۋانى ل ئىكەتىيا سوقىيەتا بەرى ھەتا ل سالا 1962 ژېھر هوگريا وي يا زىيە ژېۋى ماددىن بىھوشىكەر گىانى خۇ ژەدەستىدا، كىچا وي "سفلتانا" ژى ل سالا 1967 رەھى چوو ئەمريكى، ل سالا 1932 ھەۋىزىنا وي يا دووئى ژى وەغەركر، ھندەك زىيەدر دياركەن كو وي ھەۋىزىنا خۇ يى دووئى كوشت بىت

ستالىن كەسەكى دلەدق بۇو و دلوغانى ب كەسى نەدبىر و گومان ژەمى كەسان دېرن، د ھەمان دەمدا كەسەكى چالاڭ و ھەزرمەند بۇو بىر تىزىيەكى زىيەدە ھەبۇو. ستالىنى بۇ ماوى چارپىك سەددەي دەستەلەلەنلىرى ئىكەنەيى ئىكەتىيا سوقىيەتا بەرى بۇو و كارىگەرى ل

سەر ژيانا مليونەها مرۆڤان كربوو لهورا دھيئتە نىاسىن ب مەزنتىين دىكتاتور دىروكى دا ژبهركو ئەو بۇ ئەگەر ئىشتىنا نىزىكى 20 مiliون مرۆڤان.

ھەرچەندە پىشى مىندا ستالىنى ئىدى پىچەكى زۆداريا سىياسى ل روسىيا بەرهە كىمبوونى چوو، لىن ياشت ئەوبۇو كو ئازاديا تاكەكەسى و ديموكراتى د دەستورى ئىكەتىا سوقىيەتا بەرى دا نەبۇو و ج شىنوارىن رېزگرتنا مرۆڤى د ژيانا وان ياشقاكى دا دىيار نىن.

ستالىنى بەردەۋام بانگەشا هندى بۇ خۇ دىكىر كو ئەم ئىكەم كەس بۇ شۇرەشا پىشەسازى ل روسىيا راگەهاندى لىن ئەڭ چەندە بانگەشەيەكا درەوبۇو ژبهركو بەرى وي شۇرەشا پىشەسازى ل روسىيا دەستپېيىكربۇو و ئەگەر خۇ ستالىن نەھاتبايە ژى ئەڭ شۇرەشە ھەر دا دەستپېيىكەت.

Julius Caesar . یولیوس قمیسمر 67 (ب.ز-44-ب.ز) 100

یولیوس قمیسمر

نهو سه رکردى بورویه ئەگەر چەندىن چەرخان ئیمپراتۆريا رۆمانى د ئیمناھىي دا بژىت

سەركەرى لەشكەرى و سەركىشى سیاسى يى رۆمانى يولویس قمیسمر ل سالا 100 بەرى زايىنى ل بازىرى رۆما ژدایكبوویه كو لوى سەرددەمى هەفرىكىيەن سیاسى و جڭاكى د ئاستەكى ھەرە خراب و نەباشا بۇون.

ل چەرخى دووئى بەرى زايىنى و پشتى سەركەفتىن ئیمپراتۆريا رۆمانى بۇ خۆدانا عەردەكى بەرفەھ و ژ ئەنجامى قرتاجە توماركىيت ئىدى ئیمپراتۆريا رۆمانى بۇ خۆدانا عەردەكى بەرفەھ و ژ ئەنجامى في بەرفەھبۇونا بازىرى رۆما گەلەك زەنگىن بۇو و دەھمى بواراندا پېشكەفت.

لى ژلايەكى دىقە ئەف شەرە بۇونە ئەگەر ئەنافىرنا جڭاكى و ورەيا خەلکى ھاتە خوارى و كەسىن زەنگىن گەلەك ژ مالۇملەكى خۆ ژدەستىدا، ھەردىسان ژبەر بەرفەھبۇونا عەردى ئیمپراتۆريا رۆمانى ئىدى جقاتا پېران ژى ئەوا دەستەھلەلت د دەستاندا نەشىا كونترۆلى ل سەر ھەمى دەفەران بىھەت، ئەو وەلاتىن دەكتىنە سەر دەريا سېي يا نافەرەست تووشى گەندەلى و لاۋازىي بۇون.

ھەردىسان رۆما ب خۆزى پشتى سالا 133 بەرى زايىنى كەفتە بەر پىليلەن دژوار و چەندىن سەركەردىيەن سیاسى بزاڭ دكەر خۆ بگەھىنە دەستەھلەتى لەورا ئىدى لەشكەر ژى ھەمى بەرەھ رۆما چوو و ل دەفەرەن دى نەما و ئەف چەندە بەلگەبۇون ل سەر ھندى كو رۆما پېتىقى ب سىستەمەكى نۇو يى دەستەھلەتىي يە.

يولیوس قمیسمر رەنگە ئىكەم كەسايەتىي سیاسى يى مەزن بىت دىياركى كە سىستەمە ديموکراتى ل رۆما ئىدى نەشىت خۆ لېھر ۋان كاودانىن دژوار و سەخت بگەرتە لەورا پېتىقى گوھۇرین د فى سىستەمە دا بەھىنە كەرن ژ پېيغەمەت قورتاڭرنا رومى زنافچۇونى.

ژبهركو يوليوس قهيسهـر ژ خـيـزانـهـکـا دـهـولـهـمـهـنـدـ وـ نـافـدارـبـوـوـ لـهـورـاـ هـيـشـتـاـ يـىـ زـارـوـكـ چـوـوـ بـهـرـ خـوانـدـنـىـ وـ لـبـهـرـ دـهـسـتـىـ باـشـتـرـىـ مـامـوـسـتـاـيـيـنـ وـىـ سـهـرـدـهـمـىـ رـابـوـوـ وـ گـهـلـهـكـ زـانـىـنـ وـ زـانـسـتـ بـدـهـسـتـقـهـئـيـنـاـ،ـ دـهـمـىـ بـوـوـيـهـ گـهـنـجـ چـوـوـ دـنـاـشـ جـيـهـاـنـاـ سـيـاسـهـتـىـ دـاـ،ـ لـ سـالـ 58ـ بـهـرـىـ زـايـنـىـ بـوـوـ حـاـكـمـىـ سـىـ وـيـلاـيـهـتـانـ ئـهـوـزـىـ باـكـورـىـ ئـيـتـالـيـاـ وـ يـوـكـيـوـسـلـاـفـيـاـ وـ باـشـورـىـ فـرـهـنـسـاـ،ـ لـ وـىـ سـهـرـدـهـمـىـ نـيـزـيـكـىـ 20ـ هـزارـ سـهـرـبـازـانـ لـبـنـ فـهـرـمـانـاـ وـيـفـهـ بـوـونـ.

دنـافـبـهـرـ سـالـيـنـ 54ـ هـمـتـاـ 51ـ بـهـرـىـ زـايـنـىـ شـيـاـ بـ فـىـ هـيـزاـ لـهـشـكـهـرـىـ هـنـدـهـكـ دـهـقـهـرـيـنـ دـيـزـىـ بـيـختـهـ لـبـنـ دـهـسـتـهـهـلـاتـاـ خـوـقـهـ ئـهـوـزـىـ تـهـمـامـهـتـىـاـ وـهـلـاتـىـ فـرـهـنـسـاـ وـ بـهـلـجـيـكـاـ وـ سـوـيـسـراـ وـ ئـهـلـمـانـيـاـ وـ هـوـلـمـانـدـاـ بـوـونـ،ـ هـهـرـچـهـنـدـهـ هـيـزـيـنـ وـىـ گـهـلـهـكـ ژـ هـيـزـيـنـ هـوـزـيـنـ ۋـانـ دـهـقـهـرـانـ كـيـمـتـرـبـوـونـ لـ ئـهـوـ بـ شـيـاـ بـ زـيـرـهـكـىـ وـ شـارـهـزـايـيـاـ خـوـ وـ پـيـلـانـيـنـ خـوـ يـيـنـ سـهـرـكـهـفـتـىـ دـهـسـتـىـ خـوـ بـ دـانـيـتـهـ سـهـرـ ۋـانـ دـهـقـهـرـانـ وـ بـسـانـهـهـىـ دـاـگـيـرـبـكـهـتـ،ـ پـشتـىـ هـيـنـگـىـ دـوـوـ هـهـوـيـنـ مـهـزـنـ بـرـنـهـ سـهـرـ وـهـلـاتـىـ بـرـيـتـانـيـاـ يـىـ ئـهـفـهـوـيـنـ وـىـ دـسـهـرـكـهـفـتـىـ نـهـبـوـونـ.

ۋـانـ سـهـرـكـهـفـتـنـانـ يولـيوـسـ كـرـهـ قـارـهـمـانـهـكـىـ بـنـاـفـوـدـهـنـگـ لـ رـوـمـاـ،ـ دـهـمـىـ هـيـزاـ وـىـ يـاـ لـهـشـكـهـرـىـ لـاـواـزـ بـوـوـىـ وـ كـونـتـرـوـلـاـ وـىـ لـ سـهـرـ كـيـمـبـوـوـىـ،ـ جـقـاتـاـ پـيرـانـ لـ رـوـمـاـ دـاـخـاـزاـ ژـيـكـرـ ئـهـوـ بـ تـنـىـ بـ زـقـرـيـتـهـ باـزـيـرـىـ رـوـمـاـ،ـ يولـيوـسـ قـهـيـسـهـرـىـ زـانـىـ كـوـ ئـهـفـ چـهـنـدـهـ پـيـلـانـهـكـ دـوـزـمـيـنـ وـىـ دـىـزـىـ وـىـ گـيـرـاـيـ لـهـورـاـ بـرـيـارـاـ ئـهـوـ بـ خـوـ سـهـرـكـيـشـيـاـ لـهـشـكـهـرـىـ خـوـ بـكـهـتـ وـ بـچـتـهـ رـوـمـاـ،ـ ئـهـفـ چـهـنـدـهـ بـوـ ئـهـگـهـرـىـ پـهـيـدـاـبـوـونـاـ شـهـرـكـىـ نـاـخـوـيـيـ نـاـخـوـيـيـ دـنـافـبـهـرـ لـهـشـكـهـرـىـ وـىـ وـ هـيـزـيـنـ جـقـاتـاـ پـيرـانـ وـ ئـهـفـ شـهـرـ بـوـ مـاوـىـ پـتـ ژـ چـوارـ سـالـانـ فـهـكـيـشـاـ وـ لـ دـوـمـاهـيـنـ شـيـاـ سـهـرـكـهـفـتـنـىـ توـماـرـبـكـهـتـ لـ دـهـقـهـرـاـ "ـمـونـداـ"ـ⁽¹⁾ـ لـ رـوـزاـ 7ـ ئـادـارـاـ سـالـ 45ـ بـهـرـىـ زـايـنـىـ.

لـ دـوـوـفـداـ يولـيوـسـ قـهـيـسـهـرـىـ زـانـىـ ئـهـوـ نـهـشـيـتـ چـارـهـسـهـرـياـ ۋـانـ كـاـوـدـانـانـ بـكـمـتـ ئـهـگـهـرـ ئـهـوـ بـ خـوـ نـهـمـيـنـتـهـ لـ رـوـمـاـ،ـ لـهـورـاـ ئـيـدىـ ماـ لـ باـزـيـرـىـ وـ وـهـكـ دـهـسـتـهـهـلـاتـارـىـ ئـيـكـانـهـ لـ وـهـلـاتـىـ هـاـتـهـ دـهـسـتـنـيـشـانـكـرـنـ.ـ لـ سـالـ 44ـ بـهـرـىـ زـايـنـىـ تـانـجـهـكـاـ زـيـرـىـ بـوـ هـاـتـهـ پـيـشـكـيـشـكـرـنـ لـ وـىـ ئـهـفـ چـهـنـدـهـ رـهـتـكـرـ ژـبـهـرـكـوـ وـىـ هـزـرـكـرـ ئـهـفـ تـانـجـهـ جـ مـفـاـيـ وـ زـيـرـهـكـىـ لـوـىـ پـهـيـدـاـنـاـكـمـتـ بـهـلـكـوـ بـ تـنـىـ دـىـ دـوـزـمـنـىـنـ وـىـ سـيـاسـىـ زـيـدـهـتـرـ لـيـكـمـتـ.

يولـيوـسـ قـهـيـسـهـرـ 15ـ نـيـسـانـ سـالـ 44ـ زـايـنـىـ لـ ئـاقـاهـيـيـ جـقـاتـاـ پـيرـانـقـهـ هـاـتـهـ كـوـشـتـنـ ژـبـهـرـكـوـ گـهـلـهـكـ دـوـزـمـنـ بـوـ وـىـ پـهـيـدـاـبـوـونـ وـهـهـمـيـانـزـىـ بـزاـفـاـ كـوـشـتـنـاـ وـىـ دـكـرـ.

⁽¹⁾ لـ سـهـرـدـهـمـىـ نـهـفـرـوـكـهـ دـهـقـهـرـاـ "ـمـونـداـ"ـ بـوـوـيـهـ وـهـلـاتـىـ نـيـسـپـانـيـاـ.

ل سالین دوماهی ژ زیانا خو گلهک چاکسازی ئەنجامدان، لەستپیکى شەرکەرین كەن و خودان ئەزمون ئىنانە دناف رېزىن لەشكەرى خۇدا و گلهك خانى و جەھىن حەواندى بۇ خەلكى هەزار و كىم دەرامەت ئاڭاكن و موجە بۇ وان تەرخانكرن، ھەردىسان ناسنامەيىن رۇمانى بۇ گلهك كەسىن بىانى دەرىخست و پىلانەكا نۇو ژبۇ پېشخستنا سىستەمى ب رېقەبرىنا بازىرفانىيەن ھەر دەفەرەكا ئىتالى دانى. سەرەتى ۋان چاكسازىيىن مەزن گرنگ لى نەشىا دەستورەكى جىڭىر بۇ رۇمايى بدانىت و ئەڭ چەندە ئەگەرە سەرەتكى يى كەفتەن و كوشتنى وى بۇو.

پشتى كوشتنى وى ئىدى گلهك بىيارىن وى هاتنەلادان و كەسى بجه، نەدئىنان، لى تىشى ئىكانە يى پشتى وى ماى و ھەتا سەرددەمى ئەقروكە ژى كار پى دەھىتەكىن ئەۋۇزى دانانَا سالىنامى بۇو كۆ ھەتا نوكەزى ب تىنى ھندەك گوهۇرىنىيەن بچۈوك ل سەرھاتىنەكىن و دەھىتە بجهئىنان.

يوليوس قەيسەر دەھىتە ھەزىمارتن ئىك ژ زىرەكتىن و چاقنەترىستىن سەركەرەيىن لەشكەرى د دىرۈكى دا ژېرەكىو كەسىنى سىاپى يى سەرەقتى و سەركەرەيىكى زىرەك و گوتاربىيەكى كارىگەر و نقيسەرەكى دەستەنگىن بۇو. ئەم پەرتۈوكا وى ل سەر شەرپىن ھوزىن "گال" ئى نقيسای دەھىتە ھەزىمارتن ئىك ژ شاكارىن ئەدەبى يىن ھەرە باش، ھندەك دىرۈكەنلىقىس دىاردەكەن كۆ ئەڭ پەرتۈوكە پەرفۇشتىن پەرتۈوكا ئەدەبى لاتىنى يى كەن بۇو.

يوليوس قەيسەر كەسىنى كەشخە و رېكوبپىك بۇو و لەشەكى بەيىز ھەبۇو، ھەردىسان كەسىنى ئەفيىدار ژى بۇو و نافداتىن چىرۇقا وى يا ئەفيىنى دىگەل "كلىيپاترا" يى بۇو

گلهك كەسان رەخنە لى دىگەن ژېرەك دەستەھەلات ھەمى ئىخستى بۇو بن دەستى خۇ و گلهك ئاسنكارى بۇو زەنگىنان دىكىن، ھەردىسان د شەران دا ژى كەسىنى دىرەق بوج دەۋشتىن شەرى بجه نەدئىنان، ھەردىسان گلهك پەرۋاڭىنە و سەرژمېرىيىن نەدروست ل دور دوژمنىيەن خۇ بەلاقىدەن ب تايىھەت ئەم زيانىي وى دگەھاندىنە دوژمنىيەن خۇ گلهك مەزنەر لىدىكەن.

يوليوس قهيسهـر گـهـلـهـك ژـ كـورـمـامـيـ خـوـ ئـوـگـوـسـتـ قـهـيـسـهـرـيـ كـوـ دـهـيـتـهـ هـهـزـمارـتنـ دـانـهـرـيـ ئـيمـپـراـتـورـياـ رـوـمـانـيـ نـاـفـدـارـتـربـوـوـ،ـ هـهـرـديـسـانـ ئـهـ وـ كـارـيـگـرـيـاـ يولـيوـسـ قـهـيـسـهـرـيـ لـ پـشتـ خـوـ هـيـلاـيـ گـهـلـهـكـ كـيـمـتـهـ ژـ وـ ئـاـفـوـدـهـنـگـيـاـ وـ دـدـيـروـكـيـ دـاـ بـدـهـسـتـخـوـقـهـ ئـيـنـايـ،ـ دـبـيـتـ ئـمـهـ نـاـفـدـارـيـاـ وـ ژـبـهـرـ هـنـدـيـ هـاـتـبـيـتـ كـوـ لـ سـهـرـ دـهـسـتـيـ ـوـ كـومـارـاـ رـوـمـانـيـ ژـنـاـفـچـوـوـ،ـ لـ بـ جـ دـهـنـگـانـ نـاـفـدـارـيـاـ وـ ـوـ تـنـيـ نـهـبـوـوـيـهـ ئـهـگـهـرـ ئـهـمـ نـاـفـيـ وـ دـگـهـلـ كـهـسـيـنـ كـارـيـگـهـرـ دـيـروـكـيـ دـاـ بـدـانـيـنـ.

مـهـزـنـترـنـ سـهـرـكـهـفـتـنـاـ يولـيوـسـ قـهـيـسـهـرـيـ ئـهـبـوـ دـهـمـيـ شـهـرـ دـگـهـلـ هـوـزـيـنـ گـالـيـ كـرـيـ وـ سـهـرـكـهـفـتـىـ،ـ هـهـرـديـسـانـ ئـهـ وـ وـدـلـاتـيـنـ وـ ئـيـخـسـتـيـنـ بـنـ دـهـسـتـيـ خـوـ بـوـ ماـوىـ پـتـ ژـ پـيـنـجـ چـهـرـخـانـ مـانـهـ لـزـيـرـ دـهـسـتـهـ لـاـتـدارـيـاـ رـوـمـانـيـاـفـهـ،ـ دـقـىـ ماـوـدـيـ دـاـ خـهـلـكـيـ ـفـانـ وـدـلـاتـانـ بـ دـوـشـتـ وـ تـيـتـالـيـنـ رـوـمـانـيـاـ ئـانـكـوـ لـاـتـينـيـاـ دـاـخـلـابـوـونـ لـ دـوـوـفـداـ ژـيـ بـ ئـايـنـيـ مـهـسـيـحـيـهـتـيـ دـاـخـلـابـوـونـ وـ بـوـونـهـ مـهـسـيـحـيـ،ـ هـهـرـdiـsـanـ زـمـانـيـ فـرـهـنـسـيـ ژـيـ پـتـيـاـ وـ ژـ زـمـانـيـ لـاـتـينـيـ يـيـ كـهـفـنـ هـاـتـيـهـ وـدـرـگـرـتـنـ.

سـهـرـكـهـفـتـنـاـ يولـيوـسـىـ لـ سـهـرـ هـيـزـنـ گـالـ بـوـ ئـهـگـهـرـ بـوـ ماـوىـ چـهـنـدـيـنـ چـهـرـخـانـ ئـيـتـالـيـاـ دـنـاـفـ ئـاشـتـىـ وـ ئـيـمـنـاهـيـيـ دـاـ بـزـيـتـ،ـ هـهـرـdiـsـanـ بـوـ ئـيـكـ ژـ ئـهـگـهـرـيـنـ سـهـرـهـكـىـ كـوـ ئـيمـپـراـتـورـياـ رـوـمـانـيـ بـمـيـنـتـهـ سـاخـ،ـ ژـبـهـرـ ـقـىـ چـهـنـدـيـ يولـيوـسـ قـهـيـسـهـرـ شـيـاـ جـهـيـ خـوـ دـنـاـفـ ـقـىـ لـيـسـتـىـ دـاـ بـكـمـتـ.

William The Conqueror 68. ویلیه‌منی جیهانگیر (1087-1027)

ویلیه‌منی جیهانگیر

ئەو شاهى كارىگەرييەكا درېزخايەن ل سەر ئىنگلستان كرى

ل سالا 1066، شاهەكى نورماندى ب نافى ویلیام دگەل لەشكەردەكى پىكھاتى ژ چەند هزار سەربازان شىyan ژ سنورىن وەلاتى ئىنگلتەرا دەربازىن و بچەنە دناۋ ئاخا وي وەلاتى دا داگىرېكەت و خۇ بكمەت دەستەلەتدار، وي سەركەفتەن دەقى بزاۋا خۆيا چاقنەترىسى دا ئىينا و ئەفە دوماھىك جار بۇو د دېروكا وەلاتى ئىنگلتەرا دا كەسەكى بىيانى بشىت وەلاتى وان داگىرېكەت.

داگىرەندا وەلاتى ئىنگلتەرا ژلايى نورمانيانقە رۇيدانەكا بى وىئەبۇو د دېروكا في وەلاتى دا، ژېھرەندا كارىگەريا وي نە ب تىنى ژلايى شەپىچە و ھۇزمارا قوربانيانقە بۇو بەلكو كارىگەرييەكا درېزخايەن ل سەر دېروكا في وەلاتى كر كەنەتا نوكەمىزى شىنوارىن وي دەدیارن.

ویلیه‌منی جیهانگیر ل سالا 1027 ل بازىرئ "فاليس" يى نورماندى ئەمە دەكەفيتە باكورى فەنسا ژدایكبوویە، ویلیم كورى نەشەپىچى يى ميرى نورمانديا "رۇبەرتى ئىكى" بۇو، ئەمە ل سالا 1035 ل دەمى ۋەھىگەريانا خۇ ژ بازىرئ قودسى وەغەرکرى، بابى وي بەرى في گەشتى بكمەت كورى خۇ ویلیم لجهى خۇ دانابۇو و كربۇو جەگرى خۇ، ژېھر في چەندى ھېشتا ژىيى وي ب تىنى ھەشت سال بۇون دەمى بۇويە ميرى نورمانديا.

پاشى مىرنا بابى وي، ویلیام دناۋ ھەندەك كاودانىن نەخوش و دژواردا ژىا چونكى ھېشتا دېرى زاروکىينىي دا بابى وي ئەو بجه ھېيلا و ئېخستە دناۋ ھەۋەرکىيا گەلەك كەسىن خانەدان و دەستەلەتدار يېن دەقىيا بەيىنە سەر تەختى حوكىمانىي، ژېھر في چەندى گەلەك پىلان دېرى وي ھاتنەدانان و گەلەك كەس ھاتنە كوشتن، لى ب ھارىكارىا شاهى فەنسا

"هینری یی ئیکى" شیا ژ گەلەك پیلاننین ژبۇ كوشتنا وى هاتینەدانان قورتال بیت و بیمینتە ساخ و حوكىمانىي ل نورمانديا بکەت.

ل سالا 1042 ھېشتا كو ژبى وى نەگەھشتبۇو 20 سالىي، ويلىيەمى سەركىيشا لەشكەرى كر و ھەر زوى شیا ھەبۈونا خۇ ب سەلىنىت و دىزى وان كەسان ب راودستىت يىن پیلان ژبۇ كوشتنا وى دانايىن و دەفيان جەن وى بگەن، پشتى بورىنا ماوهىيەكى كىيم شیا كونترۆلى ل سەر وەلاتى خۇ يى بچۈوك بكمەت و ھەمى ئەو نەيارىن دهاتنە دېيکا ويدا ژناف بېھەت. ژبهركو ئەو نە كورەكى شەپىعى بۇو، ۋى چەندى گەلەك ئارپىشە و نەخۆشى ژبۇ وى پەيدادىكەن لى دەگەل ھندى ژى ۋى چەندى كارتىيەرن لوى نەكر پاشقە بىزفەيت بەلكو يى بەرددوام بۇو ل سەر توماركىرنا سەركەفتنان.

ل سالا 1063 ويلىام شیا ھندەك دەفەرین دەورووبەرى وەلاتى خۇ داگىرىبكمەت و دەستى خۇ بدانىتە سەر و ل سالا 1064 ب ناسنافى "سەرووھى ھەريما دەورووبەرى بريتانىيا" ھاتە نافىكەن.

د ماوى دنابىھەرا سالىن 1042 ھەتا 1066 شاھ ئىدىواردى دانپىيىدەر حوكىمانى ل وەلاتى ئىنگلتەرا دەرى، ژبهركو ۋى شاھى ج زاروک نەبۈون لەورا گەلەك كەسان بىزاف دەرى جەن وى بگەن، ويلىام زى ئىك بۇو ز وان كەسىن بۇو يىن بىزافا ۋى چەندى دەرى ب بەھانەيا ھندى كو دەيکا ئىدىوھەردى خويشكا باپىرى ويلىامى بۇو، ۋى چەندى باوھى بۇ شاھ ئىدىوھەردى دروستىكەر كو ويلىام ژ ھەر كەسەكى دى ژھەمىزىتە بېيتە جەڭرى وى.

ل سالا 1064 ئىك ژ لوردىن ھەرە ب ھىز و ناۋىدەنگ يىن ئىنگلىز ب نافى "هارۋىلد گودوين" بۇ ئىخسir لېھەرەستى لەشكەرى ويلىامى، لى ويلىامى برياردا وى ئازاد بكمەت ب مەرجەكى ئەو ھارىكارىيا وى بكمەت جەن ئىدىوھەردى بىگرىت، ھەرچەندە دەقان كاودانىن دۇزار دا گودوينى ج رېيك نەبۇن ژبلى كو سوزى بەدته ويلىامى، لى پشتى ئازادىكەندا وى ھەر زوى ژ سوزا خۇ لېقەبۇو، ھەر د وى دەمەيدا شاھ ئىدىوھەردى ژى وەغەركر لەورا گودوينىي برياردا ئەو بېيتە شاھى ئىنگلتەرا، جقاتا كوچكا شاھى ل سەر ۋى چەندى را زىبۇون و هارۋىلد گودوين وەك شاھى نوو يى ئىنگلتەرا ھەلبىزارت.

ئەڭ چەندە بۇ ئەگەرى تۈرەبۈونا ويلىامى لەورا وى برياردا ئەو شەرى دىزى ئىنگلتەرا ب راگەھىنىت و داگىرىبكمەت، ل تەباخا سالا 1066 وى پاپورىن خۇ يىن شەرى ل

نیزیکی کناریین دهريایي ل فرهنسا کومکرن داكو هیرشي بکنه سهر ولاتئ نینگلتەرا، لى هاتنا هرؤبایین بھیز بونه ئەگەر ئەو ژفانى شەپى پاشبېخىت.

د ھەمان دەمدا شاهى نەرويچ "ھارۆلد ھاردرید" ئى هیرشهكا دى ژلايى دهريایا باکوريقە كرە سەر ئينگلتەرا. ل فى دەمى ل سەر شاهى ئينگلتەرا يا پېيدىش بۇ ئەو ھېزىن خۆ بکەته دوو بەش، بەشكى ژ وان بەرەڭ باشورى ئينگلتەرا چۈون داكو شەپى دەرى ھېزىن نورمانديان بکەن و بەشكى دى بەرەڭ باکوري چۈون داكو بەرسقا ھېرشنەن لەشكەرە نەرويچيان بەدەن، ل پىكەفتى 20 ئيلونا ھەمان سال شاهى نەرويچ ھاتە كوشتن و ھېزىن وېڭى ھاتنە دورپىچىرىن.

پشتى ھېنگى ھرؤبایي دژوار نەما، لەورا شاهى ئينگلتەرا بىي بىھنەدانەكى بەدەن لەشكەرە خۆ يى واستىايى، برياردا ھەر ئىكسەر ھەمى لەشكەرە خۆ فېيکەته باشورى داكو شەپى دەرى نورمانديان بکەن، لەشكەرە ئينگلىز ب سەركىشىا گودوبىنى و لەشكەرە نورمانديان ب سەركىشىا ويلىامى ل پىكەفتى 14 چريا ئىكىن ياسالا 1066 د شەپى ناڤدار "ھاستينگ" دا كەفتەنە بەر سىنگى ئىك، ل دوماهىيا پۆزى سيارچاکىن نورماندى شىان لەشكەرە ئينگلىزى دورپىچ بکەن و شاهى ئينگلتەرا يى نۇو و برايى وي و گەلهك كەسايەتىيەن دى يىن ناڤدار بکۈزۈن تا وي رادەي ئىدى كەسى ئەو مىرخاسى نەبۇو بھېتە بەرامبەر نورمانديان و شەپى بکەت. ل شەفە سەرى سالا 1067 ويلىامى جىهانگىر بۇ شاهى ئينگلتەرا.

د ماۋى پىنج سالىن ل دووقدا گەلهك پىلانىن جوداجودا ژبۇ كوشتنا ويلىامى هاتنە دارىزتن لى ويلىام شىا ھەميان ڙناف بېت، ھەر دەغان سالىن كىمدا ويلىام شىا خانەدان و لوردىن ئينگلىز ژ جەن وان راکەت و لوردىن فەنسى بدانىتە جەن وان، لى ۋى چەندى كارتىكىن كرە سەر رەوشى جوتىاران ژېرکو زەنگىنەن ئينگلىز ھىدى ھىدى بەرزىبۇون و يىن فەنسى ل شويىنا دىياربۇن كو وان ژى ج گىرنىگى نەددە جوتىاران و كەسىن ھەزار،

شەھ ويلىامى ھەمى گافا ھوسا خۆ بەرچاڭ دىرى كو ئەو كەسەكى ژ ھەزىيە و ژبۇ جەھەكى ژ ھەزى ھاتىيەدانان و ئەو ژ ھەمى شاهىن ئينگلتەرا بکىرەتاتىتە، دېيت تا رادەيەكى ئەڭ بوجۇونا وي يا دروست بىت ژېرکو ئەو راپۇو ب گوھۇرینا گەلهك ياسا و سىستەمەن حوكىمرانىي يىن بەرى ھېنگى، ھەردىسان راپۇو ب توماركىرنا گشت مالۇسامانى

گهلى ئينگليز و همه مى د په رتوووكه كى دا نفييسين كو ههتا نوکهژى وەك ژىدەرەكى ديروكى يىن گرنگ دھييته بكارئينان، ئەف په رتوووكه ل نفييسينگەها توماريىن گشتى ل لهندەن هاتىيە پاراستن.

ويليامى ژيانا هەۋىزىنىي پىكئينا و چوار كور و پىئنج كج هەبۈون، ل سالا 1078 ل بازىرى "پوان" يىن فەنسى وەغەركر، پشتى مىرنا وي هەمى ميراتىرىن وي بۇونە شاهىن ئينگلتەرا. هەرچەندە ويليام ئىك بۇو ژ نادارترىن و گرنگتىرىن شاهىن ئينگلتەرا، لى ئەم ب خۇ كەسەكى فەنسى بۇو ل وەلاتى فەنسا ڈايىكبوو و هەر ل وېرى وەغمەر ژى كر، هەردىسان وي ب ئينگليزى ژى نەدائخت و كەسەكى نەخواندەقان بۇو.

ھەزى گوتىنى يە كو ويليامى جىبانگىر كارىگەرييەكا مەزن ل سەر ديروكا وەلاتى ئينگلتەرا كرىيە، دېيت يا ب زەممەت بايە بۇ فەنسا شەپى ئينگليزان بىكەن ھەكە ويليام نەهاتبايە، هەردىسان ويليام ئىكەم كەس بۇو بشىت پشتى پۇمانيان شەپى ئينگليزان بىكەت كۆ بەرى وي ب ھزار سالان شىابۇون ئينگلتەرا داگىرېكەن، بەلكو ھەمى ئەم بىزافىن د ماوى چەرخىن پشتى ھينگى دا ھاتىنەكىن بۇ داگىرەكىن ئينگلتەرا شەستن.

ئەگەر ئەم پرسىيار بىكەين ئەرى كا كارتىكىندا ۋى شەپى چبۇو ل سەر ديروكا ئينگلتەرا ل دەمەكى ھزما را فەنسىيان ب خۇ گەلەك ياكىم بۇو، ھەلبەت ئەف شەپە بۇ ئەگەر ئىدى رەوشەنبىريا فەنسى و ئينگليزى تىكەلى ئىك بېيت ژېرکو بەرى ھاتنا ويليامي رەوشەنبىريا ئينگلتەرا گەلەك ب رەوشەنبىريا ئەورۇپاھە ياكىمى بۇو و ئەگەر ئەف شەپە نەبايە دېيت ئەف ھەرددوو وەلاتە تىكەل نەبانە.

پشتى ويليام ھاتىيە سەرتەختى حوكىمانىي ل ئينگلتەرا، برياردا سىستەمەكى دەرەبەگايەتىي يىن پىشكەفتى بكاربىينىت، ھەر خانەدانەكى دەرەبەگ ماف ھەبۇو لەشكەرەكى رېكسختى ھەبىت داكو بەرەقانىي ژ عەرد و مالۇسامانى خۇ بىكەت، ھەلبەت كەسىن فەنسى ل رېزا ئىكى دهاتن ژبۇ بېرىقەبرىنا ۋان كاران، ژېر ھندى ئەم شيان ھندەك حوكىمەتىي ئينگليزى يىن ب ھىز نەك ب تىن ل ئينگلتەرا بەلكو ل سەرانسەرى ئەورۇپا بدامەززىين.

ئىك ژ تىشىن ھەرە سەير يىن ژ ئەنجامى ۋى شەرى پەيدابۇو ئەبوبو كو ئىدى خەلکى ب زمانەكى ئينگليزى يىن نوو دئاخفت ژېرکو گەلەك پەيقين فەنسى و لاتىنى

هاتنه دناف زمانی ئينگليزى دا، ئەگەر ئەم تەماشەي فەرھەنگىن ئينگليزى يىن سەردەمىن ئەفروكە بکەين دى بىنин كۆ ھۇمارا وان پەيقيەن ئينگليزى يىن بنىاتى وان فەنسى گەلەك پەتن ژ وان پەيقيەن بنىاتى وان سەكسونى و ئەلمانى و سويدى. ھەريسان ئە بۇ ئەگەر ئىدى رېزمانا زمانى ئينگليزى ژى ب سانەھى بکەفيت.

ھەريسان گەلەك شەرىپىن دى دنافبەرا شاھىن ئينگلتەرا رۈيدان ئەۋىن مالۇسامان ل وەلاتى فەنسا ھەين ژېرکو د بنىاتدا ئە خەلکى فەنسا بۇون، ئەگەر ويلىامى جىهانگىر ئينگلتەرا داگىر نەكريا دېيت ئەڭ شەرەزى پەيدانەبان ژېرکو بەرى سالا 1066 ج شەر دنافبەرا ئينگلتەرا و فەنسا دا نەرۈيدابۇون.

ھەزى گوتنى يە كۆ ئينگلتەرا وەلاتەكە ژ ھەمى وەلاتىن دى يىن فەنسى يىن جودايە ژېرکو سامانەكى گەلەك بەرفەھ يىن ھەى و شىوازى وي يىن حوكىمانى ژى ديموکراتىيە، لى ئەڭ كارىگەریا مەزن يا وەلاتى ئينگلتەرا ل سەر جىهانى كرى دەگەل قەبارى وي يىن بچووك ناگونجىت لهورا ل ۋىرى پرسىيار ئەوه ئەرى ھەتا ج رادە ئەم دشىن ۋى ۋەتەن ئەمەن بۇ ويلىامى جىهانگىر بىزقىرىنىن؟

ھەتانوکە دىروكىنىيىس ل سەر ھندى رېكەنەفتىنە كا بوجى ئينگلتەرا بويە وەلاتەكى ديموکراتى و وەلاتەكى دى يىن وەكى ئەلمانىا نەبوبويە، جەھى ئامازە پېكىرنى يە كۆ رەوشەنبىريا ئينگليزى تېكەلەكە ژ رەوشەنبىريا فەنسى و ئەلمانى، لى رەوشەنبىريا فەنسى نەچوبۇو دناف ئينگلتەرا ھەتا پشتى نورمانىدى چۈوينە دناف ئاخا وي دا، لهورا ب دىتنا نېسىھەرى ۋى پەرتۈوكى مايىكل ھارقى، نەيا بەرئافە ئەڭ رۆلە ھەمى بۇو كەمسەكى دكتاتورى وەكى ويلىامى بىزقىرىت ژېرکو ھەتا پشتى داگىركرنا ئينگلتەرا ژلايى ويلىامىقە ژى لى ھېشتا ھندەك سىستەمەن ديموکراتىي ل وىرى ماپۇون.

دەربارەي پەيدابۇونا ئىمپراتۆریا ئينگليزى، گومان تىيدا نىنە كۆ ويلىامى رۆلەكى كارىگەر تىيدا ھەبۇو، بەرى سالا 1066 وەلاتى ئينگلتەرا ل قۇناغا دوماهىي دا بۇو كۆ ئىدى تۈوشتى ج شەرىپىن بىيانى نەبىيت لى پشتى سالا 1066 كاودان بەرۋاشى ھاتنه گوھۇرىن، ئەگەر ئى چەندى ژى بۇ ھندى دزقىرىت كۆ حۆكمەتەكا رېكخىستى يا بەيىز ل سەر دەستى ويلىامى جىهانگىر ھاتەدانان و ھەر كەسى پشتى ويىزى دەتە سەر حۆكمى بىزقىرىت كۆ سىستەمەن بەيىز بىپارىزىت لهورا ئىدى ج وەلات نەشيان شەرى ئينگلتەرا بکەن.

دهمی ههفوههلاقتین ئهورقپی را بويين ب بهرفه رهكرنا عهد و ملكى خو ل دهرقهى سنوريين خو ب تاييهت ل پشت دهرياييان، وهلاتى ئينگلتەرا ژى ئەف چەندە كر تا وى راھدى وان ميتانگەھيئن خو ژ هەمى وهلاتىن دى يېن داگيركەر پت بهلاقىرىن.

زېھر هندى نابيت ئەم ۋان پىشكەفتنان ھەمييان ژبۇ رۆلى ويلىامى جىهانگىر ب تنى بزقىرىنин و رەنج و خەباتا كەسىن دى ل پىشچاڭ نەودرگرىن لى ب تنى دى بىزىن كو داگيركەن ئينگلتەرا ژلايى نورمانديانقە خالەكا بەيزبۇو ژبۇ پىشكەفتنا ئينگلتەرا و ئەف كارتييەكەن دوورخايەن يا ويلىيەمى كرى گرنگىيەكا مەزن ھەبوو زېھر هندى مە ئەو ژ هەزى دىت بكمىنه دناف لىستا 100 كەسىن كاريگەر د دىرۈكى دا.

69. سیگموند فروید

(1856-1939)

سیگموند فروید

ئەو زانایی کراسەکى نوو ژبۇ زانستى سايکولوژى دروستكىرى

سیگموند فروید يى كۈ دەھىتە نىاسىن ب دانەرئ زانستى "شروعەكىندا سايکولوژى" ل سالا 1856 زايىنى ل بازىرئ "فرايپورگ" ل وەلاتىن چىكوسلاوفاكيا ژىدايىكبوو، ئەم بازىرە لوى سەردەمى بەشكى بwoo ژ ئىمپراتوريا نەمسا. دەمى ژىي وى بۇونىنە چوار سال مالباتا وان هاتە فەگۆهاستن ژبۇ بازىرئ قېيانا كۆ پەتىيا ژيانا خۇل وېرى بوراند، ھەر ژ بچۇوكاتى فرويد قوتابىيەكى زىرەك بwoo و دەمى مەزن بwoo ل سالا 1881 ل زانكۆيا قېيانا دەست ب خواندى پېشىكى كر.

پشتى دەرچۈونا وى ژ زانكۆيى بۇ ماۋى 10 سالان خواندىنا خۇل تەرخانكىر بۇ زانستى فسيولوژى يى كۆ پەيودندى ب خواندىنا فرمانىن لەشى مەرۆڤى قە ھەيم، ل دووقدا ژى بوارى خواندىنا خۇل ژ فسيولوژى گوھارت بۇ بوارى چارەسەرييا دەماران و وان نەخۆشىيەن پەيودندى ب سىستەمى دەمارى يى لەشى مەرۆڤى قە ھەيم، ل دووقدا ل پاريس دگەل نۇزدارى فەرنىسى يى ناقدار "جان شاركۆ" كاركر و پاشى دگەل نۇزدارى نەمساواي "جۈزىيە بروير" كاركر

تىيورىن فرويدى دەربارە زانستى سايکولوژى ھىيىدى ھىيىدى پېشىكەفتىن، ل سالا 1895 پەرتۈوكەك ب ناڭى "ھىيىستىرا" ب ھەۋپىشىكى دگەل نۇزدار برويرى بەلاقىرى. لى پەرتۈوكا وى يا ب ناڭى "شروعەكىندا خەونان" ئەوا ل سالا 1900 ھاتىيە بەلاقىرىن دەھىتە ھەزمارتىن ژ گرنگتىرىن و باشتىرىن كارىيىن وى، ھەرچەندە ئەڭ پەرتۈوكا وى زوى بەلاق نەبۇ لى ببۇ ئەگەر ئەنۋەنگىغا وى. ھەرچەندە فرويدى پشتى ھينگى گەلەك پەرتۈوكىن دى بەلاقىرىن لى نەشىيا ناڭدارىيەكى جىيەنلى بىدەستقە بىنەتىكە چۈويە وەلاتى ئەمرىكا چەندىن وانە دىدار ل زانكۆيىن وى ئەنجامدابىن.

ل سالا 1902 کومه‌لەك بۇ گەنگەشەكىرنا زانستى سايکولوژى ل فيهنا هاتە دامەزراىدىن و دناف ۋى كومەللى دا دوو ژ ناقۇدەنگۈزىن زانايىين شرۇفەكارىن سايکولوژى ھەبۇون ئەۋۇزى "ئەلفرىيەتەدلهر" و "مارل يونگ" بۇون.

ل دووقۇدا فرويدى ژيانا ھەۋىيىنى پېكىئىنا و شەمشارىكىندا زاروک ھەبۇون، ل سالا 1923 تۇوشى نەخۆشىا پەنجەشىرلا پەجىپىسىدەر ئەنچامدان ۋەرچەندە ھەتا بەرى وەغەرکەم بىكەت ژى نىزىكى 30 نىشەگەرىيىن مەترسېدار ئەنچامدان ۋەرچەنمەت راودەستانىدا گەشەكىرنا پەنجەشىرلا وى لى نىشەگەرىيىن وى د بى مفابۇون. سەرەپلەر ۋى نەخۆشىا دومەرىيەتلى فرويد يى بەردەوام بۇو ل سەر كارى خۇ و د ۋى ماوى نەخۆش دا ھېزمارەكا مەزن يا كارىن ھەرە باش و گرنگ ئەنچامدان.

ل سالا 1938 ھېزىئن نازى وەلاتى نەمسا داگىركر لى ژېرەك فرويد كەمسەكى جوهى بۇو لەورا د ژىن 88 سالىندا چەق بازىرى لەندەن و پشتى سالەكى ل وېرى وەغەكى.

دېيت بومە ياب زەممەت بىت ئەم ب كورتى بەحسى كارىن فرويدى و رۆلى وى د زانستى سايکولوژى دا بىكەين ژېرەك وى ئەف زانستە تا رادەيەكى مەزن پېشئىختى د گەلەك تىشت ل سەر زىدەكىن، فرويد شىا گەنگىا مېشكى فەشارتى يانزى نەھەستىيارىي د چالاکىيىن ھەستىپىكەر يىن مەرۆڤى دا بىكەت يىن كۆ پەيوەندى ب ھەزەرەكىن و رەھىۋەتلىن مەرۆڤى فە ھەى. زىدەبارى ھەندى كا چەوا ئەف نەھەستىيارىي ب خۇ كارتىكىرنى ل پېڭەتانا خەونىيىن مەرۆڤى دكەت و دېيتە ئەگەر ئەيدابۇونا ھەندەك شاشىيىن ئاسايى د ژيانا مە ياب دۆزانەدا وەك ژېيركىندا نافان و ھلنگەفتىن زمانى (نەزمانى تىرى).

فرويد ئەو زانابۇو يى كۆ رابۇو ب پېشىختىدا شرۇفەكىرنا سايکولوژى وەك رېبازادەك ژېۇ چارەسەكىندا نەخۆشىيىن مېشكى. ھەردىسان رابۇو ب داناندا تىورا خۇ يانادار دەربارە ئافاڭىرنا كەسايىھەتىيا مەرۆڤى زىدەبارى داناندا چەندىن تىورىيىن دى ژېۇ شرۇفەكىرنا دوودلى و خەمۆكى و بەرەقانى ژخۇكىن و گەریيىن دەرەوونى و والقمع والتسامى و چەندىن ئارىشەيىن دى يىن سايکولوژى و نەخۆشىيىن مېشكى، لى پەتىيا بوجۇونىن فرويدى بۇونە جەئى نەرازىبۇون و گەنگەشەكىنى و تا ئەقەرەكەزى گەنگەشە ل سەر بوجۇونىن وى د بەردەوامن.

فرويد خودانی و تيوري يه يا دبىزىت كپركرنا هەستىن سىكىسى رۆلەكىنگ
د نەخۆشىيەن مىشكى و دەمارى دا دكىرىت، هەردىسان دياركر كو ھەست و حەزىن سىكىسى
دگەل ژدایكبوونا مروقى پەيدادبن نەك ل ژېنىلىھىي دا.

زېركو ھەتا نوكەزى هيىشتا بوجۇونىن فرويدى جەن گەنگەشىن نە دناف زانايىن
سايكولوژى دا لهورا ئەم نەشىن ب دروستاهى جەن د دېرۈكى دا دەستنىشان بكمەين لى
ناھىيە ئەشارتن كو كەسەكى خۆدان شيان و بەرھەمند بولۇشىن بەرھەمند بەرھەمند بەرھەمند
زانستى سايکولوژىي دروست بكمەت. هەردىسان تيورىن فرويدى وەكى تيورىن ھەندەك
زانايىن دى وەك باستور و داروين و گەلهكىن دى ژلايى پەريا زانايانغە نەھاتىنە پاشت
پاستىرن لهورا يا بزەحەمەتە بۆمە ئەم بشىن دياركەين كىچ تيورا وى يا دروستە و كىژك يا
شاشە.

سەپەرپاى ھەبۇونا ۋان گەنگەشە و بوجۇونىن ھەۋەنەن لەپەنەن دەنەن دەنەن دەنەن دەنەن
زانان ل سەر ھەندى ھەڤرانە كو فرويد گوبىتكەكە ژ گوبىتكەكە ژ گوبىتكەكە ژ گوبىتكەكە ژ گوبىتكەكە^٣
گەنگەشە ل سەر وان تىشتىن فرويدى ل سەر زانستى سايکولوژى زىدەكىرىن چەند د مەزن و
ب ھىزىز بىزىز
ب ھىزىز بىزىز
دانان.

پاشتى فرويدى ھەندەك زانايىن دى ھاتن و دياركر كو حەزىن سىكىسى كارتىكىرنە كا
كىيمەت ل سەر رەشتىن مروقى ھەيە، ديسان ھەندەك زانايىن دى دياركر كو مىشكى ئەشارتى
يى مروقى ج رۆلەن گرنگ د زيانا مروقى دا نىيە.

70. ئىدودەر جېنەر Eswadr Jenner

(1749 - 1823)

ئىدودەر جېنەر

ئەمە نۇزىدارى مەرۆڤەر نەخۆشىا خۆرىكان قورتالكرين

نۇزىدارى ئىنگلەزىي ئىدودەر جېنەر ئەمە كەس بۇو يىشىايى هندەك شىوازىن نوو و پېشکەفتى يىن فاكسىدانى دىزى نەخۆشىا خۆرىكان Smallpox ئەوا كو بۇويە ئەگەر ئەك سەرەتىدا ھەزماھەكە ماھىز يىا مەرۆڤان ب داهىيىت، ل سەرەتەمى ئەقروكە نەخۆشىا خۆرىكان بەرەڭ نەمانى يىا چۈمى و خەلک ژ قىن نەخۆشىا كۆزەك يىن قورتال بۇوين لەۋرا يال سەرەتەمە پېدەفييە ئەم بىرا خۇ لوى كەسى بىنین يى بۇويە ئەگەر ئەمانا قىن نەخۆشىي.

خۆرىك نەخۆشىيەكە فەڭر و كۆزەكە كو دېيىتە ئەگەر ئەك سەرەتىدا مەرۆڤان، بەرى داهىيىانا قىن فاكسىنى ئەڭ نەخۆشىيە گەلەك بەربەلاق بۇو ب تايىبەت ل ئەورۇپا و نىزىكى 10٪ ھەتا 20٪ ژ كەسىن تووشى قىن نەخۆشىي دبوون گىانى خۇ ژەستىدا و ئەم كەسىن ژقى نەخۆشىي قورتال ژ دبوون لەشى وان تىكىدچۇو يانزى ئەڭ نەخۆشىي بۇ هندەك كەسىن دى يىن ساخلمە د فەگۆھاست.

ئەڭ نەخۆشىيە ل ئەورۇپا ب تىنلى يى بەربەلاق نەبۇو بەلكو ل گەلەك وەلاتىن دى وەك ئەمرىكا باكورى و چىن و هندى ژى يى بەربەلاق بۇو و لەن وەلاتان ژى گەلەك كەمس بۇونە قوربانىيىن وى.

ھەرچەندە نۇزىدارىن وى سەرەتەمى گەلەك بزاڭ دىرىن قىن نەخۆشىيى بىنېر بىكەن يانزى ھەر چىن بىت بەلاق بۇونا وى ب چارەسەرىيەكى بۇ كەسىن توшибۇو ب داهىيىنلى بزاڤىيەن وان دې ئەنچام بۇون بەلكو بتنى وان دازانى كو ئەم كەسىن چارەكى تووشى خۆرىكان بىت ج چارىن دى دەنەيانا خۇدا تووشى قىن نەخۆشىي نابىت خۇ ھەكە چەند تىكەلەيا كەسىن توшибۇو ژى بىكەتلى وان نەھىيەنلا قىن چەندى نەدزانى.

ل هندهک و هلاتین رۆژههلاٽى ب تايىبەت و هلاتى توركيا يى وى سەرددەمى خەلکى دزانى ئەگەر ئەو قى نەخۆشىي ژ كەسەكى توшибووبى بۇ كەسەكى ساخلم فەگوھىزنى، كەسى ساخلم دى ب شىوهەيەكى ساده تۈوشى قى نەخۆشىي بىت و هەر زويكا دى ساخلم بىتەفە و ئىدى تۈوشى نەخۆشىي نابىت.

بەرى جىئنەرى ب گەلەك سالان، خاتىنەكى ب ناقيقى "مارى مونتاكىو" ئەف شىوازى خۇ پاراستنى ئىينا وەلاتى خۇ و بزاڭىرن كەسەكى توшибووبى ب نەخۆشىا خۇرىكان ھەر ب خورىكىن كەسەكى دى يى توшибووبى ۋاكسىن بىمەت، لەسپېتىكى قى رېكى بۇ ماۋىمەكى بەرودخت سەركەفتەن ئىينا لى پاشتى ھينگى ئەو كەسى ۋاكسىن بۇ ھاتىيەدان نەخۆشىا وى گەلەك دژوارتر لى ھات ھەتا گىانى خۇ ژدەستدە.

لى نۇزدارى ئىنگلىز جىئنەرى بزاڭىر قى ۋاكسىنى ل سەر لەشى خۇ تاقى بىمەت كو ئەو يى ساخلم بۇو، ل دووقدا ئەو ب شىوهەيەكى سقاك تۈوشى خۇرىكان بۇو و پاشى زويكا ساخلم بۇوفە، ئەفچەندى ئەو پالىدا ل رېكەكى بگەريت و ئەو كەسىن تۈوشى نەخۆشىي ڙى بۇوين قورتال بىمەت.

ئىدوهر جىئنەر ل سالا 1749 ل بازىرئى "باركلى" ل وەلاتى ئىنگلتەرا ژدایكبوویە، دەمى زىي وى گەھشتىيە 18 سالىنى وى خۇ فيرى كىريارىن نەشتەگەريان كر و پاشى خۇ فيرى كىريارا كەلاشتىن لەشى مەرۆڤى كر و قى چەندى ھارىكاريا وى كر ئەو بشىت ل نەخۆشخانەيەكى كاربىمەت، ل سالا 1792 ئەو شىا بروانامەيەكى نۇزدارى ل زانكۆيا سانت ئەندىر و بەدەستخۇفە بېخىت و دەمى زىي وى گەھشتىيە 40 سالىنى بۇو نۇزدارەكى نافدار و باوھەپىكىرى يى نەشتەگەريان.

دەمى ھىشتىا يى زاروک، جىئنەرى دزانى كو ئەو جوتىيارىن تۈوشى نەخۆشىا خورىكىن چىلان دىن، ئەو تۈوشى خۇرىكىن مەرۆقان نابىن، ھەرچەندە نىشانىن نەخۆشىا خورىكىن چىلان ھەرودەكى نىشانىن نەخۆشىا خورىكانە ل دەف مەرۆڤى، لى ئەگەر ھاتە فەگۇھاسىن بۇ مەرۆقان ڙى ج مەتىرسىي ل سەر ساخلمىيا وان پەيداناكەت.

وى هىزرا خۇ د قى چەندى دا كرو دياكىر كو دەمى خورىكىن چىلا تۈوشى مەرۆڤى دىن دىن ئەگەر كو لەشى مەرۆڤى جورەكى بەرەقانى دىزى قى نەخۆشىي دروست بىمەت لەورا ئەو خورىك ناھىيە مەرۆڤى، جىئنەرى گەلەك بابەت ل سەر قى چەندى خاندىن و

تیبینیا وان جوتیاران دکر ییّن دناف گوڤین چیلان کاردکهن و ل دوماهیّن بُو وی دیاربوو
کو ئەو تشتى وی هزردکر راسته و بريارا ھەر ئىكسەر ۋى چەندى ل سەر ھندەك كەسان
تاقى بكمەت.

ل گولانا 1796، جىئنەرى ڙنکەكا توшибوو ب نەخۆشىا خورىكىن چیلان ئينا و
پىچەكا كەرسەتىي ڙ كولكەكا سەر دەستى وى راکر و زاروکەكى ھەشت سالى يى ساخلمەم
پى ۋاكسىن دا، پاشى نەخۆشىا خورىكىن بُو ۋى زاروکى ھاتە فەگۇھاستن لى ھەر زوي
زاروک ساخلمەم بۇوقة، پشتى چەندىن حەفتىيان جارەكا وى ئەڭ كارە دووبارە كرەقە لى ۋى
جارى ج نىشانىن نەخۆشىي ل دەف زاروکى پەيدانەبۈون.

پشتى هيڭى جىئنەرى ئەنجامىن فەكەلىن و تاقىكىرنىن خۇ د پەرتتووكەكا بچووك
دا ب ناھىيى "لىگەريانا ئەگەرىن پەيدابۇون و چارسەركىندا خۆرىكىان" ل سالا 1798
بەلاقىرن، ل دووقۇدا ئەڭ پەرتتووكە بۇو ئەگەر كو ۋاكسىننىن دىزى نەخۆشىا خۆرىكىان
پېشىكەقىن، ھەرچەندە جىئنەرى پشتى هيڭى پىنج فەكەلىننىن دى يىن درېز ل سەر
نەخۆشىا خۆرىكىان ئەنجامدان لى ھەر گەھىتە وان ئەنجامىن دەستپېكى لەورا ئەڭ پەرتتووكا
وى ۋى ھەمى كارىن دى يىن ئەنجامداين گرنگەر بۇو و پتە مفا ڙى ھاتە وەرگەتن.

ھىدى ھىدى كريارا ۋاكسىدانى دىزى نەخۆشىا خۆرىكىان وەلاتى ئىنگالەرا ھاتە
بجهىنان تا وى رادە ل سەر لەشكەرى ھىزىن دەريايىي يى پىدەش بۇو ۋان ۋاكسىنان بدان،
پاشى ل سەرانسىر كىشىھەر ئەورۇقا بەربەلاقىبۇو و ل دووقۇدا وەك شىوازەكى خۇپاراستنى
دىزى خۆرىكىا ل سەرانسىر جىهانى دانپىدان پى ھاتەكىرن.

ھەرچەندە جىئنەرى ئەڭ داھىتىانە بى بەرامبەر كرە دىيارى بُو جىهانى ھەميي بىيى
كو بىزافى بكمەت مفایەكى ماددى ب دەستقە بىنېت، لى ل سالا 1802 پەرلەمانى ئىنگالەرا
برىاردا 10 ھزار جۆنەيهان وەك پاداشت بىدەنى و پشتى چەند سالەكان برىاردا 20 ھزار
جۆنەيهىن دىزى بىدەنى داكو يى بەردەوام بىت ل سەر فەكەلىننىن خۇ، بىنى رەنگى جىئنەر
بۇو ئىك ۋ زانايىن ھەرە ناقدارو زەنگىن ل سەرانسىر جىهانى و گەلەك زانكۇ ز دەزگەھىن
زانستى باوەرنامىن رېزلىينانى و نازناۋىن زانستى پېشىكىشى وى كرن.

جىئنەرى ژيانا ھەۋىزىنى پېكئىنا و سى زاروک ھەبۈون، دىزى 73 سالىي دا ل سالا
1823 ل مالا خۇ ل بازىرە "باركلى" وەغمەركر.

تاشکەر نەكربۇو كۆشىشىن تووشى خۇرىكىيەن چىلان دىن لەشى وان جورەكى بەرەقانىيە دېلى وى نەخۆشىيە دروست دىكەت و ناھىيەلىت مەرۆڤ تووش بىتى، بەلكو وى ب تىنى گوه لەلىقى چەندى بۇو و هزرىيەن خۇ تىداكىن و بىرياردا تاقى بىكەت.

جىينەر زانايەكى گەلهك زىرەك و رەسەن نەبۇو، لى ئىك بۇو ژ وان كەسىن كىم يېن شىايى ملىونەها مەرۆڤان ژ نەخۆشىيەكا كۆزەك و مسوگەر قۇرتال كەت ئەمۇزى ب ھارىكاريا هزروپىر و تىبىنى و تاقىكىن و بىيەنفرەھىا خۇ، ھەرچەندە ئەو داھىنانا جىينەر پېشکىيەتىيە كىرى ببۇو ئەگەر ئەرەپلىكىندا نەخۆشىيەكى ب تىنى، لى ئەڭ نەخۆشىيە لۇي سەرددەمى گەلهك يا بەرەبەلاق و مەترىسىدار بۇو و گەلهك كەمس ببۇونە قوربانىيەن وى.

ھەردىسان ئەڭ كارى بۇي بۇو ئەگەر ۋاکىسىن دېلى گەلهك نەخۆشىيەن دى يېن فەگەر بەيىنه دروستكىن، لەۋە ئەو يېن ھەزى وان نازناڭ و باودىنامىيەن پېزگەرنى بۇو يېن ب وى ھاتىنەدان، ھەردىسان يېن ژ ھەزىي نافى وى دەگەل كەسىن كارىگەر بەيىته دانان.

71. ویلیم کونارد رُنگین William Conrad Röntgen

(1845-1923)

ویلیم کونارد رُنگین

ئەو زانایی بۇ ئىكەم جار تىشكا ئىكىس ئاشكەراڭرى

زانايى ئەلمانى و داهىنەر ئىشقا ئىكىس، ویلیم کونارد رُنگين، ل سالا 1845 ل بازىرئ "لىنىپ" يى ئەلمانى ڈايکبۈويه، باودناما دكتورايى ل سالا 1869 ل زانكۆيا زىورىج ل وەلاتى سويسرا بىدەستقەئىنايە و وەك ماموستا بۇ ماوى پت ۋ 19 سالان ل چەندىن زانكۆيىن جوداجودا كاركىريه ھەتا ل دوماهىي وەك زانايى كى بلىمەت و خودان رېز ھاتىيە گۆرەپانى.

پشتى ھينكى ل سالا 1888 وەك پروفېسوري فىزيائى و سەروكى پەيمانگەھا فىزيائى ل زانكۆيا وىزربۇرگ ھاتىيە دامەزراندىن، ھەر ل ۋى پەيمانگەھى و ل سالا 1895 رُنگين شىا تىشقا ئىكىس ئاشكەرا بکەت ئەوا بۇويه ئەگەر ئادىداربۇونا وى ل سەرانسەرى چىھانى و نافى وى دىرىوكى دا ھىلايە ساخ.

ل رېكەفتى 8 چىريا دوى يا سالا 1895 رُنگينى دەست ب ھەزارەكە كۆلىنان ل سەر تىشقا كاسود كر، ئەف تىشكە ژ پىلەك ئەلىكترونان پېكىدھىت. ئەم دشىن ۋى تىشكى بەرھەم بىنىن ب رېكَا دانانا ۋۇلتىيەكاكەلەك بلند ل سەر دوو جەمسەرىن ئەلىكترونى يىن ھاتىيە دانان ل ھەردوو سەرىن بورىيەكاشوېشەي يا ۋالا ژ ھەوايى. ھەرچەندە ۋى تىشكى شىانىن تىرابورنىي نىن ل ئەگەر بېچەكاكا ھەوايى ل سەر بەھىتە زىدەكىن يان كەفته بەر سىنگى وى، لقىنا وى دى ھىتە راوهستاندىن.

رُنگينى ھەردوو سەرىن ۋى بورىا شوېشە ب پارچە كاغەكاكا رەش و ستورىخ نخافتى داكو چ پىلىن ۋى تىشكى نەدەركەقىن. دەمى وى ۋۇلتى بەردايى چ رُوناھى ژ ۋى بورىي نەدەركەفتىن، ل ئەو مەندەھوش ما دەمى وى دىتى ئەو پەردا فلورنسى (ئەف بەردا ب تەھەكما ماددى پلاتينوسىيانىدى بارىومى ھاتبۇو نخافتىن) يان كەفته دانان

ئىكىسەر رۆھن بۇو، وي قۇلتى قەمراند دىت ئە و رۇناھيا سەر پەردى ژى بەرزەبۇو، ژقى چەندى بۇ رۇنگىنى دياربۇو كول دەمىن ھلکرنا قۇلتىي تىشكەك دناف ۋى بورىي دەردىكەقىت و دېيتە ئەگەر پەيدابۇونا رۇناھىي ل سەر پەردا فلورىنسى، وي نافى كريه تىشكە ئىكىس X-ray⁽¹⁾.

پشتى قى داهىنانى، رۇنگىنى ھەزماھەكا فەكۈلىنин دى ئەنجامدان ژ پىيغەممەت ھندى بزانىت كا ژىددەرى قى تىشكى لكىقەيە و ج تايىبەتمەندى ھەنە.

پشتى چەند حەفتىيەكان ژ كارى، بۇ رۇنگىنى دياربۇو كول قى تىشكى شىيانىن تىرابورىنى د چەندىن كەرسەتىيەن دى يىن كىميايى دا ھەنە و دشىت رۆھن بکەت، ھەردىسان ئەف تىشكە د كەرسەتىن پۆھن و تەنك ژى را دبورىت و ئەف چەندە بۇ وي دياربۇو دەمىن وي دەستى خۆ دانايى دنابېبرا بورىا شويشە و پەردا فلورىنسى لى وي دىت ئەف تىشكە ژلايىن ھەستىكانقە دەيتە گرتى لەورا وي وينى ھەستىكىن دەستى خۆ ل سەر پەردا فلورىنسى دىتن. ئەف تىشكە ب شىيۇھەكى راست دچىت نەكى وەكى تىكشىن دى يىن رۇناھىي بەربەلاق دېن و ناكەفتە ژىر كارتىكىرنا بوارىن موڭاتىسى.

ل كانونا ئىكى يا سالا 1895 رۇنگىنى ئىكەم فەكۈلينا خۆ ل دور تىشكە ئىكىس بەلاقىر، قى فەكۈلينا وي ھەر زى ل سەرانسەرى جىهانى دنگەدا و پشتى بورىانا ھەيقەكى ب تىن ھەزماھەكا مەزن يا زانايىان فەكۈلين ل سەر قى تىشكى ئەنجامدان و د ماوى سالەكى دا ھزارەها فەكۈلين ل سەرانسەرى جىهانى ل سەر قى تىشكى ھاتنە ئەنجامدان و چەندىن نەيىنى يىن وي ھاتنە ئاشكەراڭىن، ئىك ژ وان زانايىن ناڭدار يىن بقى داهىنان رۇنگىنى داخباربۇوى، زانايى فەنسى ھېنرى بىكىريل بۇو ئەۋى پشتى ھىنگى شىايى تايىبەتمەندىيەن تىشكەدانى يىن تىشكە ئىكىس دياربەكتە.

بشيۇھەكى گشتى، تىشكە ئىكىس ھىنگى پەيدادىيەت دەمى ئەلىكترونىن تىنهەكا مەزن ھەى بەر ب تىشەكى بکەقىن، تىشكە ئىكىس ژ ئەلىكترونان پىكناھىت بەلكو ئە و ب خۇ

⁽¹⁾ د زمانى ئىنگلەيزى دا پىتا X بۇ وان تىستان دەيتە بكارئىنان يىن ژىددەرى وان نەيى دياربىت، لەورا رۇنگىنى ژى نافى وي كرە تىشكە ئىكىس ژېركو بۇ وي يا ئالۆز بۇو ب زانىت ژىددەرى قى تىشكى ژ كىفە دەيت.

هندەك پیلین کاروموگناتیسینه و وەکی تیشکىن بىنراو (پیلین تیشکا رۇناھىيى) تیشکان دھافىئىت، لى جوداھيا وى دگەل تیشکىن بىنراو ئەوه كۆپلىيەن وى گەلهك د كورتن.

رۇنگىن ھەزى رېزگرتەنەكا تەمامە ژېھر قى داهىيىنانا وى ژېھرکو كەمس ھەۋېشىنى وى نەبۇو و ھارىكاريا وى نەكربۇو دەمى وى ۋەكۈلىنىن خۇ ل سەر قى تیشکى ئەنجامداین، داهىيىنانا قى تیشکى زانايى فەنسى بىكىريل و گەلهك زانايىن دېزى ھاندا ۋەكۈلىنىن ل سەر قى تیشکى ئەنجام بىدەن و داهىيىنانىن زانىسى توماربىكەن

د سەددەم ئەقروكە دا تیشکا ئېكس ب شىۋىدەيەكى بەرەبەلاق د زانىسى پزىشكى دا دەھىتە بكارئىنان ب تايىبەت پزىشكى ددانسازىي و ئەو نەخۇشىيەن تۈوشى ددانان دېن، ھەردىسان ئەف تیشكە وەك چارەسەریا تیشكى ژبۇ دەستتىشانكىرنا جەن وەرمىن پەنجهشىرى دناف لەشى مەرۆقى دا دەھىتە ب كارئىنان ژىخەمەت ژناڭبىرنا ۋان وەرمان يان پاوهستاندىندا گەشەكىرنا وان، د بوارىن پىشەسازىي ژى دا قى تیشكى پۇل خۇ دېتىيە و دەھىتە ب كارئىنان بۇ دياركىرنا ستويراتىيا هندەك كەرسەتەيان يان دەستتىشانكىرنا كىيماسىيەن وان، ژبلى بوارىن زانىتىن با يولۇزى و گەردونناسى كۆمەپىن وى دېن سنورن، تیشكى ئېكس بۇو ئەگەرى دياركىرنا پىكھاتنا ناڭوکى و پېشەيى يا گەلهك تۆخمىن كىيمىايى و ھەر ب ھارىكاريا وى پاشتى ھينگى زانا شىان بۇمبىن ناڭى دەرسەتكەن.

راستە ئەو بوارىن تیشكى ئېكس تىدا دەھىتە بكارئىنان گەلهك د گرنگن، لى ئەم چەندە هندى ناگەھىنېيت كۆ ئەم قى پۇل بەدەينە رۇنگىنى ب تىنى ژېھرکو ل بەرى وى هندەك زانايىن دى داهىيىنانىن مەزنەر ئەنجامداینە وەك داهىيىنانا زانا فاراداي ل سەر تیشكى كاروموگناتىسى، يانزى تیشكى سەربەنەفسى كۆ درېزاهيا پېلىن وى ژ تیشكى بىنراو كورتن و بەرى ھينگى ب چەرخەكى ھاتبۇو ئاشكەراڭن.

ھەرچەندە گەلهك تايىبەتمەندىيەن تیشكى ئېكس وەکى يېن تیشكى سەربەنەفسىنە لى ژېھرکو پیلین وى كورتن لەورا كىمەر زانىتى فيزىيا كلاسيكى دا دەھىتە بكارئىنان. ژېھرەندى مە ناڭى رۇنگىنى دانايە پاشتى ناڭى هندەك زانايىن دى ب تايىبەت رۆزەرفوردى ژېھرکو داهىيىنانا رۆزەرفوردى بوارىن مەزنەر بخۇقە گرتەن.

رۇنگىنى ج زاروک نەبۈون لى وان كېھك بۇ خۇب خودان كر، ل سالا 1901 ھاته
كەندىكىن بۇ وەرگرتنا خەلاتى نوبىل د فىزىيائى دا و ئەم ئىكەم كەس بۇو ئەف خەلاتە
وەرگرتى. رۇنگىن ل سالا 1923 ل بازىرى ميونىخ ل ئەلمانىا وەغەركر.

72. یوهان سیباستیان باخ Johann Sebastian Bach

(1685 - 1750)

یوهان سیباستیان باخ

بلیمه‌ترین موزیک‌زنه‌نی کلاسیکی د دیروکا رۆژئافایی دا

موزیک‌زنه‌نی بناقوده‌نگ یوهان سیباستیان باخ ئیکەم كەس بۇو شىايى ب شىۋەكى سەركەفتىيانه شىوازىن جوداجودا يېن موزىكا نەتەوھىي پىكىھە گرىدەت و موزىكەكە ئىكەنگىرى ئى دروست بىكەت ب تايىبەت ل وەلاتىن ئەورۇپا رۆژئافايى ھەمىي، ئەۋۇزى ب رېكا تېكەلكرنا باشتىرین شىوازىن کلاسیکى يېن موزىكى ل ئىتاليا و فەنسا و ئەلمانىي. ھەرچەندە باخ د سەرددەمى خۇدا نەيى ناقدار بۇو و ھەتا پېشى بورىينا پېنجى سالان ئى كەسەكى ژېيرىكى بۇو، لى پېشى ھينگى گرنگىكە ماھىنە زلابى رەخنەگر و دىروكەفانان ب كارىن وى ھاتەدان و وەك ئىك ژ مەزنلىرىن موزىك‌زنه‌نیي سەركەفتى ھەزمارت.

باخ ل سالا 1685 ل بازىري "ئيزناخ" ل وەلاتىن ئەلمانىيا ژايىكبوو، باخ ھەر ئى زاروکىنیا خۇ كەسەكى ب بەخت بۇو ژېكە كە دناف خىزانەكى دا ماھىنە بۇو كە ھەمى حەزىيەتكەرین موزىكى بۇون و گرنگىكە ماھىنە دادىي. بەرى ژايىكبوونا وى ب ماودىيەكى درېز، بابى وى موزىكەنەكى دەستەنگىن بۇو ب ژەنلىنى ئامىرى گيتارى و دوو مامىيىن وىزى بەھەرىيەن ھونەرى ل دەف ھەبۈون و ھەزماھەكاكا كورماام و كورمەتىن وىزى ئاوازدانەر و موزىك‌زنه‌نیي ناقداربۇون.

دەمى ئىي وى نەھ سال دەيىكا وى وەغەرگەر، لەپا ھاتە هنارتىن بۇ قوتا بخانا "سانت مايكل" و ل ۋى قوتا بخانى گەلەك پىشەۋانى و ھارىكاريا وى يا ماددى دەھاتەكىن ژېرگە ئەو گەلەك پىدۇنى بىقى ھارىكاريي بۇو و دەھەمان دەممە ژېرگە دەنگەكى خوش ھەبۈو. ل سالا 1702 ل ۋى قوتا بخانى دەرچو و پېشى ھينگى ب سالەكى دگەل گروپەكى موزىكى يى بچۈوك وەك موزىك‌زنه‌نی ئامىرى گيتارى كاركىر.

د ماوى بىست سالىن داھاتى يىن ژيانا خۇدا وى گەلهك كارىن موزىكى ئەنجامدان و وەك موزىكىزەنى ئاميرى ئورگى، ھەردىسان وەك ماموستايى موزىكى و ئاوازدانەر سەركىشى ئوركسىتايى ژى كاکرىيە. ل سالا 1723 دەمىن ژىن وى بۇويە 38 سال ل دىرا "تۆماس" ل بازىرى "لايبزىگ" وەك موزىكىزەن كاركىر و ئەم بۇ ماوى 27 سالىن مایى ژىيانا خۇل سەر فى كارى يى بەردهوام بۇو ھەتا سالا 1850 وەغەركرى.

ھەرچەندە باخ د ماوى ژيانا خۇدا نەشىيا ج كارىن بلىمەت و مەزن بكمەت لەورا نەشىيا ناۋودەنگىيەكا مەزن وەك يا بتهۇن و لىست و شوبانى پەيدابكمەت كو دەدەمىن ژيانا خۇدا و ھېشتا د زىندى دنافودەنگ بۇون و ژبلى كەسىن نىيىزىكى وى يىن دگەل كاردەر كەسى دى نەذانى ئەم كەسەكى بىلمەتە.

دەمىن دىرا بازىرا لايبزىگ ۋىيەتلىك موزىكىزەنەكى پەلە ئىيىك ل دەف خۇ بدەتە كارى، وان باخ ھەلبىزارت لى نەزبەر كو ئەم موزىكىزەنەكى بىشى پەنگى بۇو بەلكو پاشى بزافىن وان بۇ راپىزىكىرنا دوو موزىكىزەنەن دى سەرنەگرتىن ژ نۇو ئەم نەچار بۇون باخى ب ھەلبىزىرن، دەھەمان دەمدەدا و پاشى باخ راپىزىبۇوى فى كارى بكمەت ئەمەي كارى خۇ ھېيلا كو ل كۈچكە ئىيىك ژ مەزنىن وى بازىرى كاردەر لەورا وى كەسى بۇ ماوى سى رۆزان باخ زىندان كر.

دەمىن ژىن وى 28 سال وى كەچ ماما خۇ بۇخۇ ئىينا و حەفت كور ھەبۇون و دەمىن ژىن وى گەھشتىيە 35 سالىيەن ھەقزىينا وى وەغەركر لەورا ل سالا ل دويىقدا ھەقزىينەكا دى بۇ خۇ ئىينا و قىنەقزىينا وېزى 13 كورىن دى بۇ ئىنان، لى پاشتى مەرنا باخى ب تىن ئەم كورىن وى مابۇونە ساخ كو چار ژ وان موزىكىزەنەن باش بۇون، ئەم چەندەزى بەلگەيە ل سەر ھندى كو ئەم بىنەمالەكا بەھەرمەند بۇون.

باخ ژى كەسەكى پېرى بەرھەم بۇو و ھېمارا كارىن وى يىن ھونەرى دگەھشتە نىيىزىكى 800 كاران. ھەردىسان كەسەكى دىندار بۇو و بزاڭ دكىن كارىن وى يىن ھونەرى پەيوەندى ب ھەستى ئايىنى قە ھەبىت لەورا ژى پەزىيا كارىن وى يىن ھونەرى راستەخۇ پەيوەندى ب ئايىنى قە ھەبۇو. ھەرچەندە ج باخى شىۋازىيەن ھونەرى يىن نۇو نەداھىيەن بەلكو وى شىۋازىيەن كەفن بكاردىيەن و كارىن موزىك و ستران و ژەننەن يىن ئىكانە ژى دروستكىن.

پشتی 50 سالان ژ مارنا ويژى، باخ وەك كەسەكى ژىيركى بۇو، هەرجەندە موزىكىزەننین نازدارىيەن وي سەرددەمى وەك ھايدىن و موزارت و بتهوفنى گەلەك رېز ل وي دىگرت و گرنگى ددا كارىيەن وي لى دەگەل ھندى ژى باخ ھەر كەسەكى فەشارتى بۇو.

دېيت ئەگەر ئىچەندى ژى بۇ ھندى بىزقەرىت كۆ ۋان كەسان ھندەك شىۋازىن موزىكى بىن نوو داهىنان لى باخى ب تىنى گرنگى ددا موزىكا كلاسيكى لەورا لىن سىبەرا ناڭداريا ۋان كەسان ھاتە ژىيركىن. ل سالا 1800 شۇرۇشەكە موزىكى دەستپىكىر و ئەف شۇرۇشە بۇو ئەگەر جارەكى كارىيەن باخى ھاتنە زىندىكىن و ئامازە ب مەزناھى و بلىمەتىا وي ھاتە كىرن.

و پشتى ھىنگى وەك ئىك ژ بلىمەتىن موزىكا كلاسيكى ھاتە نىاسىبن.

يا سەير ل قىئىر ئەوە كۆ باخى گرنگى ددا موزىكا كەفن لى ئەو بۇو موزىكىزەننەكى كلاسيكى يى سەرددەم، ئەگەر ئىچەندى ژى بۇ ھندى دىزقەرىت كۆ باخ دەھىتە ھەزماრتن ژەھەزىتىن دانەر ئىچەندى ژى بۇ ھندى دىزقەرىت كۆ باخ دەھىتە ھەزمارتن دەھەمان دەمدا ژ كەسىن دى زىركەت و باشتىرۇو ژبۇ بكارىئىانا پەز ئىك ئاوازەكى د كارەكى موزىكى يى ب تىنى دا لەورا ژى كارىيەن وي بۇونە جەھى را زىبۇونا ھەزماრەكە ماھىن ياخەللىكى چۈنكى درېكخىستى و جوان بۇون.

بىسپورىيەن موزىكى ديارىدەن كۆ دكارىيەن باخى دا كويراتى و ھەممەجورى و فەرەنگى تىدا ھەبۇون، د ھەمان دەمدا كارىيەن وي ژ كارىيەن پەزىيا ھونەرمەندىن دى پەز د رۆھن و ئاشكەرا بۇون.

ھەتا نوکەزى باخ دەھىتە ھەزماრتن ناڭدارتىن موزىكىزەننە جەماوەرى يى موزىكا كەفن ژېلى بتهوفنى، چۈنكى سەمفونىيەن وي ل سەرنىسەرى جىيەنلى بەلاقبۇون و پېشۈزايەكە باش ژلایى موزىكەرنىن نوو ژى لى ھاتەكىن لەورا مە نافى وي پشتى يى بتهوفنى دانا، ھەردىسان ژېھەر كۆ بتهوفن ژوى وېرەكتىرۇو و كارىيەن وي كارىيەكەرىيەكە ماھىن ئىچەندى ھەبۇون.

ھەردىسان ياخەللىكىش مايكە ئەنجلو و ھوزانشان شىكىسىپىرى بەيىت لى ژېھەر وي كارىيەكەرىيە كويىر يا وي ل سەر موزىكى كرى مە نافى وي دانا ياخەللىكىش يان ئەدىيەكى دى.

Lao Tzu 73. لاو تزو

(چەرخى 6-5 بەرى زايىنى - چەرخى 4-5 بەرى زايىنى)

لاو تزو

خۇدانى دانەرى پەرتووكا ئايىنى تاوى ل چىنى

ژ ھزرەها پەرتووكىن د سەرددەمىن كەفندى ل وەلاتى چىنى ھاتىنە ن菲يسين و بەلاقىرن، لى ب تىنى پەرتوكەكا بچۈوك بۈويە ناقدادىرىن پەرتووكا چىنى يا كەفن كۆ بەرى دوو ھزار سالان ھاتىنە ن菲يسين و ۋېۇ پەتىيا زمانىن جىهانى ھاتىنە وەرگىران و ۋەرقەمى وەلاتى چىنى ھاتىنە خواندىن، ئەو پەرتووكە يا ھاتىنە نىاسىن ڙلائى "لاو تزو" ب نافى "پەرتووكا تاوى" ب رامانا وى يا كلاسيكى "پىك و هىزرا وى" يا دھىيەتە ھەزمارتىن بنىاتى ئايىنى تاوى⁽¹⁾ يى چىنى.

لاو تزو فەيلەسوفەكى چىنى كەفن و كەسايەتىيەكى گىرنگە د ئايىنى تاوى دا و ل سالا 604 بەرى زايىنى ڈايىكبوو يە. لدويىش بىرلەپەرەن چىنى ئەڭ كەسە ل چەرخى شەمشى زايىنى ڈيایە لى ديروكن菲يىس دوى باوەرى دانە كۆ لاو تزو كەسايەتىيەكى ئەفسانەيى يە يانزى ژئەنجامى خېقەبۇونا چەندىن كەسايەتىيىن جوداجودا پەيدابوو يە.

ئەڭ پەرتووكا بچۈوك ب شىۋازەكى جوان و سەرنجراكىش ھاتىنە ن菲يسين و گەلەك تشتىن نەناشکەرا و فەشارتى تىدا ھەنە كۆ دەرقەت ھەيە ب گەلەك پەنگان بەھىتە شرۇقەكەن. بنىاتى وى يى سەرەكى سەرددەيى دگەل تىگەھى ئايىنى تاوى يانزى "پىك" دكەت لى دەقى پىكى بخۇزى دا گەلەك تشتىن فەشارتى تىدا ھەنە و پەرتووك ب فى پىتى دەستىپىدكەت: ئەو پىكى دھىيە بە حسڪىرن نە پىكەكا ھەروھەر و بى دوماھىكە.

⁽¹⁾ تاوى يانزى تاوايزمى Taoism ڪومەكا بىنەماينىن فەلسەفى و بىرلەپەرەن ئايىنى نە كۆ پىكىدەن ئەنلىكىن ڈىرىپەرەن چىنى بىن كەفن و دھىيەتە ھەزمارتىن دووەم ڪارىكەرتىن ئايىن سەر جقاڭى چىنى پاشى ئايىنى كونەۋىشى.

ئەم دشىن ۋى پەيغا چىنى ياخاما رېك دھىت وەرگىرىن بۇ پەيغا "سروشتى تشتىن دەوروبەر" يانزى "سيستەمى تشتىن دەوروبەر" و ب فى چەندى پەز نىزىكى وى پەيغى بىت ياخا مەرمەن بىنەم.

پەبازا ئايىنى تاوى دېيىت: نابىت مەرۆف بەرەنگارى رېكى بىت، بەلكو دېيت ب شىوه يەكى هارمونى خۇ دەگەل بگونجىنىت.

ھەردىسان دېبەشەكى دى يىن قى پەرتۈوكى دا ھاتىيە: ئەگەر ھىزرا خۇ دەندى دا كر كا چەوا ئاڭ ژ جەھەكى بلند بەرەف جەھەكى نزم ھاتە خارى، يانزى ئەگەر مە دىت ئاڭ ياخىل دور وان تشتان دزفېيت يىن بەرەنگارى وى دېن، ئەف وينەيە بەلگەيە ل سەر ھەندى كو ئاڭ ژى رېكى خۇ ياخىبەت ياخىل و سىستەمەكى هەى بەرەنگارى نىنە و ئەم نەمشىن پەزىانا وى ب راوهستىنин. ئەم نەشىن رېكى ئاڭ ژىنەن يانزى كونتۇلى ل سەر بکەيەنلى دەھمان دەمدە ئەم دېيىن كو بەرىن گەلەك رەق ژناڭ دچن چونكى ج رېك نىنەن.

ل سەر مەرۆفان ياخىل بەرەنگارى دەسىدە و ئاسايىي بن و ژيانا خۇ ب ئارامى بورىنىت، ج تىشت ژ كەرب و كىين و تەماعىيى نىنەن، دشىيانىن مەرۆفاندا نىنە جىهانى ھەمەن ب گوھۇرن لەورا دېيت خۇ دەگەل كاودانىن وى ب گونجىنىن لەورا كەرب و كىنا خەلکى وان پالىددەتە پىلادانىن شەپى و خېراپكارىي.

ھەتا نوگە زانا و دىرۈكىنچىيىس ل سەر ھەندى رېكىنە كەفتىنە ل سەر وى سەردىھەن بىن لاو تزو تىدا ژيايىلى ب شىوه يەكى گشتى كەھشىتىنە وى باوەرىيى كو بەرى سالا 320 بەرى زايىنى ژيايىھە. ھەردىسان ل سەر كەسايەتىيا ويىزى بوجۇونىن جوداجودا ھەنە ژەر كەھنەدەك ھەزىدەن كەسەكى ئەفسانەيى يە و ج راستى بۇ ھەبۈونا وى نىنەن و ئەف پەرتۈوكا ويىزى ب تىنى ھەزىمارەكە رېنمايىن دەھشىتى نە.

ھەرچەندە ئەف پەرتۈوكە ياخىل بچۇوكە ژى و قەبارى وى يىن نافنجىيە لى ئەم كارىگەریا ل سەر رېبازىن دەھشىتى و ئايىنى يىن چىنى گەلەك ياخىل و ئاشكەرایە، تا وى رادھىي ئەف پەرتۈوكە دەھىتە ھەزىمارەن بايى رۇحى ل سەر وان گوھۇرىنىن ھاتىنە كەرن ل سەر ئايىنى بودى و رېبازا "زان".

ئەم دشىن بىزىن رەنگە ج فەيلەسۇفيڭ چىنى نەبن كۆ بۇ جارەكى ب تىنى ژى
نەبىت ھەكە ئەڭ پەرتۈوکە نەدانابىتە بەر سىنگى خۇ و نەچۈبىتە دناف جىهانا پەيقىن
ۋى دا.

فولتیر

نافادترین هزرمندی ئهورقى و پىشمنگى تمكىمرا رەوشەنگەرىي ل فەنسا

ناڤى وى فەنسوا مارى ئارۇى يى نافدار ب فولتير ئىكە ژ كەسايمەتىيەن بەرنىاس و پىشەنگىن تەڭەرەپەنگەرىي ل فەنسا، د ھەمان دەمدە ھوزانغان و فەيلەسۇف و هزرمەندەكى ئازاد بۇو و ناڤى وى ل ھەمى سەرەمان دەيتە گوتى.

فولتير ل سالا 1694 بازىرىپارىسى ژايىكبۇويە كۆل وى دەمى ژخىزانەكا تەخا ناقنجى بۇو، بابى وى پارىزەر بۇو. دەمى گەھشتىيە ژىي گەنچاتىي چوو كولىزا "جۈزىت" ل پارىسى و ھەر زوى ب ھندى نافداربۇو كۆ گەنچەكى رەخنەگر بۇو لى ۋى چەندى مەترى ل سەر ژيانا وى پەيداكربۇو.

سيستەمى كەفن يى بەرى شۇرەشى حۆكم ل فەنسا دىكىر يى ئارام نەبۇو ژ كەسىن رەخنەگر ژېھر ھندى ھەر زوى ئە دەستەسەرکەن و زىندان كەن و ئىك ژ وان فولتير بۇو كۆ بۇماوى پەر ژ سالەكى هاتە زىندانكەن د كەلەلا پاستىلە. دەنى ماوهى دا وى داستەنەكا ھوزانان نەقىسا و ناڤى وى كە "ھەنرياد" و ل دووقدا بۇو ژېھر ۋى داستانى بۇو ئەدىبەكى نافدار. ل سالا 1718 هاتە ئازادكەن و پىشىتى ھينگى ب ماوهى كى كىم شانوگەرىيا "ئودىت" ل ھۆلىن شانۋىيەن فەنسا پىشكىشىكىر و خەلکى پىشوازىيەكە مەزن ل ۋى كارى وى كر.

فولتير ھېشتا ژىي وى ب تىن 24 سال بۇون وەك هزرمەندەكى نافدار دناف خەلکى دا هاتە نىاسىن و بۇ ماوى 60 سالىن ل دووقدا ژى وەك نافدارترین هزرمەندى ئهورقى دهاتە نىاسىن. ئەق كەسە گەلەك يى شارەزابۇو بۇ بەدەستەئىنانا پارەي ھەروەكى كا چەوا يى شارەزابۇو دبوارى بكارئىنانا پەيقيەن كارىگەردا لەورا ب درېزاهىيا ژيانا خۇ كەسەكى زەنگىن بۇو.

ل سالا 1726 هېدى هېدى نەخۆشى دۈيانا ويدا پەيدابۇون چونكى ئىدى خەلكى ب چاقى رەخنەگەرەكتى تۈوند و ھزرمەندەكتى بىرتىز و شارەزا نىاسى و ۋى چەندى ژى گەلەك دۇزمۇن بۇ وى پەيداگىن.

زېبرى كو ۋۇلتىر ژ تەخا نافنجى بۇو، لەورا گەلەك ئاپىشە بۇ وى دگەل كورىن كەسىن زەنگىن دەستەتە لەتدارا پەيدابۇون. رۆزەكتى گەنگەشە كا دەوار دگەل كورى زەنگىنەكى كر و شىا ب شىۋازى خۇ وى شەمەزار بکەت و ل پارىسى ھەمىي بکەتە لىبۈك لەورا سەرا ۋى چەندى ھاتە زىندانكىن و ب تنى ب مەرجەكى ھاتە ئازادكىن ئەۋۇزى ئەگەر وەلاتى فەرەنسا ب تەمامى بجە بەيلىت لەورا وى بىرياردا بچىتە وەلاتى ئىنگلتەرا و دوو سالا ما ل وېرى.

چۈونا وى بۇ ئىنگلتەرا وەك خالا وەرچەرخانى بۇو د ژيانا وى دا زېبرى كو ھەر زوى خۇ فېرى خواندن و نقىسينا ئىنگلىزى كرو ۋى چەندى ھارىكاريما وى كر ئە و پەرتۈوكىن فەيلەسۈغان بخويىت وەك پەرتۈوكىن "جۆن لۆك" و "فرەنسىس بەيکۈن" و ئىسحاق نیوتون" و "ويليەم شكسپيرى". ل دويىدا شىا ھەقنىاسىنى دگەل ھەزمارەكما مەزن يا ھزرمەندىن ئىنگلىز بکەت. دەپ ماوهى دا ۋۇلتىر گەلەك ب شكسپيرى و زانايىن ئىنگلىز و فەلسەفا وان يا پېراكىتكى و كارەكى داخباربۇو لى تشتى ژەممىا پەر ۋۇلتىر پى داخباربۇو سىستەمى وان يى سىاسى بۇو.

د وى ماوهى دا ئە ديموکراتى و ئازادىيەن كەسايەتى يىن ل ئىنگلتەرا ھەين ئەگەر دگەل فەرەنسا ھەقبەربكەين دى د گوبىتكى دابۇون، زېبرى كو ل ئىنگلتەرا بىي ياساىي ج كەسان ئە و ماف نەبۇو كەسەكى دى زىندان بکەت لى ل فەرەنسا ھەر زەنگىنەك ب سانەھى دشىا كەسەكى ئاساىي زىندان بکەت ب تنى ئەگەر نامەيەكا ئاگەھداركىنى بۇ پوليسان فرىتكىربايه. ھەردىسان ل ئىنگلتەرا ئەگەر كەسەكى تاوانبار بى گونەھىا وى دىاربايە ھەر ئېكسەر دا ھىيە ئازاداكىن لى ج تشتىن ب ۋى رەنگى ل فەرەنسا نەبۇون.

دەمى ۋۇلتىر دووبارە زېرىيە فەرەنسا ئېكەم بەرھەمى خۇ ب ناقى "نامەيىن فەلسەفى" بەلاقىرن. ئەق پەرتۈوكە كول سالا 1732 دەركەفتىيە، دىرۈكىنۋىس بەدەستىپىكا راستەقىنه يا تەقكەرا رەوشەنگەرىي ل فەرەنسا ل قەلەم دەدەن زېبرى دەپ پەرتۈوكى دا ئامازە ب سىستەمى سىاسى يى ئىنگلتەرا و بىرلە باورىيەن فەيلەسۈفييەن وان ھاتىيە كرن.

دەركەفتىنا قى پەرتۈوكى بۇو ئەگەرئ تۆرەبۈونا دەستتەھلەتدارىن فەنسى لەورا
ۋولتىر نەچاربۇو بازىرى ئارىسى بجه بھېلىت و نىزىكى 15 سالىن دى يىن ژيانا خۆل
غەربىيى ل رۆزھەلاتا فەنسا بوراندىن، ل قى دەقەرئ وى هەقنىاسىن دگەل خاتىنەك
بىرتىز و دەشەنبىر ب نافى "دشاتلىھ" كر و پەيوەندىيەكائەقىنى دنابېرا واندا
پەيدابۇو. لى پشتى سالەكى ل سەر مىرنا وى ل سالا 1750 ۋولتىر لە دەخانىمەك
فردىشى مەزن كو ئىمپراتورى بروسيا بۇو گەھشەتە وەلاتى ئەلمانىا.

د ئىكەم دىدارا خۆدا ۋولتىر گەلەك بقى ئىمپراتورى داخباربۇو و دەھمان دەمدە
ئىمپراتور ژى ب ھزرو كەسايەتىا وى داخباربۇو لى ھەرزۇنى ناكوکى كەفته دنابېرا واندازى
لەورا ۋولتىر نەچاربۇو ل سالا 1752 ئەلمانىا بجه بھېلىت. داكو سەرى وى ژ شاهىن
فەنسا و بروسيا ئارام بىت وى باخچەك لبازىرى جىنیف يى سويسىرى كرى و تىدا ئاڭنجى
بۇو لى ھەر ل وېرى ژى فەلسەفەيا وى بۇ جەن تۆرەبۈونا دەستتەھلەتدارىن سويسىرى لەورا
نەچاربۇول سالا 1758 ل گوندەكى ل سەر سنورى فەنسا ئاڭنجى بىت داكو ھەردەمى
پىدىشى بۇو ب شىيت ب سانەھى ژ سويسرا بەرھەفيتە فەنسا يان بەرۋاشى.

ۋولتىر نىزىكى 20 سالان ل قى گوندى ژيا كو فەلسەفەيا خۆ ژ وېرى بەرەڭ
ھەمى ئاپاستەيان فريىدكر و نامە بۇ شاھ و سەركىدىيان فريىدكرن و ھندەك جاران ل مالا
خۆ مىيەقان دكرن و يارى ترانە بۇ دكرن. ۋولتىر تا دوماھىي ژى ژ بەرھەم ئىنانا
فەلسەفەيا خۆ نەراوھستىا لەورا دەھىتە ھەزمارتىن ئىك كەسىن نەمرىن پىرى بەرھەم
چونكى ھەزمارا وان بەرپەرىن وى نېيىسان ژ 30 ھزاران بورى بۇون و پىكھاتىبۇون ژ
ھوزانىن داستان و سەرانان و گوتار و بەلاقۇك و كورتە چىرۇك و پۇمانان و ۋەكۆلىنىن
دېرىوکى و فەلسەفى.

ۋولتىرى گەلەك باودى ب لىبوريما ئايىنى ھەبۇو، د ژىي وى يى شىيت سالىن دا
كەفته د ھەقىرىي دا دگەل رېبازا پرۆتسانتى لەورا وى گەلەك ھەقىرىكىا توندرەويا ئايىنى
دكى و گەلەك نامەيىن رەخنهگەر بەلاقىرىن كول دوماھىا ھەممىان دووباتى ل سەر ھندى
دكى كو دەقىت توندرەويا ئايىنى نەمینىت.

ل سالا 1778 دىيى 38 سالىنى دا ۋولتىر ۋەگەر يا پارىس داكو يى ئامادە بىت ل
دەمى پىشكىكىرنا ئىكەم شانوگەر يا وى ب نافى "ئىرین" و گەلەك كەسان دەستخوشى ل قى

کارئ وی کر و ئەو ب سەركىشى تەفگەم را رەوشەنگەرىي ل فەنسا ل قەلەم دا ب تايىبەت
ھزرەندى ئەمرىكى "بنيامين فرانكلين". لى پشتى ھينگى ب ماودىيەكى كىم وى ۋولتيرى
ل رېكەفتى 30 ئەيارا 1778 وەغەرا دوماهىيى كر لى ژېھر ھىرشىن وى يىن زەپ بۇ سەر
زەلامىن ئايىنى لەورا نەھىيەلا رېۋەسمىن ۋەشارتنا وى لدويىف ئايىنى مەسىحى بۇ بەيىنه
گىران.

لى پشتى ھينگى ب سى سالان زەلامىن شۆرەشا فەنسى دووبارە بەرمائىكىن گورى
وى ئىننانەدەرى و د رېۋەسمەكى نىشىتىمانى يى ژ ھەڙى دا گورستانا "باسنيون" ۋەشارت
کو دەھىتە ھەزمارتىن گورستانى ناقدارىن فەنسا.

ۋولتيرى گەلەك بەرھەمەن ئامىن جوراوجور و ھەممەرنگ لدويىف خۇ ھىلان، ژ
گىنگەرلەن بوجۇونىن وى باوھريا وى يا زىدە ب ئازاديا تاكەكمىسى و عەقىدى، ھەردىسان ژ
ناقدارلىرىن گوتنا وى ئەبوبو يادىپەت "دېيت ئەز نەدگەل وى چەتكى بىم يا تو بىن بوجۇونا
خۇ دەھربىرى، لى ئەز يى ئامادەمە خۇ بىدەمە كوشتن ژپىخەمەت ھندى تو ب ئازادى
بوجۇونا خۇ ب دەھربىرى".

ھەرچەندە ۋولتيرى باوھرى ب خودى ھەبۇو و ئەف باوھريا وى نەببۇ ئەگەر ئەو
يى تۈندرەوبىت دگەل ج ئايىنن دى لى باوھريا وى ب ئازاديا تاكەكمىسى وەلىكىر ئەو باوھرى ب
دەستەھەلاتى ديموکراتى بىنیت كو بىدىتتا وى ب تىنى وى سەرگىرەتى مافى دەستەھەلاتى يى
ھە ئەۋىزلىكى خەلکىقە دەھىتە ھەلبىزارتىن بىن كو ج دەستەھەلاتىن ئايىنى ل سەر بەيىنە
سەپاندىن لەوراژى ھەۋالىن وى ئەو ب كەمسەكى ديموکرات و ئازاديا ھزرى ل قەلەم ددا و
ھەر ئەف چەندەبۇو بۇ ئەگەرمى بەلاقبۇونا شۆرەشا فەنسى ل سالا 1789.

ھەرچەندە ۋولتير كەمسەكى زانا نەببۇ لى وى باوھريا موكوم ب فەلسەفا كارەكى يا
ئىنگلەزان ھەبۇو چونكى وان سەرەدەرى دگەل كەتوارى دكىر نەك دگەل ئەفسانە و
ھەستوسوزان، د ھەمان دەمدا گرنگى ددا دېروكى و پەرتۈوکەك ب ناھى "گوتارەك ل دور
تىتالىن مللەتان" بەلاقىر كو ئىكە زېھاترىن و مفاتىرين پەرتۈوکىن دېروكى ئەۋۇزى ژېھر
دۇو ئەگەران: ئەگەرمى ئىكە ئەبوبو وى ھزرىر ئەورۇپا ب تىن پارچەكا بچۈوكە ژقى
جىهانى لەورا دېيت گرنگىي بىدەتە وەلاتىن دى يىن جىهانى ژى.

ئەگەر ئىدووئى ژى ئەببۇو كۆ وى هزىز كەر دىروكە رەھۋەنېرى يا ھەر ملەتەكى گەلەك گەنگەرە ئىدووئى سىياسى لەۋارىزى دەقى پەرتۇوكى دا وى گەنگى دابۇو رەھۋەت و تىتالىين مللەتىين دى يىين جىهانى پەز ژ شەھ و دەستەھ لاتدارىين مللەتان يان شەپىن كرينى ژبۇ پاراستنا كورسيكا خو.

ھەزى گۇتنى يە كۆ ۋەلتىر د پەتىيا بوجۇونىين خودا نەكەسەكى رەسمەن بۇو ژبەركو وى بوجۇونىين فەيلەسۈفىن دى بەلاقىدەرن لى وى ب شىيانىن خۇ يىين مەزن گوھۇرىن دەغان بوجۇوناندا كەرن و ل فەنسا و دلاتىن دى يىين ئەورۇپا بەلاقىدەرن.

ھەرچەندە گەلەك فەيلەسۈفىن دېزى دەگەل ۋەلتىر بۇونە ئەگەر ئەلاقبۇونا تەڭگەرا رەھۋەنگەرە ئىدەپ دەلىپ و دېلىپ و ۋەرسو و مۇنتىسىكىو لى كارتىكىندا ۋەلتىر ئى ژ يَا ھەميان مەزىنتر و كويىرتر بۇو ژبەركو شىۋازى وى جوانتر و كارىگەرتىربۇو و بەرھەمەن وى پېرىپۇن و زۇپىر ھاتبۇونە بەلاقىدەرن، بۇ نەموونە پەرتەكا "گىانى ياسايان" يَا مۇنتىسىكىو ل دوماھيا سالا 1748 ھاتبۇو بەلاقىدەرن، ئىكەم گوتارا رەسسى ل سالا 1755 ھاتبۇو وھشاندىن و ئىنسايكلوبىديا دىدىرى ل سالا 1750 بەلاقبۇو لى نامەيىن ۋەلتىر ئىيىن ناڭدار ل دور سىيىتەمى سىياسى ل ئىنگلتەرال سالا 1734 ھاتبۇونە بەلاقىدەرن.

ھەرچەندە نوگە كېيم كەس كارىن وى يى، ئەدەبى دخوينىن، ل چەرخى ھەزىدى كارىن وى ژ پېدەقى رەھۋەنېرى بۇو ژبۇ ھەزرمەند و فەيلەسۈفىن وى سەرددەمى، ھەرودسا ۋەلتىر كارىگەرە كەپىر ل سەر ھەزرمەندىن ئەمرىكا ژى ھەبۇو وەك تۈماس جىفرسون و جىئىمس مادىسون و بنىامىن فرانكلين.

دېبىت جەن سەيربىت ئەگەر ئەم وەكەھەفيەكى دنافىبەرا ۋەلتىر و ھەۋەدىمى وى جان جاك رەسسى دا بىكەين، راستە ھەردۇو دوو كەس بۇون ب مىشكى خۇ كاردەك، لى رەسسى كەسەكى ھەستدار ژى بۇو بەلى ۋەلتىر ھىزى بزوئىنەر يَا ھەزى بۇو ل چەرخى ھەزىدى و كارىگەرە وى دوورتىربۇو لى ژبەركو رەسسى پەز يى رەسمەن بۇو و ھەتا نوگەزى بەرھەمەن وى ژ يىين ۋەلتىر بەھىزترن و پەز دەھىنە خاندىن.

75. جوہانس کیپلر Johannes Kepler

(1571 ز. - 1630 ز.)

جوہانس کیپلر

ئەو زانايىن ياسايىين لەقىنا ئەختىران ل دور رۇزى داناين

زانايىن ناقدار و دانەرى ياسايىين لەقىنا ئەختىران جوہانس کیپلر ل سالا 1571 ل بازىرىز وېل دېرسىتاد يى ئەلمانى ڈايکبۈويه ئەۋۇزى پشتى بورىنا 28 سالان ل سەر بەلاقبۇونا پەرتۇووكا "زېرىنا ستىرىن ئەسمانى ل دور تەوهەرى خۆ" يى زانايىن ناقدار كوبەرنىكوسى كو دەقى پەرتۇووكى دا بۇ ئىكەم جار كوبەرنىكوسى دىاركىربوو ھەمى ئەختىر ل دور رۇزى دزفۇن نەك بەروۋاڭى.

کیپلەرى خاندنا خۆ يى ئەكادىمىي ل زانكۆيا "توبنگىن" ل سالا 1855 بىدومماھى ئىينا. زانايىن وى سەردەمى ب توندى دېرى تىورا كوبەرنىكوسى راوهستيان و دانپىدان پىنهەكر لى پشتى كیپلەرى ئەقەندە زانى بىرياردا ۋى تىورى بخوينىت و ل راستىا وى بگەرىت و ل دوماهىي شىا باوھرىي پى بىنىت.

پشتى هىنگى كیپلەرى بازىرىز توبنگىن بجه ھىلائى وەك ماموستا ل ئەكادىميا گراتس كاركر و ل وېرى ئىكەم پەرتۇووكا خۆ ل دور گەردونى ل سالا 1596 بەلاقىر. ھەرچەندە ئەو تىورا كیپلەرى دەقى پەرتۇووكى دا دانايى ب ھىچ رەنگەكى يا دروست نەبۇو لى ۋى پەرتۇووكى شىيانىن وى يىن ماتماتىكى يىن بى سنور و رەسىنایەتىا ھىزا وى دىاركىرن تا وى رادەي زانايى گەردونى يى ناقدار "تىچۇو بېراھى" گەلەك ب شىيانىن وى داخباربۇو و ل سالا 1600 بىرياردا وى بکەته ھارىكارى خۇ يى سەرەكى ل رۇانگەها خۆ.

ل سالا ل دووقدا بېراھەى وەغەركر و ئىمپراتۆرى رۇدلەفى دووئى شاھى ئىمپراتۆريا رۇمانى بىرياردا كیپلەر بىبىتە جەڭرى بېراھەى و دەھمان دەمدە بىبىتە شىرەكارى ماتماتىكى يى ئىمپراتۆرى و كیپلەر ل سەر ۋى پۇستى ما ھەتا وەغەر دوماهىي كرى.

پشتی مرنا برآهه‌ی، همه‌می راپورت و داتایین وی که فتنه بهر دهستن کیپله‌ری و
قان راپورتان بھایه‌کی گله‌ک مهزن ل دهف کیپله‌ری ههبوو ژبه‌رکو پیزانینین باش تیدا
ههبوون.

دبیت د دیروکی دا ج زانایین گه‌ردونی ودکو برآهه‌ی د زیرهک و هویربین نه‌بن
دکارئ خو و ئهو دوماهیک زانایی گه‌ردونی بی مهزن به‌ری داهینانا ئامیری تیاسکوپی. ب
هاریکاریا قان راپورتان کیپله‌ر گه‌هشته وی باوهربی کو ب تنی ئه‌ف پیزانین و داتایین
برآهه‌ی لدویف خو هیلای دی راستیا بابه‌تی زفرینا ئه‌خته‌ران دیارکه‌ت: ئه‌ری کا ئه‌خته‌ر
ل دور رۆزئی دزفرن هه‌روهکی کوبرنیکوس دیارکه‌ت؟ یانزی ئه‌خته‌ر ل دور عه‌ردی دزفرن
هه‌روهکی بە‌تلیموس دیارکه‌ت؟ یانزی بوچونا سیی هه‌یه؟.

پشتی ۋەكولىن و خواندنەكا دوور و كويىر كىپله‌ر گه‌هشته وی باوهربی کو داتایین
بپاهه‌ی دگەل قان هه‌ردوو تیوران ناگونجۇن. كىپله‌ری دیارکر کو هه‌ردوو زانایین ئه‌ف
هه‌ردوو تیوره داناین كەفتىنە داشاشىيەکی دا ئه‌مۇزى وان هزردكى ئهو خۆلگە‌يَا ئه‌خته‌ر ل
سەر دزفرن ب شىۋوھىيەکی بازنه‌يى يه، لى كىپله‌ری دیارکر شىۋى ئانى يى هىلکە‌يى ئانکو
نېمچە بازنه‌يى يه.

ل سالا 1609 كىپله‌ری پەرتووكەك بنا فى "گه‌ردونى نوو" بەلاڭىر و تیدا
ياسايىن ئىيکى و دووئى يىن زفرینا ئه‌خته‌ران دیاركىن و پشتى بورينا دەھ سالان ياسايى
سىي زى بەلاڭىر ئه‌مۇزى ب فى رەنگى:

ياسايىا ئىيکى: هه‌می ئه‌خته‌ر ب خۆلگە‌يى كا هىلکە‌يى ل دور رۆزئی دزفرن.

ياسايىا دووئى: زفرینا قان ئه‌خته‌ران بله‌زتر لى دەھىت دەمى پت نىزىكى رۆزئى دېن.

ياسايىا سىي: هه‌رچەند ئەمۇز ئه‌خته‌رە ژ رۆزئی دوور بکەقىن دى پىىدىقى ب ماودىيەکى
درېزىتىر بن هەتا خۆلا خو تەمام بکەن.

سەرەرپاي وی هویربىنیا زانستى يا مهزن يا كىپله‌ر پىىدىقى بۇويى ژبۇ دانانا قان
ياسايىان لى ئهو نەشىا وی چەندى شرۇفە بکەت كا بوجى ئه‌خته‌ر ب شىۋوھىيەکى هىلکە‌يى ل
دور رۆزئی دزفرن تاكو ئەمۇز ئارپىشە ل سەرددەمى ئىسحاق نىوتىنى هاتىيە چاره‌سەركىن لى
ياسايىن كىپله‌ری دەستپېكە كا هەرە گرنگ بۇو ژبۇ نىوتىنى هەتا شىايىي ياسايىن خو پشتى

هینگی بدانیت هر ژبه رهندی ژی نیوتن ئامازه ب هندی دکمت کو ئه‌وی مفا ژ یاسایا و تیورین گله‌ک زاناییین بیین مه‌زن و هرگرتیه و کیپله‌رئیکه ژ وان زاناییین مه‌زن.

رولی کیپله‌ری د زانستی گمودونی دا ژ رولی زانا کوبه‌رنیکوسی کیمتر نینه، ئاشکه راکرنا کیپله‌ری تا راده‌یه‌کی کویت و رهسنه‌نربوو ژبه‌رکو ئه‌و تووشی گله‌ک ئاسته‌نگین ماتماتیکی بیین مه‌زن بwoo و ل سه‌ر وی پیدفی بwoo ئه‌و ب تنی وان ئاسته‌نگان چاره‌بکه‌ت ژبه‌رکو هه‌تا وی سه‌رده‌می ئامیری ژمیریارا ئه‌لیکترونى "حاسیبە" نه‌هاتبوو دروستکرن.

يا سه‌ربوو ئه‌بوبو ل وی سه‌رده‌می ياساییین کیپله‌ری ژلایی گله‌ک زاناییین فله‌کیقە هاتبونه پشتگوهافیت بتابیبەت ژلایی گالیلیقە و ئەف چەندە ژی هەلويستەکی زىدە سه‌یرە ژبه‌رکو وان گله‌ک جارا نامه بۆ ئیکو دوو فریدکرن لى هەکه گالیلی جارەکی ب تنی ژی گوهداریا تیورین کیپله‌ری کر دا کارین وی بیین گمودونی مه‌زنت و کاریگەر تر بن و دا ب سانه‌ھی هاریکاریا وی کەت بشیت تیورا بەتیلموسى دەربارە زفرینا ئەخته‌ران ل دور عمردی لادەت.

کیپله‌ری بخۆزی هەست ب هندی دکر کو گومان ژ کارین وی هەیه و بوجوونین وی لبەرچاڭ ناوەرگەن، لمۇرا ئامازى ب هندی دکمت کو وی ئەف پەرتتووکە يا نفيیسای و بۆ وی نەمیا گرنگە کو كەسىن ھەفچەرخى وی يان كەسىن ل دووفدا دەھین بخوینن و بیت سەدەھا سالىن دى ژ نوو ھندەك كەس بەھىن و ژ نوو ۋى پەرتتووکى بخوینن ھەروەکى کا چەوا خودايىي مه‌زن نېزىكى شەش چەرخان خۇ گرت هه‌تا شنى كەسەك هاتى و شیایى د پاستیا بابەتى زفرینا ئەخته‌ران ل دور رۆزى بگەھیت و ئاشکەرا بکەت.

ژبەخترەشیا کیپله‌ری ئه‌و ل وەلاتى ئەلمانیا دزیا ل وی دەمى شەرى 30 سالى لى پەيدابووی و ئەف چەندەزى بۆ وی يا بزەحمەت بwoo بشیت مووچى خۆبىي ھەیقانە بدەستتە بىنیت ژبه‌رکو ئيمپراتۈرئىن رۆمانى بزەحمەت مووچى وی بۆ فریدکر خو وەختى ئيمپراتوی د زەنگىتىن سه‌رده‌می خۆدا ژى.

ھەردیسا وان دەیکا وی ب گونه‌ھيا سىرېبەندىي زىنداڭ كرېبوو و وی گله‌ک زەحمەت و نەخۆشى دىتن هه‌تا شیایى دەیکا خۇ رزگار بکەت چونكى لوی سه‌رده‌می ھەر

کەسەکى ب تومەتا سىرېھەندىيەن گرتىن سزاپى وى نقوومكىن دئاپى دا يانزى سووتىن
بۇو.

كىپلەرى دوو جاران ژيانا ھەۋىنىي پېكئىنايە و 12 زاروک ھەبوون، ل سالا
1630 ل بازىرە رىگنسپورگ ودغەرا دوماهىيە كىن ھەرچەندە پشتى ھينگى گورى وى
هاتە ڙناڭبرىن لى ئەو ياسايىپن وى داناين ھەتا دى مىنە ساخ.

76. ئېنریکو فيرمى

(1901 - 1954)

ئېنریکو فيرمى

ئەو زانايى دىزايىنا ئېكەم بۇمبا ئەتومى دانابى

ئېنریکو فيرمى كو دھىيتكەن هەزمارتىن ئېكەم كەسى كارلىكىن نافكى دىزايىنكىرى. ل سالا 1901 ل بازىرى ئۇما ڈايىكبوو، هەر ڈازاروكىنيا خۇ كەسەكى زىرەك و بىرتىزبۇو و دەمى ژىيى وى گەھشتىيە 20 سالىي شىا برواناما دكتورايى دىوارى فيزياتى دا ل زانكۆيا بىزا بدەستقە بىنیت و دەمى ژىيى وى بۇويه 26 سال وەك پروفېسۈر ل ھەمان زانكۇ ھاتە دامەزراندىن و ھەر دەمى دا ئېكەم فەكۈلینا و گرنگىتىرين فەكۈلینا بەلاقىر.

ئەذ فەكۈلینا وى بۇ ئەگەرى فەكرنا لەكىن نوو يى فىزياتى ئەۋۇزى ئامارا كوانتمى. دەنىيەن ئەگەرى فەكۈلینا خۇدا فيرمى تىورەكا سەرژمېرىيارى يى نوو پېشئىخت ژبۇ شرۇفەكرنا چەوانىيا لېكخې بۇونا دندكىن ھەر ماددەيەكى كو ل سەرددەم ئەفروكە ئەڭ دندكە دەھىنە نافكىن ب فيرميون. ھەردىسان وى دىياركىر ئەلىكترون و پرۇتون و نیوترون ژىيەن كەنگەر ئەم باشتىر پېزانىيىنان دەندەك بوارياندا بدەستقە بىنин وەك فيرمى دانابىن بۇونە ئەگەر ئەم سەرەتلىكىن دەندەك بوارياندا دەندەك بىنەن سەرۇشتى پېكەتانا نافكىن گەردىلى و چەوانىيا شرۇفە بۇونا ماددان ھەروەكى وى شرۇفە بۇونا دناف كۈپراتىيا ستىران و تايىبەتمەندىيەن ماددىن كانزايى.

ل سالا 1933 فيرمى تىورەكا نوو دەربارە شرۇفە بۇونا گەردىلى كو جورەكە ڈا چالاکىيا تىشكى دانى. ئەڭ تىورە دھىيتكەن هەزمارتىن ئېكەم گەنگەشا سەرژمېرىيارى دەربارە كارلىكىن ھېۋاش و لاواز دناف نافكىن گەردىلاندا، ئەڭ بابەتى فيرمى د فەكۈلینىن خۇدا گەھشتىيەن نە هەند يى ب سانەھى بۇ كەسىن ئاسايى تىبىگەهن ژېھەن ھەندى ھەر ئەڭ تىورە بۇ ئەگەر فيرمى بېيتە ئېڭ ڈازانايىن فيزياتى يىن نافدارو سەرددەم لى مەزنلىرىن داهىيىنانا هەتا ئەن دەمى ژى نەھاتبۇو دىياركىن.

ل سالا 1932 زانايي بريتاني "جيمس چادويك" پيکهاته کا دی يا گهريديلى ناشكه را کر کو ئەۋڙى نيوترۇن بولو. ل سالا 1934 شىا نيوترۇنى بۇ سەر پىتىيا وان ماددىيەن كيميايى يېئن هاتىنە ناشكه را اكرن بدانىت. هەر ئەف چەندە بولو ئەگەر ئەو پىتىيا جاران بىگەھىتە وى ئەنجامى كۆ ئەو گەردىلە يېئن ژ ۋان كارلىكىن كيميايى دەركەن چالاكىيە کا تىشكى يا ھەى. دېيت ھندەك كەس هوسا ھزربىكەن كۆ ھافيتنا نيوترۇنى بۇ سەر گەردىلە يان دى بىتە ئەگەرى سووتنا وان ئەگەر لەزاتىيا نيوترۇنى ياخىدە بىت لى فيرمى ناشكه را اكر كۆ بەرۋاھى قىچەندە راستە.

ئەۋڙى ئەگەر ئەم شىايىن لەزاتىيا لەپىنا نيوترۇنى كىيم بکەين ئەۋڙى ب رېكا بوراندىنا وى دناف نافەندەكى پاپاھىنى يان بى ئافى، گەردىلە دى پىتىن نيوترۇنان مېئن و ھەلگەن. ئەف ناشكه را اكرنە بولونە ئەگەر فيرمى بشىت ديزايينا ئېكەم بومبا ئەتومى بدانىت. ئەو ماددهييەن دەھىنە بكارئىنان د كارلىكىن ئەتومى دا بۇ ھىۋاشكرنا لەپىنا نيوترۇنى ئەون يېئن دەھىنە نىاسىن ب ماددىيەن نافەندەگىر.

ل سالا 1938 فەكۆلىتا فيرمى ل دور مېئزىنا نيوترۇنان بولو ئەگەر ئەو خەلاتى نوبىل دبوارى فيزىيائى دا بدەستخوحفە بىنەت. ژلايەكى دېقە گەلهك ئاپارىشە ل وەلاتى ئيتاليا بۇ وى پەيدابۇون، ژېھرکو خىزانى وى جوهى بولو و حکومەتا موسولىنى بىرىارىن توند دىزى جوهىيان دەركەن و قىچەندى ئەو نەچاركەر دىزى بىرىارىن قى حکومەتى ب راوهەستىت لەورا ژى دەمىن چوویە بازىرە ستوكھۆلم ژبۇ وەرگرتنا خەلاتى نوبىل بىرىاردا ئېدى نەفەگەريتە وەلاتى ئيتاليا بەلكو ل دووقۇدا ئېكىسىر چوو بازىرە نيوپورك و ل زانكۆيا كۆلومبيا وەك ماموسىتا دەستبىكاربۇو ھەتا سالا 1944 شىايىي پەگەنزا ماما ئەمرىكى بدەستخوحفە بىنەت.

ل سالا 1939 فەكۆلىنەك ژلايىن ھەرسى زاناييەن "لېز مايتىنەر" و "نۇتوو ھان" و "فرىتز تراسمان" ھاتە بەلاقىرن و دياركربۇو كۆ مېئزىنا نيوترۇنى ھندەك جاران دېيتە ئەگەرى كەرتبۇونا گەردىلە يېئن يورانىومى. پاشتى بەلاقىبۇونا قى فەكۆلىنى ژبۇ فيرمى و گەلهك زاناييەن دى يېئن فيزىيائى دياربۇو كۆ گەردىن يورانىومى يېئن كەرتبۇوى ۋەنگە بىتە ئەگەرى ھافيتنا ھزمارە كا نيوترۇنان كۆ تىرا ھندى بکەن زنجىرە كا كەرتبۇونىن نافكى پەيدابىن.

ل ئادارا 1939 فېرمى پەيوەندى ب ھىزا دەريايى يە مرىكا كر و بازافكەر ھارىكاريا وان ب دەستقەبىنىت ژبۇ پېشخستنا ۋان جورە تاقىكىرنان ژپىيەممەت بكارئىنانا وان ژبۇ دروستكىرنا چەكى ئەتومى لى وان ئەڭ داخازيا وى بجه نەئىنا هەتا بورىنا چەند ھەيقەكان دەمى زانا ئەلبىرت ئەنىشتايىنى نامەك ل سەر ھەمان بابەت ژبۇ سەروكى ئەمرىكا يى وى سەردەمى رۆزەلەفيتى هنارتى و ل دووفدا حکومەتا ئەمرىكا پاشتەقانىا وان بۇ قى پرۆژەي كر.

پاشتى حکومەتا ئەمرىكا بريارداي پاشتەقانىا ۋى پرۆژەي بكمەت وان برياردادا فېرمى ببىته سەركىشى ۋى پرۆژەي ژبه رکو لوى سەردەمى ئەو ناڤداترىن زانابۇو ل سەر نیوترونان كاردىك و ئەم شىابۇو شيانىن خۇ يېن تىورى و پراكتىكى پېتكە بكاربىنىت. فېرمى ھاته ھەلبازارتن ژبۇ دروستكىرنا ئىكەم بۆمبا ئەتومى ل جىهانى.

لدەستپېيىكى وى دگەل زانكۈيا كۆلومبىا كاركىر و پاشى دگەل زانكۈيا شىكاگو. ل رېكەفتى 2 كانوونا ئىكى يا سالا 1942 فېرمى شىا كارى خۇ ب سەركەفتىيانە ب دوماهى بىنىت. پاشتى ب دوماهى ھاتنا شەرى جىهانى يى دووئى ل سالا 1944 فېرمى وەك پرۆفېسور ل زانكۈيا شىكاگو ھاته وەرگىتن و ھەر ما دېپى پۆستى دا ھەتا ل سالا 1954 وەغەركرى.

فېرمى ژيانا ھەۋزىنىي پېكئىنابۇو و دوو زاروک ھەبۇون. وەك رېزگىرنى ژبۇ خزمەتا وى يە مەزن، زانىيان تۆخمى كىميايى يى زمارە 100 ب نافى وى "فېرمىوم" نافكەر.

فېرمى ژېھر چەند ئەگەران دھىيەتە ھەزەرمانن ئىك ژ زانايىن مەزن و بلىمەت. بى گومان ئەو دھىيەتە ھەزەرمانن مەزىتلىن زانايى چەرخى بىستى ژبه رکو ئەو د ھەردوو بوارىن تىورى و پراكتىكى دا ژھەميا پېشەفتىرتىبوو، ھەرچەندە ب تى ئاماژە ب ھەندەك ژ كارىن وى دې گوتارى دا ھاتىيە كرنى لى دراستى وى پەز 250 ۋەكولىنىن ناياب بەلاقىرىنە.

ژلايەكى دېقە سەرەرای پېشكداريا گەلەك زانايىن دى د پرۆژى دروستكىرنا چەكى ئەتومى دا، لى رۆلى وى ژ يى ھەمى زانىيان كارىگەرتر و چالاڭتىبوو.

گرنگترین سەركەفتنا فىرمى ژەندى هات كو ئەو ئىكەم كەس بۇو شىايى دىزايىنا
كارلىكىن گەردى بدانىت زىدەبارى ئەو خودانى ھەمى وان تىوران بۇو يېن بنىاتى
دروستكرنا بومبىن ئەتومى ل سەر ھاتىنە دانان.

ھەرچەندە ئەقە ژ سالا 1945 وەرە چەكى ئەتومى د شەراندا نەھاتىيە بكارئىنان
لە دگەل ھندى ئەف چەكە ل ھەر پىنج كىشواران ھاتىيە دروستكرن و رۆز بۇ رۆزى گرنگىا
وى پىرلى دھىت ژبۇ جەگرتنا ژىدەرىن تىيەنى يېن كلاسيكى. ھەردىسان د سەردەمى
ئەقروكە دا ھندەك ژ ۋان كارلىكىن گەردى ژبۇ ھندەك مەرەمىن پېزىشكى و فەكۈلەننېن
زانسى دەھىنە بكارئىنان.

ئەف كارلىكە ژىدەرى سەرەكى يېن دروستكرنا تۆخمى بلوتونىومى نە كو دھىتە
بكارئىنان ژبۇ دروستكرنا بومبىن ئەتومى لەورا ترسەكا مەزن كو رۆزەكى ئەف چەكە
دۇوبارە ژبۇ مەرەمىن شەپرى بھىتە بكارئىنان و كارھساتىن مەزن لەۋىث خۆدا بىنیت لە
دگەل ھندى كەس نەشىت گرنگىا ۋان كارلىكان لادەت لەورا ژى ۋى داهىنانى كارىگەرييەكە
مەزن ل سەر دىروكا مرۆڤايەتىي كريه.

(1707-1783)

لیونارد ئویلەر

ئەو زانایی ھۇمارەکا مەزىن ياخوچىشىمىيەن ماتماتىكى دانايىن

زانایی ماتماتىك و فيزىيائى يى سويسرى لیونارد ئویلەر ئىكەن ژ وان زانايىن كارىگەرييەكا هەرە مەزىن ل پاش خۇھىلای، زانايان ب سىنگەكى بەرفەھ پىشوازى ل فەكۈلىن و داهىنانىن وى دبوارى فيزىيائى و ئەندازىيائى دا كر. لى فەكۈلىن و بەرھەمىن وى يېن ماتماتىكى و زانستى ھەندى كەن مەرۋە نەشىت ب سانەھى باورىكەتىز

وى پەت ژ 32 پەرتۇوکىن قەبارى مەزىن بەلاقىرىنە كۆ ھەندەك ژ ۋان پەرتۇوکان ژ چەندىن بەرگان پىكىدەت، ھەردىسان وى ب سەدەھا گوتارىن زانستى ل دور ماتماتىكى و بوارىن دى يېن زانستى بەلاقىرىنە. ئەم دشىن بىزىن كۆ ھەمى بەرھەمىن وى د 70 بەرگاندا دا ھاتىنە كومكىن و ئەڭ چەندە بۇو ئەڭمەرى زەتكىنكرنا بوارى ماتماتىكى، ھەردىسان كارىگەريا وى ل سەر پىشخىستنا بوارى فيزىيائى پراكتىكى ياخى دوماھىك بۇو.

فەكۈلىنىن ئویلەرى ھارىكارىيا وى كر ئەو بشىت مفای ژ ياسايىن مىكانىكى ودبگىرىت ئەوين ژلايى ئىسحاق نيوتنى ۋە ھاتىنەدانان داكو د ھەندەك حالەتىن تايىبەت يېن فيزىيائى دا بجه بىنیت، بۇ نموونە بجهئىنانا ياسايىن نيوتنى بۇ شرۇفەكرنا چەوانىا لقىنا شەمەنەنیان و ب ۋى چەندى ئەو شىا ھاوکىشە ياخىدرودىنامىكى كۆ پەيوهندى ب لقىنا شەمەنەنەفاھە ھەمە يە پىشىپەختىت.

ھەردىسان ئویلەر شىا ھەندەك ھاوکىشە يېن نۇو بدانىت كۆ ب رېكَا وان دشىت ب شىۋەھەكى دروست لقىنا ماددىن رەق دىياربکەت كۆ د راستى دا ج ماددە ب تەمامى د رەق نىن. ئویلەرى شىا ھەندەك تىبىنин گرنگ ل دور تىورا جىرى يانۋى لاستىكى ياخىدرودىنامىكى دىياربکەت ئەۋۇزى ب رېكَا ھندى كۆ دشىاندایە شىۋى ھەر ماددەيەكى بھىتە گوھۇرىن ئەگەر ھات و بکەفتە بەر ھېزەكە دەرەكى.

ژلایه‌کی دیقه ئویله‌ر شیا هندهک ھاوکیشەیان دبوارى فیزیا شیکارى دا ب بدانىت ئەۋەزى ژبۇ شرۇقەكىرنا لقىنا رۆز و عەرد و ھەيىقى و کا چەوا لقىنا وان وان ھەرسىكان پەيوەندى پېڭەھەمەيە و کا چەوا ھەر ئىك كارتىيەرنى دەكتە سەر بوارى موگناناتىسى يىئىن دى و ھەتا نوکەزى ئەو ئارپىشە نەھاتىيە ب شىۋەھەمەيەنى زانستى نەھاتىيە شرۇقەكىن، دەمان دەمدە ئویله‌ر ئىكەم زانابۇو ل چەرخى ھەزدى شىاي شرۇقەكىنەكا زانستى بەدەتە رۇنەھى و لقىن و چەوانىيا بەلاقېبۇونا وى.

دبوارى ماتماتىكى دا، پەريا ھاوکىشەيىن ماتيماتىكى ب نافى ئویله‌ری ھاتىنە نافىكىن ب تايىبەت دبوارى فیزیا و كارەبا موگناناتىسى. پەريا داهىيەنائىن ئویله‌ری دبوارى ماتماتىكى دا بۇون كو ئەفەزى بوارەكى ھەرە گرنگ يى زانستى يە لى دېيت تا رادەمەكى يا ب زەممەت بېت بەحسى ۋان داهىيەن دەقى پەرتۈوكى دا بکەين ب تايىبەت وان داهىيەنائىن پەيوەندى ب جووداكارى و تەواوکارىيى ۋەھەمى.

ژلایه‌کی دیقه وى گەلەك ۋەھەتكۈلىن د بوارىن ئەندازىيارى يا ئاسايى و ئەندازىيارىا شیکارى دا بەلاقىرىتە و ئىكەم كەس بۇو ھېزمارەكا مەزن يا ھېمايىن زانستى د ھاوکىشەيىن ئەندازىھىي و ماتماتىكى دا بكارئىنائىن.

ئویله‌ر ل سالا 1707 ل بازىرئى "بازل" ل سويسرا ڙايىكبوویه، ل سالا 1720 چۈويە زانكۆيىن كو ھېشتا ژىيە وى 13 سان بۇون. لەدەستپېكى زانستى ئايىزانىي خواندىيە لى ھەر زوي دەست ژۇي زانسىن بەردا و بەرەھ خواندىن ماتماتىكى ۋە چۇو و دەمى ژىيە وى بۇوينه 17 سان شىا پلا ئىكى دەقى بوارى دا بەدەستقەئىنا و دەمى ژىيە وى بۇويە 20 سان ھاتە داخازكىن ژلایي شاھىزنا رۇسيا "كاترينا ئىكى" داكو ل ئەكاديمىيا زانستان كاربكمەت و دېرىن 23 سالىيى دا بۇو مامومىتايى فیزىيائى ل رۇسيا و دېرىن 26 سالىيى دا شىا جەن زانايى ماتماتىكى يى نافدر "دانىال برتولى" بگەرىت.

پشتى دوو سالىن ل دووقۇدا، ئویله‌ر بىنالىي چاۋەكى خۇ ڇەستىدا لى ۋە چەندى كارتىيەرن نەكىرن سەر كارى وى ژېركو ئەو يى بەردىوام بۇو ل سەر ئەنجامدانان ۋەھەتكۈلىنائىن. ل سالا 1741 ژلایي ئىمپراتور فریدریكى مەزن شاھى پرۇسيا ھاتە داخازكىن داكو ل ئەكاديمىيا زانستى ل بەرلینى كاربكمەت و بۇ ماوى 25 سالان ل وېرى كاركىر تاكو

دوروباره ل سالا 1776 فهگمریایه روسیافه و پشتی هینگی ب دهمهکی کیم بیناهیا چافی خوّیی دیژی ژدهستدا.

ئویله‌ری شیانیین باش و بیهندره‌هیه‌کا مهزن ههبوو ل سمر شرۇفە‌کرنا ھاوکیشەیین ماتماتیکى يېن ئالۆز، ئەو يېن بەردەوام بول سەر بەلاقىرنا بابهتىن زانستى ھەتا دېزى 76 ل سالا 1783 وەغەرکرى.

ئەم دشىن بىزىن كو ھەمى ئەو تىورىن ئویله‌ری دانايىن دبىت پشتى هينگى ژى ھاتبانە ئاشكەراکىرن لى پرسىار ئەوه ئەرى ھەتا ج رادە ئەڭ تىورە بۈوىنە ئەگەر ئەھۆرینا رۆپى زانستى و تا ج رادە زانست پېش ئىخستىيە؟.

ھەلبەت بەرسف ژى ئەوه كو پېشکەفتىن زانستى سەرددەم و بجهنىنانىن ماتماتیکى بۆ ماوهىيەكى درېز دا گىروبن تايىبەت ئەگەر ئویله‌ری ئەڭ ھەزما را مهزن يا ھاوکیشەيین ماتماتیکى نەدانابان و بۆ پشت راستبۇون ل سمر قىچەندى ئەم دشىن فەگەرينى پەرتۈوكىن ماتماتیکى كو دى بىنин گەلەك ھاوکیشەيین ئالۆز ب ناقى وى ھاتىيە نافىرن.

سەرەرای ئان كارىن وى يېن مهزن دبوارى ماتماتىكا تىورى و پراكتىكى دا، لى مە ناقى وى ل قى جەن بلند يېلىستا كەسىن كارىگەر دانايى، ئەگەر ئىچەندى ژى بۇ ھەندى دزقىرىت كو ئویله‌ر نەشىابۇو ھاوکیشە‌کا ب تىن ژى بدانىت بەلكو ئەو ھاوکیشەيین وى دانايىن ب ھەۋكارى دگەل ھەندەك كەسىن دى بول يانزى ژ دەرئەنjamى خواندىندا ۋەكۈلىن و كارىن زانايىن دى بولى دگەل ھەندى ژى سەركەفتىن زانستىن وى يېن مهزن د ھەرروو بوارىن ماتماتىك و ئەندازىيارى دا ب ج رەنگان ناھىيە ژېيرىرن.

78. جان جاک رُوسو Jean Jacques Rousseau (1712-1778)

جان جاک رُوسو

نەو فەيەلەسۇفى بۇو بىنەزىرىپەن وى بۇونە ئەگەر ئەيدابۇونا شۇرەشا فەرنىسى

فەيەلەسۇفى فەرنىسى بىن ناڭدار جان كاك رُوسو ل سالا 1712 بازىرى "جنىف" بىن سويسىرى ژدایكبوویە. پشتى ژدایكبوونا وى ئىكىسەر دەيكا وى وەغەركىرىھە دەمىز ئىنى وى بۇيە 10 سال ئى بابى وى بازىرى جنىف بجه هىلا و ئەو ب تىنە هىلا ل وېرى، لى دەمىز ئىنى وى گەھشىتىھە 16 سالىنى وېرى بازىرى جنىف بجه هىلا.

بۇ ماوى چەندىن سالان زيانا رُوسو نەيا جىڭىر بۇو ژېرەك بەرەۋام ژ بازىرىھەكى د چوو بازىرىھەكى دى و ژ كارەكى بەرەڭ كارەكى دى دچوو، ئەڭ گەريانىن وى يىن بەرەۋام بۇونە ئەگەر كۆ وى گەلەك چىرۇكىن ئەفيتىنى ھەبن. چىرۇكاكا ژ ھەمما ناڭدارىر، ئەفيتىداريا وى بۇ دگەل خانم "تىرىز لىفاسىر" كۆ بۇ ماوهىيەكى درىز دگەل ژيا و پىنج زاروکىن نەياسايى ژى ھەبۈون و ھەممى ژى فرىدىكىن بىنگەھىن بخۇدانلىرى ئىتىمان لى دەمىز ئىنى وى گەھشىتىھە 55 سالىنى ژ نوو بشىوهىيەكى فەرمى زيانا ھەۋىنەن دگەل تىرىزى پىكىئىنا.

ل سالا 1750 ئانكۇ دەمىز ئىنى وى گەھشىتىھە 38 سالان بەرەڭ جىهاندا ناڭدارىيى چوو ئەۋۇزى پشتى زانكۇيا دىگۈن بەرىكانەك پىكىختى و رُوسو تىيادا بۇويە سەركەفتىيى ئىكى، پرسىيارا بەرىكانا وان ژى ئەبوبو ئەمرى كىز بابەت گىنگەتكە بۇ مەۋھىيەتىيى: زاست يان ژى ھونەر؟ رُوسو بەشدارى ب گوتارەكى كر و تىيادا دىاركىر بۇو كۆ پىشكەفتىدا زانست و ھونەرى ئىيىدى مفایىي ناگەھىنە مەۋھىيەتىيى.

ئەڭ بوجۇونا وى ياخودا بۇ ئەگەر بناقۇدەنگ بىكەفيت و بۇ ئەگەر پشتى ھىنگى گەلەك فەكۇلىنىن دى ل سەر قى بابەتى بەھىنە ئەنجامداش وەك: گوتارەك ل دور بىنیاتى زولىدارىيى ل سالا 1755 و ھەلوىزا نوو ل سالا 1761 و ئەمەيل ل سالا 1762 و گەپىكا جىفاكى ل سالا 1762 و دانپىيدان ل سالا 1770 و ئەڭ بەرەھەمە بۇونە ئەگەر پەت گىنگى ژلاپى پەوشەنبىر و دىرەك ئەنۋەنەن وى سەردەمى و ھەتا نوکە لى بەھىتە گرتىن.

هه‌رچه‌نده رُوسو هه‌فالي نيزيك يي دوو ز مه‌زنه زانايين ته‌فگه‌را ره‌وشـه‌نگـهـريـي لـ فـرهـنسـاـ بـوـ كـوـ ئـهـوزـيـ ئـهـنيـسـ دـيـديـرـ وـ جـانـ دـالـبـيرـ بـوـونـ،ـ لـ ژـبهـرـ هـزـروـبـيرـيـنـ وـيـ يـيـيـنـ هـهـقـدـزـ هـهـرـ زـوـيـ هـهـفـالـيـنـيـاـ وـانـ بـهـرـهـقـ نـهـمانـيـ چـوـوـ.

دهـمـيـ رـهـوـسوـ نـهـراـزـبـيـوـوـنـاـ خـوـ دـيـارـكـرـيـ دـزـيـ وـيـ دـاـخـاـزـيـاـ فـوـلـتـيـرـيـ كـرـيـ ژـبـوـ دـانـاـ شـانـويـهـكـيـ لـ باـزـيـرـيـ جـنـيـفـ،ـ ئـهـقـهـنـدـهـ بـوـ ئـهـگـمـرـ دـوـزـمـنـاتـيـهـكـاـ دـزـوارـ دـنـافـبـهـرـاـ وـانـاـ پـهـيـدـابـيـتـ.ـ ئـهـگـمـرـيـ ـقـيـ نـهـراـزـبـيـوـوـنـيـ ئـهـبـوـوـنـ كـوـ رـهـوـسوـ هـزـرـكـرـ شـانـوـ قـوـتـابـخـانـهـيـهـكـاـ رـهـزـيلـهـ،ـ رـهـوـسوـ پـشـتـهـفـانـيـاـ هـهـمـستـ وـ سـوـزـانـ دـكـرـ لـ ـفـولـتـيـرـ پـشـتـهـفـانـيـاـ مـيـشـكـ وـ لـوـزـيـكـيـ دـكـرـ.

لـ سـالـ 1762ـ كـوـ لـ وـيـ سـهـرـدـهـمـيـ پـهـيـوـنـدـيـاـ رـهـوـسوـ دـگـهـلـ بـهـرـپـرسـيـنـ وـهـلـاتـيـ دـ نـاسـتـهـكـيـ نـهـبـاشـ دـا~ بـوـونـ،ـ بـوـجـوـوـنـيـيـنـ وـيـ يـيـنـ سـيـاسـيـ دـزـيـ هـهـمـيـ كـهـسانـ بـوـونـ لـهـورـاـزـيـ گـهـلـهـكـ هـهـفـالـيـنـ وـيـ يـيـنـ نـيـزـيـكـ ژـيـ دـوـوـرـكـهـفـتنـ،ـ بـقـيـ چـهـنـدـيـ رـهـوـسوـ هـهـسـتـپـيـكـرـ ئـهـوـ كـهـسـهـكـيـ پـشـتـگـوهـاـفـيـتـيـ وـ نـهـخـوـشـتـقـيـ يـهـ لـ دـهـفـ هـهـمـيـانـ.ـ هـهـرـچـهـنـدـهـ گـهـلـهـكـ كـهـسانـ ژـيـ حـمـزـ ژـ رـهـوـسوـ دـكـرـ لـ ئـهـوـ بـ هـهـمـيـ وـانـ تـشـتـيـنـ گـوـهـلـيـدـبـوـ يـانـ بـ چـافـ دـدـيـتـنـ بـ گـومـانـ دـكـهـفـتـ ژـبهـرـ هـنـدـيـ ژـيـ بـوـ ماـوىـ 20ـ سـائـنـ لـ دـوـوـفـاـ دـكـاـوـدـانـيـنـ دـهـرـوـونـيـ يـيـنـ بـهـرـتـهـنـگـاـ ژـياـ هـهـتـاـ لـ سـالـ 1778ـ لـ باـزـيـرـيـ "ئـهـرـمـتوـنـفـيلـ"ـ لـ فـرـهـنسـاـ وـهـغـهـرـكـرـيـ.

پـتـرـياـ دـيـرـوـكـنـقـيـسـانـ دـگـهـلـ هـنـدـيـ نـهـ كـوـ پـهـرـتـوـوـكـيـنـ رـهـوـسوـ بـوـوـيـنـهـ ئـهـگـهـرـيـ ژـدـايـكـبـوـونـاـ سـوـشـيـالـيـسـتـ وـ عـلـمـانـيـهـتـ وـ رـهـمـانـيـهـتـ وـ دـيـكـتـاتـورـيـ وـ شـوـرـهـشاـ فـرـهـنسـيـ،ـ زـيـدـهـبارـيـ گـهـلـهـكـ مـمـزـهـهـ بـيـنـ دـيمـوـكـرـاتـيـ وـ دـادـپـهـ روـهـرـيـاـ جـقاـكـيـ وـ تـيـورـيـنـ پـهـرـوـهـرـدـهـ وـ فـيـرـكـرـنـ.

ئـهـوـ بـوـجـوـوـنـاـ دـبـيـزـيـتـ كـوـ مـرـوـقـ كـورـيـ ژـيـنـگـهـاـ خـوـيـهـ دـهـيـتـهـ هـهـزـماـرـتـنـ ژـ كـارـيـنـ هـهـرـ سـهـرـكـهـفـتـيـ يـيـنـ رـهـوـسوـ.ـ رـهـوـ ئـيـكـ ژـ وـانـ كـهـسانـ بـوـوـ يـيـنـ بـانـگـهـوـزـاـيـاـ هـنـدـيـ دـكـرـيـ كـوـ زـانـسـتـ هـهـمـيـ خـرـابـيـهـ وـ پـيـشـكـهـفـتـنـاـ زـانـسـتـيـ زـيـانـ گـهـاـنـدـيـهـ مـرـوـقـاـيـهـتـيـ ژـبهـرـ هـنـدـيـ وـيـ پـشـتـهـفـانـيـاـ هـنـدـيـ دـكـرـ مـرـوـقـ فـهـگـهـرـنـهـ ژـيـانـاـ دـهـسـتـپـيـكـيـ.ـ رـاستـهـ ئـهـوـ بـهـرـپـرسـيـارـبـوـوـ ژـ قـانـ بـوـجـوـوـنـ وـ مـمـزـهـهـبـانـ وـ ژـبهـرـ هـنـدـيـ مـهـ نـاـقـيـ دـانـيـهـ دـقـيـ رـيـزـبـهـنـدـيـ دـاـ لـ پـتـرـياـ قـانـ بـوـجـوـوـنـانـ نـهـ ژـ كـهـرـبـوـكـيـنـاـ رـهـوـسوـ بـوـونـ بـهـلـكـوـ هـنـدـهـكـ ژـ وـانـ بـدـوـيـفـ وـيـقـهـ هـاتـيـنـهـ نـانـ يـانـزـيـ شـرـوـقـهـكـرـنـهـكـاـ شـاشـ بـوـ هـاتـيـهـ كـرـنـ.

بـوـ نـمـوـونـهـ گـوـتـنـاـ دـبـيـزـيـتـ مـرـوـقـيـنـ دـهـسـتـپـيـكـيـ مـرـوـقـيـنـ باـشـ وـ خـانـهـدانـ بـوـونـ،ـ لـزارـ دـهـقـيـ وـيـ نـهـهـاتـيـهـ گـوـتـنـ وـ ئـهـوـ خـودـانـيـ ژـيـ گـوـتـنـيـ نـهـبـوـوـيـهـ وـيـ جـ قـيـانـ وـ حـهـزـيـكـرـنـ يـانـزـيـ

پېزگىرن بۇ مرۆڤىن دەستپىكى ئەوين ل سەر دەريايىن باشورى يانزى هندوکىن سۆر نەبۇو، بەلكو دەبرىينا فىي ئاخفتى ل دەف هوزانغانى ئىنگلىز "جۇن دريدن" كۆ بەرى وي ب 100 سالان ژىابۇو ھاتبوو دىتن.

ھەردىسان رۆسو ئەو كەس نەبۇو يى جەڭاڭ ب ھندى گونەھباردەر كۆ جەڭاڭەكى خىراپ و گەندەلە، بەلكو بەرۋەڭىز رۆسۇي ھوسا ھەزدەر كۆ جەڭاڭ گەلەك يى گەنگە بۇ مرۆڤان.

ھەردىسان بوجۇونا "گېڭىكا جەڭاڭ" نە كارىن رۆسۇي بۇو بەلكو فەيلەسۇفى ئىنگلىز "جۇن لوکى" بەرى ژايىكبۇونا رۆسۇي بەلاقىركەپ، دەھمان دەمدا فەيلەسۇفى ئىنگلىز "تۆماس ھوبز"ى ب شىۋەھەيەكى تىرۇتەسەل تىورا گېڭىكا جەڭاڭ بەرى جۇن لوکى ژى گەنگەشەكربۇو.

لى دىزايەتىا رۆسۇي بۇ پېشىكەفتىن زانسى سەرەدەم، ئەگەر ئى بۇ ھندى دىزقىرى كۆ ئەو ھەردوو چەرخىن بەرى رۆسۇي ھندەك پېشىكەفتىن زانسى يىن مەترسیدار پەيداپۇون، لى دىزايەتىا مرۆڤان بۇ پېشىكەفتىن زانسى ئەگەر ئى وان رۆسۇ نەبۇو بەلكو ئەگەر ئەو نەخۆشى بۇون يىن مرۆڤان ژ شەر و كوشتن و پىسپۇونا ژىنگەھى و ژناڭچۇونا ساخلەميا گشتى دىزقىرىت.

گوتنا دېبىزىت ژىنگەھى كارىگەرەيەكا مەزن ل سەر مرۆڤان ھەيە، ئەڭ گوتنهزى زلايى رۆسۇي قە نەھاتىيە گوتن بەلكو لەرى وي گەلەك ھزرمەندىن وي ئەڭ چەندە يَا گەنگەشە كرى، گوتنا دېبىزىت كۆ ھەفرىكىيەن نەتەوهىي ئەگەرەين ژايىكبۇونا ھزروبىرەن وينە، نەبوجۇونا وي بۇو بەلكو نەتەوهىي و نىشتىمان پەرودەرى ھندەك بوجۇونىن كەفن و ب ھانە و رۆسۇي ج تىشتى نوو ل سەر ۋان بوجۇونان زىدەنەكىرىه.

ئەرى راستە كۆ ھزرو بوجۇونىن رۆسۇي بۇونىنە ھارىكار كۆ شۇرەشا فەرسنى بېيىتە ھەلكرن؟ گومان تىدا نىنە بوجۇونىن وي كارىگەرەيەكا مەزن ل سەر دەستپىكىرنا فى شۇرەشى ھەبۇون پەر ژ بوجۇونىن دىدىئىر و دالمىرى لى بوجۇونىن ۋولتىرى بۇونە ئەگەر ئەستپىكىرنا ھەمى تىستان لەورا كارىگەرەيا وان ژى يامەزنتبۇو.

يا راست ئەگەر ئەم بىزىن كو رۇسو دىرى هەممى ھەقىرىكىيەن لۇزىكى بىو، ھەلبەت ئەو تىنى دىرى قىچەندى نەبۇ بەلكو گەلەك رېبازىن ئايىنى و ھونمەرى و شعرى ژى دىرى قىچەندى بۇون و ئەفە ھەممى ژى لېھرى رۇسۇ ھەبۇون.

دەقىيت ئەم وى چەندى ژېرىنەكەين كو رۇسو بۇويە ئەگەرمى ھەۋانا ھەست و سوزان، ھەردىسان بۇويە ئەگەرمى پەر گەنگى بەرەرەدەكىن زاروکان بەيىتە دان ويا پېيدەفيە ئەم دەگەل ھەستىن وى باغلىقىن بەرى كو دەگەل مېشىكى وى باغلىقىن. رۇسو ئېكەم كەس بۇو باڭگە وزايىا ھندى دەرىت كەنگەلەنەن زاروک بۇ دەمەكى درېز لېھر سىنگى دەيىكا خۇ و دەمەمبىزىا وى دا بىمەنەتتىن ھەلبەت تىشەكى سەيرە زەلامەك ژ حەزىيەكىندا دەيكوبابان يى بى بەھر بىت و ژ بەختەورى ژ زاروکىنیا خۇ نەدىت بىت و داخازى ژ خەلکى بەكتە گەنگىي ب زاروکىن خۇ بەدەن، دېبىت مەرەما وى ئەو بىت كو زاروک دوان نەخۆشىيانرا نەبۇن يىپىن ئەو تىرما بورى.

گەلەك بوجۇونىن دى يىپىن رۇسۇ ھەنە جەن مەندەھوشىي نە وەكى بوجۇونىن وى ل دور يەكسانىي، ھەممى مەرۇف ب ئازادى ژدایكىبۇونە لەورا دەقىيت ھەممى ب ئازادى بىزىن و لېھرامبەر ئاسايىي د وەكەھەق بن و ئەو مافى وان بەيىت پاراستن. ھەردىسان ئەو خودانى وى گوتىنى يە يا دېبىزىت "خەلک ب ئازادى ژدایك دېن لى ل ھەممى جەن ب كەلامچان دەھىنە گرتىن.

بوجۇونىن وى ل دور خاوهندارىي د ھەۋەنلىقىن ژېھرەكەن جارەكى دېبىزىت ئەو ھندەك تىشىن پىروزىن ول جەھەكى دى دېبىزىت خاوهندارىي تايىبەت و مەزنىكىندا وان شەرەكى مەزنە ج شەر پېشتى وى نىين. بوجۇونىن بقى رەنگى بۇويىنە ئەگەرمى پەيدابۇونا سوشىالىيىت و شوعىيەتى.

دېرۈكىنلىقىس رەخنى ل ھەفتارىي د گەرن كو كەسەكى زىيەت تۆرەبۇو و تا را دەيىكى مەزن كەرب ژ زەلامان قەدبۇون و پەتىيا بوجۇونىن وى نەدىپەتكەنلىكى بۇون لى دەگەل ھندى زى ئەو شىايىھ كارىگەرييەكا كۆپر و درېز د تىيورىي سىياسى و پەرەرەدەيى ل ھەردۇو چەرخىن بورى دا بەكت.

79. نیکولو ماکیافیلی Niccolo Machiavelli

(1527-1469)

نیکولو ماکیافیلی

ئەو فەیلەسوفى پېندقىيە ھەممى سەركىرە پەرتۇوڭا وى يَا بناقى "میر" بخوينن

فەیلەسوفى سیاسى يى ئىتالى نیکولو ماکیافیلی ب ھندى يى ناقدارە د پەرتۇوگەكى دا ھندەك شىرىتىن دىيار و ئاشكەرا پېشىشى دەستەلەتداران كرينى، دەستەلەتدار داكو بشىن دەستەلەلت و ھىزا خۆ بپارېزىن و زىدەبکەن و كونترۇلى ل سەر مللەتى خۆ بکەن پېندقىيە پەنايى بەنە بەر خاپاندىن و فەندۇفىل و درەوان زىدەبارى ب كارئىنانا ھىزەكا بى دلوغانى بەرامبەر خەلکى و دوزمنان.

ھەرچەندە پەتىيا دىرۋەنچىسىن ماکیافیلی ب ھندى گونەھباردەن كو ئەو فەیلەسوفەكى بى وۋۇدانە لى گەلەك كەسىن دىيىزى وى ب كەسەكى راستخوازى دلەق دېين كو شىايە جىيانى ب شىۋى وى يى راستەقىنە بەدەتە دىياركىن. لى دگەل ھندى ژى ئىكە ژ وان فەیلەسوفىن ناقدار يىن پەرتۇوگىن وى ب شىۋەھەكى هويربىن ژلايى فەیلەسوف سیاسەتمەدارانقە دەھىنە خواندىن.

ماکیافیللى ل سالا 1469 ل فلورەنسا، ئىتاليا ژايىكبۇويه. باپى وى پارېزەربو و ژ بەنەمالەكا ناقداربۇون لى دگەل ھندى ژى د دەولەمەند نەبۇون. ل سەر دەمى وى ئىتاليا ھاتبۇ پارقەكىن بۇ سەر ھندەك شانشىنین بچۈوك وەك شانشىن ئىكەنلىكى دناف وەلاتەكى دا وەك فەرەنسا و ئىسپانيا و ئىنگلتەرا ژېھر ۋى چەندى ژى نەيا سەيربۇو كو ئىتاليا ژلايى لەشكەرىقە وەلاتەكى لاواز بىتسەرەپرەي پېشىكەفتىندا وى دبوراين پەوشەنبىرى و شۆرەشىن ھزرى و ھونەرى دا.

ھەتا سەرددەمى ماکیافیللى ژى فلورەنسا لېيىر دەستەلەتا ئىك ژ كورىن خىزانان مەديچى بۇو كو ناھى وى "لورىنزوئى مەزن" بۇو و پشتى مىندا لورىنزوئى ل سالا 1492 ب چەند سالەكان ئەف خىزانە ژ بازىرى ھاتە دەرىخستن و فلورەسنا بۇ كومار.

ل سالا 1498 دهمني ژيى وي بويه 29 سال كارهكى مهزنى خزمەتىن جڭاڭى سقىيل ل فلورەنسا بىدەستخوڤە ئينا و بۇ ماوى 14 سالان پۆستىن دىبىلوماسى وەرگىتن و بەردەوام هاتنوجۇون دناف ئيتاليا و سەرەدان بۇ وەلاتىن دى وەك فەرنسا و ئەلمانيا دىك.

ل سالا 1512 دهمنى كومار كەفتى، دووباره خىزانا مىچى هاتنە سەر دەستەه لاتى ل فلورەنسا و ماكىيافىلى ڙكارى وي هاتەلادان و بۇ ماوى چەندىن سالان هاتە زىندانكىن ڙېھركو كەسەكى گومانلىكىرى بۇو ب تومەتا پلاندانانىن نهىنى بۇ ڙناڭبرنا خىزانا دەستەه لاتدار. هەرچەندە وان ماكىيافىلى گەلهك ئىشاند ڙى لى ج بەلگە ل سەر وان تومەتىن بدويف ويقە هاتىنەنان بىدەست نەكەفتەن لمۇرا هاتە ئازادكىن، پشتى هيڭى ماكىيافىلى بىرياردا ب ئىكجاري ڙ زيانا سىاسى دووربەكەفيت و ل گوندى كاشاتو لنىزىك فلورەنسا ئاكنجىبىو.

د ماوى 14 سالىن پشتى هيڭى دا ھۇمەركا بەرتۈوکان بەلاقكىن كو دوو پەرتۈوکىن هەرە ناڭداربۇون ئەۋۇزى: پەرتۈوکا "میر" ل سالا 1513 و پەرتۈوکا "ھەندەك گوتار ل دور هەر دەھ پەرتۈوکىن ئىكى يىن تىتوس لفیوسى".

ڙېھرەمەيىن وي يىن دى پەرتۈوکا "ھونھرى شەرى"، "مېزۇويا فلورەنسا"، و "شانوگەریا ماندرادولا"، لى ناڭدارتىن بەرھەمىن وي يىن ھزرى پەرتۈوکا میر بۇو كو هەتا نوکەزى ئىكە ڙ پەرتۈوکىن هەرە بەرەبەلاق و بۇ پەتىيا زمانىن جىهانى هاتىھ وەرگىران.

ماكىيافىلى ڙيانا ھەقزىنەن پىكئىنابۇو و شەش زاروک ھەبۇون، ل سالا 1527 دېزىن 58 سالىي دا وەغەركر.

ئەم دشىن بىزىن كو پەرتۈوکا میر كومەكا شىرەتنىن پراكتىكى يە ماكىيافىلى پېشکىشى دەستەه لاتداران دىكەت، ڙ گرنگتىن بنەمايىن ۋى پەرتۈوکى ئەون: هەتا كو مېرەك يان دەستەه لاتدارەك بېبىتە كەسەكى سەرگەفتى پېيدىقىيە ب شىۋەھەكى تەمام ھەمى بنەمايىن رەوشتى فەراموش بەكتە بەلكو ب تىن پشت بەستىنى بەكتە سەر ھىزى و فيبازىيان. ھەردىسان دەقىت وەلات خودان چەكەكى زىدە بىت و لەشكەرئ خۇ ھەبىت و ئەمە لەشكەرە ھەر ڙ گونجىن وي وەلاتى پېكھاتبىت ڙېھركو پەت دى بنە جەن باوھىرى و پشت بەستىن ل سەر ھىتەكىن ڙېھركو ئەو وەلاتى پشت بەستىنى بەكتە سەر ھىزىن بىانى يان ھىزىن كىم و لاواز دى ھەمى گاۋان د مەترىسييا ڙناڭچۇونى دا بىت.

هەردیسان ماکیافیلی سەرۆکی وەلاتی شیرەت دکەت پشت بەستنی بکەتە سەر خەلکی وەلاتی خۆ و باوەریا وان بدەستخوڤە بىنیت ژبەرکو بقى رەنگى دى شىت كونترۇنى ل سەر ھەمى ھەفەرک و دۇزمىن خۆ كەت.

زلايەكى ماکیافیلی دىياردكەت كۆ ھەر دەستەھەلەندارەكى بقىت ھىزا خۆ بپارېزىت، دى نەچاربىت ھندەك كاران كەت كۆ بېينە جەن تۆرەبۇونا مللەتى، لەپەرى ئەو دەستەھەلەنداران شیرەت دکەت كۆ ۋى كارى ب ھىز و بۇ جارەكى ب تىن ئەنجام بەدت دکو ئىدى نەچارنەبىت ۋان كاران رۇزانە ئەنجام بەدت.

هەردیسان داكو بېيتە دەستەھەلەندارەكى سەرکەفتى دەقىت ھندەك كەسىن خودان شيان و دلسوز لەھوروبەرى خۆ كومبەت و دەقىت گەلهەك يى ھشىار بىت ژ كەسىن دۆپى و درەوین يىن كۆ خۆ ب كەسىن دلسوز و وەفادار ل دەف وى دەدەنە دىياركىن.

د بەشى 17 دا ژ پەرتۈوكا مير دا، ماکیافیلی پرسىyar دکەت ئەرى كىزك بۇ دەستەھەلەندارى گرنترە، كەسەكى خوشتىقى بىت يان كەسەكى بىرس بىت؟

"بەرسقا وى ئەوه كۆ دەقىت كەسەكى خوشتىقى و دەھمان دەمدە يى بىرس ژى بىت، لى ئەقە كەسە دى گەلهەك يى ب سلامەتىر بىت ئەگەر كەسەكى بىرس بىت ژ كەسەكى خوشتىقى، ژبەرکو حەزىكىن مەرۆڤى نەچار دکەت گەلهەك تشتان پېشكىشى خەلکى بکەت"

ماکیافیللى خەون ب وەلاتى ئىتالى يى ئېكىگەرتىقە دېتن ژبەر ھندى بەرددەوام دووباتى ل سەر ھندى دىكەر كا چەوا دى شىت ھىزى بۇ دەستەھەلەنداران پەيدا كەت ب ھەر رېكەكا ھەبىت. ماکیافیللى ب خۆ كەسەكى نىشتىمانيپەرور و نموونەبى بوو و دىرۈكى ھەمىي دا دووبارە نەبوویە كۆ خەلک ھند گوھداريا كەسەكى يان فەيلەسۈفەكى بکەن ھندى يان قى كەسى دىكەر.

ھندەك زانا وى ب كەسەكى خەرابكار و ھندەكىن وى ب ئەھرىيمەنى دەنە دىياركىن كۆ بىزاق دىكەنەلەن و درەو وقىلىبازىيان دناڭ خەلکىدا بەلائى كەت. ماکیافیللى باڭگەوازا ھندى نەدەك كۆ ئەو خۆدانى ھندەك تىورىن نوو يىن سىياسى يە بەلكو وى پشتەقانىا ھندى دىكەر خەلک لەدەپ وان بنەما و رېبازىن سىياسى بچن يىن كەسىن دى لەدەپ دەچۈن و ئەو دەقى كارى خۆ دا يى سەرکەفتى بوو .

ماکیافیلی هەمی گافان بوجوونیین خۆ بشیوه‌یەکی رۆهن و ئاشکەرا ددانە دیارکرن و بۇ ۋىنى چەندى ژى وي پشت بەستن دكە سەر نموونە و رپویدانیین د دېروكا كەفن و دېروكا ئىتاليا يا ھەفچەرخى خۆدە رویداين.

موسولینى ئىك ژ وان سەركىدىن ناڭادر بۇو يېن لېھر دەستى ماکیافیللى رابوو، ھەردىسان دېيىز دەمىن ناپوليون دنۋىتى دانەيەك ژ پەرتۈوكا مير لىن بالىفكا وي بۇو و ھەمان گوتىن بۇ ھىتلەر و ستابىلىنى ژى دەھىنە گوتىن. دېبىت ئەو كارىگەریا رېنما و شىپەتىن ماکیافیللى ل سەر دەمىن خۆ ھەى ل ۋى سەردىمى نەبىت ژېھر ھندى ژى مە نافى وي دانايە ۋى رېزى ژ لىستا كەسىن كەرىگەر د دېروكى دا.

بىنەكوا فەلسەفا ماکیافیللى ئەبوبو كا چەوا خەلک دى پرسىيارى ژ تە كەن نەكوا كا چەوا پېيىدفيه خەلک پرسىيارى ژ تە بىكەن؟ ژېھر ھندى ژى وي رەوشت ژ سىاسەتى ئىينا دەر و دەھەمان دەمدا ئايىن ژى ژ سىاسەتى دوور كر. ئانكۆ ئەم دشىن بېزىن ب بوجوونا ماکیافیللى كەسىن سىاسەتمەدار دەقىيت يى دوور بىت ژ رەوشت و ئايىنى و دەقىيت ب ھەر پېكەكا ھەبىت بگەھىتە دەستەھەلاتى. گومان تىئدا نىنە كو ماکیافیللى دەھىتە ھەزمارتىن ئىك ژ دانەرىئىن ھىزرا سىاسى يا ھەفچەرخ.

Thomas Malthus 80. توماس مالزوس

(1766 - 1834)

توماس مالزوس

ئەو قەمەھىيى مرۇۋە ئەتىرىسىا زىيەبۈونى هېزمارا وان ھىياركىرىن

ل سالا 1798 قەمەھىيى ئىنگلىزى يى نەنادار ب نافى تۆمامس مالزوس پەرتووكەكا كورت لى يَا نافەرۆك زەنگىن و كارىگەر ب نافى "گوتارەك ل دور پەرنىسيپىن زىيەبۈونا ئاكنجىبۈونى و كارگەريال پاشەرۇزى ل سەر جەفاكى" بەلاقىر.

بنەمايى سەرەكى يى ۋەكۆلىنا مالزوسى ل سەر ھندى بۇ كۆ زىيەبۈونا هېزمارا ئاكنجىيان دناف ھەر جەفاكەكى دا دى بىتە ئەگەر ئىيمبۈونا بەرھەم ئىينانا خۇارنى. دەقى ۋەكۆلىنى دا وى ئەڭ چەندە ب شىوهەكى ھشك و بى بەلگە دابۇو دىاركىر، ھەردىسان وى ھزردىكىر كۆ هېزمارا خەلكى ب شىوهەكى ئەندازەيى زىيەدبىيت (بۇ نموونە: وى دگوت كۆ هېزمارا خەلكى بىشى شىوهەيى زىيەدبىيت: 1، 2، 4، 8، 16، .....، لى بەرھەمەمىن خۇارنى ب شىوهەكى ماتماتىكى زىيە بىت ئانکو بىشى شىوهەيى: 1، 2، 3، 4، .....).

د چاپا دوى يا ھەمان پەرتووكا خۆدا، مالزوسى بزاڭكىر ۋە پەرنىسيپى ب شىوهەكى سادھەتر شرۇفە بىمەت. وى دىاركىر كۆ گەشەكىندا هېزمارا خەلكى ب شىوهەكى بى دوماھىك زىيەدبىيت ھەتاڭو دېبىتە ئەگەر ئەمانا رىيى زىيەبۈونا بەرھەمەمىن خۇارنى. دەقى تىورا خۇ دا وى پشتەۋانىا ھندى دىكىر كۆ خەلك د ھەزارى و بىرساتىيى دا بىزىن ژېرکو وى ھزردىكىر كۆ زانست چەند پىشىكەقىت ژى نەشىت مروقايدەتىي ژۇنى ئارىشا مەزن پۇرتال بىمەت.

شىانىن مروقاان بۇ زىيەبۈونى گەلەك مەزىنتەن ژ شىانىن ئاخى ژبۇ بەرھەم ئىينانا وى برا خۇارنا پىدۇنى يَا مروقاان پىدۇنى دېنى. مادەم ئەڭ چەندە راستە ئەرى ما ئەم نەشىن ھندەك ياسايان بىدانىن دا كۆ زىيەبۈونا هېزمارا خەلكى بەتىتە كونتۇلكرن؟

هله‌بهت ئەڭ چەندە دشيان دا هەيە. بۇ نموونە شەپىن مەزن و نەخۆشىيەن فەگر و پۇيدانىن سرۆشتى دېنە ئەگەر ئىمبۇونا ھېزما را مەۋەقان، هله‌بەت ئەڭ چەندە دېنە ب شىۋىيەكى بەروەخت دېنە ئەگەر ئىمبۇونا ھېزما را مەۋەقان لى بەھايى وى يى گرانە. ژېھر ۋى چەندى مالۇسوسى ھندەك پېكىن ياسايى و پەوشتى پېشىيارىكەن بۇ پېگرتىنال ۋى زىدەبۇونى وەك گىروكىندا پېكىنلار ئىانا ھەۋىزىنى يان ژۇن نەمئىنان و خۇ دوورئىيختىن ژ كريارىن سىكىسى و كونتارۆلكرن ل سەر ئىنانا زاروکان.

لى مالۇسوسى باش دزانى كو گەلەك يا بىزەحەمەتە مەۋەق بېشىت بەرەبابكىن خۇ پېكىن بېخىت و وان نەچاربەكتەن ھەر ئىك كا دى چەند زاروکان ئىنىيت ژېھر ھندى ئە و گەھشتىيە وى ئەنجامى كو زىدەبۇونا خەلکى ل ج سۇنۇرا ناراوهستىت و ل دوماهىيەن ھەمى دى تووشى برس و ھەزارىيەكا چاۋەپېكىرى بن ھەلەبەت ئەفەزى تىورەكا پەشىبىنە.

سەھەپاي ھندى كو مالۇسوسى ئاماژە ب ج پېكان نەكىرىيە بۇ پېگرتىنال كريارا دووگىيانبۇونى كو ئەڭ پېكە ئەنجامەكى سرۆشتى بۇون ژبۇ پاوهستاندىن زىدەبۇونا ھېزما را خەلکى پشتى ھينگى، زانايى بېرىتاني فرانسيس بلىس (1771-1854) ئىكەم كەس بۇ ھندەك پېك ب كارئىنان بۇ پېگرتىنال كريارا دووگىيانبۇونا ئافەتان ئەۋۇزى ژ پېخەممەت داناندا سۇنورەكى بۇ زىدەبۇونا ھېزما را خەلکى.

ئەگەر ئى داھىيىنانا بلىسى بۇ ھندى دزقىرىت كو وى ۋەكۈلىنا مالۇسوسى خواند و تا پادەيەكى مەزن پى داخباربۇو لهۇرا ژى ل سالا 1832 پەرتووکەك بەلاقىر و تىدا بانگەوازىيا ھندى دكىر كو وى ھندەك پېكىن جوداجۇدا ئاشكەراكىرىنە ژبۇ پېگرتىنال كريارا دووگىيانبۇونى و دەھەمان دەمدە بشىۋىيەكى بەرفەرە وى ھشىارى و شىپەت دنافە كېيىكاراندا بەلاقىر داكو بزاھى بىكەن كىم زاروک ھەبن.

ھەردىسان نۇزىدارى ئەمرىيەكى "چارلز ۋولتون" ژى ل سالا 1832 پەرتووکەك بەلاقىر و تىدا بەحسى وان پېكان دكىر يىن دېنە ئەگەر ئى ۋەكۈلىنەن دووگىيانبۇونى ل سالا 1860 ئىكەم كونگەرە ب ناھىيە مالۇسوسى ھاتە گەرەدان ژبۇ ئى ۋەھىمى و تىدا بانگەوازا ھندى دكىر كو پېكىنلار خىزانى دەپتىت بەھىتە پېكىخىستن، لى پېگرتىنال كريارا دووگىيانبۇونى ب تەمامى ژلايى مالۇسوسى فە ھاتە رەتكىن ژېھر ئەگەر ئىن پەيوەندى ب پەوشتى فە ھەي،

لەورا ئەو كەسيئن پشتەفانىا بكارئىانا رېكىن رېگرىي ل دووگىانبۇونى دكر نافەكى نوو بۇ خۇ دانا ئەۋۇزى بنافى قوتابخانە يا مالۇزوسى يا نوو.

تىورا مالۇزوسى كارىگەريه كا مەزن ل سەر زانايىن ئابورى هەبۇو، وان ھزرگر ئەف زىدەبۇونا خەلكى ب ۋان تىكرايىن مەزن دى بىتە رېگر كو خودان كرييان خانى يىن خۇ ھەر گران بىكەن و كرييا وان نەئىنە خارى. زانايى ئابورى يىن ئىنگلىزى يىن نافدار "داشىد پېكادو" كو دەھەمان دەمدە ھەۋالى مالۇزوسى ژى بۇو، ئەف ياسايدى پېشنىياركىر: كرييان سرۇشتى يَا كارى ئەو بەھاينى پېدەفييە كو تىرا كېيکاران بىكەت ژيانا خۇ پى بقەتىنن و ئەف چەندە دى بىتە ئەگەر ئەردىمەن بەردىمەن بىي كىيم يان زىدەبن، ئەف ياسايدى ھاتە نافكىرن ب ياسايدى دەستىنىشانكىرنا كرييان. ئى ياسايدى گرنگىا خۇ ل دەف كارل ماركسى ھەبۇو كرە بنىاتى دەمىن نرخا زىدەكى دانايى.

ھەردىسان ئى تىورا مالۇزوسى كارتىكىن ل سەر زانىتى بايۆلۈزى كر، زانايى نافدار "چارلز داروينى" دىياركىر كو وي ۋە كۆليلىنا مالۇزوسى يَا خواندى و گەلهك يىن پى داخباربۇو ب تايىبەت دەمىن وي ۋە كۆليلىن ل سەر وەپاركىرنا زىندەوران و ھەلبىزارتنا سرۇشتى دنافبەرا واندا دكىرى.

مالۇzos ل سالا 1766 ل ئىنگلتەرا ژدایكىبۇويە و پاشى بەرھە كولىزا يەسۈل زانكؤيا كامېرىدج چۈويە و قوتابىيەكى زىرەك بۇو، ل سالا 1788 دەرچۇو و پاشى دەھەمان سالدا بۇو قەمشە.

دەمىن وي دەستپېتكى ئەف ۋە كۆليلىنا خۇ بەلاقىرى كەسى گرنگى پىتەدا لى پشتى ھينگى بۇ ئەگەر ئەفاداربۇونا وي لەورا ژى دووبارە پەرتتۈوكا خۇ چاپكەرەفە و چەندىن گوھۇرىن تىداكىن و ئەو چاپا ئەقىرو لبەر دەست ل سالا 1826 دەركەفت بۇو.

مالۇزوسى ل سالا 1804 دەمىن ژىيى وي 38 سال ژيانا ھەۋازىنىي پېتكىينا و سى زاروک ھەبۇون، ل سالا 1805 وەك ماموساتايىن دىرۈك و ئابورىيا سىياسى ل زانكؤيا ھند يا رۇزىھەلاتى ل ھالىبرى ھاتە دامەز زاندىن و ھەتا وەغەر كىرى ژى دېپىتى دا ماپۇو.

دېيانا خۇ دا مالۇزوسى گەلهك پەرتتۈوك بەلاقىرىن لى پەرتتۈوكا ژەھەميان گرنگەتى بنافى "پەنسىپېئن ئابورىيا سىياسى" بۇو ل سالا 1820 بەلاقىرى و ھېزمارەكە مەزن يا

زانایان ب ۋى پەرتۇوکا وى دا خباربۇون ب تايىبەت زانايى ناقدار "جۆن مانىارد كىنز" كول چەرخى بىستى ژيايە.

ھەردىسان مالۇرسى گەلەك خەلاتىن رېزگەرنى يىن مەزن دېيانا خۇدا وەرگەتىنە. ل سالا 1834 دېنى 68 سالىي دا ل نىزىكى بازىرى "باس" ل ئىنگلتەرا وەغەركر. پشتى مىرنا وى دوو كورىن وى مابۇونە ساخلىق نەفى نەبۇون.

دەپتىن كوتىن كومالۇرسى نەكەسەكى كارىگەربۇو، چونكى رېكىن رېگەرنى ل كريارا دووگىيانى دىگەن گەلەك گىرو هاتنە دروستكىرن، دېپت ئەڭ بوجۇونە نەھندا دروست بىت ژەرکو بوجۇونىن مالۇرسى كارتىكىرن ل دوو زانايىن مەزن كربۇو ئەۋۇزى چارلىز دارون و كارل ماركس بۇون كومالۇرسى نەھندا دەپت ئەۋۇزى نۇزدى بۇون.

ھەرەمەسا قوتاپىيەن مالۇرسى بىزاف دىكەر تىدورا وى بەلاق بىكەن و باودەرى بۇ خەلکى چىكەن. زېھر فى چەندى ھوسا چوو د مىشكى خەلکى دا كۆئۈل ھندەك رېكىان بىگەن زېۋىزىنى ل زېيدبۇونا بىيەنە يا ھېزمارا خەلکى، ھەلبەت ئەو بىزافىن ئەفرو دەپتىن كەن زېۋىزىنى سەنورداركىن زېيدبۇونا ھېزمارا ئاكنجىيان ئىكە زېھرەمەن ئەپتىن تىدورا مالۇرسى.

مالۇرسى ب خۇ نەخودانى بوجۇونا دەستتىشانكىرنا بەرەبکان بۇو، ژەرکو لېھرى وى گەلەك فەيلەسۇفييەن دىيىزى ئامازە پېكىربۇو، ئەو ب خۇ دانپىيدانى ب ھندى دەپت كەن بەرى وى ئەڭ بابەتە ژلايى ئەفلاتۇن و ئەپستۆي فە هاتىيە گەنگەشەكىن و ئەو ب خۇ ئەپيچا ئەپستۆي بومە قەدگوھىزىت "ئەگەر ئەم ئازادىي ب دەينە ھەر مەرۆفەكى كا وى چەند زاروک بېقىن ھەبن، ھەزارى دى بىتە ئەنچامەكى بىي گومان"

ل مالۇرسى شىا ب تىرۇتەسەلى بەحسىن فى بابەتى بىكەت و گەلەك ل سەر بنقىيىسىت و ئەو شىا باودەرى بۇ خەلکى چىكەت كۆئەگەر ئەڭ ئارىشە نەھىيەتە چارەسەكىن دى ل دوماھىيى خەلک ھەمى تووشى ھەزارى و بىرساتىيى بن.

(1917 - 1963)

جوں کہنہدی

ئه کمسٰ بوویه نہگمر مروف پی خو بدانہ سہر بانی ههیفی

جوں فیتزگیرالد کہنہدی ل سالا 1917 ل بازیئری بروکلن ل ویلایہتا ماساچوستس ڇدایکبوویه. ل رۆزا 20 کانونا دووی ل سالا 1961 بوویه سہروکی ویلایہتین ئیکگرتی یین ئهمریکا ههتا رۆزا 22 چریا دوی یا سالا 1963 ل بازیئری دالاس ل ویلایہتا تکساس هاتیه تیورکرن.

دھی په رتووکی دا مه ب دریزاری به حسی ڙيانا وي نہ کريه چونکي پتريا بویهرين ڙيانا دديارن، هه روہسا پتريا ئه و چالاکيین وي ڏزيانا خو يا سیاسي دا کريں چ په یوهندیين راسته خو ب هندی ڦه نينن کا بوچی مه نافي وي دانایه دھی ليستی دا.

دبیت ههتا بوريانا هزار سالیں دی کھس بيرا خو ل "هه فپهيمانيا پیشکەفتني" و شهرين "کهندافي بهرازان" دناقبهرا ئهمریکا و کوبا دا نہ کهت، هه روہسان رنگه بيرا کھسی ل وان بریار و یاسایان نہ ھیت یین په یوهندی ب باج و ماھین مروفی ڦه همی کو کہنہدی ل سہر دھمی خو دابوون.

لی مه نافي جوں کہنہدی کرہ دليستا کھسيں کاريگمر ا ئه وزی ڙبهر ئیک ئه گمر ب تنی، ئه وزی ڙبهر هندی بوو کو کہنہدی کھسی ئیکانه بوو یي به پرسیار ڙ گھشتین ئه بولو ئه وين هاتینه فریکرن بو ئه سمانی. هه لبہت دیروک همی گافا دی هزرا خو ل ئیکهم گھشتین مروفی بو سہر ههیفی و ئه خته رین دی ئینیت.

ئه گمر پرسیار بکھین کا کہنہدی ڙ همئی ڦی ریزگرتني یه یانڑی دوو گمر وکیں دی یین ئه سمانی ب نافین "نیل ئارمسترونگ" و "ئیدوین ئه لدریم" کو ئیکهم کھس بوون پی خو دانایه سہر بانی ههیفی؟

ئەم دشىن بىزىن كۆغان هەردوو گەرۋەكان ج بەهای خۇ نەدبوو ئەگەر ب پىكىقە پاپۇرا ئەبولو 11 ژكاركەفتبا و ئەو هەردوو مەرييان ژېرکو پېشى هىنگى دا دوو كەسىن دى ل شويينا وان ھىنە هنارتىن و دېيت پېشى بورىنا چەند سالەكان كەسى ھزرا خۇ دەغان ھەردوو گەرۋەكان دا نەكربا. لى د دېرۈك ج جاران وى كەسى ژېرىناكەت يى كۆ روپلى ئىكەنە ھەبوبى د پېشەقانىكىرنا بجهىننانا پرۇزى ئەبولو بۇ ھنارتىندا پاپۇرەكا ئەسمانى بۇ سەر بانى ھەيقى.

ھەردىسان ئەگەر ئەم پرسىيار بىكەين كا دى شىن ۋى رېزگەرنى دەينە زانايى ئەلمانى "فيئرنەرڤون براون" كۆ گەلەگ پرۇزە داهىننان يىن ھارىكاريما مروقان كىرى بىشىن پى خۇ بدانە سەر ھەيقى؟

ھەلبەت دېيت ئەم روپلى ۋى زاناي و دوو زانايىن دىيىزى ژېرىنەكەين كۆ كارىن وان گرنگىيەكا مەزن ھەبۈن ژبۇ سەركەفتىندا ۋى پرۇزە ئەۋۇزى زانايى پۇس "كونستانتناتىن تسيولكوفسکى" و زانايى ئەلمانى "ھەرمان ئوبەرت". لى دېيت ژېرىنەكەين ب تىنى بىريارىن سىياسى دېنە ئەگەر ھزر و خەنۋىن زانا و ئەندازىيار و داهىنەران بىنە راستى. لەورا ئەو بىريارا جۇن كەنەدى داي ل دور مەزاختىن 24 مiliون دولازان ژبۇ بجهىننانا ۋى پرۇزە كۆ ل وى سەرددەمى گەلەك دۈزىيەتىا وى ھاتەكىن بۇ ئەگەر ئەم نافى وى بىدانىنە دىگەل لىستا كەسىن كارىيەر د دېرۈكى دا.

ئەم دشىن بىزىن كۆ ھەر سەرۋەكەكى دى يى ئەمرىيەكا ھاتبا دېيت ئەڭ بىريارە دابا ژېرکو رايما گشتى ياخەللىكى ئەمرىيەكا ئەبوبو كۆ وەلاتىن وان كارەكى ھوسا مەزن ل ئەسمانى ئەنجامىبدەت كۆ ژەمۈزى نافى ئەمرىيەكا بىت، لى خەلک ب جەنگان يى رازى نەبوبو بەھايەكى ھوسا يى مەزن بھىيەتە مەزاختىن بۇ پرۇزەكى ژقى حورى.

ھەرچەندە بوجۇونا گشتى ياخەللىكى پېشى سەركەفتىندا ۋى پرۇزە ئى ھەرۋەكى خۇ ما و وان ھوسا ھزركر ئەڭ پارەيە بى مەقا ھاتە مەزاختىن لى كەسايىتىا بھىز ياكەنەدى بەرپرسىيارا ئىكى و دوماھىيى يادانان ۋى بىريارى بوبو و ئەو شىا كونگرېسى ئەمرىيەكا رازى بىكەت پېشەقانىا ۋى پرۇزى مەزن و ب مەقا بىكەن.

پېشى دانان ۋى بىريارى، ئىدى ھىدى ھىدى ئەو بودجەيا بۇ دەستەكا ئەسمانى يادانان ھاتە تەرخانكىن ھاتە كىيمكىرن و دەھەمان دەمدە كەسى ل ئەمرىيەكا ئەو ھەستە

نېبوو ل رۇزا 20 تىرمەھا 1969 کو بۇ ئىكەم جاربۇو مۇرۇقى پى خۇ دانا سەر بانى
ھەيقىن ھەلکەفتنا بىھن و شانازىيى بىشى رۇزى بىھن.

ئەڭ چەندە دگەل كريستوفەر كۈلومبۇسى ژى ل چەرخى شازدى ژى رۇيدابۇو كۆ
كەسى ب ھەلکەفتا ئاشكەراكىندا كېشىدەرى ئەمرىكا ژلايى وېقە ج ھەلکەفتىن ئەنجامىنەدانلى
ل سەرددەمى ئەفروكە جىهان ھەمى بىرا خۇ ل كۈلومبۇسى دئىنەفە ژېركو ئاشكەراكىندا
ئەمرىكا ژلايى وېقە وەكى رۇزەلاتنەكى بۇو ژبۇ چەرخى نۇو.

ئەگەر د سەرددە ئەفروكەدا كەس بىرەورىيا ئىكەم رۇزا مۇرۇق چويىنە سەر بانى
ھەيقىن نەكەت ژى، لى ئەڭ سەرکەفتەنە ھەر دى مىنىت سەرکەفتەنەكە مۇرۇقايدەتى يَا ھەرە
مەزن و ژ پىينەفيت بەرەبابىكىن داھاتى دى ھەست ب ھندى كەن كو گەشتا ئەبولو 11 بۇ
سەر ھەيقىن و گەشتا كۈلومبۇسى بېرىكا زەريما ئەتلەسى بۇ ئەمرىكا دوو رۇيدانىن ھەرە
مەزن بۇون د دېرۈكى دا و قۇناغەكە نۇو ل ھەمبەر دېرۈكە مۇرۇقايدەتىي فەكتەن.

گریگور پینکوس

ئەو زانایی حەبکىن دەزى دووگىانبۇونى داھىنانيں

زانايى بايۆلۈزى يى ئەمرىكى گریگور پینكوس شىا بۇ ئىكەم جار ب شىۋىدەيەكى سەركەفتىيانە جورەكى حەبکان ب رېكا خۇارنا بىدھى ب داهىنېت كۆ رېكى ل كريارا دووگىانبۇونى دىگەن، هەرچەندە دەپىانا خۆدا و پاشى وەغەركرى ژى نەكەسەكى نافدار بۇو لى ئەو داهىنانا وي ل پشت خۆ ھىلائى كارىگەرىيەكە مەزن ھەبۇو و ژ كارىگەرىيا گەلەك كەسىن دى يىن نافدار پتى بۇو.

قى داهىنانتى دوو كارىگەرىيەن مەزن ل سەر جىهانى ھەبۇون. كارىگەرىيا وي يا ئىكى ل سەر جىهانى ھەمي بۇو كۆ رۇز بۇ رۇز ئەزىز مارا ئاڭنجىيەن وي بەرەڭ زىددەبۇونى دەچوو و قى چەندى مەترىسيەكە مەزن پەيدا كەرپۇو، لى ئەڭ حەبکە شىا ب شىۋىدەيەكى بەرچاڭ كونترۆلى ل سەر قى مەترىسي بکەت. كارىگەرىيا وي يا دووئى ژى ئەبۇو شىا بېيتە ئەگەر ئەنەن دابونەرىتىن سىكىسى و ئازادىيەن ل دەف خەلکى.

يا زانايى كۆ پشتى داهىنانا قى حەبکى، شۇرۇشەكە مەزن د ھەلويىستى گەلەن ئەمرىكىدا پەيدابۇو بەرامبەر كريارىيەن سىكىسى. ھەلبەت گەلەك فاكتەرىن دى يىن سىاسى و ئابورى و جفاكى ھەبۇون كۆ كارىگەرىيە ل سەر قى شۇرۇشى ھەبۇون، لى كارىگەرىيا فاكتەرى ئەنەن دابونەرىتىن رۇھەنتر داهىنانا قى جورى حەبکى بۇو.

بەرى ھىنگى ئىنلىكىن ئەمرىكى تېرسەكە مەزن ژ پەيوەندىيەن دىلدارى و سىكىسى يىن بەرى ھەۋىنىيەن ھەبۇو ژ بهەركو ئەڭ چەندە دبۇو ئەگەر ئەنەن دابونەرىتىن دەرىسان داهىنانا قى دەرمانى بۇ ئەگەر ئەنەن دابونەرىتىن دەلىۋىست و دابونەرىتىن وان دېپەيوەندىيەن دەنافبەرە ھەردۇو رەنگەزىندا.

جهى ئامازه پىكىرنى يە كۆ بەرى داھىنانا فى حەبکى، نۇزداران ئافرەت شىپەتكىن
هندەك جورىن پىگەر يان ناقېران⁽¹⁾ بكاربىن، هەرچەندە ژلايى سەلامەتىي فە ۋان پىگەر
ج مەرتىسيا خۇ نەبۇ لى ژلايى پراكتىكى فە هەتا نوكەزى ھەزمارەكە مەزن يَا ئافرەتان د
دۇولەن و نەويىرن بكاربىن. لى دەمى ئەف حەبکە ھاتىنە دروستىر ئافرەتان بى دۇولى و
تىرس بكارئىنان.

جهى ئامازه پىكىرنى يە كۆ ۋان حەبکىن دگوتىنى ئينوفىد مەترى ل سەر ژيانا
مەرۇقى ھەبۇون و كارىگەرمىا وان ھند يَا مەزن نەبۇ لى دگەل ھندى ب ملىونەھا ئافرەتان
بەرى خۇ دايى و بكارئىنان لهۇرا زانا نەچاربۇون پەز گرنگىي بەھنى و رۇز بۇ رۇزى
گوھۇرىنالى تىدا بکەن ھەتا ب شىوهەيەكى باشتى و سەلامەتىر بگەھنە بکەھنە بازارى لهۇرا
زى دەفيت دىروك دىدەغان بىت ل سەر ھندى كۆ ئەف حەبکىن پىنگۈسى ل سالا 1950
داھىنالى دەھىنە ھەزمارتىن ئىكەم بىزافا راستەقىنە بۇ رېكخىستىن ئىنانا زاروكان.

گەلهك زانىيان دەست دگەل داھىنالى ۋان حەبکان ھەبۇ لى كەسى ئەن پىزانىن ل
سەر پىكەتتا وان يَا كىيمىاى نەبۇون، ب تىن ئەو ھززە ھەر ژ كەفندا يَا بەربەلاق بۇو كۆ
ئەف حەبکە دەفيت برىكا دەھى بھىنە بكارئىنان.

بەرى ھىنگى ل سالا 1937 جورەكى شريينقىن ھورمۇنى پرۆجيسترون دەھاتە
بكاردىنالى كۆ ھورمۇنەكى تايىبەتە و پەيوەندى ب رەگەزى مى فە ھەيە و دېبىتە ئەگەرى
پىگەتنى ل كريارا دووگىانبۇونى ئەۋۇزى ب رىكا فيلەكى كۆ ئەف ھورمۇنە ناھىيلەت ھىكە
ئافرەتى ژلايى تۆقى زەلامىقە بھىتە پيتاندى، لى ژېرکو بھايى فى ھورمۇنى گەلهك يى
گران بۇو و رىكا ب دانالا وى زى يَا سانەھى نەبۇو لهۇرا فى پىنگاشى سەركەفتەنەكە مەزن
تومارنەكەر. ئەقى چەندى پىنگۈس پالىدا ل رىكەكە دى يَا ب سانەھى بگەرىت بۇ پىگەتنى ل
كريارا دووگىانىي.

ئەگەر پرسىيار بکەين كا ھەكە ڙنکەك ھورمۇنى پرۆجيسترون وەكى حەبکىن
ئەنۇقىد ب رىكا دەھى بخوت دى ھەمان كارتىكەن ھەبىت، پشتى ھىنگى ھاتە ئاشكەراكىن
كۆ ئەگەر ئەف ھورمۇنە ب دەھى ژى بھىتە خۇارن دى ھەمان ئەنجام ھەبن ئەگەر برىكا
شريينقى بھىتە دانان.

(1) نەورىكەر وەكى وان ڪوندومىن لاستىكى بۇون بۇون يىن لىسەردەمىن ئەقروكە دەھىنە بكارئىنان.

ئىك ژ زانايىن كيميايى لژير سەرپەرشتىيا پىنكوسى رابوون ب ئامادەكرنا فى هورمۇنى ل تاقيقىگەلى كى داشياندابىت ب رېكا دەقى بېيىتە خۇارن و دئەنجامدا دياربۇو دياربۇو كى داشىت بېيتە ئەگەرى نەھىلانا پىتاندىنە هييکى و هەروەسا دياركىر كى ئەق هەرمۇنە ب رېكا داشىت هەتا رېچىرا 85٪ بېيتە ئەگەرى نەپىتاندىنە هييکا ئافەرتى، لى ئارىشەكى دى پەيدابۇو ئەۋۇزى دەپت ئافەرت بېكە مەزن يَا فى هورمۇنى بخوت هەتا ئەنجامان بىدەستخوقة بىنیت و رەنگە كارتىكىرنە كا نەرىپىنى پەيدابىت.

پىنكوس يى بەردەوام بۇو ل سەر چارەسەركىرنا فى ئارىشى ئەتا شىايى كەرسەتكى دى باداهىنيت كى داشيانىن ويدايه ھەمى كاران بكمەت ئەۋۇزى كەرسەتسى "نورزىنودريل" بۇو. ئەگەر قى كەرسەتمى دگەل كەرسەتكى دى يى كيميايى بنافى "مېسترانول" تىكەل بكمەت، تىكەلكرنا ۋان ھەردوو كەرسەتىيان ل سالا 1955 بۇ ئەگەرى داهىنانا حەبكىن ئەنۇقىن ل سالا 1955 و لەستپېكى ل سەر گيانەوەران ھاتنە تاقيقىرن و پشتى ھينگى ل سەر مەرقۇان ژى ھاتنە تاقيقىرن و سەركەفتەن ھاتە تو ماڭىن لەورا ئىدى ل سالا 1960 بازار پېرىپۇن ژۇ جورى حەبكى.

ئەم دشىن بىزىن ھەزىزەكە مەزن يَا زانا و نۇزداران دەستەتكى مەزن ھەبۇو ل سەر ئامادەكرنا ۋان كەرسەتىيەن كيميايى و تاقيقىرنا وان و چاھىدىرىكىرنا وان ل سەر گيانەوەر و مەرقۇان، لى پىنكوس زانايى ئىكەنەبۇو يى پەتىيا دەمىن خۇ تەرخانكىرى بۇ ئامادەكرنا فى دەرمانى و بەردەوام گوھەرلىن تىدادكىن ھەتا شىايى ل دوماھىن ب شىۋىيەكى سەركەفتى بگەھىتە ئەنجامان و سەركەفتەنە كا دېرىوکى تو ماڭىن بەت ژېھەر ھەندى ژى ئەم ژ ھەزى دېبىن. قى رېزگەرتىنە مەزن پېشكىشى وى ب تىن بکەين.

گريگور پىنكوس ل سالا 1903 ل ويلايەتا نيوجرسى ڇايدىكبوو، دەيكوبابىن وى دوو جوهى يىن رۇسى بۇون. وەك ماموستا ل گەلهك زانكۆيىن ئەمرىكى دەوام كريه و سەرپەرشتى ل سەر گەلهك كارگەھىن تايىبەت ب دروستكىن دەرمان و هورمۇندا كريه.

د ژيانا خۇدا گەلهك بروانامە و خەلاتىن رېزگەرتىنە وەرگەرتىنە لى ب مخانىقە نە وى و نەھەقائىن دگەل ويدا نەشيان خەلاتى نۆبل بىدەستخوقة بىنن. دەمىن ل سالا 1967 ژى وەغەرگىر كەسى ئاگەھ ژ مىنە وى نەبۇو ھەتا زانايىن ھەڤال و سەرددەمىن وىزى، لى

سەرەتايى قىچىندى ۋى دى هەرمىنېت ئىك ژ وان زانايىن مەزن يىن كارىگەرىيەكا مەزن
ددىرۇكا مروقايەتىي دا ھەى.

مانی

دانهرئ ئایینى مانيشيزمى عيراتى

ل چەرخى سىي زايىنى، راپەرى ئايىنى مانيشيزمى ب ناھى "مانى" دەست ب بلاقىرن ئايىنى خۆ كر. هەرچەندە ل سەر دەمى ئەفروكە ئەف ئايىنه يى بەرەڤ نەمانى چۈوى و كەس لدويىف ناچىت لى ل سەر دەمى خۆدا ھۇمەركا مەزن يا خەلكى باوەرى پى ئىنابۇو و لدويىف رېبازا وي دچوون، ئەف ئايىنه لدەستىپېكى ل رۆزھەلاتا ناھىن پەدابۇولى ھىدى ھىدى بەرەلاق بۇو ھەتا گەھشتىيە رۆزئافايى و زەرييا ئەتلەسى، هەردىسان بەرەڤ رۆزھەلاتى بەلاقبۇو ھەتا گەھشتىيە زەرييا ھىمن و ئەف ئايىنه بۇ پىز ژ ھزار سالان مابۇو زېندى.

ھەرچەندە پىنما و بنەمايىن فى ئايىنى پىكھاتبۇن ژ بنەمايىن ھندەك ئايىن بەرى خۆ وەك زەرادەشتى و بودى و مەسيحىيەتى لى راپەرى وى بانگەوزايىا ھندى دكر كو سرۋش ب شىوهەكى تايىبەت بۇ وي ھاتىيە خارى لى ژبۇ پىغەمبەرىن بەرى وي نەھاتىيە خوارى!

ژلايەكى دىقە سەرەپاى كو ۋى ئايىنى گەلەك بنەمايىن ھەردوو ئايىن بۇدى و مەسيحى تىيدا ھەنە لى ئايىنى زەرادەشتى ب شىوهەكى مەزن كارىگەرى ل سەر كرييە و ل سەر زالبۇويە ژبەركو مانى ژى وەكى زەرادەشتى باوەرى ب ھندى ھەبۇو كو خۆدایەكى ب تىنى نىنە بەلكو جىهان دوو خودان ل جىهانى ھەنە و ھىزا ھەردووکا ھندى ئىكە و ئەف ھەردوو خودايە بەرددوام د ھەفرىيەكى دانە ھەتا رۆزا دوماهىي، ئىك ژ وان خودايى ھىزا شەرى يە و ژ تاپىاتىي دروستبۇويە و پىكھاتنا وي يا كەرسەتىي يە، لى خودايى دى ھىزا باشىي يە و ژ رۇناھىيى دروستبۇويە و پىكھانا وي يا رۆحى يە.

ئەف بوجۇونە نىزىكى راما نا باشى و خىرابىي يە د بىر و باوەرىن مەسيحىيەتى دا، لى مانى ھوسا ھىزىكى دكىر كو ھىزا شەرى قەت ژ ھىزا باشىي كىمەت نىنە و شىانىن ھەردووكان

هندی ئىكىن. مادەم ھىزى شەپى و خەپابىي دەقى ئايىنى دا هندى ئىكىن ئىدى ئە و تووشى وئى تارىشى نەبۈوپە ياد ئايىنى مەسيحى و جوهيان دا ھەمى ئەۋۇزى چەوا چىدېتى خودى بەس باشى ل دەف ھەبىت و دەھەمان دەمدە خەپابىي دەئافرینىت يانزى دەھىلىت خەپابى ل سەر عەردى بەيتە كرن!

ئايىنى مانىشىزمى دىياردىكەت كو باشى و خەپابى پېتكەم يېن پەيدابۇوين و هندى دونيا ھەى دى دەھەپرکىي دا بن ھەتا ل دوماھىي ئىك ژ وان بسىر دكەفەيت.

و ژېرگو باشى و خەپابى ھەردوو د گىيانى لەشى مەرۋەقى دا ھەنە، پامانا وئى ئەود پەيوەندى ب رەوح و لەشىقە ھەيە، ژېر ۋىن چەندى پېدىفيە ل سەر مەرۋەقان زېدەنەبن چونكى ئەف زېدەبۇونە دى بىتە ئەگەر ئەيدابۇونا ھەندەك لەشىن دى يېن خەپاب و ھەر ژېر ۋىن بىرەباورى ئەف ئايىنه ھەمى پەيوەندىيەن سىكسى دنابەرا ژن و میراندا حەرام كرييە، دەھەمان دەمدە خۇارنا گوشتى و فەخۇارنا مەيى ژى حەرام كرييە.

ژېر ۋان مەرجىيەن گران، يا ب زەممەتبۇو بۇ پەتىيا خەلکى بشىن باوھرىي بىنى ئايىنى بىنن بەلكو ب تىنى كومەكا خەلکى زېگرتى باوھرى پىن ھەبۇو، لى ئە و كەسىن دى يېن گوھدارىي ۋى ئايىنى دكى لى پابەند نەبۇون ب رېئمايىن وى دەھاتنە ھەزمارتن باوھەدارىي ئاسايى و ئە و دشىان پەيوەندىيەن سىكسى ھەبىن گوشتى بخۇن و مەيى فەخۇن.

دەقى ئايىنى ژى قەشه ھەبۇون كو ب ج رەنگان چىنەدبۇو ژيانا ھەۋەزىنىي پېكىيەن و گوشتى و مەيى بكارىن. ھەر ژېرەقى چەندى بەھەشت ب تىنى بۇ ۋان كەسىن پابەندە، لى باوھەدارىي ئاسايىي ژى دېيت بچەنە بەھەشتى ئەۋۇزى د ھەندەك جورىيەن سزاپىيەن دەرۇونى و زەممەتكىيەن و گونەھەزىېرىنى را دبورن.

مانى ل سالا 216 ل وەلاتى عىراقى ژايىكىبۈپە كو لوى سەرددەمى بەشەك بۇو ژ ئىمپراتۆريتە فارسى، مانى فيرسەكى چەلەنگ و ژ بەنممالەكا دەستەلەتدار بۇو و ناقدارلىرىن فيرسى وى سەرددەمى بۇو يېن باوھرى ب زەرادەشتى ھەى لى ئەو ب خۇ دناف خېزانەكا مەسيحى دا مەزن بۈپە.

ھېشتا دەمى ژىن مانى 12 سان بۇون وى بانگەوزاپا هندى دكى كو ھەندەك خەونىن ئايىنى دېتىنە و مزگىنيا ھاتنا ئايىنەكى نوو بەلاق دكى، كەسى ل وەلاتى وى باوھ ژى نەكىر لەورا نەچاربۇو بەرەق وەلاتى هندى چوو و ل وېرى دەست ب بەلاقىرنا

بیروباوهرین خو کر ههتا شیایی باوهريي بـ دهستههـ لـتـدارـهـ کـیـ چـیـکـهـتـ کـوـ پـشـتـیـ هـیـنـگـیـ هـارـیـکـارـیـاـ وـیـ کـرـ بـ نـازـادـیـ ئـایـنـیـ خـوـ بـهـ لـاـقـ بـکـهـتـ.

ل سـالـاـ 242 دـوـوـبـارـهـ بـهـرـهـ ۋـەـلـاتـىـ فـارـسـانـقـهـ هـاتـ وـ شـاهـىـ وـىـ سـهـرـدـهـمـىـ بـ نـاـفـىـ "شـابـورـىـ ئـىـكـىـ" گـوـهـنـىـ خـوـ دـاـ بـېـبـاـوـهـرـىـنـ وـىـنـ هـهـرـچـنـدـهـ فـىـ شـاهـىـ باـوـهـرـىـ بـ ئـایـنـىـ وـىـ نـهـئـىـنـاـ لـىـ گـهـلـهـكـ پـىـ دـاـخـبـارـبـوـوـ لـهـوـرـاـ دـهـرـفـهـتـ دـايـىـ دـنـاـفـ وـەـلـاتـىـ فـارـسـانـدـاـ کـوـ لـوـىـ سـهـرـدـهـمـىـ دـگـوـتـنـىـ وـەـلـاتـىـ سـاسـانـيـانـ بـانـگـهـواـزـياـ ئـایـنـىـ خـوـ يـىـ نـوـ بـكـهـتـ.

مانـىـ شـيـاـ بـوـ مـاوـىـ پـتـرـ 30 سـالـانـ بـانـگـهـواـزـياـ ئـایـنـىـ خـوـ لـ سـهـرـ دـهـمـىـ شـاهـ شـابـورـىـ ئـىـكـىـ وـ هـورـمـزـىـ ئـىـكـىـ بـهـلـاـقـ بـكـهـتـ وـ گـهـلـهـكـ کـهـسـ بـ دـوـيـفـكـهـفـتنـ. مـانـىـ نـامـهـ بـوـ شـاهـيـنـ گـهـلـهـكـ وـەـلـاتـانـ ژـىـ فـېـكـرـنـ وـ هـهـتـاـ هـنـدـهـكـ كـاهـنـىـنـ زـهـرـاـدـهـشـتـ ژـىـ پـىـ دـاـخـبـارـبـوـوـينـ کـوـ زـەـرـاـدـهـشـتـ لـوـىـ سـهـرـدـهـمـىـ ئـایـنـىـ فـهـرـمـىـ يـىـ ئـيمـپـراـتـورـياـ فـارـسـيـانـ بـوـوـ.

مانـىـ پـهـرـتـوـوـكـاـ خـوـيـاـ يـاـ ئـایـنـىـ بـ زـمانـىـ فـارـسـىـ وـ پـاشـىـ بـ زـمانـىـ سـرـيـانـىـ نـقـيـساـيـهـ لـىـ پـشـتـىـ ئـەـقـ ئـایـنـهـ بـهـرـهـ ـنـهـمـانـىـ چـوـوـىـ پـهـرـتـوـوـكـىـنـ وـىـ ژـىـ دـيـارـنـهـمـاـيـنـهـ، هـنـدـهـكـ دـيـرـوـكـنـقـيـسـانـ چـهـنـدـيـنـ دـهـسـتـخـهـتـىـنـ کـهـفـنـ دـيـتـيـنـهـ کـوـ هـيـمـاـيـىـ دـكـهـنـهـ سـهـرـ هـنـدـهـكـ وـىـنـهـيـيـنـ پـهـرـتـوـوـكـاـ مـانـىـ.

لـدـهـسـتـپـىـكـىـ ئـەـقـ ئـایـنـهـ شـيـاـ سـهـرـكـهـفـتـنـ بـيـنـيـتـ وـ بـهـرـهـ رـۆـزـئـافـايـيـ بـجـيـتـ هـهـتـاـ گـهـهـشـتـيـهـ وـەـلـاتـىـ ئـىـسـپـانـيـاـ وـ لـ لـايـىـ رـۆـزـهـلـاتـىـ ژـىـ گـهـهـشـتـهـ وـەـلـاتـىـ هـنـدـىـ، هـهـتـاـ لـ چـاخـىـ چـوارـىـ زـايـنـىـ گـهـهـشـتـهـ گـوـپـيـتـكـاـ گـهـشـهـكـرـنـاـ خـوـ لـ پـشـتـىـ هـيـنـگـىـ ئـايـنـىـ مـهـسـيـحـيـهـتـىـ ھـفـرـكـيـاـ وـىـ کـرـ. قـهـشـهـ "ئـوـگـشـتـىـنـ"ـ بـ خـوـ بـوـ مـاوـىـ نـهـ سـالـانـ باـوـهـرـىـ بـ فـىـ ئـايـنـىـ ئـيـنـابـوـوـ لـ پـشـتـىـ مـهـسـيـحـيـهـتـ بـوـوـيـهـ ئـايـنـىـ فـهـرـمـىـ يـىـ ئـيمـپـراـتـورـياـ رـۆـمـانـىـ گـهـلـهـكـ درـبـىـنـ مـهـزـنـ بـ ئـايـنـىـ مـانـىـ کـهـفـتـنـ وـ هـهـرـ کـهـسـىـ باـوـهـرـىـ بـ فـىـ ئـايـنـىـ هـهـىـ هـاـتـهـ ئـهـشـكـهـنـدـانـ وـ کـوـشـتـنـ هـهـتـاـ کـوـ سـالـاـ 600 بـ ئـىـكـجـارـىـ ئـەـقـ ئـايـنـهـ لـ ئـهـوـرـوـپـاـ بـهـرـزـهـبـوـوـ.

لـ ئـەـقـ ئـايـنـهـ لـ وـەـلـاتـىـ عـيـرـاقـ وـ ئـيرـانـىـ هـهـرـ يـىـ بـ هـىـزـ بـوـوـ هـهـتـاـ گـهـهـشـتـيـهـ ئـاسـياـ نـاـفـهـرـاستـ وـ تـورـكـيـاـ وـ رـۆـزـئـافـايـيـ چـىـنـىـ، لـ چـەـرـخـىـ هـهـشـتـىـ زـايـنـىـ ئـەـقـ ئـايـنـهـ بـوـوـ ئـايـنـىـ فـهـرـمـىـ يـىـ مـهـنـگـولـيـاـ وـ رـۆـزـئـافـايـيـ چـىـنـىـ وـ لـ دـوـوـقـداـ ئـەـقـ ئـايـنـهـ ژـ چـىـنـىـ هـاـتـهـ ۋـەـگـۆـھـاـسـتـنـ بـوـ گـزـيرـتـاـ تـايـوانـىـ.

ل سه‌رده‌می عباسیان ژی، ئەف ئایینه ل عیراق و ئیرانی هاته حەرامکرن ھەتا کو ب ئىكجاري نەھىلائى. ئەف ئایينه ل دەستپېكا چەرخى نەھى ل وەلاتى چىنى بەرهە نەمانى چۇو ھەتا چەرخى 13 زايىنى ھيرشىن مەنگولان ب ئىكجاري دوماھى بقى ئايىنى ئينا. گەرۋەتى ئيتالى يىن ناقدار "مارکو پولو" د سەردداندا خۆدا بەحسى ھندى دكەت كو وى درېكا خۆدا ھندەك كەس دىتبۇون باودرى ب ئايىنى مانى دئينا.

سەرەپاى نەما فى ئايىنى ل ئەورۇپا لىن ھەتا دەممەكى درېز لزىر چەندىن نافىئن جوداجودا يىن فەشارتى ھەتا كو "بابا ئەلبېرتى سىي" ھەودكا شەپى خاچپەريپسان دەستپېكىرى بۇ نەھىلانا رەھوريشالىين فى ئايىنى ل سالا 1209 و ھەتا سالا 1244 شىا ب تەمامى ج شىنوارىن وى نەھىلىت ھەتا وى رادە خۇ ئىك دويكەفتىي فى ئايىنى نەماى لى دگەل ھندى ژى ھەر ھندەك كەسىن فەشارتى ل ئيتاليا مابۇون.

مانى شىا كارىگەرييەكا مەزن ل سەر دويكەفتىيەن خۇ بەھىلىت و ئەف كەسە ل سەرانسەرە جىھانى بەلاقبۇون ژېھر ھندى ئەم دشىن مانى ئىك ژ وان كەسىن نەمر بدانىن يىن كارىگەرييەكا مەزن ل سەر جىھانى كرى. راستە ل سەرددەمی ئەفروكە ج شىنوارىن وىزى نەماينە لى ل دەمى بەلاقبۇونا وى گەلهك خەلکى باودرى پى ئينا و كارىگەرى ل سەر كىبوو.

دېيت د دېروكى دا ئەو چەندە پەيدانەبۇو كو كەسەك ب تىنى شىابىت ئايىنهكى دروست بكمەت و رېنما و بىرۇباوەرەن وى بدانىت و رېزىن باوەردارىن وى ب رېككىنخىت و بەرەقانىي ژى بكمەت. راستە ژى كو بىرۇباوەرەن خۇ ژ ئايىنن بەرى خۇ وەرگرتىنە لى دگەل ھندى شىا ب شىوەيەكى سەركەفتى قان بىرۇباوەران پېككە گرىدەت و دووبارە ب دارىزىت و ئايىنهكى تەمام ژى دروست بكمەت. ژېھر ۋىن چەندى ئەم دشىن بىزىن ئەو كارىگەريا مانى ل پشت خۇ ھىلائى ژ كارىگەريا گەلهك زانايىن ناقدار و داهىنەران مەزنترىبوويم.

لینین

ئەو سەرکردئ ب دارى زۆلم و زۆردارى فەرمانەرەواپى ل روسيا كرى

لینین دھييته نياسين ب بەرسىيارى ئىكى ۋ سەرھلەدانا رېبازا شىوعىي ل وەلاتى روسيا، هەرچەندە ئەو ب خۇ قوتابىي فەيلەسۈقى ب ناڤودەنگ کارل ماركسى بۇو و ژبەر دەستى ۋى رابوويه و فيرى گەلهك پېنما و بنەمايىن فەلسەفى بۇويه، لى ژبەر ۋى کارىگەريا فەلسەفى يا مەزن يا وى كو ھەر زوى ل گەلهك وەلاتان بەلاقبۇويه، دھييته ھەزمارتىن ئىك ۋ مەزنلىرىن و مەترىسىدارلىرىن زەلام د دىروكى دا.

لینین كو نافى ۋى يى دروست فلايدىمېر ئىليلىش ئوليانوفە ل سالا 1870 زايىنى ل بازىرى "سەممەرسىيسك" كو نوكە دھييته نياسين ب بازىرى "ئوليانوفىيسك" ل وەلاتى روسيا ژايىكبوويه. بابى ۋى فەرمانبەرى دەولەتى بۇو لى برايى ۋى يى مەزن بناڤى ئەلىكساندەر ژلايى دەستەلەتداريا وى سەردىمىقە هاتبۇو سىددارەدان ژبەرگو پېشكدارى د بزافەكا كوشتنا قەيسەرى وى سەردىمى روسىادا كربۇو لى بزاڭا وان ھاته ئاشكەراكىن و ڙنافېرن.

دەمى ژىن ۋى گەھشتىيە 23 سالىنى، لینین بۇ كەسەكى ماركسى يى چالاڭ لى ل سالا 1895 ژبەر چالاڭىيىن وى د شۇرەشى دا ھاته دەستەسەرگەن و ژبۇ ماۋى 14 ھەيغان ما دىزىندانى فە و پشتى ھينگى هاتبۇو دوورئىخىستن ژبۇ وەلاتى سىبىریا، د ماۋى وان سالىنى ل سىبىریا مائى ژيانا خىزانى دگەل ھەفائەكا خۇ يا شۇرەشى پېكئىنا و پاشى دەست ب نەيىسىنا پەرتووکەكى كر ب نافى "پېشكەفتنا سەرمایەدارى ل روسيا".

پشتى ماۋى خۇ يى زىندانى ل سالا 1911 ب دوماھى ئىننەيى و ئازاد بۇوى، بەرەڭ وەلاتىن ئەورۇپا چوو. پشتى پارتى ئىشتىراكى يا ديموکراتى بۇويه دوو بەش، لینین چوو دگەل پشقا ھەرە پەتىر يا "بۆلشفيك" ئى.

ل دووقدا کاودان هاتنه گوهورین و لينين ودک كمساييەتىيەكى بېيىز و دژوار دناف شۆرەشى دا دياربىو، شيا ژ وەلاتەكى خۇ بگەھينييە وەلاتەكى دى هەتا گەھشتىيە وەلاتى سوقييەتا بەرى، دەمى لىينىن ل سالا 1924 وەغەركى، كەلهخى وي ل موزەخانا مەيدانا "سۆر" ل موسكو هاتە ھەلگرتەن كو رۇزانە ب ھزارەها خەلك دهاتن و سەرەدانا كەلهخى وي دىكىر.

لينين ئەو كەس بۇو يى شىايى ھىزروپىر و بوجۇونىن ماركسى بكمەتە تىشىتەكى پاستى و پىالىستىكى ب شىيەتىكى بېيىز و دژوار و رەق، لىينىن ئەو كەس بۇو يى ھىز دىكى كو مرۆڤ نەشىت ج ئاپىشەيان چارەسەر بكمەت ھەكە تۈندۈتىزى و ھىيىزى ب ڪارنەئىنەت.

ھەرچەندە بەرى ھىنگى ماركسى ژى ئامازە ب بوجۇونەكا ب رەنگى دابۇو، لى لىينىن ھات و شيا تۈندۈتىزى و زۆردارىي بكمەتە فەلسەفە د دەستەلەتدارىي دا.

لينين كەسەكى زىندى و چالاڭ و پىرى بەرھەم بۇو، د ژيانا خۇدا نىزىكى 55 پەرتۈوكان بەلاق كربۇون، ئەگەر لىينىن نەھتبا و پىبازا شىوعى ل رۆسيا بەلاق نەكربا، پىدىقى بۇو وەلاتى رۆسيا ژبۇ ماۋى دەھان سالىن دى چاھەرى ھندى كربا ژبۇ وي دەليقە پەيداببا بشىت ب دارى ھىيىزى و تۈندۈتىزى و تىرۇرى گەلهك وەلاتىن دى داگىرې بكمەت و فەرمانبرەوايى لى بكمەت.

ھەرچەندە لىينىن ئىك ژ وان كەسان بۇو يىن بانگەوازى ژبۇ ھندى دىك كو ئەو دىزى نەخۆشى و زۆردارى و گرتىدا دەستەلەتى يە ژلايى كومەكا دەستنىشانكىرى ياخەللىكى، لى ئەم دشىن بىزىن د دېرۈكە شىوعاتىي دا ج كەس نەبۇون ب دارى زۆلم و زۆردارى و نەخۆشى و تېرىساندىن و تىرۇرى دەستەلەتىكىر بىت و ب مiliونەھان ژ خەللىكى دەرېرەدە كىرىن ھندى وي ياخەللىكى ل وەلاتىن ئىكەتىا سوقييەتا بەرى كربىت بىيى كو خۇ مىيەكى ژى خۇ شاش بكمەت بەلكو ھەرددەم وي ئەڭ كارى خۇ ب قارەمانى ل قەلەم ددا ژېرەكە مەرەما وي ب تىن ئەوبۇو پارتا وي بشىت ب دارى زۆردارىي كونترۇلى ل سەر خەللىكى بكمەت.

لينىنى ئەو كەس بۇو يى بەرددەم د گوتى "ئاسن ب تىن ب ئاگرى دەيىتە چەماندىن" و مەرەما وي ژ قى گوتى ئەبۇو كو مرۆڤ گەلهك ژ ئاسنى رەقتە لمۇرا دەقىتە ب دەستەلەتەكا دژوار و رەق و نەخۆش وەكى ئاگرى حۆكم لى بەيىتە كەن. ژېرەكە مرۆڤ ژ

ئاسنى رەقتىن ئەو پىدەقى ب ئاگرەكى بى دويكىل، فشار و نەخۆشى و زوردارىي نە ب ھەمى شىۋەيان داكو بىدەنگ بن.

ئەگەر كارل ماركس نەهاتبا، رەنگە كەسەكى وەكى لىينىنى ژى ديار نەببا، لى بەروۋاژى هوسا نىنە ژېھرکو دېيت كەسەكى دى هاتبا و رېبازا ماركسى ل وەلاتى رۆسيا ب كارئينابا و ئەو كار كربان يېن لىينىنى ئەنجامداین، لى كەسايەتىا لىينىنى يا بى وېنە بۇو ئەگەر ئەندى ئەف رېبازە زويكا بەھىتە زىندىكىن.

تشتى سەير ئەوه پەتىيا ئەو كەسىن لدويف رېبازا شىوعىي دچن ب چافەكى مەزن تەماشەلىنى دكەت و وەك خوداوهند ل قەلەم دەدن، ھەرچەندە وان باودرى ب خودى نىنە و ج ژ پىروزى و پىنمايىن ئايىنى نزان!

سوی نوین تى

ئەو ئىمپراتۆرى شىايى چىنى ۋەردىمىن دابەشبووى بىكەتە وەلاتەكى ئىكگرتى

ئىمپراتۆرى چىنى يى ناقدار سوی ئان تى نافى وى د دېرىوكى دا ھەردەم دى مىنېت يى گەش ژېرکو ئەو شيا وەلاتى چىنى بىكەتە وەلاتەكى ئىگرتى يى بەيىز پاشى كو بۇ ماوى چەندىن چەرخان تۈوشى ھەفرىكىيەن نافخۇيى و پارچە پارچە بۇونى بۇوى. ئەڭ ئىكگرتىنە بۇ ئەگەر وەلاتى چىنى بۇ سەدەھا سالىن ل دووقۇدا ھەر ئىكگرتى و بەيىز بىنېت و ژ ئەنجامى فى چەندى ژى خەلکى وەلاتى چىنى كو نىزىكى پىنچىكى خەلکى جىهانى پىكەتىن تووشى ژىڭەبۇون و دابەشبوونى نەبن، ئانكۇ نە وەكى خەلکى ئەورۇپا و رۆزھەلاتا نافىن كول سەر چەندىن وەلات و ھەرىمەن زىكجىوودا دابەشبوونىنە.

سوی نوين تى ل سالا 451 زاینى ژ خىزانەكا دەولەممەند ژايىكىبۇويە و دەممى ژىي وى ب تى 14 سال بۇويە سەركىشى لەشكىرى، ژېر خۆدان كەسايەتىيەكا بەيىز و شىانىن مەزن بۇ لەورا بەرددوام پلا وى دناف بوارى لەشكەرى دا دەتە بلندكىرن.

ل سالا 573 خويشكا شوى ب كورى ئىمپراتۆرى وى سەرددەمى يى چىنى كر و پاشى بورىنا پىنج سالان ئىمپراتۆرى وەغەكىر لەورا كورى وى بۇ جەڭرى وى، لى ژېرکو كورى نەكەسەكى ساخلم و تەمام بۇ ژلابى مىشكىقە لەورا گەلەك ھەفرىكى و ناكوکى دنافبەرا سەركەدىيەن سىاسى وەلاتى ل سەر وەرگرتىنادەستەلەلتى پەيدابۇون و ل دوماھىنى سوی ئون شيا مفایى قان ھەفرىكىان وەربىرىت و بېيتە ئىمپراتۆرى نوو يى وەلاتى كو لوى سەرددەمى ژىي وى نىزىكى 40 سالان بۇو.

فى ئىمپراتۆرى نوو ھەست بېختەوەرى و خۇشىي نەدەر ژېرکو وى ب تى دەستەلەلت ل سەر باكورى چىنى ھەبۇو و فى چەندى وەل وى دەر ھەست ب كىماتىيى

بکهت لهورا هیزین خو یین لهشکه‌ری هه‌می کومکرن بهره‌ف پارچه‌یین دی بین و‌لاتی چوو
داکو داگیربکهت و بکهته لبن دهسته‌لاتداریا خوّقه.

ئه‌و هه‌ر زویکا شیا بگه‌هیته مه‌ردهما خو و ل سالا 588 شیا هه‌می پارچه‌یین
چینی داگیربکهت وبکهته و‌لاته‌کی ئیکگرتی و پایته‌خته‌کی بو بدانیت و دهسته‌لاتدریی لی
بکهت. ل دویقدا برياردا كمنالله‌کی مه‌زن بھیتے ئاڭاڭرۇن كو روپبارىن چینی پېكىھه گرىدەت
لی ئه‌و نەشیا ۋى چەندى تەمام بکهت بەلكو ل سەر دەمى كورى وى كو پشتى ھينگى ببوو
ئيمپراتور ئه‌ف كاره هاته تەمامكىن.

ژ گرنگترىن كارىن ۋى ئيمپراتورى ئەنجامداين ئەوبوو كو وى فەرمانبەرىن
و حکومەتى لب پىكا تاقيكىرنەكى د هەلبىزارتن لهورا ئه‌ف چەندە بول ئەگەر باشتىن كەس
ل جەپىن ژ هەزى بھىنەدانان و پىك ل كەسىن لواز و نەخودان شيان هاتەگرتىن بىنە
فەرمانبەرىن حکومەتى.

ھەروهسا وى ياسايىه‌كا دى دەرىخست كو نابىت فەرمانىرەوايى ھەر دەقەرەكى يان
ھەرىمەكى ژ خەلکى وى دەفرى بىت، مەردهما وى ژ ۋى چەندى ژى ئەوبوو داکو
كەسوکارىن وى ل دور وى خەرقەنەبن و نەبىتە ئەگەر ئەو بزاڤى بکەن دىزى حکومەتا
ناۋەندى شەرى بکەن و خو ژى فەتكەن.

ئه‌ف ئيمپراتوره گەلهك بىن ھشىاربۇو و نەدھىلا كىيماسى ل ج جەن پەيدابن، د
ھەمان دەمدا برياردا كرى و باج ل سەر خەلکى بھیتە كىمکرن داکو حەزىكىرنا وان
بەدەستخوّقه بىنیت، ھەروهسا سىاسەتا وى يا ژەرەقە ژى تا رادەيەكى باش يا سەركەفتى
بۇو.

سەرەرای ھندى كو ئەو ئيمپراتورەكى بھىز بۇو، لى ئەو ژ خەلکى دەرسا و ھزرىن
شاش ژى دىرىن و زوى ب زوى باودى ب كەسى نەدىئىنا. خىزانا ويىزى رۆلەكى مەزن ھەبۇو
و پشتەقانەكا باش بۇو ژبۇ وى، ھەروهسا خانمەكا خۆدان دەسته‌لات بۇو دناف حکومەتى
دا.

سوى ئون تى د ژىيى 63 سالىيى دا وەغەركر و كورى وى جەن وى گرت، ژىددەرىن
دېرىوكى دەدەنە دىياركىن كو ئه‌ف كورە ژى لدويف شىئن پىن باپى خو چوو لى پتى يى
خوشتفى بۇو ل دەف خەلکى ژ باپى خو.

لې پرسیار ل قىرى ئەفهىيە ئەرئ گرنگىا فى ئيمپراتورى و كاريگەريا وي ل سەر مەۋھان ج بۇويە؟ ھەلبەت ئەف گرنگە دى ب باشى بۆمە خۆيابىت ئەگەر ئەم ھەۋبەر كىنەكى دنافبەرا وي و دنافبەرا ئيمپراتورى ئەورۇپى يى مەزن "چارلىمان"ى دا بىكەين.

گەلەك ودكەھەقى دنافبەرا ئەردىوو ئيمپراتوران دا ھەبۈون. پشتى سى چەرخان ژ كەفتىن رۇما، چارلىمان شىا وەلاتىن ئەورۇپا رۇزئافا بکەته ئىك، ھەروەسا سوى ئون ژى شىا ئيمپراتوريا چىينى بکەته ئىك پشتى ئيمپراتوريا ھانى. جوداھى ئەوه چارلىمان كەسەكى نافداربۇو ل ئەورۇپا ب تنى لى سوى ئون ژۇي بەيىتبوو و كاريگەريا وي ل سەرھەزاردا پەتىر يە مرۆڤان و بۇ ماودىيەكى درېزترىبوو.

سوى ئون شىا ھەريمەن چىنى ھەميغان بکەته ئىك، لى چارلىمان نەشىا ئەورۇپا رۇزئافا و ئىنگلتەرا و ئىسپانيا و ئيتاليا بکەته ئىك. ھەروەسا ئىكەتىا چىنى بۇ ماودىيەكى درېز ۋەكىيشا لى پشتى مەرنا چارلىمانى ئىكەتىا ئەورۇپا رۇزئافا گەلەك نەفەكىيشا.

ھەردىسا شۇرەشا رەوشەنبىرى ل چىنى بۇ ماودىيەكى درېز ما زىندى لى بەرۋەۋازى ئەف شۇرەشە ل ئەورۇپا پشتى مەرنا چارلىمان بەرەڭ نەمانى چوو. ژېھر قى چەندى ئەم دشىن بىزىن كاريگەريا سوى ئون تى ژلايىن لەشكەرى و شارستانى و جقاكيقە ل سەر مللەتى چىنى بۇ سەددەها سالان ۋەكىيشا.

(1460ء - 1524ء)

فاسکو دا گاما

ئه و دھریافانی ریکہ کا ب سەلامت ڙ پرتوگال بٽ هندی ٹاشکمراکری

فاسکو دا گاما ئه و گھرؤکی پرتوگالی بوو یی کو شیایی ریکہ کا دھریابی یا راسته خو ڙ کیشودھی ئهورؤپا ههتا و ھلاتی هندی ٹاشکه را بکهت ئهورؤی پشتی کو شیایی ب سەرکەفتیانه ل دور کیشودھی ئه فریقیا بزفریت. ئه ڦریکہ گھلہ ک یا گرنگ بوو و هر ڙ سەردەمی میر "ھینری یی دھریافان" بەرددوام گھرؤکین دھریابی ل ریکہ کا ٹارام دگھریان داکو ب سانه هی بگھنه و ھلاتی هندی ڙبھر کو نه دشیان د ریکا هشکاتی دا ب سلامتی بگھنه فی و ھلاتی.

ل سالا 1488 ھەوھک ب سەرکیشیا "بارتولومیو دیاس" شیا بگھنه دھھرها "سەری ھیفیا باش"⁽¹⁾ ل نیزیک لیقا خاری یا کیشودھی ئه فریقیا، پشتی ھینگی ڦگھریا و ھلاتی پرتوگال و بٽ شاهی و ھلاتی دیارکر کو ئیدی ریکا چوونا و ھلاتی هندی نه تشه کی مەحاله لی ههتا ھینگی ڙی وان ئه و ریکہ ٹاشکه را نه کربوو ههتا پشتی ھینگی ب ماوھیه کی کیم شاهی فاسکو دا گاما راسپاراد سەرکیشیا گھسته کا نوو بکهت ڙ پیخھەمەت فھدیتنا ریکہ کا ب سەلامت بٽ و ھلاتی هندی.

دا گاما ل سالا 1460 ل بازیئری "سینس" یی پرتوگال ڇایکبوویه، وی ڙیانا هەڤڑینی پیکنابو و حەفت زاروک هەبیون. ل رُوا 8 تیرمەھا 1497 گھسته ک کو یا پیکھاتی بوو ڙ چوار پاپوران و 170 دھریافان دھستپیکر کو هندھک و درگیئر دنافدا هەبیون و زمانی عەرەبی باش دزانی. لدھستپیکی گھستا خو ڙ گزیرتا "سەری کمسک"⁽¹⁾

⁽¹⁾ سەری ھیفیا باش ئه و دھقمره یا دکھقیتھ سەری قارا ئەمفریقیا ڙلایی خواری ڦه ل نیزیکی دھھردا "کیب تاون" و وشیوی وی و مکی سەرکەنی تیزه و دکھقندان یا پاپوئین ڙ ٹھورؤپا دھاتن د وی ریکی یا دجوانه کیشودھی ٹاسیا.

⁽¹⁾ گزیرتا سەری کمسک دکھقیتھ و ھلاتی سینیگال ل کیشودھی ئەمفریقیا و دریازاھیا وی نیزیکی 150 کیلومترانه.

دەستپىكىر و دگەل كنارىن رۆزئاۋايى يىين كىشىوھرى ئەفريقيا دچوو ھەروھكى كا چەوا گەرۆكھان دىاس بەرى ھىنگى د وى پېكىر پا چووى. پاشى بەرەڭ رۆزھەلاتى چوو ھەتا گەھشتىيە سەرى ھىقىيا باش كو بەرى ھىنگى ھاتبۇو ئاشكەراكىن.

ل دووفدا دا گاما بەرەڭ كنارى رۆزھەلاتى ئەفريقيا چوو و پاشى ل ھندەك بازىران راوهستىيا كو ئاكنجىيەن وان مۇسلمان بۇون وەك بازىرەن "مومباسا" و "مالندى" و دسەردەمى ئەفروكە دا ئەڭ ھەردوو دەقەرە دەھقەنە وەلاتى كىنيا.

ل بازىرى مالندى وي كەسىكى هندى دگەل خۇ سىياركىر داكو پېكىا چوونا وەلاتى هندى نىشا وان بدەت و پشتى بۇماوى 23 رۆزىن دىيىزى دەريايىا عەرەبى دا بەردوامى دايە گەشتا خۇ، ل ٢٠ رۆزا 1498 خىزىرانا ئانكۇ پشتى 10 ھەيقان ڙ دەستپىكىرنا گەشتا خۇ شىا ب سلامەتى بگەھنە بازىرى "كەلەكتا" ل وەلاتى هندى كو ھەر زوى گەلەك بازىرگانىن عەرەب و هندى لى خېرەبۇون و دەمى زېرىپىن ب تەنان بھارات دگەل خۇ ئىنانە پرتۈگال و پېشکىشى شاهى كىرن. ھەرودسا وي ھەنەدەك كەسىن ھندى ڙى دگەل خۇ ئىنابۇون وەك بەلگە ل سەر ھندى كو ئەو گەھشتىيە وەلاتى ھندى.

دەمى ئەو د پېكىا خۇدا زېرىپىن تووشى گەلەك ئاستەنگ و نەخۇشيان بۇون، ب تىنى دەمى دەدىريايىا عەرەبى دا دەربازبۇوۇن بولۇپ ماۋى پەزىز سى ھەيقان گىرەبۇون و گەلەك ز ھەۋالىيەن وي ژېھر نەخۇشيا كېمبۇونا فيتامىن C و دۇواريا تىشكىا ھەتافى گىانى خۇ زدەستدان. ھەرودسا دوو پاپۇرەن وان پويج بۇون و ب تىنى دوو پاپۇر ب سلامەت گەھشتىن.

پاپۇر ئېكى ل ٢٠ رۆزا 1499 تىرمەھا 10 گەھشتە پرتۈگال، لى ئەو پاپۇردا گاما تىدا پشتى ھىنگى ب دوو ھەيقان گەھشت و ل دوماھىي ڙ سەرجمەمى 70 دەريائانان ب تىنى 55 كەس مابۇنە ساخ. دەمى ل ٩ رۆزا چەرپىدا دوى يا سالا 1499 دا گاما گەھشتىيە بازىرى "ليشبونە" شاهى پېشوازىيەكە مەزن لېكىر و پەسنا ھندى كىر كو گەشتا وان يا دوو سالى بۇويە ئەگەرەي سەركەفتەنەكە دەريايىي يا مەزن.

پشتى بورىنا شەش ھەيقان، شاهى شاندەكى دى ب سەركىشىيا كابتن "كابرال"ى فرېتكەر ھندى و دەمى ئەۋۇزى زېرىپە بېرىڭىلەن بەرەكە مەزن يا بھارات دگەل خۇ بۇ شاهى ئىنان لى ھېزمارەكە ھەۋالىيەن وي ل بازىرى كەلەكتا ھاتنە كوشتن، ژېھر ھندى دا گاماي ل

سالا 1502 گهشتما دى ب هەفالىنيا 20 پاپۇران بەرەڤ ھندى ئەنجامدا داكو تۆلا
دەريافانىن خۆ ژ ھنديان فەكهت.

ئەڤ گەشتا وان يا خويناوى بۇو ژېرکو ھەر ھېشتا ل دەريايى عەربى وان
پاپۇرەكا تۈزى بەرات دەستەسەكىر و سووت و خەلکى وى ژ زەلام و ژن و زاروكان ھەمى
کوشتن و بەرات بۇ خۆ بىر. دەمى گەھشتىيە بازىرە كەلەكتا ژى داخاز ژ ھندىيەن سەر لېقا
بەندەرى دەريايى چەكىن خۆ بدانى لى ھنديان ئەف داخازا وى پەتكەر لەورا وى 80
دەريافانىن ھندى سووتىن و کوشتن و پاشى بۆمب ھافيتىنە بەندەرى و سووت.

دەمى زەپىيە پەرتۆگالى ۋە، د ۋېكى دا ھندەك میتانگەھىن پەرتۆگالى ل باکورى
ئەفرىقيا دانان، ژېر ھندى شاھى گەلەك خەلات و ديارى و پارچەيىن عەردى و كوجەك
پېشىكىشى وي كىرن. پېشى ھينگى وى ج گەشتىيەن ئەنجامنەدان ھەتا شاھەكى دى ھاتىيە سەر
حوكىمى و دى گاما كە جىڭىرى خۆ ل وەلاتى ھندى، لى پېشى بورينا چەند ھەيقان ب
گەھشتىنا وى بۇ ھندى نەساخ بۇو و ل سالا 1524 گىانى خۆ ژدەستىدا و پاشى ل بازىرە
لىشىبونە ھاتە فەشارتن.

گىنگىا گەشتىن دى گامى بۇونە ئەگەر ۋېكەكا نۇو و ب سەلامەت و راستەخۇ
بەرەڤ ھندى بەيىتە ئاشكەراكىن و فى چەندى گىنگىھەكا مەزن د دېرۈكى دا ھەبۇو، ژېرکو
لوى سەرەدى خەلافەتا عوسمانى دەستەلەتدارى ل ئاسيا بچۈوك دىك و نەدھىيلا بازىرگانىن
مەسىحى د ۋېكەا ھشکاتى را بچەنە ھندى لەورا ژى دەريافانىن ئەورۇپى بەرددوام ل ۋېكەكى
دگەريان بگەھنە رۆزھەلاتى.

ھەردىسان ئاشكەراكىنما ۋېكە بۇو ئەگەر پەرتۆگال ژ وەلاتەكى ھەزار يى بېيىتە
ئېك ژ وەلاتىن ھەرە زەنگىن و ب ھېز ل جىبهانى و ھەر زوى دەست ب چىكىرنا ھەزمارەك
مەزن يى میتانگەھىن پەرتۆگالى كر ل سەر كنارىن زەريما ھندى.

(590 ب.ز - 529 ب.ز)

کۆرسى مەزىن

دانەرى ئىمپراتورىيا فارسى يا مەزىن

کۆرسى مەزىن دەھىتە نىاسىن ب دانەرى ئىمپراتورىيا فارسى يا مەزىن، ل دەستپېكى دەستەلەتدارى دەقەردەكا بچووڭ يى ئىرانى بۇو، لى پېشى هىنگى برياردا دەستەلەتداريا خۇ بەرفەھ بکەت و چەندىن شەرىئىن مەزىن دەستپېكىرن و شىا سى مەزىنتىن ئىمپراتورىيەن وى سەردىمى بىيخت ئەۋۇزى ئىمپراتورىيەن مىدى و لىدى و باپلى بۇون. كۆرش شىا پەتىا وەلاتىن جىهانا كەفن داگىر بکەت و وەلاتەكى ئىيگىرتى دروست بکەت كو ھەر ژ ھندى ھەتا دەريا نافەراست درېز دبوو.

كۆرش ل سالا 590 بەرى زايىنى ل ھەرىما "فرسىس" كو دەكەفيتە باشورى ئىرانى و وى دەمى بەشك بۇ ژ ئىمپراتورىيا مىدى ژدایكبوویە. ئەو ب خۇ كورى بنەمالەكا دەستەلەتداربۇو.

دەربارە ژيانا وى يازاروکىننىي ھندەك چىرۇك و چىقانوك دەھىنە گوتىن ھەروەك زاروکىنیا شاهى گرىكى يى مەزىن "ئودىب"ى. چىقانوك دېئىن باپىرى وى خەونەك دىت كو نەڤىي وى دى وى كۆزىت و جەن وى گرىت. دەمى كۆرش ژدایكبوو باپىرى وى برياردا بکۆزىت لەورا زاروک داف زىرەفانەكى خۇ داكو بکۆزىت لى زىرەفانى ژى دلنەدا بکۆزىت لەورا داف جوتىارەكى داكو ئەو بکۆزىت، جوتىارى ژى دلنەدا زاروکى بکۆزىت بەلكو ب دىزىكىقە بخۇدان كر و دەمى ئەف زاروکە مەزىن بۇوى و بويە شاه باپىرى خۇ كوشت.

ئەف چىرۇكە ژلايى دىرۈكىنۋىسى گرىكى "ھىرودوت"ى ژى ھاتىيە نقىسىن لى ئەم نەشىن پشت بەستن بکەينە سەر ژېرکو ج بەلگە نىن راستىا فى چەندى دىاربەكتە لەورا دېيت ژ فانتازيا كەسەكى ھاتبىتە وەرگىتن. دىرۈك ج پېزانىننان دەربارە زاروکىنیا

کۆرسى بومە نافە گوھىزىت بەلكو ب تنى ئە و چەندە يادىارە كۆرسى پشتى مىرنا بابى خۇ "قەمبىزى ئىكى" شاهى فارسان ھاتىيە سەر كۆسىكا دەستەھەلاتى.

كۆرسى شەرىن خۇ دەستپېكىر و وەلاتىن دى خۇ لېھر ھېرىشىن وى نەدگرت لەورا و ئىك ئىكە شاهىن وان دكەفتەن. ل دووقۇدا كۆرسى بەرهە ئىمپراتۆريا لىديا (توركىيا سەردەمى ئەفروكە) فە چوو و شاهى وى ئىخسىركر و زېر و مالىيەتى وى بۇ خۇ راکر.

ل دووقۇدا بەرهە ئىمپراتۆريا بابلى فە چوو لى شاهى بابلى نەشىا بەرەقانىي ز وەلاتى خۇ بکەت لەورا كۆرسى بىي شەر چوو دناف وەلاتى وى دا كۆ سورىيا و فلەستين ژى بخۇفە دەرتەن. ل دووقۇدا بەرهە دەفەرەن پۇزەلاتا دەريا قەزوين فە چوو لى ۋان دەفەرەن بەرەقانى ژخۇ كر. كۆرسى نەشىا ۋان دەفەرەن داگىرېكەت بەلكو ھاته شكاندىن. لوى سەردەمى كۆرسى مەزنەتىن ئىمپراتۆرى جىهانى بۇو ھاته ئىخسىركرن و سەرژىكىرن.

پشتى هىنگى كورى وى قەمبىزى دووئى شىا ھوزىن دەروروبابەرى دەريا قەزوين بشكىنەت و گورى بابى خۇ ژ ويىرى بىنەت و ل بازىرى "باسار جادى" فەشىرىت. ل دووقۇدا هىزىن وى بەرهە وەلاتى مسلى چوون و داگىركر و بقى پەنگى پۇزەلاتا نافىن ھەمى بۇ بەشكەن ژ ئىمپراتۆريا فارسى.

كۆرسى سەركىزىدەكى لەشكەرى يىچەلەنگ بۇو، لى چەلەنگىا وى يادىارى ب تنى بەشكەن بۇ ژ مەزناھيا وى بەلكو مەزناھيا وى يادىارى تۈنۈرەن بۇو بەلكو كەسەتكى ميانرەن و دلوقان بۇو. بابىلان كۆرسى بەركەن ھەنگى ب ھازارەن جوھى ژ وەلاتى كەرسەتكى ميانرەن و دلوقان بۇو. بىرياردا جوھى ب ۋەتكەن دەرىنە فەلەستىنەن و مافىن وان دانى و ب ئازادى شىيان پەرسەتكەن ھەنگى خۇ ئاقاکەن، ئەم دشى، بىزىن ھەكە كۆرسى نەبا دبىت جوھى ب ئىكجارى ل چەرخى پىنجى زايىنى بەرهە نەمانى چووبان.

ھەردىسان ژ ئىك ژ كارىگەرەيىن ۋى شاهى ئەوبۇو كۆ ئىمپراتۆريا وى شىا بۇ ماوى پتر ژ 200 سالىن پشتى هىنگى د ئارامى و بەختە وەرىي دا بىزىت ھەتا ئەسكەندەرى مەقدۇنى ھاتى و ئىمپراتۆريا فارسان داگىركرى و پويچ كرى.

مەزناھيا كۆرسى بۇوان شەرىن مەزن نازقەرىت يىن وى دېيانا خۆدا ئەنچامداین، ھەردىسان بۇ ھندى ژى نازقەرىت كۆ ئە و شىابۇو گەلهك وەلاتان داگىرېكەت و بکەتە ئىك،

بەلکو گرنگیا وی بۇ ھندى دزفېرت کو سەرکەفتىنیں وی بۇونە خالىن وەرچەرخانى د دىروكا سىاسى يا جىهانا كەفندا.

ھەرچەندە كارىگەرiya ئىمپراتوريا فارسى ھند يا مەزن نەبۇو وەكى وى كارىگەرiya ئىمپراتورييىن رۆمانى و بىرىتاني و چىنى ل پاش خۇ ھىللاين. لى ئەم دشىن بىزىن ئەو كارىگەرiya كۆرشى ب تىنلىك ل پاش خۇ ھىللاى گەلەك يا مەزن بۇ ژېھر ھندى ئەو دەھىتە ھېزمارتىن ئىك ژ وان سەرگىردىيىن ئاراستەيى دىروكا مرۇۋايەتىي گوھارتى.

(1672ء۔ - 1725ء.)

پیتری مہن

ئه و فہیسمری روسیا ڈ ولاتھکی پاشکھفتی کریه ئیک ڈ پیشکھفتیتین ولاتین جیهانی

پیتری مہن دھیتھے هہڈمارتن مہنترین فہیسمری روسی ڈ بھرکو ئه و شیا ب سکھفتیانہ سیاسہتا "روزٹا فایکرنی" ئانکو گھوہینا روسیا بو ڈ ولاتھکی روزٹا فایکر نہنجامبدهت و ئه ڈ چہندہڑی مہنترین پینگاٹ بوو کو دھستھے لاتداردک بشیت بو روسیا بدھستھے بینیت.

پیتر ل سالا 1672 زاینی ل باڑیری موسکو ل ڈ ولاتھی روسیا ڈایکبورویہ و کوری ئیکانہ یی فہیسمر "کھسیس" ڈ هفڑینا وی یا دوی ب نافی "ناتالیا ناریکینا" بوو. دھمی ڈی ڈی بوویہ چوار سال بابی وی ودھہ رکر.

بابی وی 13 کور ڈ هفڑینا خو یا ئیکی ہہبوون لھوڑا تشتھکی سہیر نہبوو ئه گھر هھفرکیین مہن ل سہر دھستھے لاتھی دنافبھرا واندا پھیدابن هھتا وی رادھی ڈان هھفرکیان مہترپسی ل سہر ڈیانا پیتری زاروک ڈی پھیداکر لھوڑا دھیکا وی نہ چاربھو ڈیو پاراستنا ڈیانا وی دگھل کوری خو بھرہ جھکی دی بچن. خویشکا وی یا نہ دھیبابی "سوپیا" بو دھسھے لاتدارا روسیا هھتا سالا 1689 پیتری بھیزکھفتی و شیا خویشکا خو ل سہر دھستھے لاتھی لادھت.

ل سالا 1689 ب هھقبھرکرن دگھل ودھلین روزٹا فایکی، روسیا ڈ ولاتھکی گھلہک پاشکھفتی بوو و باڑیریں وی دکیم بوون و ڈوبھری وان ڈی بچووک بوو. هھروہسا سیستھمنی کاری ب زوری لویری دھاتھ پھیرہکرن و هژمارا زھلامین دھرہبھگ روز ڈو روزی دزیدہبوونی دا بوون و جوتیار و کریکاران ڈی ج ماف نہبوون. ج بزاھین ودکی بزاھا شوپھشی و چاکسازیا گشتی ل ئهورؤپا ل ڈ ولاتھی روسیا پھیدانہبوون و زھلامین ئاینی ڈی خھلک پشت گوھ ھافیتبوو.

هه‌رديسا ل روسيا ج بهره‌هه ميّن ئه‌دهبى و هونه‌رى نه‌بوون و زانست و ماتماتيک هاتبوونه ژبيركرن. لى به‌روفازى ل ئه‌وروپا ئه‌ف بواره د گوبىتكا پيشكه‌فتى دا بوون. لوى سه‌رده‌مى نيوتن نافدارببورو و په‌رتووكا وي "بنه‌ما" ژ نوو دهركه‌فتبوو. هه‌روهسا بوارين ئه‌دهبى و فه‌لسه‌فى ژى د گوبىتكا پيشكه‌چوونى دابوون.

دنابهرا سالىن 1697 و 1698 دا پيتمرى مه‌زن د گه‌شتەكى دا به‌رهف و‌لاتىن ئه‌وروپى ۋە چوو. ئه‌ف گه‌شتە بولو خالا و‌رچەرخانى دزيانا وي و زيانا خەلکى روسيا هەمېيى دا، د قى گه‌شتى دا وي 250 كەس دگەل خۇ بربوون داكو راپورتان ل سەر پيشكه‌فتنا ئه‌وروپا بنقيس و پشىتى هي‌نگى ئه‌ف بشىئن مفای بۇخۇ ژى و‌رېگرن.

پيتمرى نافەكى خوازراو بۇ خۇ دانا داكو بشىئت ب ئازادى دناف خەلکى دا بگەريت و هەمى تشتان ب چاقى خۇ بىنيت ژبه‌ركو ئەگەر خەلکى زانىبا ئە و شاهه نەدشيان هەمى تشتان نيشا وي بىدەن و دگەل خۇ بىدەن بىكەن.

ل و‌لاتى بروسيا وي و‌دك دارتاش و كېيکارى دروستكرنا جادهيان كاركر و بەردەوام سەرددانا موزەخانە و قوتاوخانە و زانكۆ و كارگەھىن دروستكرنا چەكى دكى. هه‌روهسا شىا د كومبونه‌كا پەرلەمانى بريتاني ئى دا ئاماده‌بىت و شىا گەلهك پيزانىنان ل دور زانست و پىشەسازى و هونه‌رى ب رېقەبرىنا و‌لاتى و سياستى فيرېبىت.

دەمى پيتمرى زقرييە و‌لاتى خۇ ئىكەم تشت برياردا روسيا بکەته و‌لاتەكى رۇزئافايى. گرنگى دا پىشئىخستنا زانستى نوو و هونه‌رى سەرددەم و هەزمارەكابىسپورىن رۇزئافايى د هەمى بواراندا داخازكرنه و‌لاتى خۇ، دەھمان دەمدە پشته‌قانىا گەنجان كر بچەنە و‌لاتىن ئه‌وروپى بخويىن و فيرى زانىنا وان بن و بۇ قى چەندى پاره‌يەكى باشى و پۇستىن بلند دانى.

ل سەرده‌مى وي ئىدى هىدى بازىر مەزن بولۇن و پيشكه‌فتى، هەر ل سەر و‌ختى وي ئىكەم بەندەرى ئاقي هاتەدانان و برياردا لەشكەرى جلاکەكى و‌كەھەف و چەكەكى باش هەبىت و ژلايى بىسپورىن رۇزئافايى قە راهىيانان پى دهاتنە كرن. هه‌روهسا وي گەلهك سيسىتەمېن نوو يىن كارگىرى ئىنانە دناف و‌لاتى دا و بازىر پىكە گرىدان.

ل دووقدا وي برياردا همه مى زهلام رهين خو بترشن ل پشتى هينكى هندهك گوهورين دفني بريارا خودا كرن. پاشى برياردا زهلامين كوجقا شاهى جلكىن ئهورقپى بكمهنه بهر خو و پشتهقانيا وان ل سهر كيىشانا جگارهيان و فەخوارنا مەيى كر.

هەرچەندە گەلهك خەلكى وەلاتى وي دىزى في پروسىسا رۆزئافايىكىنى راوهستيان لى ل دوماهىي همه مى نەچاربۇون فەرمانىن قەيسەرى بجه بىن لەورا ئىدى تەخەكا ئورستكراپەيدابۇون كوشىوازى ژيانا وان وەكى يى ئەمورۋېپىان بۇو.

پىتەرى هوسا دىت كو دىرما ئارسوزكىس ژىيەرى ئايىن يە لەورا شىا كونتۇلى ل سەر بكمەت و پىشىپەخت، ل دووقدا وي هندهك قوتاپخانەيىن بازىرى قەكىن ئانكى زهلامىن دىرىج كونتۇل ل سەر ئان قوتاپخانەيان نەبۇو و ماف نەبۇو ماين خو تى بكمەن. هەردىسان زمانى پۇسى پىشىپەخت و سالنامەيا رۆزئافايى بكارئينا و ل ھەر ل سەر دەمىنى وى ھەمارەكا رۆزئانامەيان دەركەفتەن.

ل سەر دەمىنى پىتەرى مەزن رۇسىا تووشى ھەمارەكا شەران بۇو، ل باشورى شەر دگەل وەلاتى تۈركىيا ھەبۇو ھەتا كنارىن دەريا رەش و ل باكىرى ڈى تووشى چەندىن شەران بۇو دگەل وەلاتى سويد و تووشى شەكتەن بۇو لى پىتەرى گەلهك پشتهقانيا لەشكەرى رۇسى كر ھەتا ل دوماهىي شىاي لەشكەرى سويدى ل دەھەرا "بۈلتا" ل سالا 1709 بشكىنەت و ب فى رەنگى رۇسىا شىا رۇبەبەرەكى مەزن يى عەردى بەدەستخۇقە بىنەت كو پىكىدەت ڈى "ئەستونيا" و "لاتفيا" و بەشهكى مەزن ڈى عەردى "فيئلندا".

ھەرچەندە بەدەستقەئىنانا ڈى عەردى مەزن چ سەركەفتىن گرنگ نەبۇون لى گرنگىا وان بۇ ھندى دزقىرى كو ئىدى وەلاتى رۇسىا ل سەر كنارىن "بەلتىك" درىزبۇو و سنورىن ئاپى پەيداكرن.

ل سەر رۇبارى "نيفا"، پىتەرى مەزنتىن بازىر ئاپاكر و ب بازىرى "پىتمرسپورگ" نافكىر لى ل سەر دەمىنى ئەفروكە نافى وي ھاتىھ گوهورين بۇ بازىرىنى "لينىڭراد". ل سالا 1712 ئەف بازىرە ل شوينا بازىرى "موسکو" كرە پايتەخت و بزاپاپىشخستن و ئاپاكرنى ل فى بازىرى بارى وي گەلهك گران كر لەورا نەچاربۇو باجهك زېدەت ل سەر زەنگىن و بەرپرسان بسەپىنەت.

سەرەتاي هەبۇونا جووداھيا بىورايان دنابىھرا دىروكھانىن ھەمى قوتاخانەيىن سىاسى، لى ھەمى ل سەرەندى رېكەفتىھ كۆپىتەر مەزنلىرىن قەيسەر ئۆسى بۇو.

پىتەرى مەزن يى بەزىن بلند و بەيىز بۇو و گەلەك حەز ژ خۆشىي و نوكتەيان دىك. گەلەك پارە ل خۆشى و قەخارنى دەمەزختن، ھەردىسان كەسەكى خۆدان شىان و دەستنەنگىن بۇو د گەلەك كارىن دەستى دا لەورا ژى دەھىتە ھەزمارتىن شاھەكى ئىكەنە يى كۆ شىايى ب ھارىكاريا دەستىن خۆ ھەفەركىي دەگەل كەسىن دى بکەت يىن پېيشەيى وان كارى دەستى و نافمالى.

پىتەرى دوو جاران ژيانا ھەۋىئىن ئىكەنابۇو، جارا ئىكى دەمى ژىي وى 17 سال و ب تىن بۇ ماۋى ھەفتىھەكى مانە دەگەل ئىك، جارا دوى ژيانا ھەۋىئىن دەگەل "كاترينا" يى پېكەينا. پىتەرى كورەك ب نافى "ئەلكس" ژ ھەۋىئىندا خۆ يى ئىكى ھەبۇو و بەرددوام ھەپرگى دنابىھرا واندا ھەبۇو ھەتا ل سالا 1718 كورى خۆ زىندان كرو ئەشكەنچەدا ھەتا د زىندانىيە وەغمەركى.

لى پىتەر ل سالا 1725 وەغمەركى و ھەۋىئىنا وى كاترينا پشتى وى ھاتە سەر تەختى دەستەلەلتى.

يا پېدەفيي بۇو نافى پىتەرى ژى دەگەل لىستا كەسىن كارىگەر د دىروكى دا ھاتى ژەركو ئەو ئىكەم شاھ ھەست ب ھندى كرى خەلکى خۆزى پېشىخىت داكو بگەھنە ئاستى شارستانىا رۆزئاھايى، لى گەلەك شاھىن دىئرى ھەست ب قى گرنگىي كربۇو و خەبات ژى ژيۇ قى چەندى كربۇو لى مە نافى وان نەكىرىدە دەگەل قى لىستى!

ئەمگەرى قى چەندى ژى بۇ ھندى دزفەرىت كۆ راستە ئەق گرنگىدانە بۇ قى سەرددەمى يا باشە لى مەزناھيا پىتەرى بۇ ھندى دزفەرىت كۆ ئەمە بەرى چەرخى مە ھەست بقى گرنگىي كر و كاربۇكى لەوراھى ل سەرددەمى وى رۆسيا پېشىخەفت، لى وەلاتەكى دى يى وەكى توركيا ئەق چەندە نەكىر ھەتا "ئەتاتورك" ھاتى و ب دارى زۆردارى و تەعدىي وەلاتى خۆ پېشىخەست و دېيت ئەگەر ل سەرددەمى پىتەرى ژى كەسەك ل توركيا پەيداببا و چاڭ ل پېشىخەفتىن رۆزئاھايى كربا دېيت ئەقروكە ئەمە ل شوينا رۆسيا ببا وەلاتەكى بەيىز ب تايىبەت ل ئاسيا نافەرات كۆ نوکە رۆسيا دەستەلەلتى لى دەگەل ب ملىونەها موسىمان لى دۈzin.

هندەك دىرۇكىنچىس ھەفبەركىنى دنابىلەردا پېتەرى مەزن و شاھىز ئەلىزابىزا ئېكىن دا دىكەن، لى ئەم نابىنин ئەق چەندە يادىۋەت بىت، بۇ نموونە ئەلىزابىزا ل رۇزئافايى ياناقدار و ئەو تشت بۇ خەلکى خۆ كىرىپىدۇ و يىدا و يى خەلکى داخازكىرى، لى پېتەرى ئەو تشت ل سەر خەلکى خۆ نەچاركىرى يى وان نەدەقىيى و ز رۇزئافايى بۇ ئىنلىك و بۇ ئىنلىك ز وان كەسىن ئاراستى دىرۇكى گوھارتى.

(1893-1976)

ماو تسى تونگ

ئەو سەرکردئى چىن كريه ئىل ۋ پېشىكەفتىتىرىن وەلاتىن جىهانى

ماوتسى تونگ ئەو سەرکردئى پارتا شىوعى يا چىنى بۇ يى شىايى بۇ ماوى 27 سالان فەرمانىرەوابىي ل وەلاتى چىنى بكمەت و دەپ ماوهى دا شيا هندەك گوھۇرىنىن ھزرى يىن مەترسیدار كۆھقىشىۋەپىن وان د دىروكى دا رۇپىنەداینە بكمەت.

تونگ ل سالا 1893 ل ل گوندەكى ويلايەتا "ھونان" ۋايىخىلەتلىك چۈچىلەتلىك. باپىن وى جوتىارەكى دەولەمەند بۇو، دەمى ژىيى وى گەھشتىيە 18 سالىي، شۇرۇشەك دەپ سىستەمى باشایەتىن ھاتەكىن ئەوا كۆھر چەرخى 17 زايىنى دەستەلەلت گرتىبوو دەست.

پاشى چەند ھەيچەكى ژ دەستپېكىدا ۋ شۇرۇشى دەستەلەلتا باشایەتى ل چىنى بىدوماھى ھات و سىستەمى كومارى جەھى وى گرت، لى شۇرۇشىگىر نەشيان حکومەتەكى ئىكەنلىكى يى جىيگىر پېكىبىن لەورا ئەف شۇرۇشە بۇ ئەگەر ئەلكرىنا شەپىن نافخۇيى و دەنچىجامدا تېرس و بىرس و بارەكى نەجىيگىر ل چىنى پەيدابۇو و چىن ما د ۋان كاودانان دا ھەتا سالا 1949.

ل وى سەرددەمى، تونگ د دەستپېكى ژىيى خۇ يى گەنجىنىي بۇو و ھېيدى ھېيدى خۇ نىزىكى سىاسەتى دىك، ل سالا 1920 ھوسا دىياربۇو كۆ ئەو كەسەكى ماركسى يى رەگەزپەرست بۇو. ل سالا 1921 زايىنى بۇو ئىل ۋ دانەرېن ھەردوازىدە دامەززىنەرېن پارتا شىوعى. پېكەفتىنا وى دناف پارتى دا يى لواز بۇو ھەتا ل سالا 1937 ژ نۇو بۇويە سەرەتكەن خۇ پارتى.

ھەر لوى سەرددەمى، پارتا شىوعى گەلەك زەممەت و نەخۆشى دىتن ھەتا شىايى بىگەھىتە كورسيكا فەرمانىرەوابىي ل چىنى، ھەرچەندە ل سالىن 1927 و 1934 ئەف پارتە تۈوشى ھندەك شەكتىن مەزن بۇو لى ھېيدى ھېيدى شيا دووبارە خۇ ل سەر پېن خۇ

بگريت و بهيزter لى بھيٽت ههتا ل سالا 1947 گمهشته وي ئاستى كو دشىت شەرەكى بەرفەدە دەزى حکومەتا نيشتيمانى يا وي سەردەمى ب سەروكاتيا "شيانج كاي شا" ي بكمەت.

ل سالا 1949 زايىنى هيئىن شىوعى شيان سەركەفتەنەكا مەزن توماربىكەن و ب تەمامى فەرمائىدەوايى كەفته دەستى وان ب تىنى.

وەلاتى چىنى ئەقى بۇ ماوى 3 سالان ژ ئەگەرىن شەرەن نافخۇيى تۈوشى شىكهستن و ھەزارى و پاشفەچۈونەكا مەزن بۇوي كەفته ۋىر دەستەلەتا توڭى، لوى دەمى يى وى 56 سال بۇون، لى پشتى قى تەمەنى شىا مەزنتىين سەركەفتەنەن خۇ يېن سىياسى توماربىكەت ۋېرىكەن سەردەمى وى مەزنتىين كارىن سىياسى ھاتنە ئەنجامدان، دەمى ل سالا 1976 زايىنى وەغەكى شىابو و ھندەك گوھۇرىنىن ھەرە مەزن پەيدابكەت.

ئىك ژ ئان گوھۇرىنىن ھەرە مەزن، سەردەمكىدا جەفاكى چىنى بۇو، ئانكۇ بزاڭكىر چىنى بکەتە وەلاتەكى پېشىكەفتى و سەردەم، لەورا گىرنگىيەكا مەزن ب كەرتى پېشەسازى و خواندىن و فىركرىن و گەشەكرىن و ساخلىمۇ و پەروردەدا نيشتيمانى دا. ھەرچەندە ئەق گوھۇرىنىن مەزن يېن پەيدابووين راستە بۇ جەفاكى چىنى د نوو بۇون لى بەرى ھىنگى ئەق پېشىكەفتىن و گوھۇرىنىن ل گەلەك وەلاتىن دى يېن پېشىكەفتى ھەبۇون لى ئەق چەندە ئەگەرى ھندى نەبۇويە ئەم نافى توڭى ل قى رېزى بدانىن.

ھەردىسان توڭ شىا سىستەمى ئابورى ل وەلاتى چىنى ژ سىستەمى سەرمایەدارى بکەتە ئىشتىراكى، ل قى سەردەمى چىنى سىستەمەكى سىياسى يى تاڭرەوانە وەرگەت ئانكۇ كەسەكى ب تىنى كونترۆل ل سەر پارتى خو وەلاتى دىكى، توڭى ھەمى ئامرازىن وەلاتى بۇ بەرژەوندىا خۇ ب كارئىنان. ل دەگەل ھندى ئەو شىا سىستەمى ئابورى و سىياسى يى وەلاتى جىڭىزبىكەت و د ھەمان دەمدا شۇرۇشەكا جەفاكى ژى پەيداكر.

توڭ شىا ھەستا نيشتيمانپەرورى دناف دلى خەلکى چىنى دا ب چىنيت و ئەق گوھۇرىنا مەزن بۇو ئەگەر وەلاتى چىنى بۇ ماوى ھزارەها سالان بىزىت كو رېزى ل بنەمايىن خىزانى و رەوشت و تىتالىن باب و باپىران بگريت، ھەردىسان رابوو ب نەھىلانا ھەمى رېنما و ئائىنى كونفوشيوسى و ب ئىكجارى ژنافىر.

تونگ يى ب تنى نهبوو كوشىايى دهستكارى و كونتولۇ ل سەر پاشەپرۆزى وەلاتى
چىنى دا بىمەت بەلكو گەلەك كەسىن دىيىزى ئەف چەندەكر، لى ئەم دشىن بىزىن رۇنى وي ز
يى هەمييان مەترىسىداتر و مەزنتر و بەرچاافتربۇو، ز وان پرۆزەيىن كوبۇينە بەلگە ل
سەر مەزناھيا كارىگەريا وي ئەبۇو دەمىن لەدەستىپىكا سالىن پېيىچىان پرۆزى "بەرە
پېشە" داناي ئەۋۇزى رابۇو ب دانانا كارگەھان لىناڭ باخچە و بىستانىن وەلاتى چىنى.

ھەردىسان ل سالىن شىستان پروژەيەكى دى يى مەزن دانا ئەۋۇزى پرۆزى
پەدوشەنبىرىكىدا خەلکى بۇو، ھەلبەت ئەف چەندە شۇرۇشەكا ب مەترىسى بۇو چونكى
دەلىقە بۇ تۈنگى پەيدابۇو ئەو ناكوكى و ھەقىرىكىيەن خۇ دگەل بىرۆكراطىا پارتىا شىوعى دا
چارەسەربەكت.

تشى سەير ئەبۇو كوشىيەتىن دەمىن شىستاندابۇو دەمىن پرۆزى بەرە
پېشە دانايى، ھەردىسان نىزىكى 70 سالىن بۇو دەمىن پرۆزى پەدوشەنبىرىكىدا جەڭلى
داناي، ئەم دشىن بىزىن دالىن ھەشتىيان ژ ئىي وي شىا وەلاتى چىنى ھند پېشىپەختىت ھەتا
گەھشەتە ئاستى پېشكەفتىا ويلايەتىن ئىكگەرتى يىن ئەمرىكا و چ جوداھى يىن مەزن
دىنافېرا واندا نەماين.

تونگى باوهرى ب ھندى ھەبۇو كوشىيەتىن دەگەل بوجۇونىن ماركسى د
گونجىيا، لى ل سالا 1925 بوجۇونا خۇ گوھارت چونكى كاودانىن چىنى گەلەك د جودانە
لەورا وي بىرياردا پارتىا وي پېشت بەستىن بەكتە سەر جوتىاران و كەرتى كشتۈكالىي و قى
چەندى ژى ھارىكاريا وي كر چونكى دەمىن وي شۇرۇش دىزى حکومەتە نىشتىيمانى يا وي
سەرددەمى دەستىپىكىرى، جوتىارىن گوندو بازىران ھارىكاري و پېشەفانىا وي دكىر، ئەھى
فەلسەفە ب درىزاهيا ماۋى وي يى حوكىمەتىن كارتىيەرنە خۇ ل سەر وەلاتى چىنى ھەبۇو.

بۇ قىچەندى ئەو بەرۋۇقاڭى ستالىنى بۇو، چونكى ستالىنى ل رۇسيا پېشت بەستىن
كەرە سەر پېشىپەختىن كەرتى پېشەسازى، لى تۈنگى گرنگى دا پېشىپەختىن كەرتى كشتۈكالى
لى د گەل قىچەندى ژى كەرتى پېشەسازى ل سەرددەمىن وي ھەر پېشكەفت.

Francis Bacon بهیکون ۹۰. فرانسیس بیکون (۱۵۶۱-۱۶۲۶)

فرانسیس بہیکوون

نیکه م فهمیلمسوفی پشتهدانیا زانست و تهکنولوژیایی کری

فرانسیس بهیکون ئىئك ڙ هزرمهند و سیاسەتمەدارین ناقداره و پتريا ژيان و
شیانین خو بُو کاروبارین سیاسى تەرخان کربوو لى دگەل هندى ڙى دانا دا وى دگەل نافى
کەسىن کاریگەر ددیرۆگى دا ج پەيوەندى ب کارین وى يېن سیاسى ڦه نينه، بەلكو ژبەر
بوجۇونىن وى يېن فەلسەفى مە ئەم وەك كەسىك مەزن و کاریگەر ھەلبىزارت.

به یکون نیکه م فهیله سوپی مهزن مزگیتی دایه خله کی ل سه ر گرنگیا زانست و
ته کنولوزیایی و شیانین وی ل سه ر گوهورین و پیشیخستنا ژیانا مرؤفا یاهتی.

بەيکۆن ل سالا 1651 زايىنى ژايىكىبوو، ژېرکو ھەر ج بچووكاتى بابى وى وەغەر كىربوو و ج مالىمەت بۇ لەدەپ خۇ نەھىلابۇو لەورا نەشىا خواندىنا خۇ ياكولىزى بىدوماھى بىينىت، ل دووقۇدا ل كونسلخانانى بېرىتانيا ل پارىسى كاركر و شىا دووبارە بىزقىتە زانكۆيى و دەمىزىيى وى بۇويىنە 23 سال بۇ پارپىزەر و پاشى هاتە ھەلبىزارتەن ئىك ژئەندامىن "ئەنجومەنلىكىشتى":

هه رچه نده وي هه قالينى دگەل كەلهك كەسىن ناقدار هەبۈون و پەيوەندىيا وي دگەل سياسەتمەدار و بەرپىسان ژى د باشبوون لى شاهزەن "ئەلىزابىسى" نەدھىلا ئەو ج پۆستان و درېگىرىت ژېرکو ئەو بەرھنگارەكى دىۋار بۇو دىناف ئەنجومەننى گشتى دا دىزى وي ياسابا يېشىۋانى شاهزەن دىك .

بهیکون ب خو کمهسکی دهستبهردای بمو و حهز ژ خوشی دکر لهورا گلهک
دهینداربمو و ژبهر هندی هاته زیندانکرن، ئهو نهدشیا ب شیوهیهکی باش ژیانا خو ب
داهاتىخ خو بى كىم و سنو داد بمو، بىنت.

پشتی هینگئی بهیکون بُو ههقال و شیرهتکاری "ئىرل ئىسكس"ى كو ئەۋۇزى بەرھەنگارەكى بەيىز بۇو دژى شاھژنى و بىزاف دكر كودەتايەكى ل سەر بىكەت. هەرچەندە بەيکۈنى شىپەت لېدكىر ئەو بىيەنا خۇ فرەھ بىكەت و لەدەستپىكى حەزىزىكىندا خۇ بُو شاھژنى دىياربىكەت لى وي گوهى خۇ نەدا شىپەتىن وي و كودەتايَا وي سەركەفتەن نەئىنا.

لى تشتى سەير ئەوبۇو پشتى ئىسكس ھاتىيە گرتەن، بەيکۈن ل دژى وي راوهستىا و كارەكى ھوسا كر ھەتا بۇويە ئەگەر ئىسەدارەدانَا وي لەورا ئەف ھەلۋىستى وي بُو جەن گەنگەشەيىن ھەرە مەزن دەربارە دەرسەتىن وي.

شاھژن ئەليزابىيى ل سالا 1603 وەغەركر، پشتى وي "جىمسى ئىكى" ھاتە سەر دەستەلەتىن و بەيکۈن بُو شىپەتکارى وي، ھەرچەندە شاھى گەلهك گوھداريا شىپەتىن وي نەدكىر لى پىزەكا مەزن لى دىگرت و پلەيا وي د وەلاتى دا بلندكىر ھەتا بۇويە دادوھرى دادگەھى و پشتى وەرگرتنا فى پۆستى ئىدى ھىدى ئارىشىتە و كارەساتان د ڇيانا ويدا دەستپىكەن.

بەيکۈن كەسەك بۇو ھەز ڙ وەرگرتنا دىيارى و بەرتىلان دكىر و ئەف چەندە ل دەف وي تشتەكى ئاسايى بۇو لەورا دوزمنىن وي ئەو خالا وي يا لاواز ب دەلىقە دىيت وي ڙ پۆستى وي بىيەن و بەيکۈنى زى دانپىدان ب قىچەندى كر و ھاتە زىندان كرن د زىندانَا بورج لەندەنفە، لى ھەر زى شاھى پشتەفانىا وي كر و ڙ زىندانى دەرىيختى.

ھەرچەندە ڇيانا وي يا پرى رويدان و ئارىشە بۇو لى دگەل ھندى ڙى وي دەم ھەمى ھزوپىرىيەن خۇ بنقىيىت و ھندەك تىورىيەن كويىر د ھەمى بابهتانا دا ھەبو. گرنگەتىن بەرھەمى وي يىنى نقىيىنى پەرتۈوكا "گوتار" بۇو كوب شىۋاھىكى جوان و كويىر نقىيىسابوو. بۇ نموونە دگوت: گەنج پت دشىن داهىيانى بکەن ڙ رەخنهگرتىن و پت دشىن كاران ئەنجامبىدەن ڙ ھزرکرنى و پت دشىن پرۇزەيىن نوو ئەنجامبىدەن ڙ كاروبارىيەن سادە. زەلامىن دانعەمەر گەلهك خۇ نەرازى دكەن و بۇ دەمەيىن درىيەز ھزردكەن لى ج تشتان بجه نائىنن. ئەو كەسىن خىزان و زاروک ھەين ئەو كەسەكى ب بەختە. وي ب خۇ ڇيانا ھەۋىزىنىي پىكەتىنابوو لى وي زاروک نەبۇون.

ڙ گرنگەتىن كارىگەرىيەن وي ل پشت خۇ هيلاي، پەرتۈوكا وي ل سەر فەلسەفە يا زانستى بۇو ب ناھىيە "نويكىندا مەزن" كو ڙ شەش بەشان پىكەدھىيەت. د پشقا ئىكى دا بەحسى

زانستی سه‌رجهم دکهت، دبهشی دووی به‌حسی ریبازهکا نوو بُو فهکولینین زانستی دکهت، بهشی سیئی ژی هژمارهکا پیزانینین زانستی بخوچه دگریت، د بهشی چواری ژی به‌حسی هندهک شیوازان دکهت ژبو نویکرنی د زانستی دا، بهشی پینجی ژی تهرخانکربوو بُو شروق‌ههکرنا ئەنجامان و د بهشی شەشی دا ژی ئەنجامین ۋان ریبازان د نویکرنا زانستی دا دیاردکهت.

بېكۆن نەشیا قى فەکولینا خۇيا مەزن و پرى هيٺى و ئومىد تەمام بکەت. وي هندهک پەرتۈوكىن دىزى ھەبوون كۆ ئەم دشىن بىزىن تەمامكەرىن قى كارى وي بۇون. فەلسەفە يى بېكۆنى بانگەوازا ھندى دکەت مروقق چاھىن خۇ بُو دنیايى فەکەت و چاھىرى و تىبىينىا ھەمى تشتىن ل دەوروبەرى خۇ بکەت ژبەركو ب تىبىينىكىرنا ۋان پیزانینىن هوير و بەردەوام دى مروقق شىيت گەھىتە دەستپىكا راستى يا زانستان.

دوماهىك پەرتۈوكا بېكۆنى ژى ب ناقى "كىشىھەر ئەتلەنتى يى نوو" بۇ كۆ د قى پەرتۈوكى دا به‌حسى جىيانەكا نموونەيى ل سەر گزىرتهكى دکەت. ئەف پەرتۈوكە بىرا مە ل پەرتۈوكا فەيلەسۈف "تۆماس مور" ئى دئىنيت كۆ لېرى وي نېپىسابوو.

بىكوس د پەرتۈوكا خۇ دا پشت بهستنى دکەتە سەر زانستى نوو بُو بجهئىنانا خەمونىن مروققان ژ زيانەكا پرى كەيفوخوشىي، ژبەركو ب دىتنا وي گرنگىدان ب زانستى دى بىتە ئەگەر ئەختەوەريا خەلکى ئەورۇپا ھەرودەكى وي ئەختەوەريا خەلکى وي گزىرتا ئەنتەلنى يا ئەفسانەيى يا تىدا دىزىن.

سەرەرای ھندى دکەتە سەر زانستى دى كەلەك بانگەوازى و پاشەقان ل زانستى دىكى لى وي باوھرى ب هژمارەکا مەزن يىن گەلەك بانگەوازى و بەریبەلاق يىن سەرددەمى خۇ نەبۇو. لوى دەمى گەلەك كەسان سەربورىن خۇ ژ ئائىنى دەستپىدكەن و پاشى دھاتنە دناف جىيانا زانستى دا لى بېكۆنى ھەر لەدەستپىكى سەربورىن خۇ دگەل تاقىكىرنىن زانستى دەستپىكىر. ھەرچەندە ئەو وي باوھرى ب خودى ھەبۇو لى كەسەكى دىندار نەبۇو.

ئەم دشىن بىزىن كۆ بېكۆن ژ پترى ھەمى كەسىن دى ھەزى رىزگەتن و بىرئىنانى يە ژبەركو وي پتر ژ ھەمى كەسىن دى يىن سەرددەمى پاشەقانىا ھزرا سەرددەم دکەر بەرەق تاقىكىرناڭە بچن و پاشتەستنەكا تەمام بکەنە سەر مىشكى خۇ و ب شىۋەھەكى

زانستيانه هزربكهنه. ڙبهر ڦي چهندئ ٿئم دشين وى هه ڦبهر بکهين ب فهيله سوفي فرپنسى
ديكارتى کو ٿئه و ب چاخهگى بهري ديكارتى يي ڙيايو.

Henry Ford 91. هینری فورد

(1863-1947)

هینری فورد

ئەو كەسى بۇويە ئەگەر پەتىيا خەلکى جىهانى بىنە خۇدان ترۆمبىل

پىشەسازى ئەمرىكى يى ناقدار هینرى فورد، پەز ژەر كەسەكى دى ئەگەر ئەرە سەرەكى يى پىشخستنا تەكىنېكىن بەرھەم ئىنائى ب شىۋەيەكى بەرفرەھ بۇ ناڭ پىشەسازيا سەرددەم بۇو. بقى رەنگى ئەو شىا ستاندرىن ژيانى ل دەف گەلن ئەمرىكا و ھەمى گەلىن دى يىن جىهانى بلند بىمەت.

فورد ل سالا 1863 زايىنى ل دەفەرا دىرىبۇرن ل ويلايەتا مشىگان ھاتىيە سەر دونيايى، ئەو نەشىا بچىتە كولىزى بەلكو ب تىنى قوتا باخانە يى نافنجى بىدوماھى ئىينا و پاشى وەك شاگىردىكى مىكانىكى ل كارگەھەكى كاركر و پاشى وەك چاككەرى ئاميران و ل دوماھىيى بۇ ئەندازىيارى ترۆمبىلان.

ل سالا 1885، ھىشتا ئەو يى گەنچ بۇ دەملى ھەردوو زانايان "كارل بىنز و گوتلىپ داملەر"ى ترۆمبىل داهىنایين و دەست ب فرۇقىنا وان كرى ل بازارى. فورد ھەر زوى بىان ئاميرىن وەكى ھەسىپىن بى گىان داخباربۇو، لەورا ل سالا 1896 بىرياردا ئەو ب خۇ دىزايىنەكا تايىبەت بۇ ترۆمبىلەكى بىدانيت. سەرەپرەي شىانىن وى يىن بى وىنە لى ھەردوو بىزاقىن وى يىن دەستپېتىكى سەرنەگرتىن.

لى فۆردى ب سانەھى دەست نەدەھىلەن، ل سالا 1903 وى بىزاقەكا دى كر و قى جارى بىزاقا وى سەرگەر و كومپاينەك ب ناڭ "كومپانيا ترۆمبىلەن فۆرد" دامەززاند و ئەڭ چەندە بۇ ئەگەر ئەندازابۇون و زەنكىبۇونا وى. ئەڭ كومپانىيە ھەر زوى گەلەك ناقداربۇو ۋېرگەن شىا د ماۋەيەكى كىم دا ھېزمارەكا مەزن يَا ترۆمبىلان فېيکەتە بازارى.

هه رچهنده ديزاینا ترۆمبیلا وی یا دەستپیکى نەھند یا باش و سەركەفتى بۇو، لى پشتى هيڭى ل سالا 1908 ترۆمبىلەكا دى ب ديزاینەكا نۇو چىكىر و نافى كە "مودىلا تى" و ئىخستە بازارى، ئەڭ ترۆمبىلە گەلەك یا جوان و باش بۇو كو ھەتا وى سەردەمى ئەو باشتىن ترۆمبىل بۇو ھاتىيە چىكىن لەورا نىزىكى 15 ملىون دانەيان ۋىھاتىنە قۇقۇن.

ھەرزۇمى فۇردى ئەو چەندە زانى كو ئەگەر وى بېقىت ترۆمبىلان ب بەيەكى ئەرزانتر بىرۇشىت، پىيدىفيه ئەو كەرسەتەيىن دەستپىكى ب بەيەكى ئەرزانتر بىدەستخۇفە بىنىت. ۋېۇ بىدەستقەئىنانا ۋى ئارمانجى، وى ھۇزمارەكا تەكىنلىكىن بەرھەم ئىننانى يىن ژەھاتى ئىننانە دناف كارگەها خۇدا، ئەۋۇزى ئەفەبۈون: ئىننانا وان پارچەيىن ب شىوهەيەكى تەممام ئالۇڭورى پى دەھىتە كەرن و ل شويىنا ئىك دەھىنە بكارئىنان، دابەشكىرنا كارى ل سەر كرىكاران، بجهەئىنانا سىستەمىن ھىلىن خەرفەكىنى⁽¹⁾. وى ئەڭ چەندە ئەنجامدا ژېيىخەمەت زىدەكىرنا شىانىن تاكەكمىسى يىن كېيكاران.

فۇردى ھەست ب ھندى كر كو نابىت وەختى كېيكاران ب ھەروھ و كارىن بچووكە بچىت ب تايىبەت دەمىن ھەر كېيكارەك ئەو ب خۇ وان تىستان بىنتە بەر دەستى خۇ يى ئەو پىيدىفى دېبىتى ژەرەك ئەڭ چەندە دى وى مۇزىل كەت و وەختى وى بەت، لەورا وى بىياردا كېيكار ل جەن خۇ بىمېن و ھندەك قائىشىن فەگۈھىزەر و تېلىن فەگۈھاستىن يىن بچووك كەرسەتەيان بەتە بەر دەستى كېيكان. ئەو چەندە بۇو ئەگەر كېيكار زوپىت كارى خۇ ئەنجامبىدن.

داكۆ رېكىن بەرھەم ئىننانى ب شىوهەيەكى باشتى بەيىنە شرۇفەكىن، پىيدىفيه كارىن ئالۇز و ب زەممەت بەيىنە پارۋەكىن و ب سانەھىكىن. ۋېۇ ئەنجامدانا ئان كارىن ب سانەھى زى فەرىدى بىياردا ھندەك كېيكارىن سادە كو نە مەرج بۇو ئاستى وان يى خواندىن و زېرەكىي يى بلند بىت يانزى راهىنانين كارى كر بن ئىننان و ئەڭ كارە پى ددانە ئەنجامدان.

ھەلبەت خۇ ئىك ژ ئان بىرۇكەيان نەيىن فۇردى ب خۇ بۇون، بەرى هيڭى گەلەك زانا و كەسىن دى ئاماڭى پىكربۇو، بۇ نموونە بەرى هيڭى ب چەرخەكى "ئىلى وايتنى"

(1) مەرمۇم ژ قى سىستەمى ئەمە كومىكىندا پەيکەرى ترۆمبىلىن بىنگاڭ بەيىتە ئەنجامدان ب دەتكەكى كو ھەر كېيكارەك ب درېزەھىما ماۋى خۇ يى كاركىرنى بەيتە ل جەن خۇ و كارى خۇ ب تىن ئەنجام بىدەت و ب ۋى دەتكى كار زوپىت و باشتى دەتاتە ئەنجامدان.

ئامازه ب هندى كربوو كو پارچەيىن لىكگوهۇرىنى دشىن بەرھەمەكى باشتى پېشکىش بىكەن. ھەروەسا "فرىدىرىك تايلورى" ژى د نېيىسىنىن خۇدا ئامازى ب ھىلىيەن خەرفەكىنى و قان بىرۆكەيان كربوو، لى فۆرد ئىكەم كەس بۇو د بوارى پراكتىكى دا ئەف بىرۆكە بجه ئىنايىن.

ئەنجامىين قان بىرۆكەيان گەلەك د سەرنجراكىش بۇون. ل سالا 1908 ئەرزانتىن ترۆمبىلا ژ مودىيلا تى ب تىنى ب 825 دولاران دهاتە فرۇتن، ل سالا 1913 بەايى ويھاتە خوارى و بۇونە 500 دولار. ل سالا 1916 دووبارە هاتتە خوارى ب 360 دولاران و ل سالا 1926 ژى بەايى وان گەھشته 290 دولاران ب تىنى. ئەف ئەزرانىيە بۇو ئەگەر پتريا ھاولاتىيىن ئەمرىكى بىنە خۆدان ترۆمبىل و فۆرد ژى ببىتە ئىك ژ زەنگىنلىرىن كەسان ل جىهانى.

زېركو كومپانيا فۆردى پتە ترۆمبىل بەرھەم ئىننان و داھاتى ويژى بۇو گەلەك لەورا برياردا كريما كېيكارىن خۆزى بلند بکەت، ل سالا 1914 وي بەايى كاركىرنى ل كارگەها خۇ بۇو 5 دولاران بلند كر كو ئەف پارەيەزى ژبۇ وى سەردەمى گەلەك بۇو. ھەروەسا وى برياردا كېيكاران ژ بازىرەن ھەزار ژى بىنیت داكو خەلکى وان ژى مفاداربن.

داھىنائىن فۆردى د بىن سنور بۇون. بەرۋاھازى كەسىن دى، وى نەينىن تەكىيەن بەرھەم ئىننانى ل كومپانيا خۇ نەدەۋەشارتن بەلكو ھەتا ل دەف وى ئاسايى بۇو قان نەينىيان بىلاڭ كەتن لەورا كومپانىيىن دى ئەف تەكىيە كۆپىكىن و د ئەنجامدا گەلەك كومپانىيىن ترۆمبىلان هاتتە ۋەھەرنى دەپ بۇ جەنە بۇ جەنە دلخوشىا فۆردى زېركو ئىدى ھىدى نەبەس خەلکى ئەمرىكى بەلكو خەلکى ۋەلاتىن دى يىن جىهانى ژى ترۆمبىل بكارئىنان.

سەركەفتىيىن دارايى يىن فۆردى بۇونە ئەگەر دبوارى سىياسى ژى بريارىن وى سەنگا خۇ ھەبىت و بەشدارى د چەندىن چالاکىيىن سىياسى دا كر، لى ئەنجامى قان چالاکىيان تا رادەيەكى ئەو بىن ھىقى كر. ب تايىبەت لەدەستپىكى شەپىرى جىهان يى ئىكى.

ل سالا 1930 ژى ئەو دىرى سەندىكى كېيكاران راوهستىيا و ئەف چەنە بۇو ئەگەر كېيكارىن وى دەست ب مانگرتىنى بکەن و كومپانيا وى تۈوشى زيانى بۇو لەورا ل دوماهىي دەست ژۇنىيەن چەندى ژى بەردا.

هه رچه نده ئەذ کارین وى يىن دوماهىي بوونه ئەگەر رېز و بهايى وى دناف خەلکى
دا كىم بىتلى قىنەندى ج كاريگەرى ل سەر جىهانى نەكر، هەروەسا قىنەندى ج
كاريگەرى ل سەر گرنگىا رۆلى وى د پىشخستنا شۇرەشا پىشەسازى دا نەكر.

مهنشیوس

ئەو فەیلەسۇفى پەز 20 چەرخان كارىگەرى ل سەر گەلن چىنى كرى

مهنشیوس دھىيتكە هەۋىمەرنىن ناقدارلىرىن فەيلەسۇفى چىنى پشتى كونفوشىوسى. ئەگەرى قى مەزناھيا ويىزى بۆ پەرتووكا وى ياكى ناقدار "رېنمايىن مەنشیوسى" دىزقىپىت كۆ بۆ ماوى سەددەها سالان ناقدارلىرىن پەرتووكا چىنى بولۇ خەلکى رېزەكە مەزنلى دىگرت و بچاقەكى پىرۇز تەماشە دىكىر. گەل چىنى يىن وى سەردىمى دىگوتىنى حكيم "پەندىيارى دووئى" و دىگوتىنى كونفوشىوسى "پەندىيارى ئىتكى".

مهنشیوس سالا 371 بەرى زايىنى ل گۈندەكى بچووك ب ناشى "تزو" ل دەقەرەكى كۆ ل سەردىمى ئەفروكە دېيىژنى "شانتونگ" ژدایكبوو. لوى سەردىمى وەلاتى وى تووشى گەلەك شەرىن ناخۆيى ببۇو و پەيوەندى دنابېرە هەرىمەن وى تا رادەيەكى تىكچىبوو. لى فەلسەفە ياكى مەنشیوسى بانگەوزايى خەلکى دىكى دوماھىيى بەھەفرىكىيەن خۇ بىين و داخازا دووبارە ئىكىگىرتىنى دنابېرە دەمىھى هەرمى هەرىمەندا دىكىر.

مهنشیوسى پەريا ژىيى خۇ ب گەشتانقە بوراند و ژەھەرىمەكى دچوو هەھەرىمەكادى و شىپەت ل دەستەلەتداران دىكىن وان ژى گوھى خۇ ددا شىپەتىن وى و رېزەكە مەزنلى دىگرت. ل سالا 312 بەرى زايىنى دېيى 59 سالىيىدا زەپلى بازىپەرى خۇ فە و ل وېرى ما هەتا وەغەرا دوماھىيى كرى.

د ژيانا خۇدا وى ج پۆستىن سقىلى يانزى سىياسى نەورگەرتىبۇون. بەلكو ب تىنى سەرەدان و هاتنۇچۇون دىكىر و خەلک شىپەت دىكىر و ناما خۇ يامىۋەتى بەلاقدىكىر. لەورا پشتى مەرنا خۇزى چەندىن شاگىرد و قوتابىيى ل ھەمى جەھان ل پاش خۇ ھىللان و بەردىۋامى ددا رېبازا وى.

گرنگترین کاری وی دژیانا خو دا کری، په رتووکا وی یا پینمایان بwoo. د فەلسەفەیا وی دا گەشىنى و نموونەبى یا ل سەر زالبۇو و بۇ ۋى چەندى ھەقبەركىنەكا نىزىك دگەل فەلسەفەیا كونفوشيوس ھەبۇو. مەنشىوس باورى ب ھندى ھەبۇو كۆ باشىا مەۋەقى ب پەوشەت و سەرەدەریا مەرۆڤىقە يا گەيدا. ھەردىسان ئەمە حەز ژ باشىي دەكەن لى ب تىنى ئەمە پېيدەپىشەقانىي نە داكو بشىئەن ۋى چەندى ئەنجامبىدەن.

ھەردىسان وى گوتىنەكا ناڭدار ھەبۇو كۆ دېيىت: ئەسمان ژى مە دېينىت ھەروەكى كا چەوا ئەم ئەسمانى دېينىن، ئەسمانى گۆھ ل مە ھەيە كا چەوا مەزى گۆھ لى ھەيە. ھندەك دېرىوكنقىيىس پەسنا وى ب ھندى دەكەن كۆ ئەمە فەيلەسۈفەكى خۆشتى بۇو دناف گەلى خو دا ژېرکو وى باورى ب ھندى دەئىنا كۆ گەل بىنیاتى ھەر وەلاتەكى يە نەك دەستەھەلەتدارىن وى.

مەنشىوس د پینمایىن خۆدا بانگەوازا ھندى دەكەن دەقىت دەستەھەلەتدار كەسەكى ھەرە باش بىت بۇ گەلى خو، ھەردىسان دەقىت نموونەيەك بىت بۇ ۋەوشى و دلوغانىي و خەلک چاڭ ل وى بىكەن، ھەمان دەمدە دەقىت ب حەز ژېكىن دەستەھەلەتى ل خەلکى بىكەت نەك ب تېسى. ژېر ۋى چەندى مەنشىوس داخازا كېمكىنە باجان ل سەر خەلکى و ۋەكىن دەرگەھەيىن بازرگانىي دەكەن.

مەنشىوسى ھزردىكى كۆ دەستەھەلەتدار دەستەھەلەتا خو ژ ئەسمانى وەردگەرتى، دىسان وى دگوت كۆ ما فى خەلکى يە دىزى دەستەھەلەتدىرىن زالىم و خراب ب راوهستن و شۇرەشان ل سەر بىكەن و ئەمە چەندە بۇ ئەگەر پاشى ھينگى چىنى ب سەددەھا سالان وەكى شىۋاھەكى پېراكتىكى بكاربىيەن.

ژېر ۋان بوجۇونىيىن وى، تىشىكى نۇرمالە ئەگەر دەستەھەلەتدار حەزى نەكەن چونكى ئەمە پاشەقانىا خەلکى ھەزار دىزى دەستەھەلەتدىرىن زۇردار دگرت، ھەر ئەمە چەندەبۇو بويە ئەگەر ھزو بوجۇونىيىن وى ب شىۋەيەكى بەرفەھ دناف گەلى چىنى دا بەلاق بن.

ئەم دشىئەن بىزىن كۆ د دېرىوکا فەلسەفى دا ئەمە چەندە رۇينەدابىت كۆ فەيلەسۈفەك بېشىت ب ھزرىن خو كارتىكىنى بۇ ماوى پەتر ژ بىست چەرخان ل سەر

نیزیکی 20% ژ خەلکى جىهانى بكمەت ھەرودكى كا چەوا مەنشیوس شىايى ۋى چەندى بكمەت لەورا مە ژ ھەڙى دىت ئەم ويژى وەك ئىك ژ كەسىن كارىگەر ددىروكى دا بەھەلبىزىرىن.

93. زه‌رادهشت Zoroaster

(551 ب.ز - 628 ب.ز)

زه‌رادهشت

دانهری نایینی زه‌رادهشتی ئەمۇ نایینی ھەتا نوکمۇی مایە ساخ

زه‌رادهشت دھىيىتە نىاسىن ئىك ژ زەلامىن ئولى و دانهرى نایینی زه‌رادهشتى ئەمۇ نایينى بۇ پىر ژ 25 چەرخان مایە ساخ و ھەتا سەردەمىن ئەقروكەزى پېشەقانىن وى وى ل چەندىن وەلاتان ھەنە ب تايىبەت ل كوردىستانى و ئيرانى. زه‌رادهشت دانهرى پەرتووكا "گازاس" كۆ كەفتىرىن پارچا پەرتووكا "ئاقيستا" يى يە كۆ دھىيىتە نىاسىن ب پەرتووكا پېرۋزا زه‌رادهشتىيان.

دېرۈكى گەلەك كىيم پىزانىن ل سەر زه‌رادهشتى بۆمە پاراستىنە، لى ژىدەر دىاردەكەن ل سالا 628 بەرى زايىنى ل دەفەرەكى كۆ نوکە دېيىزنى "باكورى ئيرانى" ڈايىكبوویە. هەردىسان پىزانىن ل دور زاروکىنیا ويىزى نەھاتىنە توماركىن.

دەمىن ھېشىتا يى گەنچ دەست ب بەلاقىرنا نایىنى خۆ كرييە و دەمىن ژىيى وى گەھشتىيە 40 سالىنى گەلەك كەس دەزى وى راوهستيان لى ئەمۇ شىا باودرىي شاھى باكورى ئيرانى ب نافى "فيشتاسپا" يى پەيدابكەت تا ل دوماهىي بوويە ئىك ژ پېشەقانىن وى يىن ھەرە بەھىز و ھەۋالى وى يى نىزىك. لدویش پەرتووكىن دېرۈكى، زه‌رادهشت ل سالا 551 بەرى زايىنى د ژىيى 77 سالىنى دا وەغەرگرييە.

بنەمايى نایينى زه‌رادهشتى ل سەر ئىكانەيى ياخۇدايى مەزن و فەرخۇداوەندان ھاتىيە دانان. لدویش بوجۇونىن وى ب تىن خۇدايەك ھەيە ب نافى "ئاهورا مازدا" و ب زمانى فارسى يى نەقروكە دېيىزنى "ئورموزدا" كۆ ب رامانا خۇدايى دلوفان و كاربەنەجە دەھىت.

زه‌رادرادهشتی باوه‌ری ب هندی ههبوو کو گیانه‌کی خراب ژی یی ههی و نافی وی کریه "ئانگرا مانیو" و د زمانی فارسی یی نوکه‌دا دبیژنی "ئه‌هريمەن" و ئەف گیانه را دبیت ب ئەنجامدانا کارین خراب و دره و خاپاندنی دناف مرۆقاندا.

هه‌ردیسان هه‌فرکیه‌کا دژوار دنافبه‌را هیزا باشی و هیزا خرابی دا یا ههی و هه‌فرکیا ۋان هه‌ردوو هیزان ھەتا ھەتايى ل سەر مرۆقی دی مینیت لى ل دوماهی هیزا باشی و دادپه‌روهی دی ب سەركەمیت ئانکو پشتی مرۆق گیانی خۇ ژدەست ددەت.

ئاینی زه‌رادرادهشتی ب پېتىقى دبینیت کو باشی هه‌ردم هەبیت و هندەك كەس هەبن پشتەقانی و دويىفكەفتنا قى باشی بکەن، لى دەھمان دەمدا زه‌رادرادهشتی ئەو چەندە پەتكىريه کو مرۆقەك خۇ ژ هەمى خوشىتىن دونيایى بکەت و ب تىنی بەمینتە ب دويىق ئاینى ۋە، يان ژيانا هەۋىزىنى پېكەنەنیت.

زه‌رادرادهشتیان هندەك ریورەسمىن تايىبەت ھەنە وەك پېرۇز راگرتنا ئاگرى دورزەرپەن و نفييىزکەن لېھرامبەری ئاگرى و دېت ئەف ئاگرە بەردهوام د پەرسىتگەھانقە یىھەلکرى بىت و نەھىتە فەمراندىن.

ژ گرنگترین دابونەرىتىن زه‌رادرادهشتیان ئەوە کا چەوا دى كەلەخى مرۆقى پشتى مرنى قەشىرەن ژېھرکو ئەو كەلەخىن مريان لېن ئاخى ناقەشىرەن و ب ئاگرى ناسوژن بەلکو دى دانە سەر جەھەکى بلند وەك چىايىن بلند داكو بالىنە گوشتى وى بخۇن و د ماوى چەندىن دەمزمىراندا پشتى بالىنە گوشتى وى هەممى دخۇن ژ نۇو دى ھەستىكىن وى خرفة‌کەن.

ھەرچەندە د ئاینی زه‌رادرادهشتى دا گەلەك بىنەمايىن ئاینلىن فارسی يىن كەقىن ھەنە لى جوداھى ئەوە کو ئاینی زه‌رادرادهشتى ئىكەم جار دناف ئىمپراتوريا فارساندا بەلاقبۇو و گەلەك شاھىن وى باوه‌ری پى ئىنا و هیز و پشتەقانىا وى مەزنەر لى هات. ئانکو نە وەكى ئاینلىن بەری ھينگى کو لەھستىپەكى ل وەلاتىن دى بەلاقبۇون و پاشى دهاتنە دناف وەلاتى فارساندا.

لى پشتى ئەسکەندەرئ مەكدونى ل نىشا دوى يا چەرخى چوارى بەری زايىنى ئىمپراتوريا فارسی شكاندى، گەلەك گوھۇرىنىن مەزن د ئاینی زه‌رادرادهشتى دا پەيدابۇون و

ئىدى هيىدى ئەق ئايىنە بەرەق كىيمبۇونى چوو، لى پشتى هينگى مەترسيا گريكان ل سەر ۋى ئايىتى نەما لهۇرا دووبارە بەرەق بېيىزبۇنى چوو و بەرەق ھەمى لاپەنان بەلاقبۇو.

ل سەرەتەمى ساسانيان دنافبەرا سالىن (561-226ز) ئايىنى زەرادەشتى بۇو ئايىنى فەرمى يىن وەلاتى. پشتى شەرىن عەرەبان ل چەرخى حەفتى زايىنى ئىدى گەلهك ژ دويكەفتىين ۋى ئايىنى ھاتنە دناف ئىسلامى دا و د چەرخى دەھى زايىنى دا ئىدى ئەم كەسى، باوهرى ب ئايىنى زەرادەشتى ئىنای رەقىنە وەلاتى ئيرانى و پاشى بەرەق گۈزىرتا "هورمز" ل كەنداشى و ل دووقۇدا بەرەق ھندى چوون و مىتانگەھەكا بچۈوك بۇ خۇ دانا.

ئەم دشىن بىزىن كۆ ئايىنى زەرادەشتى ل ج سەرەدەما ل وەلاتى ئيرانى بەرزەنەبۈويە. نوکە ل وەلاتى ھندى دېبىزىنە دويكەفتىين ۋى ئايىنى "يارسى" ئانكۇ "فارسى" و ھەزمارا وان ل بازىرەي "بومبائى" ب تىن نىزىكى 100 ھزار كەسانە و ل ئيرانى ڈى ھەزىمارا وان دەگەھىتى 20 ھزاران.

زېرکو زەرادەشتى گەلهك پشتەثان و دويكەفتى ھەبۇون و بەرەدەرام رېبازا وى بەلاڭدىك لەورا ھەتا سەرەتەمى ئەفروكە ڈى ئەق ئايىنە مايە ساخ و پشتەثان يىن ھەمىن. ھەردىسان ۋى ئايىنى كارىگەرى ل سەر ھندەك ئايىنەن دىزى ھەبۇو ب تايىبەت مەسيحى و جوھىيان لەورا ڈى ئەم دشىن بىزىن كۆ زەرادەشت ڈى ئىكە ڈى كەسىن كارىگەرىيەكا دومدرىز ل سەر دىرۈكە مەرۆفايەتىي كرى.

سەرەتاي ھندى كۆ ئايىنى زەرادەشتى ئايىنەكى كەفە لى نەشىا بېيتە ئايىنەكى جىهانى وبەلكو ھەر وەك ئايىنەكى نافخۇبى مايە لەورا ئەم نەشىن ب ج رەنگان وى دەگەل ئايىنەن دى يىن وەكى ئىسلام و مەسيحىيەتى ھەۋبەر بکەين.

94. شاهزادن ئەلیزابیتا ئیکی I (1533-1603)

شاهزادن ئەلیزابیتا ئیکی

ئەو شاهزادنا شیاپی مەزنترین ھىزا دەريايى ياخىنگلىزى ب دامەززىنەت

شاهزادن ئەلیزابیتا ئیکی ب ھندى ياخىنگلىزى ب دامەززىنەت كەمس بۇو ل سەر كورسکىيا دەستەھەلاتى ل ئينگلتەرا رېنىشىيە خوارى و شىا ب سەركەفتىيانە بۇ ماۋى 45 سالان دەستەھەلاتى بىكەت، دەقان سالاندا گشت بوارىن ئابورى و ئەدەبى ل ئينگلتەرا پېشىكەفتەكە باي وىنە بخۇققەدىتىن و ئينگلتەرا بۇ خۆدانا مەزنترین ھىزا دەريايى لەجيھانى.

دەمى ئەلیزابیتا ئیکی هاتىيە سەر دەستەھەلاتى ج شاهىن زىرەك و چەلەنگ نەبوون بەلكو ھەمى وەكى دېوان بۇون لى دىگەل ھندى ژى ئەو شىا بېيتە خۆدانا مەزنترین بەخت ل سەرددەمى زىرىن يى ئينگلتەرا.

ئەلیزابیت ل سالا 1533 ل گۈندى "گرینچ" ل وەلاتى ئينگلتەرا ژايىكىبوويم، بابى وي شاھ "ھېنرى يى ھەشتى" بۇ كۆ سەركىشىا بىزاشا چاكسازىي ل ئينگلتەرا دىك و دەيكى وي "ئان بولىن" ژنا دووئى ياخى بۇو و ل سالا 1536 ھاتە كوشتن. پشتى ھېنگى ب چەند ھەيقەكان پەرلەمانى بىرياردا كۆ ئەلیزابیت كچا نەشەرعى ياخى يە⁽¹⁾ كۆل وي سەرددەمى ب تىنى ژىيى وي سى سال بۇون. سەرەپرەپارا قى بىريارا پەرلەمانى، لى ئەلیزابیت ھەر مال كوجقا شاھى و وەكى شاهزادنان ژيا.

ل سالا 1547 ھېنرى يى ھەشتى مرى، لوى سەرددەمى ژىي ئەلیزابىتى 13 سال بۇون. د ماۋى دەھ سالىن پشتى ھېنگى ئەو كەسىتىن هاتىيە سەر كورسيكا دەستەھەلاتى

(1) نەف بىريارە بوجۇونا ڪاسولىكىيان بۇو لوى سەرددەمى ژىبرىكىو ب دېتىنا وان بەرداانا ژنا ئىكىنىڭ تىشىمەكى حەرامە، ژىھەندى زى ھەققىنیا شاھى دىگەل دەيكى ئەلیزابىتىنى تىشىمەكى حەرامە و ئەو زاروتكىن ژى پەيدا بىن د نەشەرعىنە و مافى كىرتىدا دەستەھەلاتى نىنە.

سەرنەکەفتن، برايى وى "ئىدۇردى شەشى" دناقبەرا سالىن 1547 ھەتا 1553 دەستهەلەتكىر، ل سەردەمى وى حکومەتى ھەلوىستەكى رېكەفتى دگەل پرۆتستاننان كر.

خويشكا وى "مارى" يى ژى بۇ ماوى پىنج سالان دەستهەلات ل ئىنگلتەرا كر، لى ئەۋى پشتەفانيا "بابا كاسولىك"ى كر و دووبارە رېبازا كاسولىكى كرە ئايىنى فەرمى يى وەلاتى و نىزىكى 300 پشتەفانىن رېبازا پرۆتستانلى كوشتن، ژېمەر قىچەندى ب ناسنافى "ماريا خويناوى" هاتە نىاسىن. لى پشتى ھينگى ئەلیزابىت هاتە سەر تەختى دەستهەلاتى و خۆيشكا خۆ ل بورجى لەندەنلىقە زىندان كر، ھەرچەندە پشتى ھينگى خويشكا خۆ ئازاد كر لى ھەر ژيانا وى مابۇو د مەترىسى دا.

پشتى ل سالا 1588 شاهزىن مارى مرى، ئەلیزابىتتا ئىكى بۇو دەسەھەلەتدارا فەرمى يا ئىنگلتەرا، كەيىفا خەلكى گەلهك ب قى دوماهىكى رەش و دەستپىكى بەختەوەر هات. لەدەستپىكى يا ل سەر ئەلیزابىتى پىدەفيپوو ھندەك ئارىشەيان چارەسەر بکەت ئەۋۇزى شەپى دگەل فەنسا، گرژى و ئالۆزىيەن دناقبەرا ئىنگلتەرا و ئوسكوتلەندىدا دا و گرژىيەن رېبازىن ئايىنى ل ئىنگلتەرا.

لەدەستپىكى ئەلیزابىتى بزاڭىرن گرژىيەن دناقبەرا رېبازىن ئايىنى دا نەھىيلەت و ئارىشەيا وان چارەسەربكەت و بکەتە ئىك و ئايىنى فەرمى يى وەلاتى كرە مەسيحىيا ئىنجلى، ئەڭ چەندە بۇ ئەگەر ئازىكىرنا ھەردوو رېبازان. ھەرچەندە ھندەك رېبازىن دى خۆ ژۇنچى چاكسازىي نەزەركىرن لى ھەر زۇ ئەلیزابىت شىا ھەفسەنگىيەكى دناقبەرا واندا پەيدابكەت و ھەتا سالا 1559 دوماهى بقۇ ئارىشى هات.

بەرى ھينگى رېبازا ئايىنى ببۇو بابەتكى ئالۆز بتابىيەت ئەم توشتى پەيوەندى ب شاهزىن مارى يا ئوسكوتلەندىقە ھەى، پشتى ئەم ژ ئوسكوتلەندىدا ھاتىيە دەرىخىستن بەرەڭ ئىنگلتەرا ھات و ببۇ ئىك ژ ئەندامىيەن خىزانى ئەلیزابىتتا ئىكى و مافى دەستهەلەتدارىي ژى ھەوبۇو. ئانكۆ ئەگەر شۇرۇشكە ھاتەكىن يان شاهزىن ئەلیزابىت ھاتە كوشتن لوى دەمى دى شاهزىن ماريا كاسولىكى ماف ھەبىت بچىتە جەن وى.

پشتى بەلگە ل سەر مارىي ئاشكەرابۇون كو وى دەست دگەل پىلانىن كوشتنا ئەلیزابىتى دا يىن ھەين لمورا ل سالا 1587 ھاتە سىدارەدان و ئەلیزابىتى ب خۆ بريارا سىدارەداندا وى وەزيرىن وى پەسەند كر. خەلكى وەلاتى ژى ھەمى ژى ئەم بۇ ماوەمەكى

دریز بوو ل هیقیا بجهئینانا فی بریاری بوون داكو ئاریشمەیین وان ییئن ئایینى بدوماھى بھین ژبهركو ل سالا 1570 "بابا بیوسى پینچى" نەفرەت ل ئەلیزابیتى كرن و ژ دیرى دەریخست و پاشى "بابا گریگورى سیزدى" خوینا وى حەلالكر و گوت ھەر كەسى وى بکۈزۈت ج گونەھ ل سەر ناچن.

ژبەر فی چەندى پشتەفانىن رېبازا پرۆتسانتى دترسیان پاپايى كاسولىكى شۇرەشەكى بەرپابكەت لى ئەلیزابیتى خەلک پشتەست كر ئەو دى رېبازا پرۆتسانتى ھەر ب سەرئىخيت و ئەڭ بريارا وى پېشۈزايەكا مەزن ل ئىنگلتەرا لى ھاتەكرن.

ل دووقدا ئەلیزابیتى دەست ب چارەسەكىرنا ئارىيەشىيەن سیاسى يىن دەرەكى كر. ل سالا 1560 برياردا شەرى دگەل وەلاتى فەنسا بدوماھى بىنیت و ئەڭ چەندە بول ئەگەر پەيوەندىيەن ھەردوو وەلاتان پېشە بچن، لى ھەر زوي پەيوەندىيەن ئىنگلتەرا و ئىسپانيا تىكچوون تا كار گەھشتىھ وى پادىھى پېندىھ ب مايتىكىرنا لەشكەرى بىت.

ھەرچەندە ئەلیزابیتى بزاڭ دكىر شەرى بدوماھى بىنیت لى لوى سەردەمى گەلەك يا بزەحەمەت بول شەرى دنافبەرا ئىسپانيا ل سەر رېبازا كاسولىكى يا توندەرە دگەل ئىنگلتەرا پرۆتسانتى يا ميانەرە و ئازاد بدوماھى بھېت.

لى پشتى وەلاتى ھولەندى يى پرۆتسانتى ڏى دىز ئىسپانيا راوهەستىيات كاودان بەرەڭ باشتەچوون. ھەرچەندە ئەلیزابیتى ب خۇ نەدەفيا ج شەر پەيدابىن لى وەزىر و پەرلەمان د رېذبوون شەرى دگەل ئىسپانيا بکەن و ل سالا 1580 شەرى دنافبەرا ئىنگلتەرا و ئىسپانىادا ھاتە راگەھاندن. دەقى شەرى دا، ئەلیزابیتى پشتەمىستن كرە سەر بىنکەيەكى بەرفەھ يى وەزىر و پەرلەمان و گەل خۇ. ھەردىسان شىا ھىزىدا دەرىيائى يى بەریتانى بدامەززىنىت، لى شاھ فەيلىپ شىا بەرى وى ھىزىدا دەرىيائى يى ئىسپانيا ب ناقى "ئارمادا" دروست بکەت و خۇ بەرھەقكىربوو بۇ شەرى دگەل ئىنگلتەرا.

ھەزمارا پاپۇرىن ھىزىدا دەرىيائى يى ئارمادا ھندى ھەزمارا پاپۇرىن ئىنگلىزى بوللى ھەزمارا دەرىيافانىن وى و سەرورىن وان كىيمتىبۇو لى بەرۋاڭى دەرىيافانىن زىرەك و خۆدان ئەزمۇن دناف ھىزىدا دەرىيائى يى ئىنگلىزى دا كاردىك. ل سالا 1588 شەر گەھشتە گوبىتكى ھەتا ل دوماهىي ھىزىن دەرىيائى يىن ئىنگلىزى ب سەركەفتىن و ب فى چەندى ئىنگلتەرا

بۇ خۆدانا مەزنتىين هىزرا دەريايى ل جىيهانى و ھەتا چەرخى بىستى ژى د قى ناستى دا مابۇو.

شاھزادەن ئەلیزابېتى گەلەك گرنگى ددا لايەنلى دارايى، لى دگەل ھندى ژى وان پارەيەكى مەزن دشەپى دىزى ئىسپانىيادا مەزاخت بۇو.

دېرىوکنفىس ل سەر ھندى پىكەفتىنە كۆ ئەو چاخى ئەلیزابېتى دەستەھەلاتدارى كرى دھىيەتە ھەزمارتىن چاخى زىرىن يى ئىنگلتەرا. د وى سەرددەمى دا ھوزانقانى ناڭدار "ويليەم شڪسپير" دەزيا، سەرەپرەي رەخنەيىن دۈزارلى وى پشتەقانىا بىزاقا ئەدەبى و شانويا شڪسپيرى دىكەر تا وى رادەي كۆ و بوارىن دى يىن ھونەرى وەك موزىك و شىوهەكارى نەگەھەتسبوونە ناستى پىشكەفتى يى بوارى ئەدەبى.

ھەردىسان سەرددەمى ئەلیزابېتى ب سەرددەمى گەرۆكىن ئىنگالىز دھىيەتە نىاسىن زېھرەكىن گەرۆكىن ئىنگالىز ھندەگ گەشت بەرەۋە رۆسيا بىن داكو ب پىكا باکورى بگەھەنە دەزەھەلاتا نافىن، ھەردىسان گەرۆكەن "فرانسىس درىك" شىا د گەریانەكى دا ل دور دۇنيايانى بىزقىرىت. ھەرودسا ھندەك بىزقىن نەسەرەكەفتى ھاتنە ئەنجامدان ژلايى "والتەر دەلى" قە كۆ ل مىتانگەھەين نۇو ل ئەمرىكى باکورى دگەريا.

مەزنتىين ئارىشەيا تۈوشى ئەلیزابېتى بۇوى و نەشىا چارھەسەربىكەت ئەۋۇزى نەشىا كەسەكى ژ ھەزى بىكتە جەھگەرلى خۇ، ژېھرەكى وى شوينەكربۇو و ج كەس ژى دەستنىشان نەكربۇو ل پشتى مىرنا وى بەھىتە سەر تەختى دەستەھەلاتى ژېھرەكى ئەو دىرسىا ئەگەر ئەو فى كارى بىكتە مەترىسى ل سەر ڙيانا وى پەيدابىت.

دەمى گەھشتىيە ژىيە حەفتى سالىيە ل سەر تەختى مىرنى بىرياردا شاھ "جىمسى شەشى" بىكتە جەھگەرلى خۇ كۆ شاھى ئۇسکوتلەندابۇو و كورى شاھزادەن مارىيە بۇ ئەوا بەرى ھەينىكى وى سىدارەدai. دېيت مەرەما وى ژ ھەلبىزارتىنا قى كەسى بۇ ھندى بىت داكو پشتى مىرنا وى ئىيگەرتەنەكى دنافىبەرا ئۇسکوتلەندە و ئىنگلتەردا دا دروست بىكتە، لى ژېھرەكى شاھ جىمس و كورى وى شاھ چارلىز ژ شاھىن زۇرداربۇون لەورا خەلک دىزى وان راومىتىيان و شەرىئىن نافخۇيى پەيدابۇون.

شاھزادەن ئەلیزابېتى ئىكى كەسەكى گەلەك تىيگەھشتى و بىرتىزبۇو د سىياسەتى دا و دەھەما دەمدا گەلەك يال خۇ ھشىياربۇو و حەز ژ شەرەن و رېزىتنە خويىنى نەدكر. بۇ وى

گلهک يا ب سانههی بوو د هندهک هلویستاندا يا دلرهق بیت ل دگهل هندئ ژی ب زدهمهت ئەف چەندە دکر.

ئەلیزابیت ژی وەکی بابی خۆ شیا پتر پشتەفانیا پەرلەمانى بددستخۆفە بىنيت بىيى كو بچىت شەپى دژى وان ئەنجامبىدەت. هەردىسان وى حەز ژ دیوانا زەلامان دکر و وەختىن درېز دگەل دبوراندىن، د هەمان دەمدا ب شىۋەھەكى باش وەزىر و ھارىكارىن خۆ د ھەلبىزارتىن.

ئەم دشىن مەزنىتىن سەركەفتىن وى ب ۋى رەنگى كورت بىكەين: ئەو شیا سەركىيىشا بىزاقا چاكسازىي ل ئىنگلتەرا بىمەت بىيى كو خوين بەيىتە رېزتن، ئانكۇ بەرۋەۋازى وى چەندى يال ئەلمانيا ھاتىيە پويىدان كو د شەپى سىھ سالاندا ژ 1618 ھەتا 1648 پتر ژ چارپىكەكا خەلکى ئەلمانيا ھاتنە كوشتن. ب ھاتنا ئەلیزابىتى بۆ سەرتەختى دەستەلەلتى ئىپى گۈزىيىن ئايىنى دنافىبەرا كاسولىك و پروتستانياندا كىمبۇون و برىينىن وان ھاتنە دەرمانىكىن.

لى ڙلايەكى دېقە راستە ئەلیزابىتا ئىكى سەركەفتىن مەزن توماركىرن لى ئەف سەركەفتىنە ھەمى دنافخۇيى بۇون و ج كارىگەرى يىن دەرەكى نەبۇون بەلکو ئەو سەركەفتىن جىهانى يىن ئىنگلتەرا توماركىرين د سەرددەمەن پاشى ھىنگى دا ھاتبۇونە توماركىرن و ج پەيوەندى ب وېقە نەبۇون.

ھەتا شەپى وى دگەل ئىسپانيا ژى ج سەركەفتىن مەزن نەبۇون ږېرکو وى خۆ پاپورەكا خۇزى ژدەست نەدابۇو و ئىسپانيا ژى وەلاتەكى مەزن و بېيىز نەبۇو كو بشىت خۆ لېھر ھىزا وەلاتى وى بىگرىت لەوراژى مە نافى وى دېزى رېزبەندا دوماھىيى دا دانايىه.

میکائیل گورباشیف .95
(0000 - 1931)

میکائیل گورباشیف

ئەو سەرکردئ بۇويه ئەگەرئ كەفتىن ئىكەتىا سوقىھەتا بەرى

ئىك ژ گرنگترین رويدانىين سىاسى د دوماھيا چەرخى بىستى دا رويدان، زىكەبۇونا ئىكەتىا سوقىھەتا بەرى و هەرفتن شىوعىي بۇو. ئەڭ بىزاقا بۇ ماوى چەندىن سالان بىزاق دىرى حىيانى ھەمىي بىختە بن دەستى خۇ ھەر زوى ژناڭ چوو نوكە ب تىنى ناھىيە دىيرىكى دا.

ئەم دشىن بىزىن كەسەك ئەگەرئ سەرەتكى يى قى ھەرفتن و كەفتىن بۇو ئەۋۇزى میکائیل گورباشىف بۇو ئەۋۇزى بۇ ماوى شەش سالان سەركىشىيا قى ۋەلاتى دىرى ھەر ژ سالا 1985 ھەتا 1991.

گورباشىف ل سالا 1931 ل گوندى "پريڤولنيو" ل دەفەرا سەنتەرۇپېول ل باشورى رۆسيا ژدایكىبۇويه. زاروکىنیا وى يا ھەقىم بۇو دگەل دەستەھەلاتا درېنديي يى دكتاتور جوزىيە ستالىنى كو دەھىتە ھەزىزلىكىن ئىك ژ خوينابىتىن زۇرداران د دىيرىكى دا. باپىرى وى "ئاندرى" نىزىكى نەھ سالان دىزىندانىيە بوراند ھەتا سالا 1941 ھاتىھ بەردىن كو پشتى ھىنگى ب چەند ھەيەقەكان رۆسيا ھاتىھ داگىركرن ژلايى ئەلمانىيە.

گورباشىف ب خۇ گەلەك يى بچۈوك بۇو و نەدشىيا خزمەتا سەربازى بىكەت د شەرى جىهائى يى دوى دا، لى بابى وى دنماڭ لەشكەرى دا كاردىك و برايى وى يى مەزن ژى د رويدانەكى دا ھاتە كوشتن و گوندى وى بۇ ماوى ھەمشت ھەيغان ژلايى ھىزىن ئەلمانىيە ھاتە داگىركرن.

سەرەپاي ۋان نەخۆشىيان، لى گورباشىف شىا پلهىيىن بلند ل قوتا بخانى بىدەستەخۇفە بىنیت و ل دووقدا پەيوەندى ب كۆمەلا شىوعى يى گەنچان ب ناھىيە "كۆمسۆمول" دىكەت كو

هیشتا ژی 15 سال بوون. ل دووقدا بُ ماوى چوار سالان دناف زەقىيەن گەنمى دا ل سەر ئاميرى دروينى كاركىريه.

ل سالا 1950 ل زانكۆيا موسكو، كولىزى ياسايى هاته وەرگرتەن و ل سالا 1955 دەرچوو. ل سالا 1952 ل موسكو بۇ ئەندامى پارتا شىوعى و ھەر ل وېرى ھەۋنیاسىن دگەل ھەۋىنە خۇ يَا پاشەرۆزى "پىسا ماكسىموفنا" يى كر و بەرى زانكۆيى بىدوماھى بىنىت ب ماوهىكى كىم ژيانا ھەۋىنەن بىكىدىنە و كچەك ژى ھەبۇ ب نافى "ئىرینا".

پشتى بىدوماھى ئىنانا خواندىندا خۇ يَا زانكۆيى، گۆرباشىف دووبارە زېرى دەقەرا سترافرۆپول و پلا وي دناف پارتا بىرۆكراتى هاته بلندكىرن. ل سالا 1970 بۇ سکرتىيرى ئېكىن يى كومىتە يَا پارتا دەقەردارىن و پشتى چەندىن سالىن ل دووقدا بۇ ئەندامى كومىتە يَا نافەندى يَا پارتا شىوعى.

ل سالا 1978 پلهىكادى يَا بلند بىدەستخۇفە ئىنا دەمىن چۈويە بازىرى موسكو و بۇويە سکرتىيرى كومىتە يَا نافەندى و بەرپىرسىيارى بەشى چاندىن. ھەروەسال سالا 1979 گۆرباشىف هاته كاندىدكىرن بۇ ئەندامەتىا مەكتەبا سىياسى كو لوى دەمى دەستەھەلات ل ئىكەتىيا سوقىيەتى دىكىر و ل سالا 1980 ب فەرمى بۇ ئەندام دەقى مەكتەبى دا.

ئەڭ ھەمى پلهىكەن د ماوى دنابىھرا (1964-1982) دا ھاتنە رويدان ئەۋۇزى ل دەمى "ليونىد بىرىزنىيف" دەستەھەلات ل ئىكەتىيا سوقىيەتى دىكىر پشتى مەرنا وي ھەتا 1985 ھەندەك سەركەرەتىن دى پۆستى سەرەتكەنەتىن وەرگرت و دەقى ماوهى دا گۆرباشىف بۇ ئەندامى ھەرە دىيار يى مەكتەبا سىياسى و پشتى ھىنگى بۇ سکرتىيرى گشتى يى پارتى ئەۋۇزى پشتى كو ئەندامىن مەكتەبى ب شىوهەكى نەھىنى دەنگدان كرى و ئەھەللىڭارلى.

بەرۋەڭلىق پىتىيا سەرەتكەن بەرى وي يىن ئىكەتىيا سوقىيەتى، گۆرباشىفى بەرى بىبىتە سەرەتكەن بەرى پارتى سەرەدانان گەلەك وەلاتىن رۆزئاھاى كىربوو لەورا دەمى ئەھەتىيە ھەللىڭارلىن ھېقىيەن گەش بۇ وەلاتىن رۆزئاھاىي چىبوون كو گۆرباشىف بىبىتە سەرەتكەن لىبرالى يى مودىرەن و ئەڭ چەندەزى راست دەرچوو و ھەر زوى وي رىفۇرمەكە سىياسى يَا بىنەرەتى ئەنجامدا.

دهمی گۆرباشیف ل سالا 1985 هاتیه هەلبژارتن وەك سکرتیری گشتى يى پارتى شیوعى قەت د ھزرا ویدا نەبۇو كۆ ئىكەتىا سوقىھەتى ب ھەرفىنیت و دوماھىيى ب پارتى شیوعى بىنیت كۆ ئەۋۇزى ئىك بۇو ژ دامەزرىئەریئن وى، لى ئەو سیاسەتا وى پەيرەو دکرى و ھەبۇونا ھىزىئىن دەرەكى بۇونە ئەگەر ئەيدابۇونا ۋى ئەنجامى. سەرەپاي چاڭدىرييا وى يا توند، ئەو بۇ ئەگەر گوھۇرینا ئاپاستى ب رېقەچوونا جىهاندا مە.

مینا

ئەو شاهى مسپ كريه ناڭدارتىرين شارستانىدا كەفن

مینا دھىيتكەن ھەزمارتىن ژ شاهىن دەستپىكى يىن وەلاتى مسپى و ئىكەم شاھە كۆشىايى وەلاتەكى ئىكەرتى و بەيىز ل سەر عەردى مسپى ئافا بکەت. بقى چەندى ئەو شيا رۇلەكى كارىگەر د دېروكا شارستانىا مەرقۇايەتىنى دا بگىرىت.

ھەرچەندە دېروك بەحسى ۋەيىتلىكى بۇون و مىنا وى بومە ناكەت و چ پىزانىننىن دروست لبەردىت نىين، لى پەتىيا بوجۇونان دگەل ھەندى نە كۆ ئەو ل دەستپىكى سالىن 3100 بەرى زايىن ۋەيىتلىكى بۇونان دگەل ھەندى نە كۆ ئەو ل دەستپىكى سالىن ژ دوو شاھنىشىننىن سەربەخۇ پىكىدەت کو ئىك ل باكورى بۇو ل دەفھەرا دەلتايى و يا دىيىزى ل باشورى بۇو. دگوتىنە يا ئىكى شاھنىشىن مسپى ياخوارى و دگوتىنە يا دووئى شاھنىشىن مسپى ياخوارى لى شاھنىشىن خوارى گەلەك پېشىكەفتىتىر بۇو ژ يا سەرى لى شاھ مینا ھات و شيا قان ھەردوو شاھنىشىنان بکەتە ئىك.

شاھ، مینا ب نازنافى "نامىر" ژى دھىيتكە نىاسىن. ئەو ب خۇ ل بازىرە "نانيس" ل باشورى مسپى ۋەيىتلىكى بۇونان دەستپىكى سالىن ئىك ناسنافى شاھى ئىكەرتىنە ھەردوو وەلاتان ل سەر خۇ دانايىھە و ئەف ناسنافە بۇ ھزارەھا سالان ھاتىيە پاپاستن و پاشى پايتەختى وەلاتى خۇ ل بازىرە "مهەمىسىس" دانا كۆ دكەفتە سنورى دنابېھەرە ھەردوو شاھنىشىناندا و ب ماوى پىر ژ ھزار سالان ياخوارى بۇو و ل سەردىھەنە ئەقروكە شىنوارىن ۋەيىتلىكى بەزىزىكى بازىرە فاھيرە.

ھەردىسان دېروك نەشىايە گەلەك پىزانىننان ل سەر ۋەنەن و چەوانىدا دەستەلەتداريا ۋەيىتلىكى بۇمە بپاپىزىت، لى وى نىزىكى 62 سالان دەستەلەت كريه و دېبىت ئەف ۋەيىتلىكى بۇمە بپاپىزىت، لى گومان تىدا نىنە كۆ ب ئىكەرتىنە ھەردوو

لایین مسپی ژ نوو شیانین وی یین داهینانی د روشه‌نبیری و هونه‌ر و ئافه‌دانکرن و بیناسازیی دا دیاربۇون و ئەڭچەندە بۇ ئەگەر ئۆھۈرىنا سىستەمى دەستەللات و كارگىرىي و كارىگەريا قىچەندى بۇ ماوهىمەكى درېز يابەردەوام بۇو.

ل سەرددەمى ۋى شاهى زمانى ھيرۆگلىيفى و رېكا نقيسىن و نەخشەيىن وى گەلەك پېشکەفت. ئەم داشىن بىزىن كول ۋى سەرددەمى شارستانىيا مسپى ژ شارستانىيا سومەرى پېشکەفتىتىر لىيھات ژبه‌رکو سەرددەمى مىنايى مسپ بۇ ئىك ژ پېشکەفتىتىر شارستانىيىن كەفن.

لى ھەكە ئەم پرسىيار بىكەين كا ئەم جەن مىناي دەقى ليستى دا بدانىنە كىز پېزبەندى؟ گومان تىدا نىنە كوشەتىيەتىنە كەسايەتىيەكى مەزن بۇو و ئەم بى سەر ھندى فيرّبۇوين كول سەرددەمەن شاھاتىي شاھ گرنگەتىن كەسە د وەلاتى دا لەورا ئەگەر ئەو نەبايە پەنگە ئەو سەركەفتەن و پېشکەفتەن و ئىكگەرتنا مسپ بخۇقە دىتى پەيدانەببا.

ژبه ۋى چەندى مە نافى وى ل ۋىئى دانا ژبه‌رکو پەتىيا سەركەفتەن بۇ وى دزفەن و ئەگەر ئەو نەھاتبا پەنگە مسپ نەشىابا بگەھىتە ۋى جەن بلند د دىروكاكەفن.

چارلیمان

ئەو سەرگردى شىاي دووباره ئىمپراتۆريا رۆمانى زىندى بىمەت

چارلیمان يى دەھىتە نىاسىن ب "چارلى مەزن" ئىكە ژ ئىمپراتۆرين رۆمانى يىن
چەرخى ناھەپاست و دانەرى ئىمپراتۆريا رۆمانى يا پېرۋۇز و ئىكە ژ دەستەھەلاتىدرايىن ھەرە
ناقدار د دىدروكا ئەورۇپا دا.

چارلیمان ل سالا 742 زايىنى ل نىزىكى گوندى "ئاخىن" ڈايىكبوویە كو پشتى
ھينگى ئەف دەفەرە كربوو پايتەختى ئىمپراتۆريا خۆ، بابىٰ وي "پەپىنى كورت" بولۇ.
باپىرى وي "چارلىز مارتل" ئەو سەرگردى فەنسى بولۇ يى بولۇيە ئەگەرى شەكتىنا
موسلمانان ل فەنسا ل شەپى "تۆر" ل سالا 732 زايىنى. بابىٰ ويلى پىپانى كورت ل سالا
751 زايىنى ببۇ دەستەھەلاتىدارى فەنسا و ل سالا 768 پشتى بابىٰ وي مرى ئىدى ھەڤرکى
كەفتە دنابىھەرا چارلیمانى و برايى وي كارولمانى ل سەر كورسيكا دەستەھەلاتى.

لى پشتى هينگى ل سالا 771 برايى وي ژ نىشكەكىيە گيانى خۆ ژدەستدا لەورا
چارلیمان شىا دىزىن 29 سالىيىدا بىيى ھەڤرک ببىتە شاھى فەنسا و دەمى ئەو ھاتىيە سەر
تەختى دەستەھەلاتى وەلاتى فەنسا پىيكتەت ژ عەردى وەلاتىن فەنسا و بەلچىكا و سويسرا
و بېشىكەكا مەزن ژ عەردى ھولمندا و بەلچىكا ژبەر ھندى چارلیمانى ئىكىسىر وەختى خۆ
ب بەرفەھەكىنا عەردى وەلاتى قە نەبر بەلكو دەست ب چاكسازيان كر.

پشتى مىنا برايى وي، خىزانما وي و زاروکىن رەھقىن و چۈونە باكۈرى ئىتاليا ل
شاھنشىنا "لومباردىا". لى چارلیمانى ھىزەك پىكىينا و لدويف وان كەفتەتا شىاي ل سالا
774 شاھنشىنا لومباردىييان داگىرىبىكەت و عەردى وان ژى ل سەر وەلاتى خۆ زىدەبىكەتن ل
دۇوۇدا ژنبرا خۆ و زاروکىن وىزى گىرتىن و كوشتن.

ژ گرنگترین شهريين چارليمانى ئەنجامدابون، داگيركىدا دەقەرما "ساكسونيا" بولو ل ئەلمانيا و بولۇقى چەندى وي 18 ھەويىن لەشكەرى ھەر ژ سالا 772 ھەتا 804 ئەنجامدان و ئەگەرى درېزاهىيا قى شەمپى ژى بولۇقى ھوكارىين ئايىنى دزفلى و بۇويە ئەگەرى پېزىتىنا گەلەك خويىنى. خەلکى ساكسونيا يېلى بى باوهربۇو لەورا چارليمانى داخاز ژىكىر بىنە مەسيحى و ھەر كەسى ئەڭ چەندە رەتكىرى ھاتە كوشتن و يېلى دۆزى وي راوهستيان يان پەقىن ئەۋۇرى ھاتەنە كوشتن.

زېھر قى چەندى چارليمانى نىزىكى چارىيکا خەلکى ساكسونيا كوشتن و يېلى بەردەوام بولۇل سەر داگيركىدا بەشىن ماين ژ ئەلمانيا و فەنسا و ل دووفدا بەرەڭ ھوزىن "ئافار"ى چوول وەلاتىن مەجەر و يوگىيىسلافيا و كرواتيا و ل سالا 778 بەرەڭ ئىسپانيا ژى چوولى ھېرىشىن وي سەرنەكمەفتەن.

د ماوى 45 سالىن خۇيېن دەستەلەلتى دا چارليمانى 54 ھەويىن لەشكەرى ئەنجامدابۇن و شىا ئەورۇپا رۆزئافايى بىكەتە ئىيىك و پاشى ئىمپراتۆرىيەكى دروست بىكەت كەپىكەدەت ژ فەنسا و ئەلمانيا و سويسرا و نەمسا و ھۆلەندا و بەشەكى ئىتاليا. ئەم دشى، بىزىن ئەڭ ژ ھينگى وەرەج وەلاتىن دى نەشىايىنە دەستەلەلتى لقان وەلاتان ھەميا پېكىفە بىكەت.

چارلان شىا پەيوەندىيەن خۇ دەگەل "پاپا" خۆشىرىنلى چارليمان ب خۇ دەستەلەلتدارى راستەقىنە يېلى ئەورۇپا بولۇنەك پاپا.

گرنگترین رويدان د ژيانا چارليمانى دا رويداى ل شەقا سەرەت ل بازىرى ئەرمەل سالا 800 بولۇقى چەقى "پاپا لىيوبىي سىيى" تانجا ئىمپراتۆرىي دانى سەر سەرەت چارليمانى و وەك ئىمپراتۆرى ئۆمانى دا دا نىاسىن و پشتى شەقى دووبارە ئىمپراتۆريا رۆمانى كو بەرى ھينگى بسى چەرخان زناڭ چوبۇو، دوبارە زىندى بۇوقە و چارليمان بولۇ جەڭرى ئۈگۈست قەيەسرى".

سەرەتلىكەفتىنەن مەزن يېلىن چارليمانى لى ئارىشا وي ئەبوبو كى دى كىز كورى وى پشتى مەندا وي بىتە جەڭرى وى و ئەڭ ئەگەر ب تىنى بەس بولۇ كو ئىمپراتۆرى ل سەر ھەرسى كورىن وي ھاتە دابەشكەرن شەر دنابەھەرا ھەر سى براياندا روېيدەت، لى دوو

کورین وی بهری مرنا بابی خو مرین لهوړا کوری وی "لویسی ناینخواز" پشتی مرنا بابی خو ل سالا 814 شیا ببیته جهگری وی ل بازیری ناخین.

لویسی ژی سی کور هېبوون و پشتی هینګی ویژی نیمپراتوری ل سهر هرسی کورین خو دابهشکر نه وژی ب نیمزاکرنا هه ټپه یمانیه کی ل سالا 843. پشا نیکی پیکدھات ژ پتريا عهردئ فرنسا یې سه ردھمی نه فرو و پشا دوی ژی پیکدھات ژ نه لمانیا و پشا سی پیکدھات ژ پشكه کا نیتالیا و هندک ده فه رین سه رسنوری یېن نه لمانیا و فرنسا.

بوچوونین دیروکنفیسان ل سهر بهای پاسته قینه یې سه رکه فتنین چارلیمانی دژیکجودانه، لی پتريا وان دگمل هندی نه کو نه و شیا نه وروپا روزنافا بکهته نیک و به رپرسیاری نیک بوو ژ راکرنا سنوری دنافبهرا فرنسا و نه لمانیا و نیتالیا و شیا ناین مهسیحی به لاف بکهت و پاپا شیا دانپیدانی پی بکهت و نه چهنده تا راده یه کی دهست پیکا په یدابوونا هه ټپکی بوو دنافبهرا دهسته لاتا دیری و حکومه تین نه وروپا.

لی نه م دشین بیزین نه ټپکه فتنین وی تا راده یه کی مه زناهی تیدا هاتیه کرن زبه رکو نه و نه شیابوو نیمپراتوریا رومانی یا کهفن بز فرینتمه به لکو ب تن شیا بوو ببیته جهگری وی نمپراتوری یا ژبه ر بابی ویقه بو ما، هه ر دیسان وی ناین مهسیحی ژی به لاف نه کربوو به لکو بهری وی ب سه دهها سالان هاتبوو به لافکرن.

هه ر دیسان نه و پیدھی ب هندی نه بوو توندو تیزی دزی ساکسونیان بکار بینیت دا کو ببنه مهسیحی ژ به رکو خله کی ساکسونی ل نینگاته را و سوید و نه رویج هاتبوونه سهر ناین مهسیجی بی کوشتن و ریزتنا خوین.

لی دبیت مه زنترین سه رکه فتنا چارلیمانی بو هندی بز فریت کو نه و شیا ساکسونیان بشکینیت و وهلاتی وان ژی ل سهر نه وروپا روزنافایی زیده بکهت و نه ټپ سه رکه فتنه تا راده یه کی وکی یا "یولیوس قهی سه ر" یه دهمنی شه ری وهلاتی "گال" کری لی گرنگیا وی کیم تربوو ژ به رکو روز به ری عه ردی وهلاتی ساکسونیا یې بچوک بوو.

لی چارلیمان شیا ریکی به ره ټپکه و هلاتین نه وروپا نافھراست ب تایبہت نه لمانیا فکهت و شه ری نیتالیا بکهت و کون ترول ل سه ر ده فه رین وی یېن باکوری کر. هه رو دسا چارلیمان بوو نه گه ری په یدابوونا شو ره شه کا ره شه نبیری لی بو ما واه یه کیم د ژیانا وی

دا. ب کورتى ئەم دشىن چارلىمانى ب جەنگىزخانى ھەقبەربىكەين ب تايىبەت دەمى بزاڭ
كرى ئەو وەلاتىن وى داگىركرىن بکەتە ئىيّا.

Homer. 98 هومیروس

(000 ب.ز. 800)

هومیروس

ئەو هوزانشانى بۇ ماۋى بىیست و حەفت چەرخان كارىگەرى ل سەر ئەمەبىچى جىبهانى كرى

ب درىزاهيا دىروكى گەلەك گەنگەشە ل سەر راستىا ھندى ھاتىھ كىن كا
هوميروس كىھ و هوزانىن وي كىزىكىن؟ ھەرەرسا كا كەنگى و لەپەھ و چەوا ئەو شىايىھ
ھەردوو داستانىن مەزن "ئەليادە" و "ئوديسا" يى بنقىيىسىت؟ ئەرى كەسەكى ب تىنى ئەف
داستانە نشيسيانىھ يان گەلەك كەسان بەشدارى د نشيسيينا ويدا كرىيە.

ھەرەرسا كا ئەف داستانە ب درىزاهيا چەرخان ھاتىنە پاپاستن يانزى ژ فلكلورى
ملەتى بولۇ خەلکى بەشدارى تىدا كرىيە و گەلەك تشت ژى كىمەرىنە و زىدەكەرىنە ھەتا
سەردەمى ئەقىروكە بقى شىوهى گەھشتىھ بەردەستى مە.

ھەتا نوكەزى كەس نەشىايىھ بەرسقەكا راست و دروست بۇ ۋان پېسىياران بېبىنیت.
لى لەدەپ وان ژىدەر و بەلگەيىن ئەم گەھشتىنى بۆمە دىاربۇويە كو كەسەكى ب تىنى
داستان ئەليادە يا نشيسياي.

بەرى سەردەمى ھۆمیروسى چەندىن كورتە چىرۆك ل سەر ھەمان باھەت ھەبۈن
لى ئەو كارى ھۆمیروس پى رابۇوى مەزىتىن و گەنگەرىن داستان بولۇ ئەۋۇزى پېشى شىايىھ
ۋان هوزانان كوم بىكەت و ب شىوهىكى ئەدەبى يى جوان دوباره رېكېيخت و گەلەك تشتان
ل سەر زىدەبىكەت ھەتا كو شىايىھ وىنەيەكى ھونەرى يى جوان بەدتى.

ھۆمیروس ئەھى شىايىھ ئەستانا ھونەرى يا جوان بەرھەم بىنیت ل چەرخى
ھەشتى بەرى زايىنى ژىايىھ، ھەرچەندە دىروكەنقىيىس گەلەك سالىيەن دى يىن بۈن و مەنە وي
پېشىيار دەكەن لى ج بەلگەيىن راستەقىنە ل سەر وان سالان نىين.

ههردیسان پتیرا بوچونان دگمل هندی نه کو هومیروسی داستانا نودیسا ژی یا
نثیسای، لی دگمل هندی ژی هنددک رەخنهگر دبیژن کو هنددک جوداهی د شیوازی نثیسینا
ههردوو داستاناندا همیه و ئەقەزى تیبینەکا بەرچافە، لی ئەو خالىن بھیز يېن هەفپشک
دنافبەرا ۋان ههردوو داستاناندا باشترين بەلگەنە ل سەر هندی کو كەسەكى ب تنى ئەو
ههردوو داستان نثیساینە.

ب مخابنفييە کو دىروكى كىم پىزانىين ل سەر ۋى كەسى بومە هيلاينە لى
پاستىيەکا پېشت راست يا هەئى ئەۋۇزى کو هومیروس كەسەكى كورەبۇو، هەرچەندە ئەو ب
كورەھى ژايىكەبۇو لى ل دوماھيا ژيانا خۇ تووشى ۋى چەندى ببۇو.

ههروەسا ئەو چەندە نەھاتىيە پېشت راستكىرن کا ئايا هوزانىين هومیروسی هاتبۇونە
نثیسان يانزى لزار دەقى خەلکى هاتىيە فەگوهاستن، لى رەخنهگر گەھشتىنە وى باودرىي
کو هوزانىين وى يېن هاتىيە نثیساین ژېبرى شیوازى نثیسین و پىكەختىنا وان ب دروستاھى
هاتىيە پاراستن و ئەگەر ل سەر زارى خەلکى هاتبانە فەگوهاستن دا ئەڭ شیوازە تىكچىت. د
ھەمان دەمدا ئەڭ داستانە گەلەك يا درىېبۇو کو نىزىكى 28 ھزار دىرىئىن شعرى بۇو لهورا
يا بزەحەمەتە خەلک شىابن ھەميان ژېبرىكەن و ب فەگۆھىزىن.

ل چەرخى شەشى بەرى زايىن ھەردوو داستانىن ئەليادە و نودیسا وەك جوانترىن
و بھاترىن بەرھەمىيەن گرييکى هاتبۇونە نىاسىن ۋېجا ج كەسەكى ب تنى نثیسابن يانزى
گەلەك كەسان بەشدارى د نثیسینا واندا كربىت لى دگمل هندى ژى نافى هومیروسى دى
لدەستپېيىكا وان كەسان ھىيەتە گوتىن يېن ئەڭ داستانە بۇ دەھىنە زەراندىن.

لى ھەكە پرسىيار بكمىن کا بوجى مە نافى وى ل ۋى جەھى دوماھىيى دناف لىستا
كەسىن كارىيگەردا دانايىھ ئەگەر ئى چەندى ژى بۇ ھندى دزفرىت کو ئەڭ داستانە ھەند
دناف خەلکى دا دنافدار نىين ب تنى ل قۇناغىيەن دەستپېيىكى يېن خواندى دەھىنە خاندىن و
رەنگە پشتى ھينگى كەس ج بابەتان ل سەر نەخويىت، ئانکو بەرۋەقازى كارىئىن شكسپيرى
کو ھەتا نوكەزى شىايە كونتۇلى ل سەر شانويا پتیرا زمان و وەلاتىن جىھانى بکەت و
رۇزانە كارىئىن وى بەھىھ ساخىرىن.

ل سەردهمى ئەقروكە كەس گرنگىي نادەته كارىئىن هومیروسى، لى كارىئىن شكسپير و
عومەر خەيام و بنىامىيەن فرانكلينى ھىشتا ژلائى خەلکىقە دەھىنە ساخىرىن. بۇ نموونە ھەتا

نوکهڙی دبیت ب تنی گوتنه کا فرانکلینی کارتیکرنی ل خه لکی بکهت ب تایبہت گوتنا وی "ئه گمر مه پاره یه ک هله گرت، ئانکو مه پاره یه ک فایدہ کر" لی ج گوتنیں وہ کی فی ل دھف هؤمیروسی نه بون.

لی کا بوچی مه نافی وی دانایه دگھل فی لیستی، ئه ۋۇزى بۇو دوو ئه گھران دز ٿریت.

ئه گھری ئیکی: هژمارا ئهو كەسین ھوزانیں وی ب دریزاھیا دیروکى خواندین گله کن و ھوزانیں وی ل دھف هەمی خه لکی ناڤدار بۇون ھەتا وی پادھی پتیا دھستهه لاندارین رۆمانی مفا ژ ھوزانیں وی وەرگرت و ئەسکەندەری مەزن دانە یه ک ژ داستانا ئەلیاده دگھل خۇ دھه لگرت.

ئه گھری دووی ژی ئه وو کاریگەریا هؤمیروسی ل سەر ئەدھبی جیهانی کاریگەریه کا بى دوماھیکە و بۇویه ئه گھر گله ک ئەدیبین دی بھینه پیش وەك سوفوکلیس و یورپیلوس و ئەرستو.

ئەڻ ئەدیبە هەمی ب داستانیں ئەلیاده و ئودیسا داخبار بۇوینه و گله ک گەنجینە یین وی ژ رامانیں پەیقان و شیوازی جوانی نفيیسینی بۇ خو ژی ئیناین مەدری. هەردیسان هؤمیروسی کاریگەری ل سەر ھزرمەندین لاتینی ژی ھەبۇو وەك "فرگیل" خودانی داستانا "تساویات" کو ل سەر شیوازی داستانین هومیروسی نفيیسایه.

ئەم دشین بیشین کو د دیروکى دا ئهو چەندە دووباره نەبۈرۈھ کو نفيیسەرە کی ب تنی شیابیت فی کاریگەریا مەزن ل پشت خۇ ھیلابیت و ھەتا سەرددەمی ئەقروکە کاریگەریا هؤمیروسی مەزن ل سەر ئەدەب و ھونھری بۇ ماوی پت 27 چەرخان يا بەرددوامە.

جوستینیانی ئیکن

ئەو ئیمپراتۆری ياسایا رۇمانى يا ناقدار دانى

ئیمپراتۆر جوستینیانی ئیکن ب ھندى يىن ناقداره كو شىايىه ياسایا رۇمانى يا ناقدار بدانىت و ل سەرددەمى وى ل دادگەھىن رۇمانى ھاته بجهىننان. قى ياسا جوستینیانى شىا ويئەيەكى بلىمەتىيا رۇمانى يىن ياسادانانى نىشا جىهانى ھەممى بدهت و ئەق ياسايىه بۇ بنىاتى دانانا ياسايىل وھلاتىن ئەورۇپى و رەنگە ج ياسايىن دى يىن ودكى قى كارىگەرى ل سەر جىهانى نەكربىت.

جوستینیان ل سالا 483 زايىنى ل دەفھەرا "تورسیوم" كو ل سەرددەمى ئەقروكە دېيىنلىكىن يوكىيىسلافيا ژايىكبوو يە. مامى وى جوستینى ئیکن جوتىارەكى ساده بۇ لى پشتى هينگى شىا بچىتە دناف لەشكەرى دا و جەن خۇ بکەت ھەتا شىاي ببىتە دەستەلەتدارى ئیمپراتۆريا رۇمانى يا رۇزھەلاتى. ھەرچەندە كەسىكى گوندى بۇ لى ھەر زوى شىا خو فىرى خواندن و نېھىسىنى بکەت و مامى وېزى ھارىكارىيا وى كى پېشىكەۋىت.

ل سالا 527 دەمى مامى وى زانى كو ئەو دى مىنتە بى كور برياردا بىرازىي خۇ جوستینیانى بکەتە ھارىكارى خۇ و دەمى پشتى بورىنا سالەكى مامى وى مرى جوستینیانى ئیکن بۇ جەڭرى وى.

ل سالا 476 زايىنى، ئانكى بھرى ژايىكبوونا جوستینیانى ب حەفت سالان، ھوزىن رۇمانى يىن دونيانەدىتى دەست بسەر ئیمپراتۆريا رۇمانى يا رۇزئافايى دا گرت لەورا ب تى ئیمپراتۆريا رۇزھەلاتى ما د دەستى جوستینیانى ئیکن دا و پايتەختى وى قوستەنلىكىن بۇ.

ل جوستینیانی ئیکى خۆ بەرھەف کر دووباره ئیمپراتۆريا رۆمانى يا رۆژئافايى ئازاد بکەت و ھەمى ھېزىن خۆ بۇ ۋى مەرەمى بەرھەفگەرن و تا رادھىيەكى شىا بىسەركەھفيت و خۆ ژ فان ھوزان قورتال بکەتب تايىبەت ل ئيتاليا و باكورى ئەفرىقيا و بەشكىنى ئىسپانيا.

ئەگەر دانانا ناڤى جوستینیانى ئیکى دەقى ليستى دا بۇ سەركەفتىنин وي يىين لهشکەرى نازفەريت بەلكو ئەمو شىا ياسايىا رۆمانى بدانىت. ل سالا 528 لىژنەك پىكئينا ژبۇ دانانا ياسايىەكا گشتى و ۋى لىژنە كارى خۆ ل سالا 529 بىدوماھى ئىينا و پاشى ل سالا 534 ل ۋى ياسايى زەپلى و كارپىتىر و ئەف ياسايىه بۇ ئەگەر لادانا ھەمى وان ياسايىين بەرى هىنگى كار پى دهاتەكرن.

Mahavira 100. ماهافیرا

(599 ب.ز - 527 ب.ز)

ماهافیرا

ئەو كەسى شىاي ئايىنى جىينى ل هندى بدانىت

ماهافیرا ئانكۇ قارەمانى مەزن، ئەو ناسنافە يى خەلکى دەفھەرا جىنس ل سەر وى كەسى دانا يە يى رابۇرى ب پېشئىخستنا ئايىنى وان. ناھى وى يى دروست فاردھامانا يە ول باكوري هندى ژدایكبوو، ئانكۇ ل ھەمان وى دەفھەرە يَا بۆدا لى ژدایكبوو. ژبەر فى چەندى ژى گەلەك وەكەھەقى دناقېبەرا ئان ھەردوو كەسان دا ھەنە.

قارەمانى مەزن ژى كورى كەسەكى دەولەمەند بۇو و وەكى بوداي د خۆشىي دا دۈزىا لى وى ئەڭ دۈزىي 30 سالىيى دا بىرياردا فى خۆشىي و ھەقزىن و كچا خۆ بجه بەھىلىت و ب تىن بېرىت و لەدەپ رامانا دروست يَا ژيانى بگەرىيەت.

پاشتى هىنگى بۇو رەبەن ل دىرەكى و نىزىكى 12 سالان خۆ ژ ھەمى خۆشىيىن دونىايى دووركر و ژيانەكا ب ھەزارى و نەخۆشى بوراند تا وى رادەن نە كۆپەكى ئاھى و سىنييەك بۇ خوارنى ھەبىت. ھەردىسان وى پەتىيا دەمى خۆ ب پۇزىگەرنى فە دبوراند و ب تىن جلکەك لېھر ھەبۇو لى پاشتى هىنگى ئەڭ جلکەزى ھافىت و ب رويسى دناڭ خەلکى دا دەھات وچۇو.

ماھافيراي مىشومور ژخو نەدانە پاش دەمى ل سەر لەشى وى دھاتن وچۇون ھەتا ئەگەر زىنده وەرەكى پىيەھەدابازى. ھەرچەندە ل دەف خەلکى هندى ببۇو تىشەكى ئاسايى دەمى پەبەن ب رويسى دناڭ واندا دھاتن وچۇون لى دەگەل هندى ئەڭ دىمەنە ببۇنە جەھى دلگرانيا خەلکى و وان يارى و تېرانە پى دىكىن و ب كەسىن دىن و نەدروست ل قەلەم ددان.

دەمى زىي وى گەھشتىيە 42 سالىي، ماھافيراي ھزرگر ئەو يى گەھشتىيە قۇناغا پىيەھەشتىنامىشكى و ئەو يى بەرھەقە نوگە ھەر كارى وى بېرىت بىكەت لەورا بۇ ماۋى 30

سالین پشتی هینگی رابوو ب فیرکرنا خەلکى و ئەم تشت نيشا دان يېئن وى دەدەمى خۆ يى ب تىنّدا فېربوو. ل سالا 547 بەرى زايىنى دەمىن وەغەر كرى گەلەك دويىكەتى و پشتەفان ھەبۈون.

ھەۋەرگەرنىن مەزىن دنافىبەرا پىنمايىن ماھافىرای و پىنمايىن بوداى و ھندۇكى ھەنە. ماھافىرا دېيىزىت دەمىن مەرۆڤ دەرىت گىيانى وى نامرىت بەلکو دەچىتە دناف لەشى مەرۆڤەكى دى دا يان زىنده وەرەكى دى دا و ئەڭ چەنە بەنە مايىن ئايىن وى بۇو. ھەرۇمسا وى ھەزىز دەرى گۈنەھەيىن مەرۆڤى ب چەنگان ناهىئەن ژىپىن بەلکو دەقىت ئەم خۆ بىرسى بىمەت و خۆ ژەمى خۆشىيىن دونيايى دووربەكتە دەرىت. ھەنە دەركەن دېيىزى دەگەل ۋى ھۆچۈنەن وى بۇون لەورا بىرياردا پاقۇرى و دلسوزىيا خۆ ب ھەندى دىياربەكن و بىرياردا ئەم خۆ ژەمى خۆشىيىن دونيايى دووربەكتە دەرىن.

ژەنگىزتىن پىنمايىن ئايىن وى خۇ دووركەرن ژە تۈندۈتىزى و گوشتىن و بۇو تا وى رەدە دەقىت ھەر كەسەك گەلەك يى ھەشىياربىت دەمىن ل سەر عەردى بېرىقە دەچىت داكو ج زىنده وەرەن ھۆير و مېشوموران نەكۈزىت. ھەنە دەركەن داخاز ژە دويىكەتىيىن وى دەرى پېئن خۆ ھېيدى بدانە سەر عەردى و خۆارنى د تارىياتىن دا نەخۆن داكو ئەڭ چەنە نەبىتە نەگەر ئەرىج مېشوموران.

پەتىيا دويىكەفتىيىن ماھافىرای كەسىن رۆهەكخۇر بۇون و خۆ ژە خۆارنا گوشتى ددا پاش لى دەگەل ھەندى ژى وان كارى چاندى نەدەركەن زېرگەن ب دەيتنا وان كارىن دەستى حەرامن لەورا وان دەست ب كارى بازىگانىي كر و ببۇونە كەسىن زەنگىن يېئن ھەندى. ماھافىرای باودەرى ب ھەبۇونا خودى و خوداوهەنان نەبۇو بەلکو وى ھەزىز ژىيانا مەرۆڤى تىرا ھەندى دەكتە ئەم پى بەھىتە خەلاتىكەن يان سزادان.

گومان تىيدا نىنە كۆ فەيلەسۇفى ھەندى يى مەزىن گاندى گەلەك ب پىنمايا خۆ دووركەرن ژە تۈندۈتىزى و گوشتىن يا ماھافىرای داخباربۇو. دېيىزىنە دويىكەفتىيىن ماھافىرا "جىنس" و دېيىزىنە ئايىن وى "ئايىنى جىنى" و شىايە بۇ ماوى پەت ژ 25 چەرخان بەمېنتە زىنلى و ھەتا نوكەزى گەلەك كەس ل سەر رېبازا ۋى ئايىنى ماينە كۆ ھەزمارا وان دەگەھىتە پەت ژ دوو مىليون و نىف كەسان و پەتىيا وان ژى ل وەلاتى ھەندى نە.

ڦى ئاينى كاريگهريه کا مهزن ل سهر ڙيانا وان ڪمسان هه یه ييٽن باوهري ب ڦى
ئاينى ههين و بورو یه ئه گه رئ ئيکريپزى و پيڪفه گريي دانا وان داكو بشين و هكى كيانه كى ب
هيز بميٽن بيٽي کو وان په رتوكه ک هه بيت وان پيڪفه گريي دت.